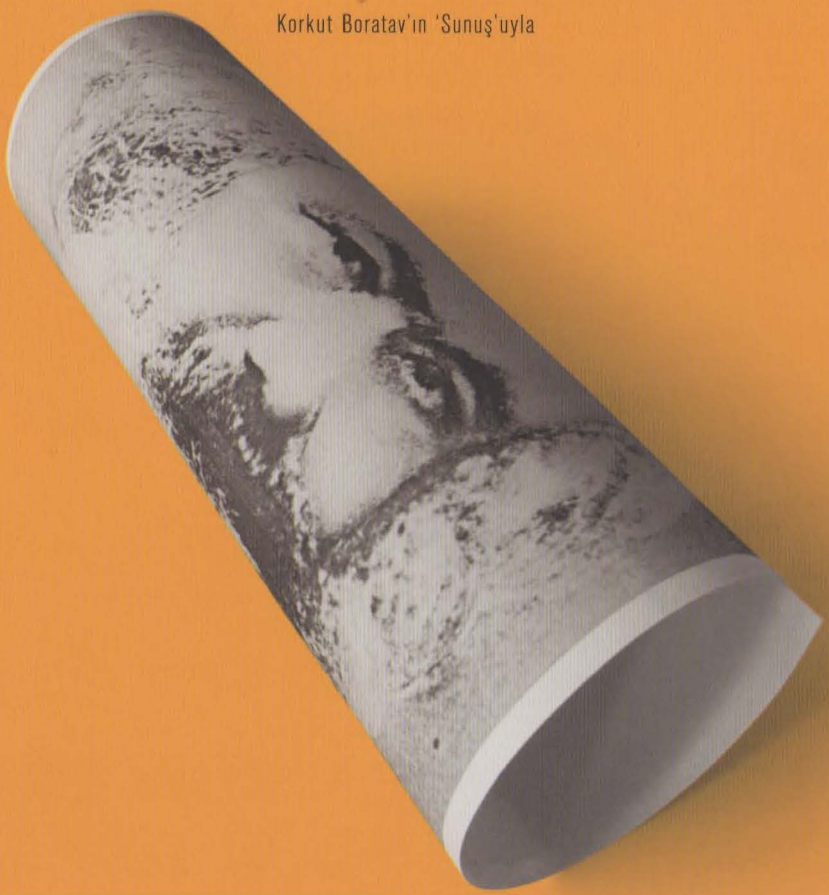
Kuram / İktisat

Yiğit Karahanoğulları

marx'ın değeri ölçülebilir mi?

1988-2006 türkiyesi için ampirik bir inceleme

Korkut Boratav'ın 'Sunuş'uyla

Yordam Kitap

Yiğit Karahanoğulları

1978 yılında Niksar'da doğdu. 1999 yılında ODTÜ İktisat Bölümü'nde lisans, 2002 yılında Ankara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde yüksek lisans ve 2008 yılında yine aynı bölümde doktora eğitimini tamamladı. Halen A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

MARX'IN DEĞERİ ÖLÇÜLEBİLİR Mİ?

1988-2006 Türkiyesi İçin Ampirik Bir İnceleme

Yiğit Karahanoğulları

Yordam Kitap: 85 • *Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi?* • Yiğit Karahanoğulları
ISBN-978-9944-122-87-0 • *Kapak ve İç Tasarım*: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım*: Ekim 2009
Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan
© Yiğit Karahanoğulları, 2009 © Yordam Kitap, 2009

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset**
Baha İş Merkezi
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

MARX'IN DEĞERİ ÖLÇÜLEBİLİR Mİ?

1988-2006 Türkiyesi İçin Ampirik Bir İnceleme

İÇİNDEKİLER

KISALTMA VE SİMGELER ... 15

TEŞEKKÜRLER ... 17

SUNUŞ ... 19

GİRİŞ ... 23

BİRİNCİ BÖLÜM ... 29

İKTİSAT KURAMINDA DEĞER SORUNU ... 29

1. Bilim Olma Zorunluluğu Bağlamında İktisadın Değer Arayışı ve Üç Farklı Değer Kuramı ... 29

2. Marksist Emek Değer Kuramının İktisat Bilimi İçin Anlamı ... 55

İKİNCİ BÖLÜM ... 62

MARKSİST İKTİSADIN DÖRT HALİ ... 62

1. Eşzamanlı İkili Sistem ... 63

2. Tekil Sisteme Doğru (Değişen Sermayenin Yeni Tanımı) ... 77

3. Eşzamanlı Tekil Sistem, Ardışık İkili Sistem ... 81

4. Ardışık Tekil Sistem (ATS) ... 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ... 91

PARANIN DEĞERİ VE ARDIŞIK TEKİL SİSTEM YAKLAŞIMINDA DEĞER KATEGORİLERİNİN TANIMLARI ... 91

1. Toplumsal Olarak Gerekli Olan Emek Soyutlaması ... 91

2. Paranın Değerinin Kaynağı ... 94

3. ATS Yaklaşımının Sermaye, Para ve Artı-Değer Tanımları ... 101

4. Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımının Ampirik Uygulanabilirliği ... 110

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: ... 127

ÜRETKEN EMEK TANIMININ ARDIŞIK TEKİL SİSTEM KURAMINA DÂHİL EDİLMESİ ... 127

1. Üretken Emek Tanımının Anlamlılığı, Bir Yazın Değerlendirmesi ... 127

2. Analitik Tanımın Marx'ın Metinlerine Referansla Netleştirilmesi ... 139

3. Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımının Değer Kategorilerinin Üretken Emek Soyutluğunda Yeniden Tanımlanması ... 154

BEŞİNCİ BÖLÜM 157
ULUSAL HESAPLAR SİSTEMİNDE MARKSİST DEĞER KATEGORİLERİNİN
SHAIKH-TONAK VE ARDIŞIK TEKİL SİSTEM YAKLAŞIMLARIYLA AMPİRİK TAHLİLİ 157
1. 1988-2006 Dönemi İçin Üretken Emek Kategorisinin Ampirik Ölçümü 158
2. Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Değer Kategorilerinin Tahmini 167
3. ATS Yöntemi ile Değer Kategorilerinin Tahmini 178
4. Ulaşılan Sonuçların Türkiye Kapitalizminin Yapısal Dönüşümüyle İlişkilendirilmesi 208

SONUÇ 212
EKLER 218
KAYNAKÇA 305
DİZİN 315

Grafikler ve Tablolar Listesi

GRAFİK 1: Kuramın Tutarlılığını Sınayan Üç İlişki 51

GRAFİK 2: Marksist İktisat Yazınının Değer-Fiyat Soyutlaması
ve Sermaye Çevrimlerinin Zamansallığı Eksenlerinden Kategorizasyonu 63

GRAFİK 3: Marksist İktisat Yazınındaki
Dört Farklı Yaklaşımın Varsayım ve Sonuçları 90

GRAFİK 4: Sermaye Çevrimlerinin Sinüs Eğrileriyle Gösterimi 111

GRAFİK 5: Sermaye Çevrimlerinin Geçişli, Çoklu Yapısı 113

GRAFİK 6: Sermaye Çevrimlerinin Geçişli,
Çoklu Yapısının Sinüs Eğrileriyle Gösterimi 113

GRAFİK 7: Çoklu Sermaye Çevrimlerinin,
Tekil Bir Sermaye Çevrimine Dönüştürülmesi 114

GRAFİK 8: Çoklu Sermaye Çevrimlerinin Tekil Sermaye Çevrimine
Dönüştürülmesinin Sinüs Eğrisi ile Gösterimi 115

GRAFİK 9: Olgusal Gerçeklik Düzeyinde Çevrimlerin Karmaşası 116

GRAFİK 10: Tasarımsal Çevrimler, Gerçek Çevrimler ve Yıllık İstatistikler 117

GRAFİK 11: Eşzamanlı Yaklaşımların Sermaye Çevrim Tasarımı 118

GRAFİK 12: İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı,
Sermayenin Organik Bileşimi ve Kâr Oranı (Çevrimsel Sonuçlar) 122

GRAFİK 13: İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı,
Sermayenin Organik Bileşimi ve Kâr Oranı (Yıllık Sonuçlar) 123

GRAFİK 14: İmalat Sanayiinde Firma Ölçeğine Göre Sömürü Oranları 124

GRAFİK 15: Büyük ve Küçük Ölçekli Firmalarda Marksist Kâr Oranı 125

GRAFİK 16: Büyük ve Küçük Ölçekli Firmalarda Keynesyen Kâr Payı 126

GRAFİK 17: Tüm İnsan Etkinliklerinin Savran
ve Tonak'ın Tablolarında, Üretkenlik Tanımına Göre Sınıflandırılması 159

GRAFİK 18: İstihdamdaki Emeğin İstatistiksel Sınıflamasının Üretken Emek
Kategorisine Göre Yeniden Tasnifi 161

GRAFİK 19: Toplam İstihdamda İşçiler ve Küçük Meta Üreticileri (Bin Kişi) 162

GRAFİK 20: Tarım Kesiminde Küçük Meta Üreticiliği 163

GRAFİK 21: Üretken ve Üretken Olmayan Emek Kategorilerinin Nicel Büyüklükleri (Bin Kişi) 164

GRAFİK 22: Üretken Emeğin Toplam Emeğe Yüzde Oranı 164

GRAFİK 23: Geniş Tanımıyla Üretken Emeğin Toplam İstihdama Yüzde Oranı 166

GRAFİK 24: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Marksist Artı-Değer Oranı ve Keynesyen Bölüşüm Oranı Tahminleri 175

GRAFİK 25: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Marksist Kâr Oranı ve Keynesyen Kâr Payı Tahminleri 175

GRAFİK 26: Farklı Başlangıç Büyüklükleri ile Yapılan ESPAK Tahminlerinden Hareketle Elde Edilen Artı-Değer Oranlarının Birbirine Yakınsaması 179

GRAFİK 27: ESPAK'ın Yıllık ve Çevrimsel Veriler Üzerinden Hesaplanması Farklı Artı-Değer Sonuçları Vermektedir (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 180

GRAFİK 28: ESPAK'ın Yıllık ve Çevrimsel Veriler Üzerinden Hesaplanması Farklı Artı-Değer Oranları Yaratmaktadır (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış Verilerle) 181

GRAFİK 29: Farklı Başlangıç Büyüklükleri Seçilerek Yıllık Verilerle Hesaplanan ESPAK ile Elde Edilen Artı-Değer Oranının, Çevrimsel Verilerle Hesaplanan ESPAK ile Elde Edilen Artı-Değer Oranlarına Yakınsamaması 182

GRAFİK 30: Emek Saat Cinsinden Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Büyüklükleri (Milyon Saat) (İzafi Ücret Düzenlemesiyle) 184

GRAFİK 31: Marksist Katma Değerin Yüzde Artışı ile Reel GSYİH'nın Yüzde Artışının Karşılaştırılması 185

GRAFİK 32: ATS ve ST Kuramlarına Göre Artı-Değer Oranları ve Keynesyen Bölüşüm Oranı 186

GRAFİK 33: ATS Yaklaşımıyla Artı-Değer, Organik Bileşim ve Kâr Oranı (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış Verilerle) 187

GRAFİK 34: ATS Yaklaşımıyla Artı-Değer, Organik Bileşim ve Kâr Oranı (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 188

GRAFİK 35: Kâr Oranlarının İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve Yapılmamış Verilerde Farklılaşması 188

GRAFİK 36: ATS Kuramına Göre Sektörel Sömürü Oranlarının Yıllık Seyri (İzafi Ücret Düzenlemesiyle) 191

GRAFİK 37: Sektör Düzeyinde Marksist Sömürü ve Keynesyen Bölüşüm Oranlarının Farklı Sonuçlar Vermesi 194

GRAFİK 38: ATS Yaklaşımıyla Sektörel Marksist Kâr Oranları (%)

(İzafi Ücret Düzenlemesiyle) 199

GRAFİK 39: Sektörel Düzeyde Marksist Kâr Oranı
ve Keynesyen Kâr Payının Karşılaştırması 203

GRAFİK E1: Değişen Sermaye İçin İzafi Ücret Tahmini 246

GRAFİK E2. ST Kuramına Göre Artı Değer Oranı ve Keynesyen Bölüşüm Oranı 294

GRAFİK E3: ST Kuramına Göre Kâr Oranı ve Keynesyen Kâr Payı 294

GRAFİK E4: ATS Kuramıyla Emek Saat Cinsinden Değişen,
Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Büyüklükleri
(Milyon Saat) (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 295

GRAFİK E5: ATS, ST ve Keynesen Artı-Değer Oranları 296

GRAFİK E6: ATS Kuramıyla Sektörel Sömürü Oranları
(İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 297

GRAFİK E7: ATS Kuramıyla Sömürü Oranlarıyla Keynesyen Bölüşüm
Oranlarının Karşılaştırılması (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 300

GRAFİK E8: ATS Kuramıyla Sektörel Marksist Kâr Oranları (
İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle) 302

GRAFİK E9: 1998 ve 2002 G-Ç Tablolarına Göre Sektörlerde
İthal Girdi Kullanımının Toplam Girdilere % Oranı 304

TABLO 1: Basit Yeniden Üretim Modelinde Değer Kategorilerinin
Sermaye Çevrimleri Üzerinden Rakamsal Bir Örnekle Gösterimi 105

TABLO 2: Basit Yeniden Üretim Modelinin Tablo Formatıyla Yeniden Gösterimi 106

TABLO 3: Fiyatların Değişmediği Basit Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar
ve Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer
ve Kâr Oranlarının Aynı Sonucu Vermesi 107

TABLO 4: Genişleyen Yeniden Üretim Modeli 107

TABLO 5: Fiyatların Değişmediği Genişleyen Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar
ve Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer
ve Kâr Oranlarının Farklı Sonuçlar Vermesi 108

TABLO 6: Fiyat Artışının Olduğu Durumda Basit Yeniden Üretim Modeli 108

TABLO 7: Fiyatların Değiştiği Durumda Basit Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar ve
Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer ve Kâr Oranlarının Farklı
Sonuçlar Vermesi 109

TABLO 8: İmalat Sanayiinde, ESPAK Yıllık Verilerle Hesaplandığında Artı-Değer Oranının Negatif Sonuçlar Vermesi 121

TABLO 9: Girdi-Çıktı Tablosu ve Marksist Kategoriler 169

TABLO 10: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemi ile Düzenlenen Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarında Değer Kategorilerinin Tahmini, 1998 Yılı Örneği 172

TABLO 11: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemine Göre Hesaplanan Marksist Değer Kategorileri 174

TABLO 12: İzafi Ücret Düzenlemesi ile Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer, Toplam Katma Değer ve Toplam Değer Büyüklükleri (Milyon Saat) 183

TABLO 13: ATS Kuramına Göre Sektörel Sömürü Oranlarının Yıllık Seyri (İzafi Ücret Düzenlemesiyle) 191

TABLO E1: İSO'nun Verileriyle 1995-2000 Döneminde İSO'ya Üye Firmalarda Stok Çevrim Oranları 221

TABLO E2: TCMB Sektör Bilançolarından Hareketle Hesaplanan İmalat Sanayii Stok Devir Hızı 221

TABLO E3: TCMB Sektörel Bilançolarından Hareketle Tüm Sektörler İçin 1996-2005 Döneminde Stok Devir Sayısı Tahmini 222

TABLO E4: Yıllık İstatistikleri Çevrimsel İstatistiklere Dönüştüren Formülasyon 224

TABLO E5: İmalat Sanayii 1980-2001 Verilerinin Değerlendirilmesi 227

TABLO E6: 1990 Yılı Girdi-Çıktı Tablosu ile Ulusal Hesapların Karşılaştırması 233

TABLO E7: 1998 Yılı Girdi-Çıktı Tablosu ile Ulusal Hesapların Karşılaştırması 234

TABLO E8: Girdi-Çıktı Tablolarında Mali Sektör Satırı 235

TABLO E9: Katma Değerin Sektörler Arasında Dağılımının 2002 Girdi-Çıktı Tablosu ve GSYİH Verilerinde Karşılaştırılması 237

TABLO E10: Yıllık Girdi-Çıktı Tahmininde Kullanılan Varsayımlar 239

TABLO E11: Girdi-Çıktı Tablolarında Alıcı Fiyatlarıyla Stok Değişim Oranları 242

TABLO E12: Toplam Ücret Ödemelerinde Yapılan İzafi Düzenleme 247

TABLO E13: Üretken Olmayan Emeğin, 1988-2000 Dönem Ortalaması ile Faaliyet Dallarında Yüzde Oranı 248

TABLO E14: Üretken Olmayan Mesleklerdeki Saatlik Ücretlerin, Üretken Mesleklerdeki Saatlik Ücretlere Oranı 249

TABLO E15: Toplam Ücret Ödemelerini Üretken ve Üretken Olmayan İstihdam Arasında Dağıtan Katsayılar 250

TABLO E16: 1988-2006 Dönemi için Üretken Faaliyet Dallarında Üretken Olmayan Mesleklerde İstihdam Edilenlerin Ücret Ödemeleri 251

TABLO E17: 1988-2006 Dönemi İçin Sektörlere Göre KHÇ'ların Çalıştığı Emek Saatin Üretken Emek İstihdamında Çalışılan Emek Saate Oranı 252

TABLO E18: 1988-2006 Dönemi İçin Tarım Kesiminde ve Toplam Sektörlerde KHÇ'lar İçin İzafi Ücret Tahmini 253

TABLO E19: TÜİK'in Stoklara Uyguladığı Fiyat Düzeltmesi Yöntemi İçin Rakamsal Bir Örnek 254

TABLO E20: Fiyatların Arttığı, Stokların Fiziksel Olarak Azaldığı Durum İçin Stoklarda Fiyat Düzeltmesi Yöntemine Rakamsal Bir Örnek 257

TABLO E21: Fiyatların ve Stokların Fiziksel Olarak Arttığı Durum İçin Stoklarda Fiyat Düzeltmesi Yöntemine Rakamsal Bir Örnek 258

TABLO E22: Yıllık Girdi-Çıktı Tabloları Tahminlerinin Katma Değer Bloku ve Sektörel Çalışma Süreleri 259

TABLO E23: İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve Yapılmamış Yıllık Girdi-Çıktı Tablo Tahminlerinde Bazı Makro Kategoriler (Milyar TL) 278

TABLO E24: Hanehalkı Bütçe Anketleri'nden Hareketle İzafi Kira Tahmini 280

TABLO E25: Kiranın Ticaret ve Komisyoncu Sektörler Arasında Bölüştürülmesi 281

TABLO E26: Kiraya Verilen Konutun Yıpranma Miktarının Tahmini 283

TABLO E27: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Yeniden Düzenlenen Yıllık Girdi-Çıktı Tabloları 286

TABLO E28: İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmaksızın, Emek Saat Cinsinden Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Tahmini (Milyon Saat) 296

TABLO E29: ATS Yöntemiyle İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve Yapılmamış Veri Setlerinde Tahmin Edilen Sömürü Oranlarının Karşılaştırılması 299

Kısaltmalar ve Simgeler

λ:	Çıktının değeri;
σ:	Gayri safi katma değerde hesaplanan emek zamanın parasal karşılığı;
α:	Girdinin değeri;
μ:	Net katma değerde hesaplanan emek zamanın parasal karşılığı (1/m);
Π:	Toplamda ve tekil sektör/meta için kâr, (P ve ya p simgesi de kullanılmaktadır);
A:	Ara-mal kullanımı;
ATS:	Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı;
C, c:	Toplamda ve tekil sektör/meta için;
D, d:	Toplamda ve tekil sektör/meta için;
ESPAK:	Emek zamanın parasal karşılığı;
G-Ç:	Girdi-Çıktı tabloları;
K, k:	Toplamda ve tekil sektör/meta için sermaye kullanımı;
KHÇ:	Kendi hesabına çalışanlar;
L, l:	Toplamda ve tekil sektör/meta için;
m:	Net katma değerde hesaplanan paranın değeri;
P, p:	Toplamda ve tekil sektör/meta için üretim fiyatları;
R, r:	Kâr oranı;
S, s:	Toplamda ve tekil sektör/meta için;
ST:	Shaikh-Tonak Yaklaşımı;
T, t:	İstatistik zaman periyodu, çevrim periyodu;
ÜAİ:	Ücretsiz aile işçisi;
V, v:	Toplamda ve tekil sektör/meta için;
vm:	Gayri safi katma değerde hesaplanan paranın değeri (1/σ);
W, w:	Toplamda ve tekil sektör/meta için ücret ödemeleri;
X:	Üretilen çıktının fiyatı;
Y, y:	Üretilen çıktı miktarı.

TEŞEKKÜRLER

Bu kitap, 2008 yılı Haziranında, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde savunmuş olduğum doktora tez çalışmamdan hareketle hazırlandı. Yaklaşık 4 yıl süren bu tez çalışmam sırasında yararlandığım en önemli kaynak, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin sunduğu akademik ortam oldu. Ülkemizde yaşanan onca neoliberal tahribat ve talana rağmen, özgür bir sosyal bilimler fakültesi olma özelliğini kaybetmediğini düşündüğüm Mülkiye'nin tüm hocalarına, öğrencilerine ve çalışanlarına içtenlikle teşekkür ederim. ODTÜ İktisat Bölümü'ndeki, beni hayal kırıklığına uğratan lisans tahsilimin ardından geldiğim bu kurum, beni *fakülte ruhu* ve *sosyal bilim anlayışı* ile tanıştırdı. Asistanı olduğum Maliye Bölümü ise bu özgür akademik ortam içinde bana, kendi adıma özerkleşebileceğim bir alan sundu.

Çalışmanın pek çok aşamasında katkıları, emekleri, etkileri olan bu insanların isimlerini burada anmayı bir borç biliyorum: Dostlarım ve bilim insanları Bülend Karadağ, Mustafa Öziş, Aydın Ördek, Ceyhun Gürkan, Mustafa Şahin, Ferda Dönmez, Benan Eres'e; hocalarım Korkut Boratav, Cem Eroğul, Ahmet Haşim Köse, Metin Özuğurlu, Abuzer Pınar, Nail Satlıgan, Sungur Savran, Ahmet Tonak, Ebru Voyvoda'ya, Türkiye İstatistik Kurumu'nun uzmanları Murat Alpay, Mehmet Kula ve Didem Sezer'e ve tezdeki emeği ve katkısı en büyük olan eşim Duygu'ya teşekkür ederim. Not etmek isterim ki, kitaptaki eksiklikler ve hatalar, olsa olsa sadece bana aittir.

Sunuş

Korkut Boratav

Yiğit Karahanoğulları bu kitapta, çok önemli birkaç şeyi birden gerçekleştiriyor.

Çalışmanın nihai hedefi, Marksist değer kategorilerinin ampirik tahlilidir. Ancak, bu hedefe, kitabın son bölümünde ulaşılacaktır. Daha önce, bu hedefe giden yolun ana öğeleri, deyim yerindeyse, *altyapısı* inşa edilmelidir.

Karahanoğulları'nın çalışması, iktisat öğretisinin *değer* kavramı üzerine kuruludur. Dolayısıyla başlangıç noktasında bu kavramın iktisat yazınında nasıl ele alındığının incelenmesi gerekecektir. Kitap bu incelemeyle başlıyor ve başlangıç aşamasında *değer* kavramına üç farklı kuramsal yaklaşım içinden yaklaşıldığı belirleniyor: Birincisi, yazarın *fiziksel değer kuramı* olarak adlandırdığı ve değer kavramını göreli fiyatlar analizine indirgeyen, böylece bir anlamda reddetmiş olan yaklaşım; ikincisi neoklasik okulun *fayda değer kuramı*; üçüncüsü ise klasik politik iktisadın *emek değer kuramı*...

Karahanoğulları emek değer kuramını benimsiyor. Ancak Karahanoğulları'nın çalışmasının çerçevesi, bu kuramın farklı yaklaşımlarından Marksist yoruma dayanıyor. Ve yazar, bu adımı atarken, Marksist kuramın, emek değer kuramının daha önceki ve sonraki temsilcilerinden nasıl ayrıştığını da açıklayacaktır.

İktisat yazınının *değer* kavramı üzerindeki katkılarının incelendiği bu gezintiye, Karahanoğulları, Marksist değer kuramının içindeki farklılaşmalara yoğunlaşmak üzere son verecektir. Buradaki temel sorun, emek-değer kuramının, *değerler* ile *fiyatlar* arasındaki bağlantıya zaman içinde farklı biçimlerde bakmış olmasından kaynaklanıyor. Karahanoğulları'nın açıklamasına göre yirminci (giderek yirmi birinci) yüzyılın Marksist iktisat yazını bu sorunu dört farklı yaklaşım içinde ele almıştır. Marksist değer kavramını ampirik bir çalışmaya taşımak için bu farklılıklardan birinin seçilmesi, yeğlenmesi gerekecektir. Yazarımız, ayrıntılı bir tartışmadan sonra, *ardışık tekil sistem* (ATS) olarak adlandırdığı yaklaşımı seçecek; ampirik araştırma-

sına esas alacak; ancak, diğer yorumlardan en azından birine (Shaikh-Tonak yaklaşımına) dayanan hesaplamaları da zaman zaman kullanacaktır.

Değer kavramının berraklaştırılması ve araştırmanın dayanacağı kuramsal yaklaşımın belirlenmesi, ampirik çalışmaya kesintisiz bir geçişi mümkün kılmıyor. Zira, *kuramsal kavramlar* ile araştırmanın yürütülmesinde kullanılacak *istatistiki veriler* arasında bir çakışma, en azından bir yaklaştırma gerekecektir. Burada, Marksist analize kapalı olmayan milli muhasebe sisteminin istatistikleri kullanılacaktır; ancak, Karahanoğulları'nın belirttiği gibi, "*istatistikler de, tıpkı kavramlar gibi çeşitli soyutlamaların ürünüdür... Marksist kuram için yıllık istatistikler,... algımızı tamamen bozabilecek deformasyonlar yaratabilmektedir...[B]ozucu etki[leri] ortadan kaldırabilmek için yıllık istatistiklerin yeniden biçimlendirilmesi gerekmektedir.*" (s. 119) Yazar bundan sonra, Marksist emek-değer kuramının soyut kavramlarıyla, geleneksel istatistiklerin daha az soyut (daha somut) kategorileri arasında "yaklaştırma" çabalarına girişiyor. Bu girişimin başlangıç noktalarından birinde, değer kavramının ötesinde önem taşıyan *üretken / üretken olmayan emek* arasındaki ayrım çizgisi, önce kuramsal bir tartışma ile belirlenmekte; sonra da bu tartışmanın sonuçları ampirik düzleme (istatistik dünyasına) taşınmaktadır.

Bu aşamalar tamamlandıktan sonra, 1988-2006 dönemi için Türkiye ekonomisinin tümüne ve sektörlerine ait değerler ve değer kategorileri, örneğin sömürü oranları, yazarın benimsediği ATS ve Shaikh-Tonak yaklaşımlarına göre tahmin edilmektedir. Bu tahmin sürecinin istatistiki ayrıntıları çalışmanın eklerinde açıklanıyor.

Kitap, ampirik bulgular ile 1988-2006 yıllarında Türkiye kapitalizminin yapısal dönüşümü arasındaki ilişkileri tartışarak son buluyor. Geleneksel istatistik verilerini sınıfsal perspektifle, soldan değerlendiren bazı çalışmaların sonuçları ile, bu kitapta geliştirilen *değer* kategorileriyle elde edilen bulgular, örneğin bölüşüm ilişkileri bakımından örtüşmektedir. Bu paralellik, kanımca, Karahanoğulları'nın bulgularının değil, sözü edilen geleneksel verilerle sürdürülen araştırma bulgularının doğrulanması anlamına gelmektedir. Zira, Marksist değer kavramına dayalı bir bölüşüm çözümlemesi, geleneksel istatistik kategorileriyle yürütülen bir incelemeye göre daha açıklayıcıdır.

Yiğit Karahanoğulları, bize Marksist iktisat alanında önemli bir yapıt sunmuştur. Kuramsal çözümlemelerinde, reddettiği değer yaklaşımlarıyla ilgili eleştirilerinde, benimsediği ATS yaklaşımında, ampirik araştırmasının yöntemlerinde, yorumlarında tartışmalı öğeler elbette vardır. İktisatçılar, umarım, bunları değerlendirecek; eleştirecektir.

Politik iktisat, Marksist öğretinin ana öğelerinden biridir; ancak elbette

tümü değildir. Marksist iktisatçıların katkıları, siyaset, tarih, sosyoloji, ideoloji alanlarındaki diğer Marksist araştırmaların bulguları, sonuç ve çözümlemeleriyle bütünleştiğinde büyük değer taşıyacaktır. Bu bakımdan Marksizm diğer düşünce akımlarına göre önemli bir üstünlük içermektedir; zira, maddeci tarih anlayışı ve diyalektik, toplumsal gerçekliğin farklı alanlarına bütünleştirici bir perspektif getirir.

Bu sav, Marksist sosyal bilimcilerin, bütünleştirici perspektifi daima algılamak koşuluyla, toplumsal gerçekliğin farklı alanlarını incelemede uzmanlaşmalarının, bu türden bir işbölümünün önemini vurgulamaktadır. Yiğit Karahanoğulları, kitabıyla, bu işbölümünün politik iktisat alanında Türkiye'deki Marksist meşaleyi 21. yüzyılda taşıyacak bir bilim insanı olarak temayüz etmiştir.

Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi?, bence, Marksist iktisadı öğrenmek, geliştirmek isteyen herkes için; tüm akımlardan iktisatçılar için büyük önem taşıyan bir yapıttır.

Giriş

Evet, Marx'ın değeri ölçülebilir. Kitap, bu yanıtı kuramsal olarak temellendirmekte ve değer kategorilerini ampirik olarak Türkiye ekonomisi için ölçmektedir. Nihayetinde kitabın varacağı nokta, bu ölçümleri okuyucuyla paylaşmak ve bu ölçümlerden hareketle Türkiye'nin yakın dönem geçmişinde kriz dinamiklerine ilişkin yorumlar üretmektir. Bununla birlikte bu amacı gerçekleştirebilmek için Marksist iktisat kuramına dair pek çok hususta netlik kazanılması gerektiğinden, kitap boyunca adım adım bu kuramsal yapı da çözümlenmeye çalışılmaktadır. Böylece Marksist iktisatın 20. yüzyıldaki evrimine ilişkin bir değerlendirme de ortaya konulmaktadır.

En başta belirtmeliyiz ki, çalışmanın nihai amacı için mümkün olduğunca somut bir inceleme düzeyi seçilmeye çalışılmıştır. Burada ele alacağımız düzey, ulusal hesaplar sistemidir. Bu düzeyin kendisinin de bizzat kuramsal bir tasarımın, hatta Marksist olmayan bir kuramsal tasarımın ürünü olduğu açıktır. İnceleme nesnesi olarak daha somuttaki başka bir düzeyin seçilmemesinin nedeni, ekonomiye dair en bütüncül, en tutarlı ve neoklasik iktisadın otistik birey tanımından en azade istatistik düzeyinin ulusal hesaplar sistemi olmasıdır. Bir diğer neden ise kullanılan kuramsal çerçevenin, yani Marksist iktisadın, bir makro-iktisat kuramı olması; tekil firma ya da sektörle değil bir bütün olarak ekonomiyle ilgilenmesidir. Tek bir firma ya da sektör için Marksist bir inceleme üretme çabası, bir bütün olarak ekonomiyle ilişkilenen sermaye kategorisini doğru biçimde kavrayamayacağı için anlamlı değildir. Tüm bu nedenlerle ele alınabilecek en uygun somut düzeyin, başka bir kuramsal tasarıma dayansa bile ulusal hesaplar sistemi olduğu açıktır. Bu çalışmanın önemli bir bölümü, çeşitli müdahalelerle bu istatistiklerin yeniden düzenlenmesi ve Marksist iktisadın soyutlamalarıyla uyumlu hale getirilmesine ayrılmıştır.

Bu noktada Marksist kuramın çözümleme gücünden yararlanıp sınıfsal, ideolojik, siyasi boyutların, yani daha kapsamlı ve somut bir inceleme düzeyinin çalışmanın konusuna niye dâhil edilmediği sorulabilir. Bunun nedeni, analitik bir tercihten başka bir şey değildir. Hiç kuşkusuz Marksist kuram, siyasal ve sosyolojik bütünlüğü irdeleyecek tutarlı bir çerçeve sunmaktadır.

Buna rağmen bu çalışmanın yönelimi iktisat düzeyi ile sınırlı tutulmuştur; üstelik yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışma ulusal hesaplar sisteminden daha somut bir düzeye inmeme konusunda da bir netlik taşımaktadır. Sonuçta burada üretilmeye çalışılan bilgilerin mutlaka siyasete dair sonuçları da olacaktır; bunlar siyaset ve sosyoloji alanlarından hareketle üretilen bilgilerle birlikte ele alınabilir nitelikte olacaktır ve böyle bir çabaya bir başka çalışma kapsamında girişilmelidir de. Ancak burada iktisadi bir sorunsaldan hareket ederek, siyasi bir sonuç çıkarılmaya çalışılmayacaktır. Bu vurgulardan hareketle, tıpkı neoklasik iktisatta olduğu gibi bu çalışmada da iktisat ile siyasetin birbirinden ayrıştırıldığı düşünülmemelidir. Aksine burada tüm bilimsel yöntemlerle ve özel olarak Marx'ın geliştirdiği diyalektik maddeci araştırma yöntemiyle tutarlı bir yol izlenmeye çalışılmaktadır: *Soyutlamanın aşamalarına sadık kalmak ve somut-soyut diyalektiğini, belirli sorunsal patikaları üzerinden geliştirebilmek.* Buna göre iktisadi araştırmanın sorunsalı ile siyasi araştırmanın sorunsalı, iki ayrı arayıştır. *Komünist Manifesto*'nun *Kapital* olmadığı, *Kapital*'in de *Komünist Manifesto* olmadığı açıktır. Ama her iki noktayı ve giderek tüm noktaları birbirine bağlama zorunluluğu sosyal bilimin ve Marksizmin temel problemidir hiç kuşkusuz. *Komünist Manifesto Kapital*'den, *Kapital* de *Komünist Manifesto*'dan ayrı ve bağımsız değildir. İktisadi bir çözümlemeden çıkan sonuçların zorunlu olarak siyasi ya da sosyolojik sonuçlar doğurduğunu zannetmek, yani her iki noktanın aynı andalığını varsaymak bilimsel bir hatadır. Marx bunu yapmamıştır, yapsaydı *Kapital*'i yazma gerekliliği hissetmezdi. Burada açıklayıcı olan şey farklı sorunsalların gerektirdiği inceleme düzeylerinin farklılığıdır. Siyasi ve sosyolojik sonuçlara siyasetin ve sosyolojinin özneleri, kurumları ele alınmadan ulaşılamaz. İktisadi olan ile siyasi olan arasındaki ilişkinin kabulü, iktisadi bir iddiada bulunup bundan sınıf mücadelesine dair pratik siyasi sonuçlar çıkarmayı ya da siyasi bir çözümleme yapıp değer mekanizmalarını ampirik olarak çözümlemiş gibi davranmayı meşru kılmaz.

Bir bütün olarak Marksist kuramın amacının sadece iktisadi bir inceleme yapmak olmadığı da açıktır. Marksist kuram toplumsal bir çözümlemedir ve bu çözümlemenin yapılabilmesi için toplumsal olan tüm noktalar arasındaki ilişkilerin analizini gerektirir. Modern toplumun hareket yasalarına ancak bu ilişkiselliklerle ulaşılabilir. Tekrar vurgulamamız gerekir ki bu çalışmanın amacı bir bütün olarak Türkiye toplumunun hareket yasalarının çözümlenmesi değil, Türkiye ekonomisinin tahlilidir. Çalışmanın sınırlarının, kendi sorunsalıyla uyumlu bir şekilde belirlenmesinde izlenilen kuramsal yöntem, Marksist bilimin yöntemi olacaktır.

Buna göre kitabın bölümleri şu şekilde içeriklendirilmiştir: Çalışma, "de-

ğer nedir?" sorusunun iktisat bilimi için anlamını sorgulayarak başlamaktadır. İktisat biliminin yaklaşık 300 yıllık geçmişinde bu soruya, fiziksel değer, emek değer ve fayda değer olmak üzere sadece üç yanıt verilebildiği iddia edilmektedir ve bu yanıtlar arasında, emek değer kuramının diğerlerine göre tutarlılığı, açıklayıcılığı ve üstünlüğü bu bölümde sınanmaktadır. Yine bu ilk bölümde emek değer soyutlamasının gelişimi için Marx'ın kuramının önemi ele alınarak, çalışmada kullanacağımız Marksist iktisadın kuramsal çerçevesi çizilmeye başlanmaktadır. İkinci bölümde inceleme konumuz, Marx'tan Marksist iktisada yönelmektedir. Marksist iktisadın 20. yüzyıldaki dönüşümü, kuramda şimdiye kadar yapılmış ve sürdürülmekte olan temel tartışmalar ele alınmakta ve toplam dört farklı Marksist iktisat kuramı kategorilendirilmektedir: Eşzamanlı ikili sistem, eşzamanlı tekil sistem, ardışık ikili sistem ve ardışık tekil sistem. Bu bölümde 1990'larda geliştirdikleri önemli eleştirilerle Marksist iktisadı tekrar "dirilten" yaklaşımlar lehine bir pozisyon alınmaktadır. Üçüncü bölüm, tüm Marksist iktisat kuramları için kilit bir soru olan "paranın değeri nedir?" sorusu üzerinde durmaktadır ve yazındaki yanıtlar, "meta-para yaklaşımı" ile "ilişkisel para yaklaşımı" başlıkları etrafında toplulaştırılmaktadır. Bu çalışmanın Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı *(Temporal Single System)* lehine konumlanışı, bu bölümde pekiştirilmektedir. Basit yeniden üretim modeli kurulmakta ve kuramsal pozisyonlar arasındaki farklar bu model üzerinden gösterilmeye çalışılmaktadır. Yine bu bölümde, daha önce ampirik bir uygulaması yapılmamış olan Ardışık Tekil Sistem (ATS) yaklaşımının karşısına çıkan uygulama sorunları gündeme alınmakta ve çevrimsel istatistik tahminleriyle bu sorunların aşılabildiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu konuda ilk etapta paranın değerinin tanımına ilişkin basit bir uygulama örneği sunmak için, Türkiye İmalat Sanayii 1980-2001 veri seti üzerinde bir çalışma yapılmaktadır. Böylelikle, kitabın ampirik kısmına yavaş yavaş geçilmektedir. Ancak ampirik araştırmayı sürdürebilmek için, bu noktada tekrar kuramsal tartışmalara dönülmektedir. Bu nedenle de dördüncü bölümün konusu olarak, "değerin hesaplanması sırasında hangi emek türünün değer yarattığı" sorusuna yanıt verebilmek için zaruri bir kategori olan üretken emek seçilmiştir. İlk olarak son derece karmaşık ve hatta birbiriyle çelişik tanımlar barındırmakta olan üretken emek yazını ele alınmaktadır. Buradaki karmaşa karşısında, bir kategorileştirme önerisinde bulunulmakta, ardından Marx'ın özgün metinlerine dönülerek tanım netleştirilmektedir. Bu bölümde son olarak, ATS yaklaşımının değer kategorilerine ilişkin tanımları, benimsediğimiz üretken emek kategorisiyle birlikte yeniden düzenlenmektedir.

Çalışmanın en hacimli bölümü beşinci bölümdür. Bu bölüm, ulusal

hesaplar sistemi düzeyinde ampirik uygulamaların yapılabilmesi için, istatistiksel verilerin üretildiği ya da yeniden düzenlendiği ve ulaşılan istatistiklerden hareketle değer hesaplarının elde edildiği bölümdür. Bu bölümdeki teknik kısımların çoğu, kitabın Ek'lerine taşınmıştır ancak buna rağmen bu bölüm hâlâ yoğun olarak ampirik inceleme barındırmaktadır. Bu incelemelerin, istenildiği takdirde atlanarak geçilmesinde bir sakınca yoktur. Teknik kısımların kitaptan tamamen çıkarılmamasının sebebi, iktisat konusunda uzmanlaşmak isteyen yüksek lisans ve doktora öğrencileri için bu kısımların bir çalışma izleği sunmasıdır. İktisat disiplininin içinde Ortodoks bir alana sıkıştırılmış ve neoklasik iktisadın "gazabına" terk edilmiş iktisat öğrencileri için Marksist iktisadın bir alternatif olarak teşvik edilmesi gerektiği düşüncesi ile buradaki çalışma izlekleri korunmuştur. Marksizm gibi "bir başka kuramdan" hareket ederek, ampirik inceleme yapmanın birtakım zorluklar taşıdığı ortadadır. Bir de bunun üzerine Türkiye gibi bir ülkede istatistiklerle uğraşmanın zorlukları eklenince işler biraz karmaşık bir hal alabilmektedir. Sürekliliği olmayan seriler, 3-4 senede bir değiştirilen tanımlar, birdenbire ortadan kaybolan değişkenler... bütün bunlar iktisatla uğraşan herkesin aşina oldukları pratik sorunlar.[1] Kitapta bu bölümlerin korunmasının nedeni hem durumdan haberdar olmayan okuyucuya olayın vahametini aktarmak, hem de ilgili araştırmacılara, burada sergilenen çözüm üretme çabasını derli toplu bir izlek halinde sunmaktır.

Kitabın bu bölümünde, daha önceki kuramsal incelemelerde savunulan temel pozisyonlara uygun olarak, özellikle iki önemli Marksist yaklaşım ön plana çıkarılmakta ve Türkiye ulusal hesaplar sistemi için ampirik değer hesapları üretilmektedir. İlk yaklaşım bir önceki kısımda ayrıntılarıyla ele alınan Ardışık Tekil Sistem (ATS) yaklaşımıdır. İkincisi ise Anwar Shaikh ve Ahmet Tonak'ın (ST) Marksist iktisat kuramına 20. yüzyılda sunulan en önemli katkılardan biri olan ve Marx'ın üretken emek tanımından hareketle ulusal hesaplar sistemini yeniden düzenlemeye dayanan 1994 tarihli yöntemidir. Bu bölümde bu hesaplara geçmeden önce Hanehalkı İşgücü Anketleri'nin mikro veri setinden yararlanarak 1988-2006 döneminde, üretken emek kategorisi açısından istihdamın kompozisyonunda yaşanan dönüşüm de tahlil edilmektedir.

ATS ve ST kuramlarının uygulanabilirliğinin ilk adımı yıllık Girdi-Çıktı tablolarının tahmini olduğu için, bir sonraki aşamada Türkiye İstatistik

1 Esasında devletin istatistiklerle yarattığı bu karmaşa, içinde bulunduğumuz neoliberal çağın mantığıyla son derece uyumlu. Bu istatistiklerle yapısal bir analiz yapmak adeta olanaksız kılınmakta. Neoliberal çağda zaten tarihsel, yapısal bir araştırmaya ihtiyaç duyulmamaktadır. Kısa dönemli finansal verilerle ekonometrik sınamalar yapmak neyimize yetmiyor (?).

Kurumu'nun yayımladığı ancak farklı yöntemlere dayanan 1990, 1998 ve 2002 Girdi-Çıktı tabloları birbirleriyle ve ulusal gelir yapısı ile uyumlu hale getirilmekte ve böylelikle yıllık Girdi-Çıktı tablolarına ulaşılmaktadır. Bu tablolar ST kuramına göre yeniden düzenlenmekte, ATS kuramının uygulanabilirliği için ise çevrimsel tablo tahminlerinde bulunulmakta ve daha önce hesaplanan üretken/üretken olmayan çalışma saatlerine dair sonuçlar kullanılmaktadır. Bütün bu hesaplar kitabın eklerine taşınmıştır. Sonuçta artı-değer, organik bileşim ve kâr oranları için, "muadil" Keynesyen hesaplarla birlikte toplam üç farklı ampirik bulgu bölüm içinde okuyucu ile paylaşılmaktadır. Bu bulgu ilgili dönemde Türkiye kapitalizminin kurumsal, toplumsal, siyasal dönüşümüne dair yazında yapılan tespitlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Böylelikle her bir kuramın araştırmacıya sunduğu ampirik gerçeklik bilgisine dair farklar da ortaya konmakta ve yorumlanmaktadır.

Çalışmanın, ulusal hesaplar sistemi gibi kapsamlı bir düzeyi ele alması, değer hesaplamalarında yıllık Girdi-Çıktı tablo tahminleriyle birlikte çalışılan emek saat verilerini de kullanması ve iki farklı kuramsal perspektifin ampirik uygulamasını sunması itibariyle Türkiye ekonomisine dair şimdiye kadar Marksist kuram içinden yapılan en kapsamlı incelemeyi sunduğunu düşünüyoruz.[2] Bunun da ötesinde, ATS kuramı için burada gerçekleştirilen uygulamanın, bilebildiğimiz kadarıyla dünya yazınında bir ilk olduğunu da not edebiliriz. Kitabın, değer sorununa ilişkin tespitleri ve üretken emek yazınına dair değerlendirmeleriyle, ATS kuramı için üretken emek kavramını değer kategorilerine dâhil etmesiyle ve sermaye çevrimleri için ampirik tahminler üretmesiyle Marksist iktisat kuramına küçük de olsa katkılar sunması umut edilmektedir.

Soyutlamanın düzeyi ile sorunsal uyumu arasındaki tutarlılık bu çalışmanın korumaya çalıştığı temel izlek olmuştur. Bu izleğin doğru biçimde takip edilip edilmediği, okuyuculardan gelecek eleştirilerle ortaya çıkacaktır. Ancak ulaşılan sonuçların Türkiye tarihindeki yapısal dönüşüm tespitleriyle uyumlu ve bu anlamda doğrulanmış olduğunu şimdiden söyleyebiliriz.

2 Marksist iktisat kuramı kullanılarak Türkiye üzerine yapılan ampirik çalışmalar, bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla, sayıca son derece kısıtlıdır: Tonak (1980), Altıok (1998), Tonak (2003), Eres (2005), Memiş (2007).

BİRİNCİ BÖLÜM

İktisat Kuramında Değer Sorunu

"Her şeyin fiyatının bilindiği
ama hiçbir şeyin değerinin bilinmediği
bir dönemde yaşıyoruz."

1891, *Dorian Gray'in Portresi*,

Oscar Wilde

1. Bilim Olma Zorunluluğu Bağlamında İktisadın Değer Arayışı ve Üç Farklı Değer Kuramı[3]

"Her şeyin fiyatının bilindiği ama hiçbir şeyin değerinin bilinmediği bir dönemde yaşıyoruz". Bu cümle üç farklı şekilde okunabilir.

İlk olarak, insan ilişkilerinde dejenerasyon tespiti içeren normatif bir ifade olarak okunabilir. Bu, büyük ihtimalle en yaygın okuma biçimi olacaktır: Buna göre insanoğlunun "kadir kıymet bilmez" hale geldiği, giderek "nankörleştiği" tespiti taşıyan bir cümle vardır karşımızda. Bu okuma biçimi, insana dair bir değer algısı taşıyan normatif bir bakışı barındırır.

Bir başka okuma şekli, kapitalizme dair bir değerlendirme içeren bir cümle çıkarır karşımıza. Evet insanlar değer bilmez hale gelmiştir ama bunun nedeni bireylerin kendisi değildir, sistemin yarattığı yapısal bozulmadır. Kapitalizmin pırıltılı/göz boyayıcı fiyatlar dünyası, değerleri yok etmiştir. Her şey metalaşmıştır ve her şey etiket fiyatı kadar değerlidir. Metaların ne için, kimin tarafından, nerede, nasıl üretildiğinin ve ne için tüketildiğinin bir önemi yoktur. Onların kullanım değerleri, faydaları, emek ürünü olmaları ya tamamen unutulmuştur ya da ikincil plandadır. Bu sistemde her şey

3 Bu bölüm hazırlanırken, Blough (2003), Foley (1999), Hunt (2005), Kazgan (2000), Screpanti ve Zamagni (1995) ve ekonomik düşünce tarihi için bir kaynak site olan The New School'un http://homepage.newschool.edu/het/ internet sitesinden hayli yararlanılmıştır. Metin içinde alıntılar dışında bu kaynaklara tekrar referans verilmeyecektir.

satılabilir, satılamayan şeylerin kapitalizm için bir anlamı yoktur. Fiyatının olması, şeyleri var eden temel ilişkidir artık, hatta her türlü ilişkiyi egemenliği altına alan "şey"dir.

Bir üçüncü okuma şekli ise bu cümleyi, iktisat bilimi için bir eleştiri, hatta bir reddiye haline getirir. İktisat bilimi, zaten görünür olanı tekrar eden ama bunların ardındaki özlerle ilgilenmeyen bir akıl tutulması içindedir. Fiyatlarla ilgilenmekte ama değerlere dair bir soru taşımamaktadır. Artık sadece bilgi üretebilmekte –fiyatların bilgisi– ama bilim yapamamaktadır.

İlk yorum bireylerin ahlaki krizine işaret eder. İkinci yorum kapitalizmin krizine; üçüncü yorum ise iktisat biliminin krizine...

Bu üç yorum birbiriyle çelişmemekte, aksine birbirini tamamlamaktadır. Eğer cümle doğru ise bu üç yorumun da aynı anda doğru olması kuvvetle muhtemeldir. Ama biz bu çalışmada sadece üçüncü yoruma ilişkin bir merak geliştireceğiz. Çalışmanın en başında aktarıldığı üzere nihai kertede ampirik hesaplamalar üretmeye çalışırken esasında burada değer sorusunu iktisadın gündemine dâhil ederek iktisat biliminin krizine karşı bir yanıt geliştirmeye çalışacağız. Başlayabiliriz...

* * *

İktisat biliminin yaklaşık 300 yıllık mazisinde değere dair yapılan tanımlamaları belirli bir düzeyde toplulaştırıp ele alırsak, bunların üç tane soyutlamadan ibaret olduğunu görürüz: *Değer maddi olan şeydir, değer emek gücüdür, değer faydadır.*[4]

Kapitalist üretim biçiminde iktisat biliminin konusu metalar, yani alınıp satılan mal ve hizmetler olduğu için "değer nedir?" sorusu aslında "metaların değeri nedir?" sorusudur. Çünkü meta olmayan bir şeyin kapitalist üretim sisteminde bir değeri olmayacak dolayısıyla iktisat biliminin inceleme nesneleri arasına giremeyecektir. Meta olmayan şeyler ancak metaların değerini etkilediği ölçüde bir değer sahibi olabilecektir. Örneğin çevre ekonomisi alanında metalaşmamış doğanın inceleniyor olması, aslında doğanın sanayinin dolaylı girdisi haline gelerek kirletiliyor ve bunun bir maliyete dönüşüyor olması (dışsallıklar) ile ilişkilidir. Yoksa "dağın başında akan suyun" iktisat biliminin konusu olmadığı açıktır.

4 Yapmaya çalıştığımız üçlü değer kategorizasyonu, iktisadi düşünceler tarihinde yaygın olarak kullanılan öznel ve nesnel iktisat kuramları sınıflamasıyla esasında bütünüyle uyumlu bir sınıflamadır. Bu ayrıma göre, bizim fizikselci değer olarak adlandırdığımız soyutlama ile birlikte emek değer soyutlaması, nesnel kuramlar altında, fayda değer soyutlaması ise öznel kuramlar altında yer almalıdır. Bu ikili sınıflamadan farklı olarak burada yapılmaya çalışılan şey değer tanımının nesnel mi, öznel mi olduğu sorularına yanıt aramaktan öte, değer tanımlarının özüne ilişkin olmuştur.

Peki metanın değeri nereden gelir? Hiç kuşkusuz meta, arz ve talep sürecinden geçmek zorunda olan bir şeydir. Bu süreçte metanın değeri fiyat biçimini alır. Metanın arz eden için olduğu gibi, talep eden için de bir fiyatı vardır ve metaya piyasada hayat veren bu fiyat, yani alımp-satıldığı fiyat, metanın değeri olarak görünür. Metanın arz ve talebin konusu olurken taşıdığı fiyatın ardında yatan değerin ne olduğu sorusu hala bakidir. Demek ki fiyat açılımı bizi fazla uzağa götürememiştir. Yine aynı soru karşımızdadır: Metanın değeri nedir?

Şimdi malın değerinin, malın fiyatına eşit olduğu iddiasında ısrar edelim. Bu durumda fiyatlar arttığında daha değerli bir mal sepetiyle karşı karşıya kalacağımızı düşünmemiz gerekir. Oysa gerçek hayatta fiyat artışının çoğu zaman paranın değersizleşmesinin bir göstergesi olduğunu biliyoruz. Ya da fiyat artışının bütün metalar için eşanlı yaşandığı durumda, metaların değerinin hiçbir şekilde değişmediğini de biliyoruz. O halde fiyatı değere eşit alamayız. Peki o zaman değer nedir? Fiyatları açıklayan, metaların varlığını anlamlandıran, onları ilişkilendiren bir öz olmalıdır değer.

Fiyatlar üzerinden hareket ederek yukarıda ortaya attığımız ve geçerliliğini reddetmeye çalıştığımız iddiayı taşımaya devam edelim ve şu yargıda bulunalım: "Değer, fiyatların arttığı bir anda, fiyatları diğerlerine göre daha çok artan malların taşıdığı şeydir. Fiyatları daha çok artan mallar, fiyatları daha az artan mallara göre daha çok değer taşır". Bu yargı gerçeklik düzeyinde geçerli bir yargıdır. Metaların piyasadaki varlıkları arasında doğru bir ilişkisellik kurmaktadır. O halde değer, göreli fiyatlardır. Yani maddi varlıktır. Çünkü iki şeyin fiyatı birbirine oranlandığında elde edilen şey fiziksel büyüklüklerden başka bir şey değildir. Böylece ayağı biraz da olsa yere basan bir tanıma yaklaşılmış olunur. Evet daha fazla miktar, adet, kilo, hacim içeren şey daha değerli olmalıdır. Fiyat ilişkisi, maddi şeyler arasındaki bu fiziksel ilişkiyi dolayımlar. Bir meta daha yüksek fiyata sahip olduğu için değil, daha fazla fiziksel büyüklükte malla değiştirilebildiği için daha değerlidir. Yani değer, fiziksel büyüklüktür.

Vardığımız noktayı şu şekilde özetleyebiliriz: İktisat bilimi için tekil fiyat büyüklükleri kendi başlarına hiçbir anlam taşımazlar. Örneğin Türkiye ulusal gelirinin 600 milyar TL olmasının tekil olarak bir anlamı yoktur; ya da asgari ücret miktarının net 450 milyon TL olması bir anlam ifade etmemektedir. Bu bilgi başka bir bilgi ile ilişkilendirildiği anda anlamlı hale gelir. İlişkilendirilebilecek bu ikinci bilgi, başka bir metanın fiyatı ya da aynı metanın başka bir zamandaki fiyat bilgisi olabilir. Örneğin X malının fiyatı 40 TL'den 50 TL'ye çıkmıştır. Ya da X malının fiyatı 40 TL, Y malının fiyatı 50 TL'dir. Diğer her şey sabitken, bu bilgiler bize ancak %2 5'lik fiziksel de-

ğer farkını vermektedir. Örneğin cep telefonunun fiyatını biliyorsak, ulusal gelir rakamını bu fiyata oranlayıp cep telefonu adedi cinsinden ulusal geliri hesaplayabiliriz. Malların değil de hizmetlerin değerinin hesaplanılıyor olması, değer tanımının bu haliyle fizikselci olan yapısını değiştirmeyecektir. Örneğin Y adet telefon kontörü X TL ise, yani Y dakikalık konuşma hizmeti satın almanın fiyatı bu ise, ulusal geliri telefonla konuşma süresi olarak hesaplayabiliriz. Değer muhasebemiz iki hizmet arasında da olabilir: Otobüsle Ankara'dan İstanbul'a ulaşım hizmeti almanın fiyatı 30 TL ise ve dönemlik üniversite öğrenim harcı, yani üniversite hizmetinin fiyatı 300 TL ise bu öğrenimin değeri, Ankara-İstanbul arasında 10 defa sefer yapmak, Ankara-İstanbul yolculuğunun değeri de 10 gün üniversitede öğrenim görmek olacaktır. Değerin bu anlamda bir diğer özelliği ise –birbiri cinsinden– simetrik olmasıdır. Göreli fiyatın çarpmaya göre tersi alındığında diğer metanın değerine ulaşılmaktadır. Ve son olarak bir başka örnekle açıklamamızı noktalayalım; emek gücünün fiyatı ile bir mal sepetinin fiyatını karşılaştıralım. Bu durumda da Keynesyen iktisadın reel ücret olarak kullanacağı kategoriye ulaşırız. Yani ücretin değeri, emek gücünün satın alabileceği metalar toplamına eşit olacaktır.[5]

Görüldüğü gibi fiyatlar oranlandığı anda fiziksel bir büyüklüğe ulaşılmakta ve fiziksel büyüklüklere değer anlamı yüklenmiş olunmaktadır. Biz buna *değerin fiziksel tanımı* diyeceğiz. Açıktır ki bu, iktisadi düşünceler tarihi içindeki değer soyutlamalarından sadece biridir. Diğer soyutlamalar ise *emek değer* ve *fayda değer*'dir. Bu tanımlara geçmeden önce "niye değer?" sorusu üzerinden biraz daha yol almaya çalışalım.

Değer arayışının, iktisat bilimini kuran sorunun kendisi olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Bilim görünür olanın ardındaki ilişkiyi ve hareketin ardındaki nedeni araştırır. Görünenden öteye geçip bundan daha soyut bir düzeyde öze dair yasalar üretilemiyorsa, basit bir bilgiden, eski tabirle malumattan öteye geçilemez, somut somutla açıklanmaya çalışılmış olur.

Somut gerçeklik düzeyi ve bu düzeyin hareket yasaları, bilimin nihai olarak çözmeye çalıştığı en karmaşık ilişki düzeyidir. Bilim, bu somut ilişkiler içinde, ana eğilimi etkilemediğini düşündüğü bazı unsurları incelemenin dışında bırakarak, yani soyutlayarak ve kendisi de soyutlama ürünü olan kavramları kullanarak bir egemen ilişki betimlemeye çalışır. Nihai açıklamaya varmak, somut ile soyutlama arasında diyalektik bir süreç gerektirir. İlk soyutlamanın ardından tekrar somuta dönülür ve soyutlama somutta sınanır. Gerekirse bu sınama sonucunda tekrar soyutlama yapılır ve bu ilişki

5 Bu reel ücret oranının çarpmaya göre tersi, yani metaların emek cinsinden değeri, ilerleyen bölümlerde açıklanmaya çalışılacağı gibi Smith'in kullandığı yanlış emek değer tanımı olacaktır.

tutarlı bir açıklama geliştirilene kadar sürdürülür (Ollman 2006). Nihai olarak varılmaya çalışılan nokta, neoklasik iktisatta olduğu gibi tarihsellik ve mekânsallıktan soyutlanmış evrensel bir bilgi formu üretmek değilse eğer, üretilen açıklama belirli bir tarihselliği ve toplumsallığı çözümleyen ve ancak o düzeyde geçerli olan bir açıklama olacaktır.

İktisat biliminin konusu, yani incelediği somut gerçeklik tabii ki metaların fiyatlarından başka bir şey değildir. İktisat diye tanımladığımız toplumsal ilişkinin bilimsel bilgisi, bu fiyatların ardındaki sosyal ilişkiyi, fiyatların ardındaki değeri, özü çözümlemeyi gerektirir. İktisat bilimi için fiyatlar, değerin kendini gösterdiği biçimlere dönüşür böylelikle. Görünür olanın ardında yatan çatışma ve hareket dinamiğini anlama çabası, bu pratik görünümden yola çıkan ama onun ardına geçen bir bilgiyi ve düzeyi, yani soyutlamayı gündeme getirmiştir. Gerçekten de iktisat biliminde kuramsal bilgi, örtük ya da açık ifade edilen bir değer tanımı etrafında ortaya çıkmıştır hep. Adam Smith'in sorusu "ulusların zenginliğinin kaynağı nedir?"; "marjinalist devrimcilerin" sorusu, "fayda maksimizasyonu nasıl gerçekleşir?", John Maynard Keynes'in sorusu, "istihdamın, faizin ve paranın genel kuramı nedir?", Sraffa'nın sorusu, "metaların metalarla üretimi kurgulanabilir mi?" ve bunun gibi sorular, doğrudan değeri çözümlemeyi hedefleyen sorular olmuştur. İktisat bilimi olguları açıklamaya çalışırken hiçbir zaman saf fiyatlar düzeyinde kalmamıştır. Bir değer kategorisi inşa ettikten sonra fiyatlara, yani somuta dönmüştür.

İktisat bilimi fiyatlar dolayımından geçen üretim, bölüşüm ve tüketim düzeyindeki insan ilişkilerini çeşitli değer soyutlamaları sayesinde ele alabilmiştir. Bu ilişkisel bütünlüğün değer soyutlamasıyla ilk tutarlı incelemesini bir "akım şeması" kurarak gerçekleştiren Cantillon ile başlatırsak yaklaşık 300 yıllık bir geçmişten bahsetmiş oluruz. Şimdi bu düşünce külliyatında, fiyatlar dolayımından geçen iktisadi ilişkilerin açıklanabilmesi için "değer kavramının nasıl soyutlandığını" tarihsel sırasıyla ele almaya çalışalım.

Somutu anlamak için somuttan hareketle geliştirilen ilk düşünsel refleksin fiziksel büyüklükleri araştırmak olduğunu gördük. İktisat biliminin kurucu düşünürleri olan fizyokratlarda da, tarımsal ürün olarak beliren şey buna bir örnektir. Fizyokrasi düşüncesini ele almadan önce iktisat biliminin değil ama iktisat düşünüşünün kurucularından olan merkantilistlere kısaca değinerek başlayabiliriz. Avrupa'da tüccar sınıfının henüz güç kazanmakta olduğu ve sermaye birikiminin yoğun olarak ticaret ve savaşlarla sağlandığı bir dönemde, bir iktisat bilimi olarak değil de iktisat politikası doktrini olarak gelişen merkantilist düşüncedeki değer kavramının ne olduğu sorusunu sorabiliriz.

* * *

Merkantilizm bir iktisadi düşünce okulu olarak ortaya çıkmamıştır. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geniş bir döneme atfedilen, Batı Avrupa'da devletin ve tüccarın iktisadi zenginliğini arttırmaya yönelik olarak geliştirilen ve ulus devletin gereksindiği ekonomik birlik ve siyasi kontrol mekanizmalarının kurulmasını kolaylaştırmış olan iktisadi politika önermelerinin bütününe sonradan verilen bir isimdir, merkantilizm. Kelimenin tam Türkçe karşılığı "tüccar doktrini"dir. Ticari sermaye birikiminin hızla genişlediği, bu birikiminin kapitalist mülkiyet ilişkileriyle birlikte üretime yönelmeye başladığı bir geçiş dönemini kapsaması nedeniyle, içinde birbirinden bir hayli farklı düşünce ve politika önerilerinin de bulunabildiği bir düşünce külliyatıdır. Bu nedenle bu düşünce yığını içindeki tekil örneklerden soyutlanarak merkantilizm, en temel özellikleriyle değerlendirilecektir.

Merkantilist dönemde ortaya atılan politika önerilerinin odağında iki temel problemin olduğunu yukarıda vurgulamıştık: Tüccar sermayedarın ve devletin zenginliği nasıl sağlanabilir? Bu soruya verilen yanıt 'altın ve gümüş stoklarının arttırılması ile...' şeklindedir. Eğer devletin altın madenleri yoksa bunu sağlamanın tek yolu ülkeler arasındaki dış ticaret ilişkisidir. Esasında ilgili dönemde dış ticaret saf haliyle bir ticaret ilişkisi değildir; köle ticareti ve savaşlarla var olan zenginliğe el konulması formunda, ilkel birikim mekanizmalarıyla ciddi sermaye birikimleri elde edilmektedir.

Merkantilist düşünüşün vurgusu hem bu zenginliğin kaynağını deşifre etmeye çalışmakta -ki bu, belirtildiği gibi onlara göre altın ve gümüştür- hem de bu kaynağa nasıl ulaşılabileceğinin yöntemini ortaya koymaktadır -ki bu ancak savaşlarla ve güçlü askeri harcamalarla mümkün olabilmekte ve bunlar için yine güçlü altın ve gümüş stoklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu politikaların, devlet ve tüccar sermayedar olmak üzere, birbiriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olan, birbirinin varlık koşulunu belirleyen iki aktörünün olduğu açıktır. Tüccarın uluslararası ticaret yapabilmesi devletin askeri gücü ve finansmanı ile mümkünken, devletin gelirlerini arttırabilmesinin kaynağı da tüccar sınıfın dış ülkelerden çekebildiği değerli madenler olmaktadır. Her iki aktörün zenginlik fikri değerli madenlerde kilitlenmektedir. Bu ilişki, daha ileri bir dönemde "herkesin çıkarını savunan" ulus devlet ve sermaye birikimini yöneten kapitalist sınıf arasındaki ilişkiye dönüşene kadar, değerin tanımı türlü evrelerden geçecektir. Biz burada belirli bir evreyi, klasik ekonomi politikçilerin adını koydukları ve eleştirdikleri merkantilizm evresini ele alıyoruz, yani zenginlik üzerinde tüccarın egemen olduğu bir dönemin zihniyetini yorumluyoruz. Tüccarın görebildiği değer, pek tabii ki de ticaretteki kâr marjı, yani ucuza alıp pahalıya satmakla elde edilen zen-

ginlik olacaktır. Bu yolla ulusal zenginliği arttırmanın olanaksızlığını gören merkantilistler –zira ticaretten elde edilebilecek bir kazanç, alışverişin karşı tarafındakinin kaybından başka bir şey olmayacaktır– uluslararası ticaret dengesine vurgu yapar. Altın ve gümüş stoklarının arttırılması ithal edilenden çok şeyin ihraç edilmesine, eşitsiz değişime ya da doğrudan sömürgeci ilkel birikime dayanmaktadır. Merkantilizmde değer, tüccarın ediminin sonucunda ortaya çıkan ve ülke içinde stoklanan değerli maden miktarıdır. Ülke içinde ticaret yapan tüccarın değil, ülkeler arası ticaret yapan tüccarın edimi değerin ele geçirilmesini sağlar. Ülke içindeki ticaret sadece bu değer stokunun çevrimine yol açar. Bu stoku arttırabilecek tek şey ülkeler arası ticarettir, yani bir başka ülkenin zenginliğine –para yığınına– türlü yollarla el konulmasıdır. Oysa saf haliyle ticaretin değer yaratmayacağı, üstelik değerin bir stok olamayacağı gerçeği tarihsel olgularda, merkantilist politikaları uygulayıp ellerinde değersiz bir yığınla kalan İspanya ve Portekiz imparatorluklarının deneyimlerinde doğrulanmıştır.[6] O halde değerli madene değerini veren şeyin ne olduğuna dair bir açıklama gerekmektedir.

Tüccar sermayesinin hâkim olduğu bu dönemde üretim, sadece ticareti yapılacak şeyi sağlaması itibariyle anlamlıdır ve hâlâ değerin kaynağına dair vurgu ticarettedir. Altın ve gümüşün işlevselliği, stok olarak tutulabilmesinden ve metalara hükmedebilmesinden kaynaklanır ama değeri tüccarın yaptığı sihirden gelir. Yani ucuz bir malı daha yüksek bir fiyata satmasından, karşı taraftan para çekebilmesinden, bir başka deyişle bezirgânlıktan. Bu durumda değer, diğer bir ulusun kaybettiği şeydir. Esasında değere dair bu tanım pratik tüccar zihniyetiyle bütünüyle örtüşmektedir. Tüccar için değerin kaynağı değil, sahipliği önemlidir. Yani değer, tüccar doktrininde yeni bir varlık formu, yeni bir öz değildir. Bu anlamda merkantilist dönemde değere, öze dair bir açıklama geliştirildiğini söylemek olanaksızdır.[7] Ama

6 Bu konuda Adam Smith'in İspanya ve Portekiz'in İngiltere'ye göre giderek fakirleşmesini ele aldığı bölümlere bakılabilir; örneğin Smith (2006: 588-89).

7 "Merkantilizmin ne olduğu, nasıl anlamlandırılması gerektiği" konusunda Öziş'in çalışması (2001), 17. yüzyılı ve Thomas Mun üzerinden kapitalizme geçiş sürecinin olgunlaştığı bir evreyi inceleyerek merkantilist külliyat içindeki fikirsel dönüşümü ortaya koyan açıklayıcı bir referanstır. Hem yazındaki farklı tanımlama çabalarını değerlendiren hem de merkantilizmin değerli maden vurgusunun belli bir tarihsel dönemde, sermaye ilişkisi ve ulus devletin kuruluşu sorunsalına dönüştüğünü gösteren bir çalışmadır. Merkantilist dönemde üretime vurgu yapılmadığı, sadece dolaşımla ilgilenildiği iddiasının bir yanılgı olduğunu Öziş açıkça ortaya koymaktadır. Çalışmadan çıkarılabilecek bir başka sonuç da kapitalist üretimin egemen olmaya başlamasıyla birlikte merkantilizmin tanımlarının çeşitlenmeye başladığıdır. East Indian Company'nin Hindistan'dan ucuz aramalı ithal etmesi ve İngiltere'de istihdamın ağır darbe alması karşısında merkantilist doktrin içinde "ticaret mi, üretim mi?" sorusunun bir ikilem yaratması buna bir örnek olarak verilebilir. Bu noktada merkantilist doktrinde kırılma döneminin 17'inci yüzyıl ilk yarısının İngilteresi olduğu görülmektedir.
Bizim bu çalışmada ele aldığımız merkantilist düşünce, bu geçiş dönemi öncesine denk düşen ve klasik ekonomi politiğin tanımladığı merkantilizmdir.

değere dair bir politika geliştirildiği, değerin biriktirilip saklamlabilen ve el değiştirebilen bir şey olduğunun keşfedildiği söylenebilir. Sanayi ve finans sermayesinin toplum üzerindeki egemenliğini üretim sistemini değiştirecek şekilde kurmak zorunda olduğu bir tarihsellikte tüccarın olgusal çözümlemesinden tutarlı bir düşünce sistemi kurması beklenemez.

Merkantilizm düşüncesi, kapitalistleşme sürecine girilmesi ve bunun bilgisinin nüvelerinin ortaya çıkması ile adım adım klasik ekonomi politik düşüncesine evrilecek bir sistemi ortaya çıkarmıştır. Bu külliyat içinde yapılacak daha ayrıntılı bir inceleme merkantilizm içinde aykırı tekil düşünce örneklerini gündeme getirebilir. İktisadi düşünceler tarihi incelemelerinde yapılan genellemelerden tekil düşünürler düzeyine inilmesi, tıpkı başka bir çalışma alanında somut gerçekliğin karmaşık düzeyine yaklaşmak gibi, araştırmacıyı çeşitli özgüllüklerle karşı karşıya bırakabilmektedir. Merkantilist yazın içinde William Petty gibi emek değer kuramının nüvelerini barındıran merkantilistlerle birlikte fayda değer kuramının referans verebileceği merkantilistler de bulunabilmektedir. Biz burada iktisat düşünüşündeki en soyut tanımlamalarla ilgilendiğimizden somuttaki özgünlüklerden hareketle getirilebilecek eleştirilere haliyle açık bir durum da yaratmış oluyoruz. Ama tekrar vurgulamalıyız ki, burada yapmaya çalıştığımız şey, iktisadi düşünceler tarihi için soyut bir toplulaştırma denemesinden başka bir şey değildir.

* * *

Merkantilizm konusunu kapatırken kısa bir not düşmekte yarar var. Klasik ya da neoklasik iktisat düşüncesinden ziyade yönetim bilimi ile maliye biliminin temellerine kaynaklık edecek olan, içine doğduğu toplumsal kurumsal yapıları ve sorunsalları bütünüyle farklı olmasına rağmen bu farklar göz ardı edilerek yanlış biçimde merkantilizmin bir türü olarak sınıflandırılan Alman Kameralist gelenek burada ayrıca incelenmeyecektir. Kameralizmin değer tanımının, merkantilizmin değer tanımıyla aynı olmadığını vurgulamalıyız. Ulusal birliği kurabilme, devlet ve toplum düzeni gibi sorularla şekillendiğinden kameralizmin iktisadi değer tanımını kategorileştirmek güçtür. Bununla birlikte merkantilizminki gibi dolaşım temelli bir tanım olmadığı da açıktır. Westphalia Barışı (1648) sonrasında ortaya çıkan son derece parçalı bir idari yapıya sahip Alman İmparatorluğu'nda yönetim problemi güçlü bir merkezilik sorunu oluşturduğundan, politika önerisi olarak devletin hazinesini güçlendirecek şeyler arasında uluslararası ticaretten

gelen dış ticaret fazlasıyla birlikte üretim ve verimlilik artışı yer alır.[8]

* * *

İktisat düşünüşünün bilimselleştiği dönem, ne merkantilizm ne de kameralizm dönemidir. Makinelerin ve mülksüz emek gücünün kullanımıyla ciddi bir sermaye birikimi yaratmaya başlayan kapitalist üretim biçiminin Avrupa'ya yayılmasından ve değerin kaynağı olarak ticaret sektörünün değil üretim sektörünün ve emek gücünün görülmeye başlanmasından hemen önce, bir geçiş aşaması olarak Fransa'nın özgün koşullarının etkisiyle doğan ve yine Fransız Devrimi'yle yeni bir noktaya evrilen Fizyokrasi düşünüşünü, iktisat biliminin ilk evresi olarak alabiliriz. Bu evrede değerin kökenine dair algı, dolaşım alanından üretim alanına geçmektedir. Karl Marx'ı, *Artı-Değer Teorileri*'nde, merkantilistlere değindikten sonra "burjuva ufkunun sınırları içinde, *sermaye*nin çözümlemesini yapmış olma onuru esas olarak fizyokratlarındır, onları modern ekonomi politiğin gerçek babası yapan da budur" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 37)[9] tespitinde bulunmaya iten de bu geçiştir. "Değeri ve artı-değeri dolaşımdan değil, üretimden türetmek, fizyokratların büyük ve özgül katkılarıdır; bu nedenle onlar, bunun zorunlu gereği olarak, moneter ve merkantil sistemlerin tersine, dolaşımdan ve değişimden tamamen ayrı ve bağımsız olarak düşünülebilen üretim alanıyla, insanla insan arasında değil, yalnızca insanla doğa arasında değişimi öngören üretim alanıyla başlarlar" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 42).

Modern iktisat biliminin temel çerçevesini kurabilmiş olan fizyokrasinin öncüsü sayabileceğimiz eser, 18. yüzyıl Fransası'nda yaşayan İrlandalı Richard Cantillon'un 1755 yılında basılan *Genel Olarak Ticaretin Doğası Üzerine Bir Deneme* (*Essai sur la nature du Commerce en General*)'sidir. William Stanley Jevons'un ekonomi politiğin beşiği olarak adlandırdığı ve ilk ekonomi çalışması olarak tanımladığı Cantillon'un çalışması, gelir ve harcamanın emek ile toprak sahibi sınıflar arasındaki akımını, yani üretim-bölüşüm ve tüketim yapısını bir bütün olarak kuramsallaştıran ilk çalışmadır. Merkantilistler değeri stok olarak tanımlarken, Cantillon ile birlikte değer, ilk defa, akımlar üzerinden düşünülür hale gelmiştir. Değerli madenlerin ve dış ticaret fazlasının önemini vurguladığı için merkantilist olarak sınıflandırılsa

8 Burada Kameralizme dair Ceyhun Gürkan'ın yorumlarından yararlanmaktayız. Üç farklı toplumsal yapıda ve üç farklı sorunsal etrafında ortaya çıkan ama çoğunlukla bu farklar görmezden gelinerek geçişli olarak kullanılan Merkantilizm, Fizyokrasi ve Kameralizm kavramlarına dair bir sadeleşme ve toplumsal, tarihsel, yapısal özellikler etrafında bu kavramları tanımlama çabası için Gürkan (2007)'ye bakılabilir.

9 Çalışma boyunca Marx'a verilen tüm referanslar, diğer yazarlar için kullanılan referanslama yönteminden farklı olarak, eserin tarihini değil, eserin adını içerecektir. Bu tercihin sebebi, geleneksel Anglosakson referans gösterme yönteminin eserin takibi bakımından önemli bir dezavantaj yaratmasıdır.

da değerin kaynağını toprakta görmesi nedeniyle fizyokrasi kuramındaki soyutlamanın temelini atan kişinin Cantillon olduğunu söyleyebiliriz.[10]

Cantillon akım şemasında doğal denge durumunu sağlayacak olan şeyin, gelir ve harcama akımlarının uyumu olduğunu ve bu uyumun da doğal fiyatlar yoluyla gerçekleştiğini gösterir. Cantillon doğal fiyatları içsel değer olarak tanımlar. Doğal fiyatlar, Cantillon'un piyasa fiyatlarından yaptığı bir değer soyutlamasıdır. Somut fiyatlar, piyasanın arz ve talep mekanizmasına göre genellikle değerlerden sapar.

Cantillon sayesinde iktisat kuramının iki temel taşı yerine oturmuş olur. Birincisi zenginliğin akımlar üzerinden kuramsallaştırılma zorunluluğudur, yani araştırma nesnesi artık stoklar değil akımlardır. Değer, statik değildir. Üretim ve bölüşümün ilişkiselliği araştırılmaktadır artık. İkincisi ise, fiyatların ardında yatan ilişkinin soyutlanma zorunluluğudur. Cantillon akım şemasıyla bir değer ilişkisini kuramsallaştırmıştır. Bu soyutlamalarla iktisat bir politika önerisi ya da bilgisi olmaktan çıkmış ve onu bir kuram haline getiren ilk adımlar atılmıştır.

Fransa aydınlanmasının bir parçası olarak ortaya çıkan Fizyokrasi düşünüşünün kurucusu François Quesnay, 1759 tarihli *İktisadi Tablonun Çözümlenmesi (Analyse du Tableau Economique)* isimli eserinde ekonomik sektörler ve ilgili sınıflar arasındaki parasal akımları tutarlı bir denge içerisinde kurgulamaya çalışırken aslında Cantillon'un tablosu ve açtığı soyutlama üzerinden hareket etmektedir. Quesnay, değerin kaynağını tarım ürünleri olarak görür. Net çıktıyı *(produit net)* yaratabilecek tek sektör –ki net çıktı ulusların zenginliğinin tek kaynağıdır– tarım sektörüdür. Çünkü aldığından fazlasını yaratabilecek tek kaynak doğadır. Ticaret bir ürün yaratmayacak, var olan değerin biçim ve el değiştirmesini sağlayacaktır. Bu nedenle Quesnay tarım dışındaki sektörleri *sterile* –değerden muaf/kısır olarak tanımlar. Ekonomideki parasal akımlar yalnızca tarımsal artı-değerin yeniden bölüşümünü sağlar.

Kapitalist üretim biçiminin nüvelerinin yavaş yavaş ortaya çıkmakta olduğu, burjuvazinin egemenlik mücadelesini verip devrimci bir özne olarak tarihte yerini henüz almadığı bir evrede değer tanımı, tarımda üretilen çıktıyı soyutlamaktadır. Bu aşama, toplumsal mücadele sürecinde ve üretim sürecinde yaşanan hızlı gelişmeler nedeniyle son derece hızla dönüşecek olan düşünsel bir duraktır. Yine de bu kısa dönemde değerin kökeni dolaşım alanından üretim alanına taşınarak kapitalist üretim biçiminin çözümlenmesi için mümkün olabilecek bir düşünsel evreye atlanabilmiştir; en azından

10 Cantillon'un, sanayiinin ve dış ticaretin kontrolüne ve paraya ilişkin görüşlerinden hareketle merkantilist olarak sınıflandırılamayacağını savunan Thornton'un (2007) çalışması bu konuda ilgi çekicidir.

kapitalist üretimin çözümlenmesinin mümkün olamayacağı bir soyutluk düzeyi, yani dolaşım düzeyi terk edilebilmiştir. Yerine konulan şey, bizim değerin fizikselci yorumunun bir biçimi dediğimiz, değeri temelde doğanın armağanı olan maddi töz artışına ya da kullanım değeri artışına bağlayan bir çerçevedir. Marx bu yönelimi fizyokrasinin "maddi töz ile değeri birbirine karıştırması" olarak tanımlar (Marx, *Artı Değer Teorileri*).

Fizyokrasinin değer tanımının ardında, tüm ilişkilerin doğa yasasına tâbi olduğu bir felsefe anlayışı yatar. Zaten kavram sözlük anlamıyla da bunu ifade eder, "physio: doğa" ve "cracy: yönetim" kelimelerinin birleşmesiyle oluşmaktadır. Fizyokrasinin değer kuramının ardında yatan, değişmeyen tanrısal bir doğa düzenidir. Quesnay'ın *Tableau Economique* ile birlikte en önemli eseri *Doğa Yasası (Droit Naturel)*'dır. Fizyokrasinin savunduğu gibi evrensel ve değişmez tanrısal bir doğa düzeni tasarımının Fransız Devrimi'nin tüm toplumsal düzeni yeniden kurmak üzere tarihi sarstığı bir dönemde "unutulmasına" şaşırmamak gerek. Schumpeter, fizyokrasi için "1750'de mevcut değildi. 1760-1770 arasında, herkes bundan bahsediyordu. 1780'de ise herkes tarafından unutulmuştu" demektedir (Schumpeter'den aktaran G. Kazgan, 2000: 64). Ancak burada Schumpeter'in bahsettiği gibi bir kopuş olmadığı da açıktır. Marx'ın yorumuna göre kapitalist gelişim sürecinin olgunlaştığı bir evrede doğanın/toprağın artı ürün yarattığı düşüncesinin yerini, emek değerin alması ile birlikte Fizyokrasi düşünüşü daha ileri bir iktisat kurgusuna evrilmiştir. Schumpeter'in tespitinin aksine, 30 yılda sönümlenen bir kuram değil, düşünsel bir evrim süreci vardır ortada. Bu dönüşüm en iyi Turgot'da gözlemlenebilmektedir.

Turgot'ya göre, net artı ürünün kaynağı sadece tarım değil, sanayii ve sanayide harcanan emektir. Bu görüşün artık kapitalist üretim biçiminin ortaya çıktığı bir aşamada topraktan rant elde eden aristokrasiye karşı burjuvazinin fikri ve fiili mücadelesini verdiği bir "özgürlükler" döneminde ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

Turgot'dan yapılan şu alıntı son derece açıktır: "Tarımcı kendi ücretini üretir ve ek olarak tüm zanaatçılar ve öteki ücretliler sınıfının ücretlerini ödemeye yarayan geliri üretir... Toprak sahibi, çiftçinin emeği olmazsa hiçbir şey elde edemez... o, tarımcıdan kendi geçim araçlarını ve öteki ücretlilerin emeğinin ücretini elde eder. Çiftçinin toprak sahibine gereksinim duyması yalnızca gelenekler ve yasalar gereğidir" (Turgot'un 1766 tarihli *Zenginliklerin Oluşumu ve Bölüşümü Üzerine Düşünceler* çalışmasından aktaran Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 49).

Burada değerin kaynağı hem doğa, hem de emek gücüdür ve toprak mülkiyetinin üretim sürecindeki "gelenek ve yasalardan gelen" gerekliliği, üre-

tim aracı mülkiyetinin kapitalist üretim biçimindeki anlamını çözümlemek için bir çerçeve sunmaktadır. Turgot'nun incelemesi kapitalist üretim ilişkilerinin incelenmesi için gerekli unsurları içermektedir artık: sermaye ve ücretli emek. Marx'ın Fizyokrasi için yorumu "feodalizm burjuvalaştırılırken, burjuva topluma feodal bir görünüm atfedilmektedir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 42) şeklindedir; Turgot bu geçişi tamamlamaktadır.

Fransız Devrimi'nde kabul edilen vergileme sisteminin ardındaki mantığın fizyokrasinin önerdiği kuramsal çerçeveden geliyor olması bu geçişin en önemli kanıtıdır. Değerin kaynağı toprak olduğu için vergilerin doğrudan toprak rantından alınması ya da daha da ileri giderek toprak mülkiyetine el konulması gerekmektedir. İlginç olan şudur ki bu süreç, kapitalist üretimin önünün açılmasına da hizmet etmektedir. Fizyokrasiye göre değer yaratmayan sanayi sektörünün önündeki engellerin kaldırılması değer sürecinin hızlı ve sürtünmesiz işlemesi için bir gerekliliktir; *laissez faire, laissez passer...*

Emeğin mülksüzleşmesi, sermayenin üretimi düzenleyenlerin elinde yoğunlaşması, yani ücretli emek istihdamı ve ekonominin temel ilişkisinin üretim ilişkisi halini alması ve sermaye birikiminin kaynağının artık ticarette değil, üretimde olduğunun açıkça görülmesi kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışının bir sonucudur. İşte bu dönem klasik ekonomi politik dönemidir. Değerin kaynağı artık işçinin çalıştığı emek saat ile özdeşleştirilmeye başlanmıştır. Bu klasik dönemin öncüleri arasında William Petty gelir (1690, *Political Arithmetick).* Petty, öznel bir değer kuramı olamayacağını göstermesi ve üretimin maliyetini ifade eden "doğal değer" kavramını ortaya atıp ampirik olarak bunu emekçinin kendini yeniden üretmesi için tükettiği geçimlik gelirle ilişkilendirmesi ve artı-değeri de hasıla-ücret farkı olarak tanımlaması ile merkantilist olmasına rağmen emek değer kuramının ilk temsilcisidir. Klasik dönemin bütün düşünürleri, değeri Petty gibi emek değer soyutluğunda tanımlamaktadır.

Klasik ekonomi politik dönemini başlatan eser olarak değerlendirebileceğimiz Adam Smith'in 1776'da yayımlanan *Ulusların Zenginliğinin Mahiyeti ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations)* adlı yapıtında da kullanılan değer soyutlaması emek değerdir. Smith, iki şey arasındaki değişimin oranını belirleyen asıl büyüklüğün onların üretilmesi için harcanan emek saat olduğunu düşünmektedir. Smith, toplumların, sermaye birikiminin ve toprak mülkiyetinin olmadığı ilk emekleme aşamasından bir örnekle fiyat ilişkisi için bir çözümleme sunar: Kunduz ve geyik mübadelesindeki değişim oranının ardında yatan öz, onların avlanmaları için harcanan emek zaman oranlarıdır. Bazı insanların

elinde mal mevcudunun birikmesiyle, yani sermaye oluşumu ile, ve toprak üzerindeki mülkiyet hakkının ortaya çıkması ile değerin kaynağının emek olduğu tezinin değişmediğini gösterir. Smith'e göre, bütün piyasa fiyatlarının arz ve talep dengesine göre "boyuna çevresinde dönüp dolaştıkları merkezi fiyatı", metaların doğal fiyatını oluşturur (Smith 2006: 63) ve "fiyatı oluşturan türlü unsurların hepsinin gerçek değeri, dikkat olunmalıdır ki, bunlardan her birinin satın alabileceği ya da üzerinde egemen olabileceği emek miktarı ile ölçülür. Emek, fiyatın hem emeğe dönüşen kısmının değerini ölçer hem ranta ve kâra dönüşen kısmın değerini ölçer" (Smith 2006: 54). "Kökeninde, bütün dünya zenginlikleri, altın veya gümüşle değil, emekle satın alınmıştır" (2006: 32).

Smith'ten yaptığımız alıntılar, değerin iki farklı soyutlaması arasında, yani fiziksel değer ve emek değer soyutlaması arasındaki farka ve değerin fiyattan farkına dairdir. Değer soyutlaması o kadar gerçektir ki "fiyatlar itibari" bir noktaya kaydırılmıştır. Soyut bilimsel araştırmanın somutu budur:

"Zaten, her mal çoğu kez emekle değil, başka mallarla değiş edilip, o şekilde onlarla kıyaslanır. Onun için, malın değişim değerini, satın alabileceği emekle değil, başka bir malın miktarı ile takdir etmek daha doğaldır. Hem çoğu kimse belirli bir mal miktarının ne demek olduğunu, bir emek miktarından daha iyi anlar. Birisi gözle görülür elle tutulur bir nesnedir. Öteki ise soyut bir kavramdır" (2006: 33).

"Şu halde, kendi değeri hiç değişmeyen emek, her yerde, her zaman, bütün malların değerine paha biçilmesinde ve bunların kıyas edilmesinde son sözü söyleyecek gerçek ölçüdür. Emek bunların gerçek fiyatıdır. Para ise, onların yalnızca itibari fiyatını oluşturur" (2006: 35).

Smith'in değer kuramını ayrıntılarıyla ele alan ve onu çelişkilerinden arındıran David Ricardo'dur.[11] Smith'in emek değer kuramı, emek saate dayanmakla birlikte Smith, bütün eseri boyunca iki tanım arasında gidip gelir. İlkine göre değer bir metanın üretimi için gereken emek saattir; ikincisine göre ise değer bir metanın fiyatı ile satın alınabilecek emek saatidir. Bu durumda işin içine ücretler, yani bölüşüm ilişkisi de girer. Smith'in değer tanımında görülen ikiliğin benzeri, aslında Smith'in ele aldığı hemen hemen bütün konularda görülebilmektedir. Örneğin üretken emek ile üretken olmayan emek konusunda sergilediği benzer ikilikler ya da vergiye dair görüşlerindeki ikilikler kolayca yakalanır. Ricardo emek değer kuramının ilk yorumunun, yani metaların içerdiği toplam emeğin metalar arasındaki bölüşümün belirleyicisi olduğu yorumunun, sermayedarın ve toprak sahi-

11 Ricardo'nun iktisadi sisteminin Türkçe yazındaki bir anlatımı için Bilsay Kuruç'un 1970'te basılan 1967 tarihli doktora tezine bakılabilir.

binin bölüşüm sürecinde yer aldığı durum için de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ricardo'nun 1817 tarihli *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* isimli eserinin ilk bölümü "değer üzerine"dir; bu bölümün giriş cümlesi ise, "bir metanın değerini ya da değiştirilebileceği herhangi bir başka metanın miktarını, o metayı üretmek için kullanılan emeğe ödenen karşılığın daha az ya da daha çok olması değil, o metayı üretmek için gerekli olan emeğin göreli miktarı belirler" şeklindedir. Ricardo'ya göre değeri bir fiyat formu olan ücretler değil, emek saat belirler.

Ricardo, toplam değerin emek, sermaye ve toprak sahibi arasında bölüşüldüğünü ortaya koyar. Bu bütünlüğü Smith tamamlayamamış ve emek değer kuramının arkaik bir ilişki olarak kalmasına sebep olabilecek bir çıkmaz yaratmıştır. Bunun sebebi, Smith'in rant kuramını tutarlı bir şekilde açıklayamamış olmasıdır.

Ricardo değişimin ardındaki değer özünün emek değer olmasını "ekonomi politiğin en önemli doktrini" olarak algılar (Ricardo, 1997 [1817]: 29). Zira "yarar, değiştirilebilirlik değeri için mutlaka gerekliyse de, ölçüt değildir" (1997: 27). Bu noktada şunu da vurgulamamız gerekir. Ricardo'ya göre, "yarara sahip metalar, değiştirilebilirlik değerini iki kaynaktan alırlar: kıt olmalarından ve elde edilmeleri için gerekli olan emek miktarından" (1997: 28). Bu cümle her iki kuramın da temel soyutlamasını barındırmaktadır. Ricardo'nun kuramı hem marjinalist hem de Marksist kuram için temel dayanaklar sunmuştur. Emek değer kuramı Marksizm açılımına, rant kuramı ise neoklasik açılıma dönüşmüştür.

Ricardo'nun kuramının en önemli tezi "toplam üretimin nasıl paylaşıldığı metaların göreli değerini" etkilemeyeceği (1997: 37); çünkü bölüşümün, sermayenin kullanıldığı tüm üretim dallarında aynı şekilde gerçekleşeceği şeklindedir. Ancak kitabının birinci bölümünün dördüncü kısmında üretimi için sermaye kullanılan ve farklı oranlarda sabit ve döner sermaye içeren metalarda, ücret değişiminin toplam değeri etkileyeceğini, bunun bir "tadilat" olduğunu iddia ederek çelişkili ve açıklanmaya ihtiyaç duyulan bir sorunu da gündeme taşımaktadır. Ricardo bu sorunu çözebilmek için hiçbir zaman ulaşamayacağı değerin değişmez bir ölçüsü arayışına girer. Dolayısıyla, klasik ekonomi politiğin –Marx'ın eleştirisi nedeniyle böyle anılmaktadır– en sistematik ve tutarlı hali Ricardo'nun kuramı olmakla birlikte emek değer kuramı hâlâ çelişkili öğeler barındırmaktadır. Bu çelişkileri çözecek ve emek değer kuramını en tutarlı noktaya taşıyacak düşünür, Marx olacaktır. Marx'ın emek değer kuramı bir sonraki bölümün konusudur.

Toparlayacak olursak, değer kategorisi için şimdiye kadar iki öz önerisinin ortaya çıktığını gördük. Tarımsal çıktı olarak ele alınan *fiziksel değer*

ve *emek değer*. Şimdi iktisadi düşünceler tarihinde değerin kaynağı olarak önerilen üçüncü ve sonuncu soyutlamaya geçebiliriz: *Fayda değer*.

Fayda değer yaklaşımına göre, metaların birbirleriyle değişimini açıklayan ilişki, bireylerin elde ettikleri faydalar arasındaki ilişkidir ya da özet olarak bireylerin metalardan elde ettiği faydalardır. Yani fiyatları belirleyen öznel bir ilişkidir. Metaların fiziksel varlıkları veya metaların nihayetinde emek tarafından üretiliyor olması onların değerini belirlemez. Bu yaklaşımda fayda, metaların fiziksel varlıkları ve emek tarafından üretiliyor oluşundan soyutlanır.

İktisat düşüncesinde fayda değer soyutlamasını ortaya atan pek çok çalışma bulunabilir.[12] Ancak faydacı görüşlerin kuramsal alanda yeni bir Ortodoksi yaratması, 1870'lerin başında William Stanley Jevons, Carl Menger, Leon Walras'ın çalışmalarıyla başlamıştır. "Marjinalist devrim" olarak anılan bu dönüşüm, 1880'lerde pek çok ülkeden iktisatçının bu yeni bakış açısıyla çalışmalar üretmesiyle Ortodoksiye dönüşmüştür.

Avrupa'da üç farklı ülkede yayımlanan üç eser, W. S. Jevons'un 1871 tarihli *Ekonomi Politiğin Kuramı (Theory of Political Economy)*, C. Menger'in 1871 tarihli *Ekonomi Politiğin Temel İlkeleri (Grundsatze der Volkwirtschaftslehre)* ve L. Walras'ın 1874 tarihli *Saf Ekonomi Politiğin Unsurları (Elements d'economie politique pure)*, klasik ekonomi politiğin soyutlamasını terk ederek neoklasik dönemi başlatan eserler olmuştur. Ardından İngiltere'de Alfred Marshall (1890, *Principles of Economics*), Francis Ysidro Edgeworth (1889, *Mathematical Theory of Political Economy: Review of Walras's Elements*), Avusturya'da Friedrich von Wieser (1889, *Natural Value*) ve Eugen von Böhn-Bawerk (1889, *The Positive Theory of Capital*), İtalya'da Maffeo Pantaleoni (1889, *Pure Economics*) ve Vilfredo Pareto (1896-7, *Cours d'economie politique professe a l'universite de Lausanne*), İsveç'ten Johann Gustav Knut Wicksell (1898, *Interest and Prices*) neoklasik kuramı şekillendiren çalışmalar üretmişlerdir.

Neoklasik iktisat için, metalar arası fiyat ilişkisinde, klasiklerin incelediği gibi üretimden gelen nesnel bir gerçeklik değil, değişimde oluşan öznel

12 Kuşkusuz, marjinalizm ve fayda kavramları bu dönemin buluşları değildir. İktisat düşünürleri arasında bu kavramları daha önce kullananlar olmuştur. Hatta marjinal kuramın temel tezlerinin zaten iktisat düşüncesinde var olduğu açıktır. Örneğin Hermann Heinrich Gossen, Almanya'da 1854'te rasyonel tüketicinin kişisel dengesinin üç ilkesini -ki bunlar azalan marjinal fayda, faydanın maksimizasyonu ve faydanın kıtlıktan kaynaklanması ilkeleridir- marjinal devrimden çok önce ortaya koymuştur. Daha da gerilere gidersek, İtalya'da matematik üzerine çalışan D. Bernouilli'nin 1730'larda gelirin marjinal faydası kavramını işlediği bilinmektedir. 1800'lerin sonlarında marjinalizm, bu nüveleri belirli bir olgunluğa ve düşünsel yaygınlığa ulaştırabilecek bir tarihsel iklim yakalayabildiği için egemen bir düşünce biçimi olarak ortaya çıkabilmiş ve neoklasik iktisadın kendi tabiriyle bir "devrim" yapabilmiştir. Gossen'in eseri ancak bu "devrim"den sonra 1889'da Almanya'da tekrar basıldığında büyük bir ilgiyle karşılaşacaktır.

değerlendirmeler rol oynar. Tam rekabet koşullarında ortaya çıkan piyasa fiyatı, marjinal faydaları birbirine eşitleyen ve optimum kaynak dağılımını sağlayan şeydir. Metaların alınıp satılmasının ardında yatan ilişki fayda ilişkisidir.

Klasik ve Marksist ekonomi politikte ticaret, eşit değerlerin el değiştirildiği bir iktisadi edimdir. Bu nedenle ticaret değer üretmez. Neoklasik ekonomide değer bireylerin öznel tercihlerinden kaynaklanır; bu nedenle mübadele ile her iki taraf da kendi atfettiği değer oranında bir fiyatla karşılaşır ve "kazançlı" çıkar.

Sadece meta talebi değil, üretim için gerekli olan emek kullanımı ve emek arzı da -emek de bir metadır ne de olsa- yine marjinal fayda ilkeleriyle belirlenir. Walras talebin ardındaki fayda ilişkisini ortaya atmış, Jevons ise fayda ile aynı soyutluk düzeyinde olan simetrik eksi-fayda kavramını emek arzını açıklamak için geliştirmiştir. Üretim faktörü olan işçi, çalışmakla kaybettiği marjinal faydası ücretine eşit oluncaya kadar çalışır. Menger'in kuramsal katkısı, üretim araçlarına da dolaylı olarak tüketimi tatmin ediyor olmaları nedeniyle fayda üzerinden değer atfetmiş olmasında yatar. Maliyetleri izafi bir algı ile fırsat maliyetleri olarak kavramlaştırmış; böylece maliyetlerden faydaya geçiş yaparak sadece dolaşım alanının değil, üretim alanının da fayda değer kuramıyla açıklanmasına olanak sağlamıştır (Screpanti ve Zamagni 1995: 174).

Walras bir piyasadaki arz ve talep yapısının diğer piyasalarda gerçekleşen fiyatlarla ilişkili olarak belirlendiği düşüncesi ile ekonominin geneli için ekonominin bütün unsurlarının aynı anda çözüldüğü bir denge analizi üretmeye çalışmıştır. Toplam değer, toplam üretim faktörleri arasında, marjinal katkıları oranında bölüşülür. Genel denge yaklaşımına göre, üretim sırasında oluşan gelirler üretilen bütün malın tüketilmesini sağlar. Üretim aracı sahibi bir kapitalist ile emek gücünü satan bir işçi arasında ne üretim sürecinde ne de tüketim sürecinde çatışma yaratacak bir durum vardır. Bütün üretim faktörleri marjinal katkı ve tercihlerine göre sistemde yer bulurlar. Etkin bir gelir dağılımı söz konusudur. Denge durumunda, üretim sürecindeki girişimci ne kâr, ne de zarar eder. Kâr gerçekleşmediğinden, açıkçası bir artı-değer olmadığından, sınıfsal bir çatışma ve aidiyet de yoktur. Yine Walras'a göre "girişimci geçimini, toprak sahibi, emekçi ya da kapitalist olarak sağlayabilir" (Walras'tan aktaran, Screpanti ve Zamagni 1995: 167).

Walras tüm bireylerin katıldığı bir deneme yanılma süreci ile tüm fiyatların oluştuğu "tatonnement" bir sistemin matematik dengesini göstermektedir. Eşzamanlı denge mantığına oturması itibariyle bu çözüm, gerçek

piyasa süreçlerindeki önemli bir belirleyici olan zamanın etkisini devre dışı bırakır.

Kısa özetlerle aktarmaya çalıştığımız neoklasik kuram, insan davranışını tamamen fayda maksimizasyonuna dayalı rasyonel hesaplar düzeyine indirgeyen, toplumsal ilişkileri de bu birey davranışı üzerinden açıklamaya çalışan, bu anlamda klasiklerin irdelediği toplumsal yeniden üretim mantığını deforme eden bir kuramdır. Bu anlamda neoklasik yerine, anti-klasik diye anılabilir.

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısı, sanayileşmenin ve Fransız Devrimi'nin toplumsal ve düşünsel yapıya damgasını vurduğu bir dönemdir. Savran'ın ifadeleriyle aktaracak olursak bu dönemde: "Burjuvazi henüz yükselen bir devrimci sınıftı[r]. Burjuvazinin aydınlarının sınıflardan ve sınıf mücadelelerinden korkması için bir neden yoktu[r]. Klasik ekonomi politiğin, kendinden sonraki bayağı iktisat okullarından farklı olarak ekonomiyi sınıflar temelinde incelemesinin tarihsel temeli burada yatar" (Savran 1997: 12). 19. yüzyılın sonu ise iktisat için inceleme nesnesinin sınıf düzeyinden birey düzeyine doğru kaydığı bir dönem olmuştur, zira artık sermayenin egemenliği tüm Avrupa'da kurulmuştur. Burjuvazi bu koşullarda artık muhafazakâr bir sınıftır. Marjinalist devrimin Paris Komünü ile aynı dönemde ortaya çıkması şaşırtıcı olmasa gerektir. 1864'te Birinci İşçi Enternasyonali Londra'da toplanmış ve Avrupa'da 1890'ların başına kadar sürecek olan bir korku dönemi başlamıştır. Tarih sahnesinde işçi sınıfı devrim için çatışırken, egemen düşünce sisteminde başka türlü bir "devrimin" yaşanması ilginçtir. Özgür bireylerden oluşan ve değerlerin öznel tercihler arasında bir denge yaratacak şekilde belirlendiği bir dünya tasarımı, yaşanmakta olan toplumsal gerçeklik karşısında hiç de gerçekçi değildir. Burjuvazi artık tarihteki devrimci rolünden sıyrılmış ve iktidar sahibi sınıf olarak muhafazakâr bir rol üstlenmiştir.

Kuramsal düzeyde ekonomi politiğin terki anlamına gelecektir bu olgusal dönüşüm. Marjinalist devrim, bilimin ismini de değiştirecektir. Artık başka bir şey yapılmaktadır; isimden "politik" kavramı çıkarılmalı ve yapılan şey saf haliyle ekonomi olarak anılmalıdır.[13] İktisat düşünüşü kendini sadece klasik dönemden değil, Marksist dönemden de koparark neoklasik bir çağa girmeye çalışmaktadır. Düşünürler, çelişkili ve çatışmalı toplumsal gerçeklikten kaçmakta, tasarladıkları mükemmel uyum

13 İlk olarak 1877'de J. M. Sturtevant'ın, kitabının başlığı için "ekonomi" kavramını tek başına kullanması ile bu dönüşüm gerçekleşmiştir. Marshall, 1879'da yayımlanan eserinin ismini *The Economics of Industry* olarak koyar; buradaki vurgu eserin siyasal kurumlarla ve siyasal çıkar mekanizmalarıyla ilgili bir çalışma olmadığına dairdir. Neoklasik dönemin yeni biliminin adı bundan sonra artık "ekonomi" olarak anılacaktır.

sistemini toplumsal gerçekliğin açıklayıcısı olarak ele almaktadır. 19. yüzyılın sonunda iktisat biliminin kapıldığı, gerçek/doğru bir ekonomik sistem kurma (W. S. Jevons, 1871), kesin bilim inşa etme, Kopernik'in evren için yaptığı kuramsal tasarımı dünyada insanlar için geliştirebilme (H. H. Gossen, 1989), fizikte mekaniğin bilgisine benzer kesin bir iktisat bilgisine ulaşma (L. Walras, 1874), değerden muaf saf bir bilim kurabilme (C. Menger, 1871) sevdasının anlamı, toplumu ve tarihi iktisadın dışına atmaktan başka bir şey olmamıştır. Sınıf savaşımları nasıl fen bilimlerinin ve mühendisliğin konusu değilse, onlara öykünen iktisadın da konusu değildir artık. "Ekonomi politik" isminden "politik" kelimesinin çıkarılmasının nedeni budur. İktisadın temeline matematik yerleştirilir ve birey incelenmeye başlanır. Neoklasik iktisadın sorduğu sorular da klasik ekonomi politiğin "büyük" sorularından uzaktır artık. Toplumların hareket yasalarına, büyümenin, zenginliğin kaynağına dair merak yerini, kıt kaynakların bireyler arası bölüşümüne dair sorulara bırakmıştır. Klasik ekonomi politik, toplumsala dair çözümlemesini eğilimsel bir hareket olarak ortaya çıkarırken, marjinalizm bir denge çözümü arayışındadır. Sınıf çatışması, sermaye için kâr oranlarının seyri gibi sorular kuramın sorunu olmaktan çıktığında, toplumlara ve olgulara hareket atfetmenin olanağı kalmayacağından, doğal olarak, sadece matematiksel denge analizi ile ilgilenen bir iktisat bilimi çıkmıştır ortaya.

Jevons, 1882'de *The State in Relation to Labour* isimli eserinde evrensel kardeşlik ilkesini işlemekte, dünyayı algılarken sınıfsal bakışın kullanılmaması gerektiğini telkin etmekte ve ekonomi biliminde bütün insanların birer kardeş olarak algılanması gerektiğini söylemektedir (aktaran Screpanti ve Zamagni 1995, 157). Böyle bir bakıştan, toplumsal dinamiklere dair bir çözümleme beklemek bütünüyle yersiz olacaktır. Kurgu, statik bir denge kurgusudur.

İktisat kuramının değere dair üçüncü soyutlamasını, yani fayda değer soyutlamasını ortaya koyan neoklasik kuramla birlikte değerin kaynağı, üretimden bölüşüme kaydırılmış ve öznelleştirilmiştir. Denge varsayımıyla bütün fiyatlar bir değere, bütün değerler de fiyata dönüşmüştür. İktisat düşüncesi içinde hiçbir dönemde fiyatlarla değerler birbirine bu kadar yaklaşmamıştır.

* * *

20. yüzyılda geliştirilmeye devam edilen kuramlar örtük ya da açık bu üç soyutlamadan birini ya da birkaçını birden kullanmıştır. İktisat düşü-

nüşünde paradigma kayması yaşattığı söylenen J. M. Keynes'in kuramı bile temel olarak iki soyutlamanın bileşimidir. Neoklasik iktisadın açıklayamadığı kriz olgusunu çözümleyebilmek için fizikselci kuramın açıklama gücüne başvurmaktadır Keynes. Bir metaforla anlatacak olursak; neoklasik kuram gerçekliğin çözümlenmesinde, somutun akışkanlığında çapasız kalmış bir gemi gibidir. Keynes, öznelerin beklentilerini işin içine katarak, bir haliyle fiziksel değerler soyutlamasına başvurarak, ona, krizleri açıklayabilme gücü olan "gerçekçi" bir bölüşüm boyutu ekleyebilmiştir. Keynes'in kuramındaki reel hasıla, reel ücret, reel faiz haddi gibi kategoriler bahsedilen çapalardır bizce. Kuramının diğer önemli soyutlamaları yine neoklasik iktisadın fayda soyutlamalarının gözden geçirilmiş, inceltilmiş halidir.

Benzer şekilde 20. yüzyılın hemen başından itibaren Marksist iktisat içinde yaşananlar da esasında emek değer kuramının terk edilmesinden ve yerine fizikselci değerin konulmasından başka bir şey olmamıştır. Marx'ın kuramında olduğu iddia edilen değerlerden fiyatlara geçiş problemi ve bu problemin çözümü için önerilen 'eşzamanlı ikili sistem' çözümlerinin kullandığı değer soyutlaması –ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır–, fiyatların birbirine oranlanması ile fiziksel değer büyüklükleri üretilmesinden ibarettir özünde.

Neoklasik iktisat için son derece sarsıcı bir eleştiri olarak gündeme gelen Piero Sraffa'nın 1960 yılında yayımlanan *Metaların Metalarla Üretimi (Production of Commodities by Means of Commodities)* isimli kısa ve özlü eseri yeni-Rikardocu geleneği ve Cambridge sermaye tartışmasını[14] başlatırken fayda değer kuramına karşı yine bir fizikselci değer kuramı yaratmaktadır esasında. İngiltere'de Joan Robinson ve P. Sraffa –ki yeni Ricardocular ya da Sraffacılar olarak anılırlar– ABD'de Paul Samuelson ve Robert Solow –ki neoklasik ekolü temsil ederler– neoklasik iktisadın sermayeye dair toplulaştırmasının tutarsızlığına, yani değer soyutlamasının özüne ilişkin tartışırlar. Ortada bir açmaz söz konusudur. Eğer üretim fonksiyonunda neoklasik iktisatçıların sermaye olarak gösterdikleri şey fiziksel büyüklükler ise birbirinden farklı türde büyüklüklerin toplanması nedeniyle bir soyutlama ihlali ortaya çıkmakta, yok eğer sermayenin parasal değerleriyse bu kez de bir kısır döngü yaşanmaktadır. Çünkü neoklasik kurama göre sermayenin fiyatı onun marjinal verimliliğidir ki bu, üretim fonksiyonundan elde edilen bir büyüklüktür.

Sraffa'nın önerdiği sermaye tanımı ve kurduğu iktisadi sistem, metaların değerini emek saatlere bağlasa bile eşzamanlı bir yapı çözümü yoluna gitme-

14 Cambridge sermaye tartışmasının çok özlü bir anlatımı için Divitçioğlu (1976)'ya bakılabilir.

si nedeniyle kullandığı değer soyutlaması fiziksel değere denk düşmektedir (Savran 1979, 1980 ve Kliman 2007).

1970'lerde ortaya çıkan ve Keynesyenizme karşı neoklasik ekonomiyi tekrar canlandırmaya çalışan yeni klasik makro ekonomi, ve bu ekolden etkilenerek Keynesyenizme mikro ekonomik temeller kazandırmaya çalışan yeni Keynesyenler gibi yakın dönem iktisat düşünüşünün kuramsal çıkışları yeni bir değer soyutlaması ortaya atmaksızın, fayda ve fiziksel değer soyutlamalarının çeşitli sentezlerini gerçekleştirmişlerdir. İktisat biliminin içinde neoklasik yaklaşımlar her ne kadar çeşitlense de özünde fayda değer kuramının varyantları olarak kalmışlardır.

Bugün iktisat düşüncesinde yeni bir paradigma yaratılabilir mi? İddiamız bunun artık mümkün olamayacağı yönündedir. Klasik ekonomi politikten, Marksist ekonomi politiğe geçişte yaşanan ya da Marksist ekonomi politikten neoklasik iktisada geçişte yaşanan büyük dönüşüm artık bir daha yaşanmayacaktır. Bu çatışmalar hep iktisat biliminin değer soyutlamasına dairdir ve artık iktisat biliminde, kapitalist üretim biçiminin değere dair mümkün olan bütün soyutlamalarının "tüketildiğini" düşünmekteyiz.

Günümüzde kendini heterodoks iktisat olarak adlandıran, Ortodoks iktisada karşı gündeme getirilen muhalefetin de böyle bir dönüşüm getirebileceğini düşünmüyoruz. Bu muhalefette, iktisat bilimi için yeni bir kuramsal dönüşüm önerilmemekte, sadece iktisat bilimine 'demokratik çoğulcu katılım' talep edilmektedir. Neoklasik iktisadın dünya kapitalizmi için ampirik düzeyde bir açıklama üretemediğinin açıkça görüldüğü bir "kriz" döneminde, iktisat düşüncesi içinde yeni bir paradigmanın yaratılamamış olması ilginçtir. Tek muhalif açılım çoğulculuğun savunusudur.

Bizce iktisat kuramı kapitalizm içinde yapabileceği bütün değer soyutlamalarını çoktan ortaya koymuş durumdadır. Yeni bir kuramsal sıçrama ancak yeni bir değer tanımı ile mümkün olabilecektir, ki bu ontolojik olarak olanaksızdır. Kuşkusuz gerçekleşmiş olsaydı (ya da gerçekleşecek olsa) yeni bir üretim biçimi farklı bir soyutlama gerektirecekti. İnsanlığın kapitalizmle kurduğu deneyimin sınırları iktisat düşünüşünün de sınırlarını çizmiş ve iktisat soyutlaması bu sınırları çoktan keşfetmiş, tanımıştır.[15]

Bundan sonra bilimin gidebileceği istikamet, aynı değer tanımlarının çeşitli varyasyonlarını geliştirmektir. Örneğin fayda değer prensibinin temelleri üzerinde ekonometri kullanarak değil ama ileri matematik ve yeni

15 Biraz zorlayarak yeni bir değer soyutlaması daha yapılabilir: Metafizik değer. Tıpkı dinlerin tasarımında mevcut olan manevi değer tanımı gibi bir tanım, iktisadın değer tanımı olarak benimsenebilir. Üretim, bölüşüm ve tüketim sürecinin dinamikleri, manevi değerler, hayır ve bereket üzerinden –metafiziksel de olsa– gayet tutarlı bir şekilde incelenebilir. Neden olmasın? Bilim dışı düşünce, günümüzün postmodern dünyasında pek yükselen bir değer.

olasılık hesapları kullanarak çözümlemeler kurmak, eski modellerdeki varsayımları mümkün olabildiğince çeşitlendirmeye devam etmek gibi... İktisat düşünürlerinin bu noktada yapması gereken, tekrar ontolojiye dönüp bu üç soyutlama arasından hangi değer soyutlamasının seçilmesi gerektiği konusunda netleşmektir. Bu durumda ne fayda değer ne de fizikselci değer kuramının kapitalizme özgü bir çözümleme geliştirebildiği görülecektir. Sadece Marksist emek değer kuramı üretim/bölüşüm/tüketim sürecindeki kapitalizme özgü toplumsal çatışma ve çelişkileri tutarlı bir analitik bütün halinde çözümleyebilmektedir.

* * *

İktisat, bilimsellik iddiasını ancak değer soyutlaması ile gerçekleştirebilir. Bunu bir önceki bölümde incelemiş bulunuyoruz. Metanın üzerinden geçtiği üç evreye, yani üretim, bölüşüm ve tüketim evrelerine dair tutarlı açıklama geliştirebilmek için fayda değer kuramı, emek değer kuramı, fizikselci değer kuramının her üçünün de somutu açıklayabilmek için alternatif soyutlamalar sunduğunu görmüş bulunuyoruz. Somut gerçeklik karşısında sınanacak olan şey tek başına soyutlamalar değil, bir bütün olarak kuramsal tutarlılıktır. Kuramsal tutarlılık üç bileşenden oluşmaktadır, bunu biraz sonra ele alacağız. Kuramların nihai amacının somutu açıklamak olduğunu, somutta sınanamayan *kuramların, bilimsellik kriterini sağlayamayacağı, 'köprü inşa* edemeyen mühendislik bilgisi'nin anlamsızlığı gibi açıktır. Sosyal bilimler için de aynı şey geçerlidir. Merkantilist düşünceye göre Portekiz'in ve İspanya'nın yayılmacı bir stratejiyle altın rezervlerini arttırmayı başarmış olması, onların daha büyük bir değer yaratmış olduğu anlamına gelirken, tarihsel olgular bunun böyle gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Kuramsal tutarlılığı somut düzeyde sınanabilmiş olsaydı merkantilist düşünce bugün hala kullanılagelen bir düşünce olabilirdi. İmparatorlukların 'zenginlikleri' gibi merkantilizm de tarihten silinmiştir. Ya da fayda değer kuramına göre mali sermayesi daha büyük, ticaret alanı daha geniş olan ekonomilerin daha fazla değerle iştigal etmesi gerekirken, kriz dönemlerinde bu genişlemenin gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır. İşte bu nedenle kapitalizmin krizleriyle birlikte egemen iktisat kuramı da kendi krizini yaşamaktadır.

Kuramın nihai kertede sınayıcısının somut düzey olduğunu tekrar edebiliriz. Sınanacak olan şey kuramsal tutarlılıktır. Bu bölümde, kuramsal tutarlılığı oluşturan üç kriter ele alınacak ve kriterleri sağlayabilen tek kuramın Marksist emek değer kuramı olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sadece emek değer kuramı üretim/bölüşüm/tüketim sürecindeki

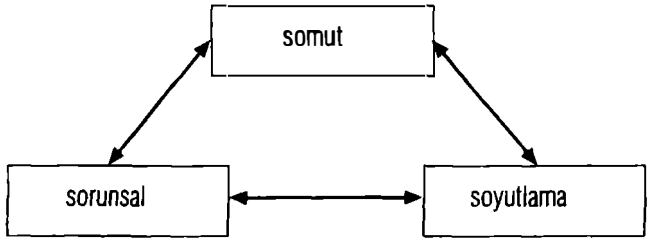
kapitalizme özgü çatışma ve çelişkileri tutarlı bir şekilde soyutlayabildiği vurgulanacaktır.

İçinde bulunduğumuz bilimsel alanın, yani sosyal bilimlerin fen bilimlerinin kesinliğine ve tarafsızlığına öykünmesi bir önceki bölümde de ele alındığı gibi neoklasik dönemin bir özelliğidir. Burada iddiamız, sadece sosyal bilimlerin değil, fen bilimleri dâhil tüm bilimlerin taraflı olduğuna dairdir. Ama fen bilimleri ile sosyal bilimler arasında önemli bir fark da vardır. Fen bilimleri ya da tıp bilimi için sorular, tüm bilim insanlarının paylaştığı doğrularla yanıtlanabilirken, sosyal bilimler her zaman tartışmalı bilgiler üretmektedir. Bunun nedeni fen bilimlerinin konusunun bir önceki bölümde kısaca değinildiği gibi tüm insanlığın ortaklaştığı bir sorunsala dayanıyor olmasında yatar. Çatışan iki taraf vardır: doğa ve doğanın karşısında yer alan insan. Günümüzde olduğu gibi "doğayla dost" bilgiler üretmeyi öneren alternatif görüşler de çıkabilir. Ama hâlâ hâkim problem, insanlığın doğa üzerindeki hâkimiyetini tesis etmektir. Oysa toplum bilimlerinin konusu insanlığın birbiriyle ilişkilerine, çatışmasına veya uyum içindeki varlığına dairdir. Toplumsal ilişki içerisinde çatışmalı pozisyon sayısı kadar çok sorunsal olabilir. Bu durumda pozisyon sayısı kadar çok kuram, gerçeklik bilgisi üretilebilecektir. Pozisyonel olması, bilginin bilimselliğine 'zeval' getirmeyecektir. Bilakis her bilimsel bilgi, hatta fen bilimleri dahi yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi –bütün insanlığın doğa karşısındaki hâkimiyetini sağlama amacı nedeniyle– pozisyoneldir.

Bu nedenle sosyal bilimlerde aynı somut gerçeklik karşısında birbirinin tamamen tersi sonuçlar üretilebilen pek çok örnekle karşılaşmak doğaldır. Sosyal bilimlerdeki bakış açısının niceliği, en az toplumsal yaşamdaki çelişki sayısı kadar olmalıdır. Bunların ve bu sorunsallarla yapılan açıklamaların hepsinin somutta bir öznel pozisyona tekabül etmesi nedeniyle, ortaya çıkan açıklamaların hepsinin doğru olması beklenemez. Bu nedenle, birden çok sorunsal ve birden çok açıklamanın geliştirildiği bir düşünce alanında bilimsellik kriterini tanımlamamız gerekir.

Nihai sınama, bir tutarlılık sınamasıdır: Kuramın barındırması ve üzerinden geçmesi gereken üç unsur/süreç arasındaki tutarlılık sınamasıdır bu.

GRAFİK 1: Kuramın Tutarlılığını Sınayan Üç İlişki

Somut: Hareket edilen ve bilgisi üretilmeye çalışılan düzey; ampirik deney ve deneyim alanı.

Soyutlama: Çeşitli genelleme aşamalarını içeren bir kavramlar/ kategoriler piramidi.

Sorunsal: Çelişki ve çatışma yaşayan somuttaki pozisyonlar ve bu pozisyonların bakışıyla üretilen bilgi.

Yapılan soyutlamalar somutta doğrulanmalıdır. Bunu deney ve gözlemle sınayabiliriz. Pozitivizm, ampirisizm bu sınamayı vurgulamaktadır. Sınanacak bir diğer unsur ise bilginin sorunsalının somutta bir karşılığının olup olmadığıdır. Bu ilk iki doğrulama, kuramın somuttaki tutarlılığını sınar. Soyutlamanın somutta birebir karşılık bulabilmesi kuramın kabul edilebilir olması için yeterli değildir. Sadece bu yeterli olsaydı ampirik bilginin sınırlarında kalınmış olunurdu. Benzer şekilde sorunsalın somutta bir özne tarafından sahiplenilmiş olması, üretilen bilginin doğruluğunun sınanmasına yetmez. Kuramın sınanması bakımından bundan daha da önemli olan ve somutu barındırmaması nedeniyle algılanması ve kontrolü daha güç olan, tamamen nazari bir düzeye dair bir sınama daha söz konusudur: soyutlama ile sorunsalın ilişkisi.

Açıklayıcı bir diğer örneği dipnota atarak[16] burada iktisadi bir örnek üzerinden ilişkiyi ele alalım: Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı döneminde izlediği vergi politikasına dair bir iktisadi çözümleme yapalım. Bu konudaki sorunsalımız, konunun 'doğru' bir biçimde toplumsal dinamiklerin bilgisinin üretimidir. Bu bilgiyi üretebilmek ve olgusal gerçekliği açıklamak için tarihi dışarıda bırakan bir iktisat kuramı kullanamayız. Zira incelediğimiz şeyin kendisi tarihsel bir olgudur. Tarihsel olan ama devleti ele almayan bir iktisat kuramı da kullanamayız. Sadece rasyonel bireylerden oluşan çok tutarlı bir kuram olabilir elimizde ama devletin olmadığı bir kuram kendi sorunsalımız için meşru değildir. Biraz daha somut bir düzeyi düşünelim. Devletin var olduğu ancak rasyonel davrandığı, sadece gerekli harcamalar için yararlanma ilkesine göre vergi aldığı bir iktisat kuramı da kullanamayız. Evrensel ve rasyonel bir birey ve devlet soyutlamaları bizim sorunsalımıza hizmet etmeyecektir. Sorunsalımız, kapitalist bir dünyada, kapitalist bir devlete ve etnik-dinsel çatışmanın da toplum içinde sürdüğü bir evreye dairdir. Soyutlamamız için en azından sınıf düzeyine inmemiz gerekecektir, devletin rasyonel değil çatışma içindeki öznel yapısının ortaya konabilmesi gerekecektir. Ama bu da hâlâ yeterli değildir. Bunun üzerine azınlık kimliklerini de ekleyip daha da somut bir soyutlama düzeyi kullanmamız gerekecektir.

Böyle bir inceleme için neoklasik iktisada başvurmuş olsaydık, en soyut düzeyde kalarak kapitalizmi çözümlemeye kalkışmış olurduk. Neoklasik iktisatla ancak zamanın olmadığı bir laboratuvar ortamında yaşayan ve birbirinin aynı olan rasyonel insan kolonilerinin iktisadi davranışlarına dair

16 Ankara'daki kent yaşamını kolaylaştırmak adına belediyenin yaptığı alt/üst geçitlere ilişkin bir değerlendirme geliştirmeye çalışalım. Bu konuya dair yayalar açısından farklı, belediye açısından farklı ve araç sahipleri açısından farklı bir değerlendirme yapılabilir. Örneğin belediye, trafiğe yaptığı altyapı harcamalarının kent hayatını iyileştirdiğini iddia edebilir. Kentteki bir yaya, kendi pozisyonundan hareketle belediyenin bu iddiasını reddedebilir. Belediye kendi iddiasını ispatlamak için örneğin 'dakikada geçen taşıt sayısındaki artış'ı gösteren istatistikler hazırlayıp yaşanan 'olumlu' değişimi ortaya koyabilir. Bu durumda belediyenin iddiasının bilimsel olarak kanıtlanmış olduğu düşünülebilir. Oysa aynı istatistikleri kullanarak, başka bir bakış açısı üzerinden, artan araç trafiği ile kentte yaşayan vatandaşlar için hayat alanının daraltıldığı, yani trafik sorunu 'çözülerek' aslında bir kent probleminin yaratıldığı iddiasında bulunulabilir.

Belediye yetkililerinin yorumları, iddianın sorunsalı ile iddianın soyutlaması arasında beklenen uyumu sağlayamamaktadır. Belediye kentte hayatın kolaylaştırılması sorunsalına dair bir bilgi üretmeye çalışırken sadece araç trafiği soyutlamasını kullanmaktadır. Oysa bu sorunsalın tekabül ettiği soyutlama düzeyinde yayalar da olmalıdır. Belediye, tüm Ankaralılara, yani en soyutta, Ankaralı hemşehrilere dair bir sorunsal için sadece tek bir somutluk düzeyinde yani "araç kullanan Ankaralılar" düzeyinde bir çözümleme yapmaktadır ve bunu istatistiklerle de 'kanıtlamaktadır'. Oysa bu soyutluğun altını dolduran daha somutta yer alan pek çok düzey daha vardır –yayalar gibi. Ankaralı hemşehriler soyutluk düzeyine, onun daha altında yer alan bu somutluklardan geçmeden ulaşılamaz. Sorunsal ile soyutlamanın uyumu kuramın doğru bilgi üretip üretemeyeceğine dair belirleyici bir sınamadır. Sorunsal ile soyutlama uyumlu olmadığı müddetçe bunların somutta karşılığının olup olmaması, kuramın doğruluğunu belirlemeye yeterli değildir. Yapılan çözümlemelerde belirleyici olan kuramın bu üç düzeyde bir bütün olarak tutarlılığıdır.

açıklamalar geliştirilebilir. Çünkü kullandığı soyutlamanın tekabül edebileceği sorunsal ancak budur.

* * *

İdeoloji-bilim ilişkisini[17] ele almaya başlamadan önce şunu tekrar vurgulamalıyız: Bilimsellik, mutlak bir bilgi arayışı değildir. Tersine burada açıklamaya çalıştığımız çerçeve, birden çok bilimsel bilginin var olabileceğini ortaya koymaktadır. Bilimsel bilgi tekil olmak zorunda değildir. Bilimsellik sorunsallarla ortaya çıkan bir arayıştır ve sorunsallar olmadan bilimsel arayış varlık bulamaz. Bu nedenle bilim taraflı olan, çatışmalı öznelerin bakışını içeren bir düşünsel faaliyettir. Ama bilimsellik bu düşünce faaliyetlerine dair, öznelerin taraflı pozisyonlarından bağımsız olan bir mutlak doğrulama yöntemi de gerektirir. İşte bu doğrulama yöntemi somut-soyutlama-sorunsal tutarlılığı ile bilginin bir bütün olarak sınanmasına dayanır.

Bu üçlü yapı içerisinde bilim-ideoloji ilişkisini de şemalaştırabiliriz. Pozisyonel olan, öznel olan, sınıfsal olan bakış ideolojiktir. Bu tanımıyla ideoloji, taraflı bakış açısını betimler ve bilimsel düşünce sisteminde yeri olmamalıdır. Marksist kuramın ideolojik olduğuna dair yaygın eleştiriler genellikle böyle bir ideoloji kurgusuna dayanmaktadır. Bu tespitte, bilimsel düşüncenin en temel bileşeni olan sorunsal, ideoloji ile özdeşleştirilmekte/karıştırılmaktadır. Yukarıda ele aldığımız üzere bu çerçevede her düşünce sisteminin ideolojik olması gerekmektedir.

İdeolojinin diğer bir tanımı ise yanlış soyutlamadır. Bu, ya subjektif biçimde, yani gerçekliğin bilinçli olarak çarpıtılması, bilginin manipülasyonu/deformasyonu biçiminde ortaya çıkabilir; ya da toplumsal gerçekliğin ortaya çıkış biçimine içsel olarak gerçekliğin deformasyonu şeklinde belirebilir, yani öznelerden bağımsız olarak sistemin yarattığı bir yanılsama olabilir. Bunlar biraz önce ele alındığı üzere sorunsal-soyutlama tutarsızlığına dairdir. Marx'ın tüm klasik ekonomi politik düşüncesine yönelik eleştirileri bu uyumsuzluğun çözümlenmesi ve giderilmesi üzerine kuruludur. Fizyokrasi düşünüşünü eleştirirken tam da bu noktaya işaret eder Marx: "Bunlar maddi yasalardır; tek hata şudur ki, belirli bir tarihsel toplumsal aşamanın maddi yasası, tüm toplum biçimlerini aynı biçimde yöneten somut yasa olarak algılanmıştır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 37-38). Keza, Ricardocuların ya da ütopik sosyalistlerin emek değer temelli para kuramlarına getirdiği eleştiri de yine soyutlama-sorunsal uyumsuzluğuna dairdir (Marx, *Grundrisse*).

17 Marksizmde farklı ideoloji tanımlarının kategorizasyonu ve değerlendirmesi için Atılgan (2001), Mardin (2003), Larrain (1979), Üşür (1997) çalışmalarına bakılabilir.

İdeolojiyi ikinci anlamıyla tanımlıyorsak, Marksizmin diyalektik maddeci yöntemi ideolojik değildir. Zira kendisi bu tür bir ideolojiyi yıkmayı hedeflemektedir, ekonomi politiğin eleştirisi bundan başka bir şey değildir. Kapital'in mantığını daha iyi kavrayabilmek için bir noktaya dikkat etmemiz gerekir. Marx sunum yöntemi ile araştırma yönteminin birbirinden farklı olduğunu *Kapital*'in önsözünde de belirtmektedir. İnceleme ve düşünme somutun tahliliyle başlamasına ve diyalektik olarak ilerlemesine rağmen, somutu çözümleyen/anlamlandıran nihai bilginin, yani kuramın aktarımı farklı izleklerle sunulmaktadır. Aktarım, ulaşılan en soyut noktadan yani metadan başlamakta onun ardında yine yüksek bir soyutlama olan soyut emekle devam etmektedir. Marx bu nedenle, ilk bölümlerin okunmasının zor olduğundan bahsetmektedir: "Kullanmış olduğum ve daha önce ekonomik konulara hiç uygulanmamış olan çözümleme yöntemi, ilk bölümlerin okunmasını oldukça güçleştirir" (Marx, *Kapital I*). Oysa diyalektik maddeci yöntem, somutun gözlemiyle başlar; ve buradan somut-soyut diyalektiği ile en soyut bütünsellik inşa edilir. Ama sunumdan hareket ederek Marx'ın sadece tümdengelim yöntemini kullandığı gibi bir yanılsamaya düşülebilir. Bunun tam tersi bir yanılsama, bugün iktisat eğitiminin hâkim kuramı olan neoklasik iktisat için geçerlidir. Neoklasik iktisat doğrudan tümdengelim yöntemine dayanmaktadır. Tarihsiz, toplumsuz rasyonel birey varsayımından hareket edilmektedir. Ama sunumun fiyatlarla başlaması, sanki somutun tahlilinden başlanıyormuş gibi bir yanılsama çıkarır ortaya. Marx'ın inceleme yöntemi ne yalın haliyle tümevarım ne de tümdengelimdir. *Kapital*in sunumu, kapitalist üretim biçiminin temel yapı taşını yani en soyut haliyle meta formunu çözerek başlar. Bu soyutlama, kapitalist üretim biçimini tanımlayan somut örneklerle sürekli beslenir.

Marx'ın ortaya çıkardığı diyalektik maddeci araştırma yöntemi,[18] sorunsal için uygun soyutlamayı, somuttan hareketle ve ona dönerek tutarlı bir şekilde inşa etmeyi sağladığı için bu anlamda ideolojik değil, tam tersine ideolojiyi yıkan bir yöntemdir. Genel olarak bilimsel araştırmalarda ya da politik söylemde, bilinçli ya da bilinçsiz olarak ortaya çıkan yanlış soyutlamaların deşifre edilmesi ve aşılması, diyalektik maddeci yöntemin temel problemidir. Marx bu yöntemi, bir sonraki bölümde ele alacağımız üzere, özel olarak iktisat bilimine uygulayarak yeni bir iktisat kuramı inşa etmiştir. Klasik ekonomi politiğin değer soyutlaması olan emek değer soyutlamasını kullanmakla birlikte ona yeni bir anlam vermiştir.

18 Diyalektik maddeciliğe dair Türkçe yazında Sezgin (1989), Çubukçu (1994) çalışmalarına bakılabilir.

2. Marksist Emek Değer Kuramının İktisat Bilimi İçin Anlamı

Marx burjuva ekonomi biliminin aşamayacağı sınırlara Ricardo'da gelip dayanıldığını vurgular (Marx, *Kapital I*: 22). Bu sınırı aşan bilimadamı Marx'tır. Emek değer kuramını klasiklerden, özellikle Ricardo'dan devralmış ve ondan farklı olarak emek değerin kuramsal tutarlılığını sağlayabilmiştir. Emek değer kuramının kendinden önceki en ileri temsilcisi olan Ricardo'da emek saatler mübadele için sadece niceliksel bir referansken Marx'ta toplumsal soyut emek olarak kuramsallaştırılmış ve böylece değerin kaynağı olarak emek ortaya çıkarılabilmiştir. Ricardo kuramını tamamlamak için değişmeyen bir değer standardı arayışına girmiş ama bu tanıma ulaşamamıştır. Değer-fiyat ilişkisini makro yapıda çözebilen Marx olmuştur. Böylece emek değer kuramının tutarlı ve eksiksiz soyutlamasını Marx tamamlamıştır. Bu katkıyı sağlayan, Ricardo'nun kuramındaki eksik parçaların artı-değer kuramıyla tamamlanması olmuştur. Marx, Ricardo'nun çözemediği (ve çözemeyeceği) artı-değerin gizemini çözmüştür. Böylelikle, sömürü olgusunu da kuramsal olarak açıklayabilmiştir.

Marx, değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki farkın tanımlanması ve bunun emek gücüne uygulanması ile artı-değerin kaynağının kuramsallaştırılabilmesini sağlamıştır. Böylece Ricardo'nun kuramında şekillenen kârın, rantın ve faizin artı-değerin bileşenleri olduğu bulgusundan yani genel olarak artı-değer tanımından kuramsal olarak bir adım öteye geçilebilmiş ve artı-değerin kaynağı tam olarak ortaya konulabilmiştir.

Ricardo'dan farklı olarak Marx'ın fiyatları emek saatlerle dolaysız bir ilişki içinde açıklamaması, değer ile fiyat arasındaki kavramsal farkı ortaya koyabilmesi onun önemli kuramsal katkılarından olmuştur. Bu ilişkiselliği ilerleyen bölümlerde ayrıntısıyla ele almaya çalışacağız.

Marx'ın eserinin bu açılımlara ulaşılabilmesini sağlayan asıl önemli katkısı yeni bir bilimsel yöntem yaratmış olmasından gelir: tarihsel maddeci yöntem. Marksist kuram saf bir iktisat kuramı değildir; Marksizm bir sosyal bilimdir. Marx'ın çözümlemesi insan etkinliğinin belirli bir toplumsal varoluş tarzını ele almakta ve bu bilginin üretilebilmesi için doğru bir soyutlama yöntemi ve bilimsel yöntem kurmakla başlamaktadır. Bu yöntem sosyal bilimlerin tüm alt disiplinlerinin kullanabileceği kadar tutarlı ve açıklayıcı bir yöntem olmuştur. Marx bu yöntemini *Kapital*'de kapitalizmin iktisadi incelemesine uygulamıştır. Bu yöntem Hegel'in diyalektik yöntemine dayanmaktadır. Ama Hegel'in idealist yöntemi değil yani düşüncenin sonucunda ortaya çıkan ve düşüncenin çatışmasıyla evrilen idealarının diyalektiği değil onu aşan bir diyalektik yöntemdir bu (Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*). Hegel'in diyalektik yöntemi maddeci değil, idealisttir. Maddi gerçekliği,

mutlak ideanın görüngüleri olarak algılamaktadır. Marx, gerçekliği, ideanın yansımaları olarak değil, ideayı gerçeklerin insan zihnine yansıması olarak kavrar. Marx'tan önce felsefenin gidebildiği en ileri nokta olan Hegel'de düşünce süreci somut dünyanın yaratıcısıyken, Marx buradaki diyalektik yöntemi gerçekliğin açıklayıcı bilgisini üretebilmek üzere tekrar kuramsallaştırmıştır. Hegel'in idealizmindeki gerçeklik ile düşünce ilişkisi Marx'ta tersine çevrilerek, diyalektik yöntem ayaklar üzerine dikilmiştir. Marx için idea, "maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir" (Marx, *Kapital I*: 28). Marx maddeci felsefeyi diyalektik yöntemle birleştirecektir, ki bu, idealist felsefeyi sonlandıran bilimsel yöntem olacaktır.[19]

Diyalektik maddeci yöntemin iktisat bilimindeki ilk uygulaması Marx'ın kuramında gerçekleşmiştir. Marx bu hususu, *Kapital*'in Fransızca basımını gerçekleştirecek olan editöre yazdığı notta belirtmektedir (Marx, *Kapital I*: 30). Aynı notta Fransız okuyucuya da bir uyarıda bulunmakta ve birinci bölümün okunmasının zorluğunu, somutu aydınlatacak olan gerçek bir bilimsel bilgiye ulaşacak yolun zahmetli bir yol olduğunu belirtmektedir.

Marksist iktisat, saf bir iktisat incelemesi olarak ortaya çıkmamıştır. Marksist iktisat, Marx'ın idealist felsefeyi sonlandıran diyalektik maddeci bilim yöntemiyle kurulmaya başlanmıştır. Bu bilimsel inceleme yöntemi kapitalizmin en ileri aşamasını yaşayan İngiltere'deki kapitalizm deneyimini kavrama çabasına ve klasik ekonomi politikçilerin kuramlarının eleştirisine yönelmiş ve böylece bir iktisat kuramı halinde ortaya çıkmıştır. Marksist iktisat, hem Hegel felsefesinin hem de klasik ekonomi politiğin birikiminin eleştirisi üzerinde yükselen bir bilimdir.

Klasik ekonomi politik ya da klasik öncesi dönem düşünürlerinin eserlerinin başlıkları *An Inquiry into...*, *On the Origins of...*, *Observations on...*, *The Essays upon/about...*, *The Analysis of...*, *A Discourse Concerning...*, *Considerations on*, *Principles of...* şeklindedir. Marx, en önemli eserinin üst ismini tek bir kavramla *Kapital* ile ifade etmektedir (alt başlığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'dir). Bu dönem için bu tür bir ifadelendirme, yazın pratiğinde açıkça bir kırılmadır. Aslında bu, daha derinde yaşanan bir kırılmanın sonucu olmalıdır. Oldukça hacimli bir esere tek bir kavramla başlık koymak, eserin sadece bir inceleme, gözlem olmadığının, yeni bir bilim yarattığının yazar

19 Diyalektik maddecilik ile diyalektik yöntemin farkını vurgulamamız gerekiyor. Diyalektik yöntem bilimsel çözümleme için tek başına bir kaynak değildir. Diyalektik yöntem bir hareketin, ki bu hareket, toplumların, maddenin ya da düşüncenin olabilir, içinden geçebileceği aşamaları, adımları vermektedir. Onu bir bilimsel çözümlemeye dönüştürecek olan şey maddeci sentezdir. Belirli bir somut gerçekliğin hareketinin yasalarının keşfi, diyalektik maddeci sentez ile mümkün hale gelebilmiştir.

tarafından da taşınan bir iddiasıdır. Ki bu iddia, düşünce tarihinde doğrulanacaktır.

Marx *Kapital*'in önsözünde, bu eserinde kapitalist üretim tarzı ve "bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını" inceleyeceğini vurgular (Marx, *Kapital I*: 16). Yapıtın son amacının, "modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmak" olduğunu belirtir (Marx, *Kapital I*: 16). Bu amaçla ürettiği ya da peşinden koştuğu bilginin, bir kez bulunduğunda her şeyi çözebilecek, tüm dünyayı ve tüm olguları açıklayabilecek statik bir bilgi olmadığını eserinin önsözünde yine kendisi vurgulamaktadır. Araştırdığı yasalar özü gereği, bir kez bulunduktan sonra durağanlaşan şeyler değildir. Çünkü toplumların belirli yapılar içinde, belirli tarihsel dönemlerde, gelişmelerinin, değişmelerinin bilgisidir söz konusu olan. Bunlar statik olmadığı müddetçe Marx'ın peşinden koştuğu bilgi de statik olmayacaktır. Yine önsözden aktarırsak, Marx'ın tespitine göre egemen sınıfların da artık sezmek zorunda kaldıkları şey toplumun kaskatı bir kristal gibi olmayan, sürekli değişen yapısının bilgisidir (Satlıgan, 2001a).

Diyalektik maddeci yöntemle Marx, sermayenin bir üretim aracı değil, toplumsal bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Marx'ın iktisadı, yukarıda belirtildiği gibi, kapitalist üretim biçiminin çözümlemesidir. Sermaye, kapitalist üretim biçimindeki meta formlarından birisidir ve meta ilişkisi toplumsal yeniden üretimin ve toplumsal ilişkinin kapitalizmde en genel dolayımıdır. Kapitalizmde meta formunu, emek değil, sermaye ve mülkiyet ilişkileri kurmaktadır. Kapitalist üretim biçimi emek sermaye çelişkisiyle ve emeğin değil sermayenin mantığıyla açıklanabilecektir. Eserin isminin *Değer* ya da *Emek* değil de, *Kapital* konmasının nedeni de bu olsa gerektir. Bu konu Marx'ın ütopyacı sosyalistlere yönelttiği eleştirilerde de açıkça vurgulanır.[20] Kapitalizmin incelenmesi, sermayenin dinamikleriyle, toplumsal yeniden üretimin en küçük yapıtaşı, hücresi ile ele alınmalıdır. İşte bu hücrenin gelişim mantığı emeğin değil, sermayenin hareket mantığıyla anlaşılabilir. Emeğin kendisi de bu harekete tâbidir. Marx eserine, bu nedenle meta formu ile başlar ve buradan kullanım değeri-değişim değeri çatışması ile değere geçer. Yani en soyut ilişkileri eserinin en başında aktarır.

Marx'ın kuramı, yaygın olarak sanılanın tersine, sadece bir kriz kuramı olarak değerlendirilemez. Bir bütün olarak toplumun hareket yasalarının

20 Örneğin *Grundrisse*'da Marx'ın, Bray ve Gray'in altın paraya ilişkin görüşlerine getirdiği eleştiri önemlidir. Bray ve Gray, emekten yana bir bakış ile emek değeri doğrudan temsil eden bir para yaratılabileceğini ve böylece sömürünün ortadan kaldırılabileceğini düşünmektedir. Marx'ın eleştirisi, emek saat ile eşleşen bir para birimi fantazisinin, sermayenin kapitalizmin dinamiğini yaratan mantığını doğru biçimde algılayamayacağı ve bu nedenle onu aşamayacağı yönündedir (Marx, *Grundrisse*).

kuramıdır. *Kapital*'deki iktisat, içinde yaşadığımız kapitalist üretim biçiminin yaşadığı muazzam teknolojik hareketin de yasalarını ortaya çıkarır. Hareketin kaynağının, yöneliminin, enerjisinin anlamlandırılması, toplumsal hareket yasalarının ortaya konmasıdır. Marksist değer kuramı ne öznel, ne dengeye dayalı, ne de evrensel geçerliliği olan kurallar arayan bir kuramdır. Dahası, doğru soyutlama-sorunsal tutarlılığı arayarak bilimsel yönteme dair bir kuram geliştirmesi ve bunu iktisatta kullanmış olması nedeniyle klasik ekonomi politiğe ve neoklasik iktisada göre daha üstün bir kuram söz konusudur. Neoklasik iktisat için böyle bir tutarlılık iddiasında bulunmak daha önce belirttiğimiz üzere ancak laboratuvar ortamındaki insan formlarının davranışlarını incelemeye yönelik bir sorunsal için anlamlı olabilir. Neoklasik iktisadın soyutlaması kendi içinde tutarlıdır, fakat bu soyutlama ile kapitalizmin bilgisini üretme sorunsalı arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Marksist iktisat bilimsel tutarlılık bakımından klasik ve neoklasik iktisattan daha ileri bir noktadadır.

Marx'ın iktisat kuramı, neoklasiklerin saf biliminden, saf iktisadından farklıdır. Toplumsal bir ilişki olarak beliren ekonomik ilişkilerin yasalarının yani kapitalist üretim biçiminin hareket yasalarının peşindedir. Bu anlamıyla Marx "ekonomi politik" gelenek içinde yer almaktadır.[21] İktisat, toplumsal ve siyasal bir bilim olarak ortaya çıkmış ve Marx ile birlikte en yüksek noktasına ulaşmıştır. Biz bu çalışmada iktisat veya ekonomi terimlerini, toplumsal ve siyasal bir bağlamda çözümleme üreten ekonomi politik anlamında kullanacağız. Oysa aynı kavramları neoklasik iktisat saf bilim anlamında kullanmaya çalışmaktadır. Bu noktada şöyle bir iddiada bulunabiliriz: Eğer neoklasik iktisat kendini bu bilim tanımının dışında tutmak ve tanımsal olarak kendini farklılaştırmak istiyorsa "iktisat" kavramına bir sıfat bulmak zorundadır. Örneğin "politik olmayan iktisat" gibi. Zira iktisadın kendisi politik ve toplumsaldır.

* * *

Günümüzde Marksist iktisadın tüm dünyada yeniden yükselişe geçmekte olduğu bir gerçektir. Yeni yayınlar, yeni çalışmalar, Marksist kuram çizgisinde yeni çıkan dergiler, Marksist yöntemi kullanan ya da Marksizm üzerine yapılan yeni tez çalışmaları... Bu konu, bir önceki bölümde değindiğimiz ontolojiye dönme ihtiyacıyla ve kuramın somutu açıklama gücü ile ilişkilidir. Artan ilginin ardındaki bir başka neden ise, Marksist iktisadın uyandırdığı heyecandır. Bugün Keynesyen iktisadın, yeni nesil iktisatçılar arasında

21 Her ne kadar *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ni vermiş olsa da, sorunsal bakımından onunla uyumludur.

Marksizm kadar heyecan uyandıramadığı bir gerçektir. Keynesyenizm, bir önceki kuşağın yani kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası canlanma döneminde yaşamış neslin "eleştirel bilimi"dir. Neredeyse Keynesyenizm sayesinde iş bulabilmiş, yüksek reel ücretlerle çalışabilmiş, işgüvencesine sahip olabilmiş bir kuşağın heyecanları ve düşünme biçimiyle, işsizliğin ne demek olduğunu çok derin bir şekilde hayatında hissetmiş, tamamen bireyselleştirilmiş bir toplumda rekabet kurallarıyla yaşamaya zorlanmış, iş bulduğunda da çoğunlukla işgüvenliği olmayan ortamlarda, işgüvencesinden ve sosyal haklardan yoksun kalarak çalışmak zorunda olan bir kuşağın düşünme biçimi aynı olmayacaktır. Biri kapitalizmin Keynesyenizmle göreli olarak düzenlendiği bir dönemde iktisadi kazanımları yaşamış, diğeri Keynesyenizmi sırtından bir yük gibi atan kapitalizmin vahşi hırsları altında ezilmiş iki kuşak söz konusudur. İşte Marksizm bu koşullar altında, kapitalizmin ve Keynesyenizmin krizini anlamlandırabildiği için bugün bilim çevrelerinde hızla yaygınlık kazanmakta ve heyecan uyandırmaktadır.

Marksizmin "eski" bir kuram olduğunu, günümüzü açıklamak için kullanılamayacağını düşünenler çıkabilir. Saad-Filho'nun güzel ifadesiyle onlara şu yanıt verilebilir: "Son olarak, Marx'ın eserlerinin on dokuzuncu yüzyılda yazılmış olmalarından ötürü çağdışı kalmış oldukları yönündeki iddia, gülünç olmaktan öteye gitmiyor. Bildiğim kadarıyla hiç kimse Marx'ın çağdaşı olan Charles Darwin'e ya da eserlerini Marx'tan yüzlerce yıl önce yazmış bulunan Newton, Aristo ya da peygamberlere karşı buna benzer bir iddia öne sürecek kadar aptal olmamıştır" (Saad-Filho 2006: 14-15). Yine Mandel'in *Kapital*'in İngilizce baskısına yazdığı giriş bölümünde, yaygın kanının aksine Marx'ın 19. yüzyıldan ziyade 20. yüzyılın iktisatçısı olduğunu anlattığı özlü paragraflar da iyi bir yanıt sunacaktır bu tür iddialara (Mandel 1990: 12).

Marksist iktisadın önemli bir niteliğini daha burada vurgulamak gerekmektedir. Marksist iktisat bir makro iktisat kuramıdır. Makro ekonominin John Maynard Keynes'in *Genel Teori* eseriyle ortaya çıktığı iddiası, sadece Marksist iktisadı değil bütün klasik ekonomi politiği görmezden gelen bir iddiadır. Keynes, marjinalist devrimin marifeti olarak ortaya çıkan, sınıfları bir kenara koyup sadece mikro ölçeği, yani firma ve bireyi soyutlayan mikro-ekonominin deformasyonuna yine neoklasik ekol içinde kalarak (ve onun tam istihdam denge varsayımına karşı olarak) bir eleştiri ve katkı sunmuştur. Keynes'in paradigma kayması olarak sunulan makro ekonomisi; klasik ekonomi politiğin sınıfları ve devleti analiz eden yaklaşımından "daha" makro değildir.

Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin firmayı, üçüncü cildinin ise firma-

lar arası rekabeti ve piyasayı ele aldığı; bu nedenle ilk cildin mikro, üçüncü cildin makro ekonomi olduğu yorumu bizce doğru değildir. Marx'ın eserine ismini veren sermaye kavramı, firmayı anlatan bir kavram değil, kapitalist üretim biçiminde toplumsal ilişkileri anlatan bir kavramdır. *Kapital*, bir makro ekonomi kuramıdır.

Kapital'deki iktisat kuramının, insanlık tarihinin kapitalizm deneyimiyle bütünüyle doğrulandığı açık bir gerçektir. Kapitalist meta üretim formu tüm dünyaya yayılmış, küçük meta üretimi neredeyse tamamen tasfiye olmuş ya da kapitalist üretim formuna uyumlu bir şekilde eklemlenmiş; sermayeler arası kâr rekabeti teknolojinin hızla ilerlemesine neden olmuş, sermaye yoğunlaşmalarını doğurmuş, büyük tekeller ortaya çıkmış, emek verimliliği sürekli artmış; diğer taraftan ise sermaye birikim süreci fazla üretim, kâr oranlarının düşme eğilimi ve eksik tüketim krizleriyle karşı karşıya kalmış, sermaye bir taraftan birikirken bir taraftan değersizleşmiştir. Bu eğilim ve karşı eğilim dinamiği, kriz ve birikim çevrimleri yaratmıştır. İşte Marksist iktisat bu büyük çevrimlerin, sermayenin hareket yasalarının bilgisini üretmektedir. Ne neoklasik iktisatta olduğu gibi bir denge durumunun ne de Marksist iktisada atfedilen sürekli kriz halinin bilgisidir Marksist iktisat. Ernest Mandel yine aynı önsözde, Karl K. Popper'in *Kapital*'in bilimsel olmadığı iddiasına karşı, eğer olgusal gerçekler, kapitalizm geliştikçe firmaların gittikçe küçülmesi, teknolojik ilerlemeye olan ihtiyacın giderek azalması, emekçilerin üretim araçlarının sahibi haline gelmesi doğrultusunda olsaydı, Marx'ın reddi ancak mümkün olurdu demektedir (Mandel 1990: 25). Marx'ın iktisat kuramı tarih tarafından sınanmış ve doğrulanmış bir kuramdır. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, Türkiye'nin yakın dönem tarihinde yaşanan kriz süreçleri ve kapitalist dinamikleri de bu öngörülerle uyumludur.

Kapitalist üretim biçiminin belirleyicisi olan üç temel nitelik günümüzde değişmeksizin geçerliliğini korumaktadır. Toplumsal hareket yasalarının da temel niteliğini belirleyen bu 3 temel nitelik: Üretim araçlarının özel mülkiyeti, "özgür" ve üretim araçlarından bağımsız işçi, sermayeler arası rekabettir (yani üretimin örgütleyicisi olan sermayelerin hayatta kalabilmeleri için daha fazla sermaye biriktirmeleri, daha fazla değere el koymanın zorunluluğudur). Bugün artık, üretim sürecinde emeğe ihtiyaç kalmadığını, kapitalizmin vardığı noktanın otomasyon olduğunu savunanlar olabilir. Dolayısıyla emeğe ve emek değer kuramına ihtiyaç kalmadığı iddia edilebilir. Gerçekten günümüzde tamamen makinelerle gerçekleştirilen bazı üretim süreçleri vardır. Ama bunlar, sistemin temel özelliği haline gelememişlerdir. Üstelik bu makine-fabrikaların da insan emeği tarafından tasarlanmak zorunda ol-

duğu açıktır. Metaları üreten makineler dâhil bütün metalar ve hatta bugün doğa bile insan emeğinin ürünüdür. Yıpranan makinelerin bakımının yapılması, çürümüş olanların yerine yenilerinin konulması zorunlu olarak insan emeğini gerektirir. İleride bunların da makineler tarafından yapılabileceği, emeğin iktisadi niteliğinin tamamen ortadan kalkacağı iddia edilebilir. Bu, hiç kuşkusuz kapitalizmde mümkün olamayacaktır, çünkü bir başka mülkiyet ilişkisi ve üretim biçimi gerektirmektedir.[22] Kapitalizmin üç temel karakteristik özelliği günümüzde toplumsal düzene dair belirleyiciliğini korumaya devam etmektedir.

Bu çalışmada *Kapital*'in ayrıntılı bir değerlendirilmesi yapılmayacaktır. *Kapital*'de geliştirilen emek değer, üretken olan/olmayan emek, sermaye çevrimleri, artı-değer ve kâr oranı, organik bileşim gibi kuramsal kategoriler ayrıntılarıyla ele alınacaktır elbette. Bu kavramlara dair netleşme sağlanmaya çalışılırken, Marx'ın *Kapital*'ine ve ilgili diğer eserlerine referanslar verilecektir. Bununla birlikte çalışma bir sonraki bölümden başlayarak Marx'ın kuramından hareketle geliştirilen Marksist iktisat kuramlarına odaklanacaktır.

22 Kapitalizmin içsel dinamiklerinin böyle bir aşamayı gündeme getirmesi için bir neden yoktur. Ama spekülatif olarak şunu söyleyebiliriz: İnsan emeğine gereksinim duymaksızın insan ihtiyaçlarının karşılanabildiği bir üretim ilişkisi, tüm kapitalist çelişkilerin ortadan kalktığı aşamaya dair bir tasarımdır, çünkü bu süreçte ne metalaşmış ne de metalaşmamış bir emek vardır. Dolayısıyla bu aşama bölüşümün, üretimin ve tüketimin çelişkisinin ortadan kalktığı iktisat ötesi bir aşamadır.

İKİNCİ BÖLÜM

Marksist İktisadın Dört Hali

Bir önceki bölümden hareketle tekil ve statik bir Marksist iktisattan bahsettiğimiz düşünülmemelidir. Hiçbir kuramsal düşüncenin statik kalamayacağı açıkken, hele hele Marksizm gibi sürekli düşünsel mücadele veren ve diyalektik maddeciliği yaratmış bir disiplinin statik kalmasını düşünmek olanaksızdır. Böyle bir beklenti, esasında bir önceki bölümde ele aldığımız sorunsal kavramıyla da uyumludur. Tek bir Marksizm değil, onlarca Marksizmin varlığı söz konusudur. Bu kitapta ampirik bir inceleme yapabilmemiz için farklı Marksist kuramsal pozisyonlar arasında bir değerlendirme ve nihayetinde bir konumlanış sergilemek gerekmektedir. Bu bölümün konusu, Marksist iktisadın 20. yüzyıldaki gelişimidir.

Marksizm içinde, 1980'lerde "Yeni Yorum" ve 1990'larda "Ardışık Tekil Sistem"[23] (ATS) başlıkları altında toplanan eleştirilerin gündeme gelmesi ile birlikte, Marksist iktisat kuramlarını dört ayrı pozisyonda toplulaştırabilecek bir şema da çıkmıştır ortaya. Henüz kendisi yekpare bir sistem geliştirememekle birlikte ATS'nin soruları ve tartışmaları ile ortaya çıkan bu şema, Marksist iktisat kuramlarının en kapsamlı kategorizasyonunu sunmaktadır. Şimdi ATS'nin bu şeması doğrultusunda Marksist iktisat kuramlarına dair bir inceleme sunulacaktır. Değerlerden fiyatlara geçiş problemi olarak bilinen sorunun, Marksist iktisat içinde nereye oturduğu ve hangi kuramsal açılımlarla çözüldüğü konusu da yine bu bölümde ele alınacaktır.

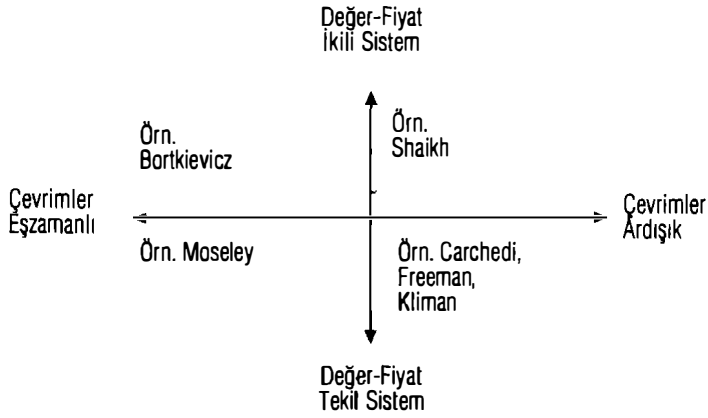
* * *

Ardışık Tekil Sistem yaklaşımlarının ana-akım Marksist iktisat düşüncesine karşı getirdiği eleştiriler ile birlikte ATS'ye ismini veren iki kuramsal soru ekseni netlik kazanmıştır: Fiyatlarla değerler iki ayrı ontolojik sistemi

23 Ardışık Tekil Sistem'in İngilizce orijinal ifadesi *Temporal Single System* şeklindedir. Biz burada *temporal* kavramını sözlük anlamıyla çevirmek yerine, kuramsal olarak anlamlandırarak ardışık kavramıyla karşılamaya çalıştık.

mi temsil etmektedir? Sermaye çevrimleri eşzamanlı mı yoksa ardışık olarak mı kuramsallaştırılacaktır? İşte bu iki soru, tüm Marksist iktisat yazınını sınıflandırabilecek kartezyen koordinatları çizmektedir.

GRAFİK 2: Marksist İktisat Yazınının Değer-Fiyat Soyutlaması ve Sermaye Çevrimlerinin Zamansallığı Eksenlerinden Kategorizasyonu

Eksenlerin ayrıştırdığı ve yukarıda belli başlı temsilcileri gösterilmiş olan bu dört kuramsal pozisyonu, tarihsel sıraları ile ele almaya başlayalım.

1. Eşzamanlı İkili Sistem

Bu yaklaşım Marksist iktisat içinde en uzun süre gündemde kalan düşünce geleneği olmuştur. Marksist iktisadın ana-akım yaklaşımıdır. Ortaya çıkışı, *Kapital*'in üçüncü cildine atfedilen değerlerden fiyatlara geçiş problemine dayanır ve 20. yüzyılın başından, yaklaşık son yirmi yıllık dönemine kadar Marksist iktisadın gündemindeki tek hâkim kuramdır. Okishio'nun 1961'de, teknolojik ilerlemeyle Marx'ın beklentisinin aksine kâr oranlarının artabileceğini göstermesi ve Sraffa'nın neoklasik eleştirisinin daha sonra Marksist iktisada bir alternatif olarak ortaya çıkması, emek değer kuramının üretim fiyatları ve kâr oranı hesabı için gereksizliğinin gösterilmeye çalışılması; bütün bunlar eşzamanlı ikili sistemin ana-akımını oluşturur. Bu ana-akım kuramsal pozisyonu açıklamaya, tartışmaların büyük kısmını kilitlemiş olan geçiş problemini ele alarak başlayalım.

Malum, *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltleri, Marx'ın ölümünden sonra Friedrich Engels tarafından Marx'ın notlarından yapılan derlemelerle oluşturulmuştur ve bu nedenle birinci cilt kadar bütünlüklü ve akıcı değildir. İkinci cilt değişen-değişmeyen, sabit-döner sermayenin tanımlarının yapıl-

dığı ve esas olarak sermaye çevrimi soyutlamasının kurulduğu ve genellikle Marksist iktisat tartışmalarında hemen hemen hiç referans almayan bir ciltir (oysa çevrim soyutlamasının kuram için önemi büyüktür ve bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konu tekrar vurgulanmaya çalışılacaktır). Değer ile fiyatların eşit varsayıldığı birinci ciltten farklı olarak, Üçüncü ciltte ise piyasada rekabet koşulları altında artı-değerin oluşumu ve artı-değerin kâr, faiz ve rant formlarına dönüşümü ele alınmaktadır. Marx, kârın esas kaynağının ne olduğunu göstermek için birinci ciltte başvurduğu, firmalar arası rekabetin olmadığı, herhangi bir fazla kâra izin vermeyen fiyat değer eşitliği varsayımını, üçüncü ciltte, kapitalist piyasa koşullarının daha somut gerçekliğine yaklaşırken terk eder.

Ciltlerin sunum sırasından farklı olarak, Marx'ın çalışmalarında iki ve üçüncü cildi oluşturan notlar tarihsel olarak birinci cildin hazırlanmasından daha önceki bir döneme denk gelir. Birinci cilt 1867'de basılır. Engels'in *Kapital*'in son iki cildi için derlediği notların ilk taslakları 1863 ile 1867 tarihlidir (Engels, *Kapital III*'e Önsöz: 13). Birinci cildin basılmasından sonra Marx tekrar bu notlara dönmüş olmakla birlikte, bu tarihsel dizge göstermektedir ki birinci cilt, üç cildin bütününe dair bir kuramsal tamamlanmışlığın ardından ortaya çıkmıştır. Yani çözümlemenin en soyut hali bu bütünlüğün ardından gelmiştir ve birinci cilt yayımlanmaya başlanırken üçüncü ciltteki daha somut bir kapitalist değer ilişkisi tahlili Marx'ın kuramında zaten mevcuttur. Bu, Marx'ın kuramına atfedilecek olan tamamlanmamışlık ve çelişik olma iddialarına karşı vurgulanması gereken bir husustur.

Engels *Kapital*'in ikinci cildinin önsözünde, Marx'ın kuramına Rodbertus üzerinden alternatifler yaratmaya çalışanlara iktisadi becerilerini göstermeleri için bir soru ile şans tanır: "Eşit ortalama bir kâr oranının, yalnızca değer yasasını bozmaksızın değil, bizatihi bu yasaya dayanarak nasıl meydana gelebileceğini ve gelmek zorunda olduğunu" göstermelerini ister onlardan (Engels, *Kapital III*'e Önsöz: 28).

Üçüncü cildin hazırlanmasına kadar geçen sürede, soruya dair gündeme gelen tartışmaları Engels bu cildin önsözünde değerlendirir. Sadece iki yanıtın çözüme yaklaştığını gösterdikten sonra, Marksist kuramın doğru yanıtının bu üçüncü ciltte Marx tarafından ortaya konulmuş olduğunu belirtir.

Problem, Marx'ın metinlerinde "Genel Bir Kâr Oranının Oluşması (Ortalama Kâr Oranı) ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatına Dönüşmesi" başlıklı bölümde ele alınmıştır, ki bu *Kapital III*'ün 9'uncu bölümüdür. Bu bölümde Marx farklı üretim alanlarındaki sermayelerin kâr oranlarını sermayeler arası rekabet gereğince eşitleyen ve emek değer kuramının geçerliliğini bozmayan bir fiyatın mümkün olduğunu gösterir. Marx, bu

"üretim fiyatı"nın tanımını şu şekilde yapar: "Bir metanın, kendi maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında yatırılmış bulunan (yalnızca tüketilmiş olan değil) toplam sermaye üzerinden, yıllık ortalama kârdan kendisine düşen payın toplamına eşit olan fiyatına, bu metaın üretim-fiyatı denir" (Marx, *Kapital III*: 143). Böylece her bir sermaye, toplam toplumsal artı-değerden, kendi yatırdığı sermayesi yani kendi hissesi oranında bir pay almaktadır. Metanın maliyet fiyatı ise kapitalist için veri bir koşuldur. "Bir metanın maliyet-fiyatı, yalnız bu metanın içerdiği karşılığı ödenmiş emek miktarını belirtir, oysa bu metanın değeri, bu metanın içerdiği, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş bütün emeği belirtir. Üretim fiyatında ise, karşılığı ödenmiş emek ile, belli bir üretim alanı için kendi denetimi dışındaki koşullar tarafından belirlenen karşılığı ödenmeyen bir emek miktarının toplamı söz konusudur" (Marx, *Kapital III*: 149-150). Bir de buna en somuttaki piyasa fiyatı tanımı eklenir. Tam rekabet halindeki bir kapitalist piyasada fiyatlar, bu üretim fiyatları etrafında dalgalanma sergiler; uzun dönem piyasa fiyatının seyri üretim fiyatı tarafından açıklanabilir.

Tanımlar açık ve nettir ve burada iki tanımsal eşitlik yani denklik söz konusudur, ki bu denklikler *Kapital*'in kuramsal çatısıdır aynı zamanda: "Toplumda üretilen bütün metaların üretim-fiyatlarının toplamı –bütün üretim kollarının hepsi– bunların değerlerinin toplamına eşittir" (Marx, *Kapital III*: 145). İkincisi ise kârların toplamının, artı-değere eşit olma zorunluluğudur, çünkü kâr oranı bu artı-değerin toplam sermayeye oranıdır.

Kapital'in üçüncü cildinin yayımlanmasının hemen ardından 19. yüzyıl henüz kapanırken[24] üçüncü cilde dair sorular gündeme gelmeye başlar; *Kapital*'in bu dokuzuncu bölümünde bir belirsizlik vardır.

19. yüzyılın sonunda Viladimir Karpovich Dimitriev'in ve 20. yüzyılın hemen başında, önce Tugan Baranowsky'nin daha sonra da Ladislaus von Bortkiewicz'in, *Kapital*'in üçüncü cildinde ortaya konulan değer-fiyat ilişkisinin kuramsal çelişkiler ve hatalar içerdiğini, Marx'ın, değerlerle fiyatlar arasındaki geçişi kuramsal olarak tamamlayamadığını "keşfetmeleriyle" birlikte, "değerlerden fiyatlara geçiş problemi"[25] Marksizmin gündemine girmiş olur.

---

24 J. V. Komorzynsky'e ait 1897 tarihli çalışma, *Kapital*'in üçüncü cildindeki tablolara dair bazı soruları gündeme getirir ilk defa (Ramos-Martinez ve Rodriguez-Herrera 1996). Ancak, sorularla birlikte ilk sistematik çözüm önerisi Bortkiewicz'den geldiği için, yazında problemin ortaya çıkış tarihi olarak 1906 yılına referans verilmektedir.

25 Burada, "*transformation*" kavramının Türkçe karşılığı olarak "dönüşüm" değil, "geçiş" kavramı kullanılacaktır. "Dönüşüm", Marx'ın ortaya koyduğu haliyle değer-fiyat diyalektiğini anlatmak için daha uygun bir kavramdır, ancak burada değerlerle fiyatları birbirinden ayrı olarak gören yaklaşımlar ele alınmaktadır ve bunlar için "dönüşüm"den ziyade "geçiş" daha uygun bir kavramdır. Zira kastedilen bir sistemden bir diğer sisteme geçiştir.

T. Baranowsky, *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx'ın kâr oranını, artı-değerin toplam sermayenin değerine oranı şeklinde hesapladığına; oysa sermayedarın hesapladığı gerçek kâr oranının sermayenin değerine değil, yatırılan sermayenin fiyatına göre oluştuğuna işaret etmekte, yani değerlerle üretim fiyatlarının birbirinden sapması nedeniyle bu iki oranın farklılaştığını öne sürmektedir. L. Bortkiewicz ise Marx'ın değerlerden fiyatlara geçerken sabit ve değişken sermaye için değer-fiyat sapmalarını göz ardı ettiğini, girdilerin değerini üretim fiyatına dönüştürmediğini iddia eder. Bortkiewicz'e göre bu hata, yeni bir tablo hazırlanarak giderilebilecek olan bir eksikliktir sadece.

Geçiş probleminin özü ortaya çıkmıştır: Marx üretim fiyatlarını hesaplarken, metaların üretiminde kullanılan girdiler, yani hem değişmeyen ve hem de değişen sermaye -geçimlik mal sepetidir- değişikliğe uğramaksızın değerler cinsinden kalmaktadır. Oysa değer ile fiyatın birbirinden sapabileceğini Marx da kabul etmektedir. Bu girdiler farklı organik bileşimlerle farklı sektörler tarafından üretilmektedir ve üretim fiyatları ile değerlerinin birbirinden sapması da muhtemeldir. Yani girdi değerlerinin, girdilerin üretim fiyatını temsil etmesi bir zorunluluk değildir. Bu nedenle üretim fiyatı hesaplamasında girdilerin değerinin değil üretim fiyatlarının alınması gerekmektedir. Bu gerekliliği Bortkiewicz ilk çalışmasında Marx'ın tablosundaki sonucu etkilemeyecek küçük sayısal düzenlemelerle yeni bir tablo kurarak ve Marx'ın kullandığı geçişle ulaşılan üretim fiyatlarının bu yeni tabloda yeniden üretim yapısını bozduğunu göstererek ortaya koymaya çalışmıştır (Bortkiewicz 1952'den aktaran Selik (1982)).

Ortada, değerlerden üretim fiyatlarına geçiş problemi vardır ve bu geçiş problemi için ilk sistematik çözüm önerisi yine Bortkiewicz'den gelmiştir. Marx'ın üretim fiyatları hesapları sırasında birbirine karışan değer ve fiyat kategorilerinin, birbirinden gereğince tekrar ayrıştırılmasını öneren bir çözümdür bu. Bu ayrışımı tamamlayan Bortkiewicz'in ulaştığı sonuç, değerlerin ve fiyatların basit yeniden üretimi sağlayan tutarlı bir çözümü olmuştur. Çözüm tutarlı olmasına tutarlıdır ama ulaşılan değerler ve fiyatlar Marx'ın kuramındaki kategoriler olmaktan çıkmıştır artık. Borkiewicz'in ulaştığı sonuç, Marx'ın düşündüğünün aksine, bir taraftan toplam fiyatlarla toplam değerler arasında eşitlik sağlanırken, diğer taraftan da kârların toplamıyla artı-değerlerin toplamının birbirine eşit olamayacağı yönündedir. Yani Borkiewicz bir çözüm sunmuştur ama kurduğu yeni sisteme göre, Marx'ın iki temel eşitliğinin aynı anda gerçekleşmesi olanaksızdır artık. Bu çözüm ile gündeme gelen şey ileride nedenleri daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere Marksizm için bir paradigma kayması olmuştur. Bu kuramsal çeliş-

kiye rağmen Borkiewicz'in çözüm önerisi, Marksist iktisadın çelişkisiz ve tutarsız bir kuram olabileceğinin bir göstergesi olarak Marksist yazın içinde sahiplenilmiştir. 1940'lı yıllarda, Sweezy bu çözümün akademik çevrelerde yaygınlık kazanmasına vesile olacaktır. Böylece taşıdıkları şu iddialar ile birlikte yüzyıl içinde genel geçer bir kanıya dönüşecek olan "değerlerden fiyatlara geçiş problemi" henüz yüzyılın başında hem yaratılmış hem de "çözülmüştür". Buna göre, ortada Marx'ın farkında olduğu ama kuramsal olarak üstesinden gelemediği bir problem vardır (Sweezy, 2007 [1946]: 119-120) ama problem basit birer düzenleme ile kolayca çözülebilecek kadar da önemsizdir. Marx'ın kuramında böyle bir geçişin olmadığına, dolayısıyla geçiş probleminin de olmadığına dair eleştirel görüşlerin ortaya çıkması ise yüzyılın sonlarına doğru mümkün olabilecek ve ana-akımın bu görüşlerini çok uzun bir süre sonunda neredeyse tamamen dönüştürecektir. Bu ilerleyen bölümlerin konusudur.

Şimdi problemi ve çözümleri, aşağıdaki kısaltmaları kullanarak matematiksel gösterimiyle tekrar ele almaya çalışalım.[26]

C, c:	Toplam ve tekil meta için değişmeyen sermaye;
V, v:	Toplam ve tekil meta için değişen sermaye;
S, s:	Toplam ve tekil meta için artı-değer;
D, d:	Toplam ve tekil meta için metanın toplam değeri;
P, p:	Toplam ve tekil meta için üretim fiyatı;
R:	Kâr oranı.

Metaların değerleri,

$$d_i = c_i + v_i + s_i \qquad (1)$$

metaların üretim fiyatları ise

$$p_i = c_i + v_i + R.(c_i + v_i) \qquad (2)$$

şeklinde, yani üretim maliyetine eklenen kâr şeklinde gösterilebilir. Kâr,

26 Marksist iktisat kuramının matematiksel araçlara başvurması bir zorunluluk mudur? Bu soruyu yanıtlarken bazı noktalara dikkat etmek gerekir. 20. yüzyıldaki deneyim göstermektedir ki, Marksizm genel denge modellemesine yaklaştığı müddetçe matematikleşmiştir. Keza 1980'lerde Marksizmi alenen neoklasik iktisat modellemesine öykünerek yeniden üreten (deforme eden) *analitik Marksizm* yaklaşımı gündeme gelirken matematik daha da bir önem kazanmıştır. Özetle en kaba haliyle gözlemlerimiz göstermektedir ki, nerede Marksist iktisatın çerçevesinden uzaklaşılıyorsa, orada kuram matematikselleştirilmektedir.
Marksist iktisadın temel tezlerine ulaşabilmek için kesinlikle zorunlu bir araç değildir matematik, sadece tanımlayıcı bir dil kullanılarak başarılabilir bu. Büyük Marksist düşünürlerin kapitalizme ilişkin temel çözümlemelerini matematikle değil betimleyici bir dil ile yaptıkları bir gerçektir. Ancak şunu da vurgulamalıyız ki, eğer araştırmanın amacı niceliksel bir analiz üretmek ise, matematik ve istatistik o çalışmanın olmazsa olmazı haline gelir.
Bu kitapta kullanılan matematik, son derece basit bir düzeyde aktarılmaya çalışılmaktadır. Okuyucu dilerse bu matematiksel formülasyonları atlayarak devam edebilir. Zira sonuçlar metin içerisinde özetlenmektedir.

metanın üretimi için kullanılan toplam sermayenin ortalama kâr oranı (R) ile çarpımıyla belirlenir

$$R = S / (C + V) \qquad (3)$$

Metalar toplamının değeri (D), değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı değer büyüklüklerinin toplamıdır.

$$\Sigma d_i = \Sigma c_i + \Sigma v_i + \Sigma s_i \qquad = C + V + S \qquad (4)$$

Üretim fiyatlarının toplamı da yine aynı büyüklüğe eşittir, yani (C + V + S)'dir. Yani toplam düzeyde ele alındığında değerlerle fiyatlar birbirine eşittir.

$$P = \Sigma p_i = \Sigma c_i + \Sigma v_i + \Sigma[R.(c_i + v_i)] \qquad (5)$$

$$\Sigma p_i = C + V + R.(C + V) = C + V + S \qquad (6)$$

Kârlar toplamı da artı-değerler toplamına eşittir.

$$\Sigma R.(c_i + v_i) = R.\Sigma(c_i + v_i) = R.(C + V) = S \qquad (7)$$

Kapital'in birinci cildindeki soyutlama düzeyi, yine bu üretim fiyatları tanımı kullanılarak açıklanabilir. Zira *Kapital*'in üçüncü cildindeki bu tanımlar daha kapsayıcıdır. *Kapital*'in birinci cildinde sadece toplamda değil, her bir meta düzeyinde de değerlerle fiyatların birbirine eşitliği söz konusudur. Metaların üretim fiyatlarının değerlerine eşit olmasının nedeni, organik bileşimlerin ve artı-değer oranlarının sektörler arasında aynı olmasıdır. Böylece metaların değere eşit fiyata satıldığı, yani sektörlerin ürettiği artı-değere tamamen kendilerinin el koyduğu durum ortaya çıkar.

$$r_1 = s_1/(c_1+v_1) = r_2 = s_2/(c_2+v_2)...=R= S/(C+V) \qquad (8)$$

(8) numaralı kâr oranı (2) numaralı denklemde yerine konulduğunda

$$p_i = ci + v_i + s_i \qquad (9)$$

her bir meta için geçerli olan (9) numaralı eşitlikler ortaya çıkar. Yani tekil mallar için de değer ile fiyat birbirine eşit olacaktır.

(1) ve (2) numaralı denklemler, sermayenin organik bileşiminin sektörler arasında farklılaştığı durumlar için üçüncü ciltte ortaya konulan tanımdır. Ve Bortkiewicz'e göre Marx, bu tanımları kullanırken girdilerin değerini üretim fiyatlarına dönüştürmediği için, tanımlar Marx'ınkinden farklı bir tabloya uygulandığında basit yeniden üretim mantığını bozucu tutarsız sonuçlar doğurmaktadır.

Girdilerin değerlerinin üretim fiyatına dönüştürülerek basit yeniden üretimin mümkün kılınabildiğine dair ilk çözüm önerisi Borkiewicz'den

gelir ve ardından gelen farklı kapama koşullarıyla yapılan çözümler yine Bortkiewicz'in bu çözüm mantığına dayanır.

Borkiewicz'in çözümünde, üç sektör ve dolayısıyla üç de üretim fiyatı denklemi olduğu varsayılmaktadır. Her bir meta için değer-fiyat farklılaşmasını temsil eden bir bilinmeyen katsayı vardır. Değerlerle fiyatların farklılaşabileceği tespiti bu katsayılarla matematikleştirilmektedir. Denklem sisteminde buna ek olarak bir bilinmeyen daha söz konusudur, ki bu da kâr oranıdır. Borkiewicz bu denklem sistemini çözebilmek için bilinmeyen sayısını üçe indirir. Lüks tüketim mallarını, yani aynı zamanda meta-parayı üreten sektördeki değer-fiyat sapmasını yok eder ve değeri 1'e eşitler. Böylece sistemi göreli bir hale getirerek, hem kâr oranını hem de üretim fiyatlarını eşzamanlı çözerek sistemi denge pozisyonunda kapatabilmektedir. Denklem sisteminin eşzamanlı olmasının bir diğer nedeni ise, girdi değerleri ile çıktı değerlerinin aynı olduğu varsayımıdır. Bu varsayımda bulunulmadığı takdirde bilinmeyen sayısı iki katına çıkacaktır. Bu konu ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

Bir diğer çözüm yöntemi ise dört bilinmeyenli bu denklem sistemindeki eşitlik sayısını da dörde çıkarmak olabilir. Değerler toplamı ile fiyatlar toplamının eşit olduğu gerçeği matematiksel olarak dördüncü bir eşitlik yaratabilecektir. Bu, J. Winternitz'in (1948) çözümünde kullandığı yöntemdir. Burada elde edilen çözümle Bortkiewicz'in çözümü sadece kapama koşulları bakımından farklı olduğu için birbirine mantıksal olarak benzer sonuçlar vermektedir. Hatta, Borkiewicz'in çözümünde meta-parayı üreten sektördeki organik bileşimin toplam ortalama organik bileşime eşit olduğu durumda bu iki sonuç birbirinin aynısı olacaktır. 1956 tarihli R. L. Meek'in çözümü (1956) yine aynı çerçeveyi kullanmaktadır ama dördüncü denklem olarak Marx'ın ikinci denkliğine, yani kârlar toplamıyla artı-değerler toplamının eşitliğine başvurmaktadır. F. Seton, 1957'de geçiş probleminin üç sektörlü çözümünü "n" sektöre genellemekte ve denklem sistemi ile çözülen göreli fiyatları mutlak fiyat büyüklüklerine dönüştürecek olan kapama koşulu için daha önce kullanılan üç farklı eşitlikten birinin tercih edilebileceğini belirtmektedir. Ancak bu üçünün aynı anda seçilmesinin teknik olarak imkânsız olduğunu (fazla belirlenim), dolayısıyla Marx'ın iki denkliğinin aynı anda mümkün olamayacağını vurgular –tek istisnai durum meta-para üreten sektördeki organik bileşimin toplam ortalama organik bileşime eşit olduğu durumdur (Selik 1982). Bu çözümlerde kapama koşulu olarak ortaya konan şey aslında, bir metanın ya da metaların toplam değerinin *numeraire* olarak belirlenmesidir. Genel denge modellerinde olduğu gibi burada da, ancak göreli değerler çözülebilmektedir.

Bortkiewicz'in çözümü ve devamında gündeme gelen ve temel olarak aynı mantık çerçevesinde ortaya çıkan bu çözümler aslında Walras'tan ilham alınan iki temel varsayıma dayanmaktadır. İlki, değerlerle fiyatların iki ayrı yapı oluşturduğu varsayımı; ikincisi de sistemin çözümü için gerekli olan eşzamanlılık varsayımı, yani girdiler ile çıktılar arasında niteliksel bir farkın olmadığı, ikisinin aynı değer ve fiyata sahip olduğudur.

Buna göre değer, metada cisimleşen emek değer miktarıdır. Bu emeğin yeniden üretimi için gerekli olan geçimlik mallarda cisimleşen değer ile üretim süresinde kullanılan sabit ve döner sermayede cisimleşmiş değerin toplamından ibarettir. Fiyatlar ise mutlak büyüklüğünün bir önemi olmayan, piyasada basit yeniden üretim dengesini sağlayan bir sistemdir. Buradaki yorum değerlerle fiyatları ayrıştırarak kapitalist üretim biçiminde değer sürecinin aynı zamanda bir fiyat süreci olduğu gerçeğini görmezden gelir. Değer üretim sırasında, fiyat ise piyasada oluşur. Öyleyse, bu yoruma göre değerlerle fiyatlar birbirinden kopuk sistemlerdir.

Marx'ın kuramında, değer ile fiyat iki ayrı sistem olmadığı gibi sermaye çevrimleri de tarihsiz, sonu ve başı eşzamanlı olarak açılıp kapanan süreçler değildir. Sweezy, Bortkiewicz'in çözümünü de derlediği kitabın girişine yazdığı önsözde, "diğer bir deyimle, input değer olarak, output ise üretim fiyatları olarak hesaplanmaktadır. Bunun doğru olamayacağı açık bir şeydir. Bugünün output'unun büyük bir kısmı yarının input'u olur; bu itibarla, tutarlı olunacaksa, bunların her ikisinin de aynı şey olarak ölçülmesi gerekir" demektedir (aktaran Selik, 1982). Ama burada yapılan şeyin eşzamanlı bir çözüm olması itibariyle girdinin değerinin çıktının değerine eşitlenmesi olduğu fark edilmemektedir. Bu eşitlik, teknolojik ilerlemenin olmadığı ve fiyatların değişmediği istisnai durumlar için anlamlı olabilir. Oysa normal bir sermaye çevriminde girdinin değeri ile çıktının değeri birbirinden farklılaşabilecektir. Eşitlenmesi gereken, çıktının değeri ile bir sonraki çevrimin girdisinin değeri olacaktır; ama bir dönemin girdisi ile yine aynı dönemin çıktısının değeri değil. Marx bunu sermaye çevrimleri soyutlamasında ortaya koymaktadır. Bu eşitlik varsayımının, teknolojinin ilerlediği durumlarda değeri nasıl adeta buharlaştırarak yok ettiği konusu ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

Değerler ve fiyatlar iki ayrı sistem olarak algılanıp değerlerden fiyatlara geçişi sağlamak için de eşzamanlı bir çözümleme yapıldığında, Marx'ın kuramı artık farklı bir paradigmanın, aslında neoklasik denge paradigmasının içine girmiş olmaktadır. Gerçekten de Borkiewicz, önerdiği çözüm için neoklasik iktisadın kurucularından biri olan Walras'ın genel dengesini kendisine referans almaktadır. Ve bunu Walras'ın öncülüğünü yaptığı modern

matematiksel ekolün bir gerekliliği olarak Marx'taki ardışıklık mantığını terk etmek için yapmaktadır (Freeman 1996: 15). Walras'm yöntemine referans vererek matematiğin neler başarabileceğine övgüler yağdırmakta ve ardından, "bu anlamda, matematik yöntemin Marksist yönteme göre üstünlüğü açıkça görülür" demektedir[27] (Borkiewicz 1952: 54'ten aktaran, Naples 1996: 100).

Borkiewicz'in çözümünde değerlerle fiyatların ayrı sistemler olarak algılanmasının ardında bir başka gerekçe daha vardır. Bortkiewicz'e göre Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinin dokuzuncu bölümündeki ilk iki tabloda değerleri çözmekte, fiyatlara ise üçüncü tabloda geçmektedir. Oysa ilk iki tablodaki büyüklüklerin, Marx her ne kadar metinde açıkça ifade etmemişse de Grundrisse'deki ve Engels'e yazdığı mektuplardaki ilgili metinler takip edildiğinde, fiyatları temsil ettiği görülmektedir (Ramos Martinez ve Rodriguez Herrera 1996). Üstelik zaten bu ilk iki tabloda, değer-fiyat eşitliği varsayılmaktadır. Marx, değerlerle fiyatların eşitliği varsayımını kaldırdığı üçüncü tabloda ise fiyatlarla birlikte değerleri de hesaplamaktadır. Yani, Marx'ın iştigal ettiği şey daima, değerlerin dolayımı ve görünümü olarak fiyatlardır. Bu dolayım, birinci cildin soyutluğunda doğrudan bir eşitlik olarak belirmektedir. Üçüncü ciltte ise toplamlar üzerinden ve fiyat tanımları yani sermayenin dağılımı üzerinden kurulmaktadır. Giriş bölümünde emek saat olarak tanımlanan değer, aslında parayı da temsil eden ve sermayenin toplam döngüsünde belirlenen bir şeydir. Paranın bu niteliğini Marx, *Kapital*'in birinci cildinden itibaren ortaya koymaktadır. Oysa eşzamanlı ikili sistem yaklaşımları aksini düşünmektedir.

* * *

Bu ekol içerisinde önemli bir katkı 1960 yılında Piero Sraffa'dan gelir. Önemlidir; çünkü Sraffa, bu çözümlerin daha genel bir formunu ortaya koymaktadır.[28] Aslında Sraffa'nın yaptığı şey, Ricardo'nun artı-değer ile kâr ilişkisine dair kapama koşulundan hareket etmektir.

Konuyu matematiksel gösterimiyle ele alarak devam edelim. Sraffa'nınki dâhil, bütün eşzamanlı ikili sistem yaklaşımlarında kullanılan soyutlamalar şu iki denklem üzerinden anlatılabilir. İlk denklem değeri, ikinci denklem ise fiyatı çözer:

27 Bortkiewicz'in kendisi de Marx'ın kuramının eşzamanlı olmadığını bilmektedir (Bortkiewicz'den aktaran Kliman, 2007) ama bunu, matematiksel olarak daha ileri bir kuram olarak gördüğü Walrasgil kurama öykünerek değiştirmeyi istemektedir (Kliman, 2007: 35).

28 Steedman, kendi kitabının ismini *Marx After Sraffa* değil de *Marx After Dmitriev* ya da *Bortkiewicz* koymadığını açıkladığı dipnotta, her iki kuramcının çözümlerinin aslında Sraffa çözümünce kapsandığının, onun bir formu olduğunu vurgulamaktadır (Steedman 1978).

$$\lambda = \alpha.A + L \qquad (10)$$

$$P = (1 + R) . (P.A + w.L) \qquad (11)$$

İlk denklem, birim çıktının değerini (λ) tanımlamaktadır. Buna göre çıktının değeri, bir birim girdinin değeri (α) ile üretimde kullanılan girdi miktarının (A) çarpımına, yani değişmeyen sermayeye, üretim sırasında işçinin çalıştığı emek saatin (L) yani değişen sermayenin eklenmesiyle bulunur. İkinci denklem, üretim fiyatlarını (P) tanımlar; (w) reel ücret, R ise kâr oranıdır. Üretim fiyatı, maliyet fiyatına, kârın eklenmesiyle bulunur.

Bir metanın birim değeri metanın üretilmesi için gerekli olan girdilerin değeri ve doğrudan emek kullanımından ibaretse ve kullanılan girdi miktarı ile çalışılan emek saat biliniyorsa, denklemde geriye iki bilinmeyen kalmaktadır: çıktının değeri (λ) ve girdinin değeri (α).

Değerin çözümü (yani bu ilk denklemin çözümü) bilinmeyen sayısını teke indirmekle mümkündür. Yani girdi ile çıktının değerinin aynı olduğu varsayılmalıdır. Denklemin yeni hali (10') eşitliğindeki gibidir. Bu nedenle eşzamanlı bir çözümdür bu. Girdi ile çıktı arasında bir zaman ilişkisi olmasına rağmen bu ikisi aynı varsayılmaktadır. Bu anlamda tipik bir Walrasgil denge çözümü yapılmış olmaktadır.

$$\lambda = \lambda^*A+L \qquad (10')$$

Değerin tanımlayıcısı olarak bu denklem formu tüm eşzamanlı ikili sistem yaklaşımlarının Sraffagil kuramlarla birlikte paylaştığı temel soyutlamadır.

Burada (10') gösteriminde belirtilmemekle birlikte her bir değişkenin altında t simgesinin yer aldığını hatırlatmak gerekir. Çünkü çözüm eşzamanlıdır. Gerçek bir üretim sürecini modellemek için zaman faktörünün denkleme sokulması ile birlikte ilk λ'nın altına (t+1) ikinci λ'nın altına (t) işaretinin konması, yani bu ikisinin birbirinden farklılaştırılması gerekir. Zamanın aktığı bir kurguda eğer teknolojik gelişme yaşanmıyorsa, eşzamanlı varsayımdaki sonuçların aynısına ulaşılır. Yani eşzamanlı yaklaşımın varsayımları teknolojik gelişmenin yaşanmadığı bir durum için herhangi bir sorun yaratmaz. Böyle bir durumda, birim girdinin değeri her zaman için üreteceği birim çıktının değerine eşit olacaktır. Bu, eşzamanlı çözümün temel niteliğidir. Her bir çevrim kendi içinde denge halinde kapanmakta yani çevrimler birbirinden kopuk olarak algılanmaktadır. Marx kapitalist üretim sürecinin böyle ilerlemediğini ikinci ciltte göstermiş olsa bile, Borkiewicz'in ve tüm eşzamanlı yaklaşımların kurgusu, görüldüğü gibi bunun aksi doğrultudadır.

(10′) ve (11) numaralı fiyat denklemleri bir arada düşünülürse, üç bilinmeyen ve iki denklemden oluşan bir denklem sistemi ortaya çıkar. Bir bilinmeyen ilk denklemle çözülür. Geriye üretim fiyatı denklemi ve iki bilinmeyen kalır.

Steedman'ın gösterimiyle devam edecek olursak, metaların birim parasal fiyatı p^m, ortalama kâr oranı r, üretimde kullanılan girdiler matrisi (A), ilgili sektördeki emek kullanımı (a), toplam emek kullanımı (L) ve son olarak parasal ücret de (m) ile gösterildiğinde, birim parasal fiyatlar şu şekilde ifade edilir:

$$(1 + r).(p^m.A + m.a) = p^m \qquad (12)$$

Bu eşitliğin iki bilinmeyeni kâr oranı ve fiyatlardır. Bu eşitlikte nominal ücretin tanımı kullanıldığında –reel ücretlerle fiyatların çarpımı toplam parasal ücretleri verir– bilinmeyen sayısı bire düşecektir.

$$m.L = p^m.w \qquad (13)$$

Bu eşitlik kullanılarak fiyat denklemi kolayca aşağıdaki hale getirilebilir:

$$L = (1 + r).a.[I-(1+r).A]^{-1}.w \qquad (14)$$

Bu eşitlikte kâr oranı dışında bütün değişkenler veridir ve eşitlik, kâr oranı için çözülebilir.

Ortaya çıkan tablo ilginçtir: Kâr oranı sadece veri fiziksel büyüklüklerle (A, a, L ve w) belirlenmektedir; burada emek değerler kullanılmamaktadır. Kuramın emek değer soyutluğuna ihtiyacı yoktur. Fiyatlar bu çözümün ve parasal ücretin yukarıdaki denklemde yerine konulması ile belirlenecektir (Steedman 1978: 50-52).

Reel ücretlerin ve teknolojik üretim koşullarının biliniyor olması ile sistemin çözülmesi bu yaklaşımların yeni-Rikardocu olarak tanımlanmasının gerekçesidir. Ulaşılan sonuç emek değerin gereksizliğidir. Üretim fiyatları veri teknolojik koşullardan ve reel ücretten hareketle çözülebilmektedir. Steedman'ın belirttiği üzere, "Marx'ın l, V, S, ve C büyüklükleri üretimin fiziksel [teknolojik] koşulları ve reel ücret düzeyinden hareketle sadece türetilmez, [böyle] türetilmesi bir zorunluluktur da; bunların belirlenimi için bir başka anlamlı temel yoktur. (...) Marx'ın çeşitli emek zaman büyüklükleri, fiziksel olarak belirlenmiş reel ücret ve üretim koşullarının türevidir; bu fiziksel koşullar, kâr oranı ve üretim fiyatlarının belirlenimi için bütünüyle yeterlidir; yani bu belirlenim için emek zaman büyüklüklerinin hiçbir önemi yoktur" (Steeedman 1978: 56-57).

* * *

Böylece, *Kapital*'in üçüncü cildinin yayımlanmasının ardından geçen yaklaşık 70 yılın Marksist iktisat için "kazanımları" şunlar olmuştur: Marx'ın iki denkliğinin aynı anda geçerli olamayacağının gösterilmesi, Marx'ın emek değer kuramının gereksizliğinin gösterilmesi. Eşzamanlı ikili sistemin bir başka önemli katkısı da 1960'larda gündeme gelen bir teoremdir. Eşzamanlı ikili sistem düşüncesi içinde yer alan Nunuo Okishio, 1961 tarihli *"Technical Change and the Rate of Profit"* çalışmasıyla Marx'ın iddiasının aksine kâr oranlarının teknolojik ilerlemeyle kuramsal olarak düşmek zorunda olmadığını "kanıtlanmıştır". N. Okishio'ya göre teknolojik ilerlemeyle girdilerin fiyatı düşeceği için kâr oranının azalmaması gerekmektedir. Okishio'nun teoremi, reel ücretlerin sabit olduğu bir durumda, firmaların kârlarını ençoklaştırma çabası ile gerçekleştirdikleri teknik ilerlemelerin, Marx'ın iddiasının aksine kâr oranlarını düşürmeyeceği yönündedir. Okishio kendi teoreminin Marx'ın kuramına bir reddiye olmadığını da vurgulamaktadır. Reel ücretlerdeki bir artış yine teoreme göre kâr oranlarını azaltabilecektir. Ama sadece teknolojik ilerleme, yani makineleşmenin kendisi kâr oranlarının azalmasına neden olamamaktadır.

Bu teoremin ispatlandığının kabulünün ardından, 1970'lerle birlikte tüm gelişmiş kapitalist ülkelerde teknolojik ilerlemeye rağmen kâr oranlarının düşmeye başlaması ve stagflasyon olgusunun gündeme gelmesi, Marksist iktisat kuramının olgular karşısındaki algı yetisinin tamamen zayıflatıldığının göstergesi olmuştur.

Okishio teknolojik ilerlemenin mantığı üzerinden hareket etmektedir. Buna göre bir firma daha yüksek bir teknolojiye daha çok kâr elde etmek için geçmekte ve teknolojik ilerleme daha verimli bir üretimi doğurmaktadır. Bu hiç kuşkusuz doğrudur; ama fiziksel değerler bakımından. Oysa Marksist iktisat kuramı emek değer kuramıdır. Kâr oranlarının düşme eğilimi tezi, fiziksel değer büyüklüklerine ilişkin bir tez değildir.

Kliman'ın çok önemli bir eleştirisi Okishio'nun değer kavramının, aslında tüm eşzamanlı ikili sistem yaklaşımlarındaki değer kavramının denge noktasında, fiziksel bir değere tekabül ettiğidir. En basit tanımıyla iki eşzamanlı fiyatın birbirine oranı, fiziksel bir değer büyüklüğü yarattığı için böyledir bu. Teknolojik ilerlemeyle birlikte ürün verimliliği artmaktadır. Fiziksel kâr oranının makinalaşmayla birlikte artıyor olduğu gösterilmekte ve bu, Marx'ın değerler cinsinden kâr oranının azalma yasasıyla ulaştığı sonucun yerine ikame edilmektedir.

Görüldüğü gibi eşzamanlı ikili sistem düşüncesi içindeki kuramların

ulaştığı nokta emek değer büyüklüklerinin gereksiz olduğu, üretim teknolojisi ve reel ücretlerle değer sisteminin çözüldüğü yönündedir. Çözümde de bir meta ya da bir toplam büyüklük *numeraire* olarak alınmakta, kâr oranı ile üretim fiyatları eşzamanlı çözülmektedir. Bu anlamda *Yeni Ricardocu* kuramlar olarak anılan bu kuramları, yukarıda sıralanan nitelikleri nedeniyle Naples (1989) "değerin kullanım değeri kuramı", Freeman (1996) "Walrasgil Marksizm", Kliman (2007) "fizikalist yaklaşım" olarak adlandırmaktadır. Bu yaklaşımların cisimleşmiş emek soyutlaması ile Marx'ın değerin özü olarak soyut emek tanımının birbirinden bütünüyle farklı olduğu ilerleyen bölümlerde vurgulanmaya çalışılacaktır.

Denge yaklaşımı teknolojik ilerlemenin olduğu bir tasarımda, yani değerin düştüğü bir kurguda girdinin değerini, çıktının değerine eşitleyerek aslında girdinin gerçekleşmiş birim değerini düşürmektedir. Okishio'nun teoremi bir teknoloji şoku karşısında ekonominin bir dengeden bir başka dengeye hareketini araştıran karşılaştırmalı durağan denge analizidir. Eşzamanlı denge çözümü, girdinin birim değerini yeniden tanımlamakta ve teknolojinin ilerlediği bir dönemde girdinin değeri ve dolayısıyla organik bileşim düşmektedir. Kliman'ın tespiti ve özlü anlatımıyla, bu yaklaşımlar, sermaye maliyetleri için yeniden üretim maliyetini *(replacement cost)* kullanmakta yani çıktının birim değerini girdinin birim değeri olarak almakta, gerçekleşmiş maliyeti *(historical cost)* yani kâr oranında belirleyici olan yatırılan sermayenin maliyetini kullanmamaktadır.

Bir metanın üretimi, dün tamamlanmış, bugün ara girdi olarak kullanılmış ve yarın da yeni bir ürüne dönüşmüşse, bu metanın yeniden üretim maliyeti ne dünün, ne de yarının fiyatıdır. Kliman ve McGlone, Marx'ın hiçbir paragrafında, kâr olgusunu yeniden üretim maliyeti üzerinden tanımlamadığını, aksine, üretimi başlatan sermaye için yapılan orijinal maliyeti temel aldığını vurgulamaktadır (Kliman ve McGlone, 1999: 42). Kliman ve McGlone, yeniden üretim maliyetini reddederken, tarihsel üretim maliyetine dair bir noktayı da vurgulamaktadır: Metaların değer ilişkisine giren maliyetleri, üretildikleri andaki maliyetleri değil, üretim için kullanılmaya başlandıkları andaki maliyetleridir.

Kliman (2007), maliyetlerin zamansallığına dair tanımları sınıflandırılmaktadır. Burada bu sınıflamayı kendi örneğimizle sunmaya çalışalım: 1 milyar TL'ye alınan bir bilgisayar, iki ay kişisel bilgisayar olarak kullanıldıktan sonra üretim aracı olarak kullanılmaya başlanmış ve senenin sonunda tamamen yıpranarak, taşıdığı toplam değeri, 2 milyar TL'ye satılan yeni metaya aktarmış olsun. Üretim aracı olarak kullanılmaya başlandığı anda aynı marka bir bilgisayarın satış bedeli 800 bin TL olsun ve bir yılın sonunda

bu bedel 600 bin TL'ye düşsün. 600 bin TL, sermaye malının üretim sonrası yeniden üretim maliyetidir. Eşzamanlı yaklaşımcılar değer hesabında 600 bin TL'nin alınması gerektiğini düşünmektedirler. Buna göre teknolojinin ilerlemesiyle bilgisayar ucuzlamış dolayısıyla girdilerin de ucuzlamış ve bu nedenle kârlılığın artmış olmasına şaşırmamak gerekir. Tarihsel fiyat tanımına göre bilgisayarın maliyeti 1 milyar TL olacaktır. Oysa, bilgisayarın üretim aracı halini aldığı andaki maliyetin gerçek maliyet olarak alınması gerekmektedir.

Marx'ın, Torrens'i eleştirirken 120 kilo buğdayın değerinin 100 kilo buğdayın değerine göre daha düşük olabileceğini vurgulaması, eşzamanlı yaklaşımın Marx'ta olmadığının bir göstergesidir. Eşzamanlı mantık her bir dönem için girdi ile çıktının değerini eşitler, değer değişimi üretimde değil dönemler arası geçişte gerçekleşir. Sermaye çevrimlerine dair algıda bir farklılaşma söz konusudur. İlerleyen bölümlerde buna dair açıklamalar yapılacaktır.

* * *

İkili sistemin yarattığı paradigma kayması, ilginçtir ki Marksist iktisatta hem hızla hem de uzun bir süre boyunca sahiplenilmiştir. Burada, ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyaç duyulan bu olgunun nedenlerine girilmeyecektir. Ama şu vurgulanabilir: Geçiş probleminin bu çözümünün yaygınlık kazanmasında Böhm-Bawerk, Hilferding ve Bortkiewicz'in geçiş problemine dair eserlerinin İngilizceye çevrilmesi[29] ve Sweezy'nin Bortkiewicz çözümünü savunmasının bir payının olduğu kabul edilmektedir (Carchedi ve Freeman 1996). Marksist iktisat düşüncesi ve geçiş problemi, Türkiye'ye de Sweezy referansıyla taşınacaktır. Değer üzerine yapılan Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi kaynaklı kapsamlı iki temel kuramsal çalışmanın[30] ikisi de özünde eşzamanlı ikili sistem ekolü içinde yer alan çalışmalardır. Türkçe yazında çeşitli Marksist makalelerde, sözlük maddelerinde ve diğer çalışmalarda tekrarlanan görüşler hep bu ekolün tanımları sınırında kalmıştır.[31] Korkut

29 Eugen von Böhm-Bawerk, "Karl Marx and the Close of His System"; Hilferding Rudolf "Böhm-Bawerk's Criticism of Marx", Ladislaus von Bortkiewicz "On The Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital", Sweezy (1975) [1949] içinde.

30 Selik (1982) ve Akyüz (1980).

31 Örneğin Sencer Divitçioğlu, 1976 tarihli *Değer ve Bölüşüm* kitabında, Sraffa'nın yeni bir Marx olmadığı ve genişleyen yeniden üretim ve "azalan kâr haddi soruşturmasının" fiyat sistemi olmadan olanaksız olduğunu belirtmekle birlikte, ilerleyen paragraflarda Marksist iktisadın tüm dünyada geçerli olan ikili sistem yorumunu benimsediğini gösteren ifadeler kullanmaktadır. Divitçioğlu'na göre, Marksist iktisat, değerler sisteminden hareketle fiyatlar sistemini elde eder (aynı zamanda her iki sistemin birbirini karşılıklı olarak içerdiğini de vurgulamaktadır). İlgili dönüşüm sorununun da Borkiewicz'den beri çözülmüş olduğunu belirtir (Divitçioğlu 1976: 9). Yani Divitçioğlu özetle zihninde çelişik fikirleri bir arada taşımaktadır.

Boratav'ın "eksi değerler"[32] üzerine yazdığı eleştiri yazısı ve Sungur Savran'ın doktora tez çalışmasında, Sraffa ve Sraffagil iktisat için geliştirdiği eleştiriler, bu ana-akım görüşlerin dışına çıkabilen çalışmalar olmuştur. Savran'ın çalışması, 1979-1980 yıllarında *Capital&Class* dergisinde Sraffagil iktisat için ağır sonuçlar doğuracak ve 1990'lardaki Marksist iktisat ekollerinin de referansını oluşturacak olan tartışmaları başlatmıştır.[33] Dünya yazınında sarsıcı bir etki yaratan bir tartışmanın başlatıcıları arasında Türkiye'den bir düşünürün bulunmuş olması çok anlamlıdır. Diğer taraftan Türkiye'de Marksist iktisadın ampirik çalışmalarda zengin bir araç olarak kullanılamamış olması da not edilmelidir. Bunun nedeni, değer-fiyat ikiliğine ve eşzamanlı denge çözümüne dayanan yorumların ampirik çözümleme bakımından herhangi bir neoklasik kuramdan daha fazlasını vermemesi olabilir. Bu durum Marksist araştırmacılar için bir heyecan uyandırmamaktadır. Bu, sadece Türkiye için değil, tüm dünya için de geçerlidir. Ancak halihazırda Marksist ana-akımın değer düşüncesine getirilen yeni eleştirilerin ve güncel tartışmaların dünyada sıcak bir tartışma gündemi yaratırken, bütün bunların Türkiye'de bir yankısının olmaması da ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

2. Tekil Sisteme Doğru (Değişen Sermayenin Yeni Tanımı)

1980'lerin hemen başında Gerard Dumenil'in, Duncan Foley'in ve Alain Lipietz'in ayrı ayrı yaptıkları çalışmalar,[34] eşzamanlı yaklaşımların, değişen sermayenin değerini emekçilerin tükettiği metalarda cisimleşmiş değer olarak görmesine, fiyatların genel denge modelinde olduğu gibi reel ilişkilerin üzerini örten bir peçe gibi algılamasına ve de parayı meta-para olarak görmesine karşı eleştiriler getirecektir. Ortaya attıkları değer-fiyat diyalektiği ve paranın değerine dair yeni bir tanım önerisi, ana-akıma karşı bir kırılma

32 Korkut Boratav, bu çalışmasında Marksist yazında Steedman, Morishima ve von Neumann'ın çalışmalarıyla gündeme gelen ve Türkiye'de de Hasan Ersel'in savunduğu "eksi değerler"in kuramsal olabilirliğine dair görüşleri eleştirir. Marx'ın kuramının temel tutarlılık çerçevesinden hareketle bu konuda ihtiyatlı olunması gerektiğini vurgular.
Boratav'ın bu makalesi ilginç bir başlığa sahiptir: "Eski Değerler ve Eski Sömürü Oranları Üzerine". Boratav bu başlığın 'sırrını', Kasım 2007 yılında yapılan Türk Sosyal Bilimler Kongresi'nde, "Kapital'in 140'ıncı Yılı" oturumunda espirili bir anekdot ile açıklamıştır. Başlık basit bir dizgi hatasıdır esasında ama Boratav'a göre derginin dizgicisinin başlığı yanlış dizmesinin sebebi, tıpkı 'eksi değer'in olamayacağına dair sağduyulu bir yaklaşım telkin eden makaledeki gibi olaya sağduyulu yaklaşması ve "eksi değer olamayacağına göre olsa olsa eski değerdir" diye düşünmüş olmasıdır.

33 Tartışmanın biblografisi tarihsel sırasıyla şu şekildedir: Savran (1979), Steedman (1979), Eatwell (1980), McLachlan et al (1980), Savran (1980).

34 Dumenil (1980, 1983, 1984), Foley (1982, 1983, 1986), Lipietz (1982, 1983, 1984).

başlatacaktır.[35] Bu eleştiriler *Yeni Yorum* ismiyle adlandırılacaktır.[36] Değeri piyasada soyutlayan Isaach Illyich Rubin'in 1970'lerde yeniden keşfi ve Aglietta'nın (1979) çalışması, bu yeni yorumu önceleyecektir.

Buna göre değer-fiyat ikiliği, yeni-Rikardocu ve Sraffagil kuramların, üretim fiyatlarını veri teknolojik koşullar ve reel ücretler üzerinden çözerek değeri reel büyüklüklere dönüştürmeleri ve emek değer soyutlamasını tasfiye etmelerinden başka bir şey değildir. Oysa değer kuramının soyutlaması emek değerdir. Marx fiyatları ele almaya üçüncü ciltte değil, daha ilk ciltte başlamaktadır. İlk ciltten itibaren değer-fiyat ilişkisi zaten kurulmaktadır. Bu ilişkide para, değerin sembolüdür (Dumenil 1983). Buna göre değişen sermayenin değeri, yani emek gücünün değeri, emekçilerin tükettiği geçimlik ücret mallarında cisimleşmiş değer değil, emekçiye ödenen nominal ücretin değer karşılığıdır –ki bu, ücretle paranın değerinin çarpımına eşittir. Bu hesabın yapılabilmesi için paranın değerinin de kuramsal olarak tanımlanması gerekmektedir. Herhangi bir tekil ilişki onu önceleyen/belirleyen tümel ilişki ele alınmaksızın anlamlandırılamayacaktır. Buradan hareketle Foley, cari emek kullanımıyla yaratılan katma değerin, ister fiyatlarla ister emek saatlerle ölçülmüş olsun, aynı toplamı vermesi gerektiği tespitini kullanarak paranın değerini tanımlamaktadır. Paranın değeri, toplam emek saatin yaratılan katma değerin parasal karşılığına oranı şeklinde ortaya çıkmaktadır.

m: Paranın değeri;

L: Çalışılan toplumsal olarak gerekli emek saat, soyut emek;

p.y: Katma değerin parasal karşılığı;

Π: Kâr;

W: Ücretler;

S^L: Emek saat cinsindne artı değer.

$$m = L/(p.y) \qquad (15)$$

Kâr, artı-değerden (katma değerden) ücret ödemeleri düşüldüğünde kalan kısımdır.

$$\Pi = p.y - W \qquad (16)$$

Bu iki denklemden şu denklem türetilir:

$$\Pi.m = L - W.m = S^L \qquad (17)$$

35 Kliman bu yaklaşıma, ikili sistemin farklı bir yorumu demektedir (Kliman 2007: 33). Ancak bu üç yazarın eserleriyle ikili sistemden ciddi bir kopuşun gündeme geldiği ve yazını dönüştürücü eleştirilerin bu eserlerle birlikte artmaya başladığı teslim edilmelidir.

36 Yazında bu yaklaşımlar için önerilen bir diğer adlandırma "Yeni Çözüm"dür. Ancak Dumenil, geçiş probleminin olmadığı iddiasını taşıyan kendi yaklaşımı için "Yeni Çözüm" ifadesinin uygun olmadığını belirtir. Zira ortada kendisi için çözüm önerilen bir problem yoktur.

Yani, kârın değer karşılığının toplam artı-değere eşit olduğu sonucu çıkar. Dolayısıyla Marx'ın denkliği tutmaktadır.

Bu yaklaşımda, artı-değerin değişen sermayeye oranı (S/V), kârın ücrete oranına (Π/W) eşittir. Ancak sermayenin organik bileşimi, değişmeyen sermayenin değerini içerdiğinden -ki bu paranın değeriyle ilişkili bir kategori değildir- kâr oranı sömürü oranında olduğu gibi Ortodoks karşılıklarına eşit değildir.

* * *

Değişen sermayenin yeni tanımıyla artı-değer oranı, işçilerin tüketimlerinden önce ortaya çıkan bir olgu olarak kuramsallaştırılabilmektedir. Bu yeni tanımın ardındaki kuramsal tespit şudur: Emek gücü diğer metalar gibi üretilmiş bir meta değildir. Foley'e göre bu nedenle değişen sermaye, anaakımın yaptığı gibi ele alınamayacaktır. Emek gücünün değeri, geçimlik malların değerine eşitlenemez. Emek gücü, diğer metalar gibi üretilmediğinden herhangi bir emek değerini içselleştiren bir meta değildir.

Emek gücü, her ne kadar kapitalist bir üretim sistemi içinde doğsa ve kapitalist üretim biçimi için en önemli meta olsa bile, bir meta gibi üretilmez. Emek için ortalama bir kâr oranı ve girdilerden oluşan bir üretim süreci yoktur. Bu nedenle emek gücünün değeri, bir metanın değeri gibi algılanamaz. Herhangi bir meta üretimi gibi teknolojisi yoktur. İnsan varlığının sonradan metalaştırılmış bir özelliğidir, insanoğlunun kendini yeniden üretimi sermayenin kendini gerçekleştirmesi gibi değildir. Değişen sermaye için geçimlik malların değerinin alınması, emek gücünün diğer metalarla aynı işleme tâbi tutulması anlamına gelecektir. Emek gücünün yeniden üretiminde insanların diğer metalarda olduğu gibi ortalama bir kâr haddinden kazanç elde etmeleri gibi bir ilişki söz konusu değildir. Emek gücü insanın varlığının bir parçasıdır. Onun yeniden üretimi, insanın yeniden üretiminden başka bir şey değildir. Emek gücünün değeri ancak eşit mübadelenin olduğu bir durumda -değerlerle fiyatların eşit olduğu durumda- geçimlik malların değerine eşit olabilir. *Kapital*'in birinci cildinde eşit mübadele varsayımı gereğince paranın değeri olarak, meta-paranın değeri alınabilmekte, geçimlik malların değeri de bu nedenle, parasal ücretin piyasadan alabildiği metaların değerine eşit olmaktadır (Mohun 1994: 406). Üretim mallarının değerinden satılmaması, üretimleri için farklı sermaye kompozisyonlarının varlığı nedeniyle parasal ücretlerin bu mallardaki emek zamanına eşit olması beklenmez.

Üstelik, emek gücünün kendini yeniden üretim sürecine baktığımız-

da, burada metalaşmamış, fiyatı ve dolayısıyla değeri olmayan bileşenlerin olduğu görülür. Bu nedenle emek gücünün değerini bulmak için geçimlik malların değerini kullanmak yeterli değildir (Mohun 1994).

Dumenil ve Levy (1991), sabit tüketim malları sepetinin değerinin emek gücünün değeri olarak alınmamasının bir diğer nedeni olarak, sömürü oranının hesaplanabilmesi için fiyat sisteminin oluşmasını beklemenin (zira değerin yeniden dağılımını da içerir sömürü oranı) yani ex-post analiz yapmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kuramsallaştırmanın ardında yatan bir gerçeklik de kapitalistlerin değişen sermaye için parasal ücret ödüyor oluşudur, örneğin sermaye ücret malları satın alıp işçiye mallarla ödeme yapmamaktadır.

Emeğin, Sraffacı analizlerde olduğu gibi, herhangi bir metadan farksız düşünülmesinin mantıksal bir sonucu vardır. Emek gücü diğer metalar gibi üretilen bir meta ise, daha fazla değer yaratmadığı ve sömürülmediği de iddia edilebilir. Bu Marksist emek değer kuramının tamamen terk edilmesi anlamına gelecektir. Bir diğer olası mantıksal sonuç ise, buradan hareketle metaların da sömürülebileceği iddiasıdır, ki bu da yine Marksist emek değer kuramının reddidir. *Yeni Yorum*, değişen sermayeyi doğru biçimde tanımlayarak bu sonuçların ortaya çıkmasına engel olur.

* * *

Değişen sermayenin yeni tanımı çok önemli bir açılım sunmakla birlikte, değişmeyen sermaye için eski "cisimleşmiş emek" tanımı kullanılmaya devam edilmektedir. Sabit sermayenin değeri, geleneksel ikili yapıda olduğu gibi ara girdilerde cisimleşmiş emek değeri olarak alınmaktadır. Bu nedenle paranın değerinin toplam arz için değil katma değer için çözülmesinin nedeni de budur. Paranın değeri net katma değerle ilişkilendirilir. Değişmeyen sermaye yine klasik tanımıyla kalmaktadır. Fine, Lapavitsas ve Saad Filho (2004), Rikardocu sosyalist benzetmesi yaparak *Yeni Yorum*'u eleştirmektedir: Emeğin kendi ürünü olan katma değerin tümünü (net çıktı) elde edemediği yorumundan daha ileri gidilememektedir. Ancak *Yeni Yorum*'la birlikte değerlerden fiyatlara geçiş probleminden bağların koparılmaya, değer-fiyat ilişkiselliğine dair varsayımsal gerekliliklerin ortadan kaldırılmaya başlandığı, ex-post ve tümel ilişkileri kullanan bir açılım sağlandığı da ortadadır. Ana-akım çözüme karşılık değer-fiyat diyalektiğini en azından değişen sermaye üzerinden içselleştirebilecek bir kuram ortaya çıkmıştır. En azından diyoruz, çünkü Dumenil ve Foley'in kuramlarında değişmeyen sermaye hâlâ, biraz önce belirtildiği gibi cisimleşmiş emek kavramlaştırması ile öl-

çülmektedir. Değişmeyen sermaye için de fiyat ilişkisi üzerinden bir değer incelemesi yapılmamasının sebebi, sermayenin farklı organik bileşimlerle farklı değer-fiyat ilişkilerini barındırarak üretime girdiği düşüncesidir. Bu yaklaşıma göre sermaye kendi değerini kendi üretim koşullarından taşımaktadır. Değişmeyen sermaye için değer-fiyat ikiliği hâlâ geçerlidir. Bu ikiliği ortadan kaldıracak olan yaklaşım, tekil sistem yaklaşımı olacaktır.

3. Eşzamanlı Tekil Sistem, Ardışık İkili Sistem

Yeni Yorum'un getirdiği eleştiri doğru ancak yetersizdir, zira sadece değişken sermayenin değil, sabit sermaye de değeri kendi fiyatı üzerinden taşımaktadır; yani sermaye metalar için harcanan paranın değeri üzerinden tanımlanmalıdır. Buna göre, sadece değişken sermayenin değil değişmeyen sermayenin değeri de parasal büyüklükler üzerinden ifade edilmelidir. Sabit sermaye, değişen sermaye, artı-değer, kâr yani bütün değer kategorileri fiyatlar üzerinden ifadesini bulur; yani parasaldır. R. Wolff, A. Callari ve B. Roberts'in (1984), Fred Moseley'in (1993), C-O. Lee'nin (1993) çalışmaları bu yorumun geliştirildiği temel çalışmalar olarak kabul edilir (Saad-Filho, 1996). Değişmeyen sermaye, girdilerin parasal değeri üzerinden belirlenmelidir.

F. Moseley kendi yöntemini Marx'ın mantıksal yönteminin makro-parasal yorumu olarak tanımlamaktadır (Moseley 2004). Moseley, Marx'ın yönteminde toplam büyüklüklerin, tekil büyüklüklerden önce belirlendiğini, bunun için kâr oranının fiyatlarla eşzamanlı değil ondan önce ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Geçiş sorunu toplam artığın sektörlere dağılımına ilişkindir. Kâr oranı birinci ciltte veridir. Yeni-Rikardocular, kâr oranını üretim fiyatlarıyla birlikte eşzamanlı olarak çözmeye çalışır ve çözümü teknik koşullar ile reel ücretleri veri kabul ederek elde eder. Belirttiğimiz gibi Moseley'e göre Marx'ın kuramının metodolojik ilkesi, toplam büyüklüklerin tekil büyüklüklerden önce belirlenmesine dayanır. Buna göre *Kapital*'in birinci cildi bu bütünlüğü kurmakta, üçüncü cildinde ise birinci ciltteki bu bütünlük bozulmamaktadır. Moseley'e göre birinci ciltteki değişen ve değişmeyen sermaye üçüncü ciltte aynı şekilde kalmaktadır. Genel kâr oranı da tekil fiyatlardan önce belirlenmiştir ve toplam artığın sermaye toplamına oranıdır.

Tekil sistem mantığına göre, hem değişen hem de değişmeyen sermayenin değerinin parasal olarak alınması gerekir. Yeni-Rikardoculara göre sermaye fiziksel girdiler olarak üretim alanında ortaya çıkmaktayken, bu yoruma göre sermaye dolaşım alanında varlık bulan bir formdur. Sermayenin değeri, sermaye malının üretimi için gerekli olan emek zamanla değil, sermaye için

harcanmış olan paranın değer karşılığıyla hesaplanmalıdır. Üretim fiyatına geçen değer, üretim sırasında tüketilen sermayenin parasal değeridir. Bunun, üretim araçlarında içselleşen emek zamanına eşit olması gerekmez; ama eşit de olabilir. *Kapital*'in birinci cildinde tekil malların değerinin belirlenmesi ele alınmayıp toplam değer kitlesine dair bir inceleme yapıldığından bu ikisi birbirine eşittir. Fiyat ve emek değerin eşitliği metaların toplamı için geçerlidir, -ki zaten Marx'ın denkliklerinden birisidir bu. Kâr oranı, fiyatların belirlenmesinin ardından değişen bir şey değildir (Moseley 2000).

"Marx'ın sermaye kavramı, daha çok paraya dönüşmek isteyen para şeklinde tanımlanır ve parasaldır" (Moseley 1991: 31). Marx'ın kuramında, değerlerden fiyatlara dönüşüm vardır. Ancak bu dönüşüm, diyalektik bir algı ile çözülmektedir ve değerlerle fiyatlar tek bir olgunun iki biçimi olarak kavranmaktadır. Oysa bu dönüşüm Walrasgil Marksizmde, birbirinden bağımsız ve kendi içinde tutarlı iki farklı küme arasında matematiksel eşleşmelerle sağlanması gereken bir geçiş olarak kurulmaya çalışılmaktadır. Olgusal düzeyde fiyatlar ve değerler birbirinden ayrı ayrı oluşmamaktadır. Değer, sadece onun özü olan soyut emek değil, bununla birlikte onun biçimi olan fiyattır da. Başka şekilde söylenirse değerin özsel ifadesi ortalama toplumsal emek zamanı iken; görünümü, değişim değeridir, yani fiyattır. Marx'ın emek değer kuramıyla izini sürdüğü patika (P)'nin (P')'ne dönüşümüdür. Kapitalizmde değer döngüsü para ile başlayıp para ile bitmektedir.

Moseley'in *Kapital*'in birinci cildinden üçüncü cildine geçişe dair tespiti şu şekildedir: Artı-değer toplamı *Kapital*'in birinci cildinin ardından veri hale gelmektedir. Fiyatların değişmesi toplam artı-değer oranını değiştirmemektedir. Toplam değer kitlesi, fiyatlarla yoktan var edilemez, vardan da yok edilemez. Geçiş problemi ise, artı-değerin üretim sektörleri arasındaki dağılımına dairdir (Moseley 2000).

Fiyat, eşzamanlı ikili sistemin yaptığı gibi (18) numaralı denklemle değil (19) numaralı denklemle tanımlanmaktadır.

$$P = (P.A+w.l).(1+r) \qquad (18)$$

$$P = k_i + r.k_i \qquad (19)$$

(19) numaralı denklem değişen ve değişmeyen sermaye toplamının parasal ifadesidir. Sadece değişen değil, değişmeyen sermaye de parayla ifade edilir. Burada "r" kâr oranıdır ve *Kapital*'in birinci cildinde belirlenir ve bu kâr oranı fiyatlarla beraber belirlenmemektedir; ya da fiyatların belirlenmesiyle değişmemektedir. Böylece Marx'ın iki denkliği tekrar geçerlilik kazanmaktadır (Moseley 1993).

Eşzamanlı tekil sistemin ana-akım Marksist iktisattan farklı olarak kuramsal açıklama düzeyine getirdiği kazanımlar önemlidir. Artık Marx'ın iki denkliği de sağlanmaktadır; fiyatlar üzerinden hesaplanan kâr oranı ile değerler üzerinden hesaplanan kâr oranı birbirine eşittir. Tekil sistem önemli bir yeniliktir. Ancak kuram tıpkı eşzamanlı ikili sistem kuramları gibi, girdi ve çıktıların eşzamanlı çözülmesi gerektiğini de savunarak bir diğer ana-akım geleneği sürdürmektedir.

* * *

1970'lerden itibaren başlayan ve yaygınlaşan ampirik ve istatistiksel çalışmalarda değer ile üretim fiyatının 'zaten' pratikte birbirine eşit olduğuna dair sınamalar yapılmıştır. Dolaysız fiyatlar, üretim fiyatları ve üretim fiyatının etrafında salınan gerçek piyasa fiyatları arasındaki ampirik ilişkiden hareketle, geçiş probleminin olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. *Kapital*'in birinci ve ikinci cildindeki dolaysız fiyatlar, metanın üretimi için gerekli olan emek zamanlarıdır; üretim fiyatları ise *Kapital*'in üçüncü cildindeki hipotetik denge fiyatlarıdır. Shaikh (1984), metaların üretiminde kullanılan girdilerin *de birer meta olmaları* itibariyle benzer şekilde bir üretim sürecinden geçtiklerini, yani onların da bir önceki dönemde girdi ve emek kullanılarak üretilmiş olmalarından hareketle, iteratif bir değer sistemi modellemektedir. Bu yöntemin[37] ilerleyen yıllarda ortaya çıkacak olan ardışık sistem için bir algı açıklığı yarattığı kabul edilmektedir (Freeman 1996). Bu iteratif algı, sermayenin çevrim mantığını kuramsallaştırabildiği kadarıyla "ardışık" kategorisinin içine girecektir. Bu nedenle bu yaklaşım, ardışık ikili sistem yaklaşımı olarak değerlendirilebilir.

Shaikh, geçmişe doğru giden iterasyonlar ile bütünleşik *(integrated)* değerleri tanımlamaktadır. Ekonomide sektörler arasındaki ilişkinin Sraffagil modelde olduğu gibi yüksek olduğu bir yapıda, değer-fiyat farklılaşmasının bir sınırı olduğunu göstermektedir. Modele göre, dolaysız fiyatlarla üretim fiyatları arasındaki sapma cüzi olmalıdır. Shaikh, bu ilişkileri, ekonomik bir modele de dönüştürmekte; sektörler ve zamanlar arası düzeylerde, değer ile fiyat arasında korelatif ilişkinin büyüklüğünü sınamakta ve yüksek oranda ilişkisel sonuçlara ulaşmaktadır.

Morishima (1973) ikili sistem kuramsal çerçevesi içinde kalarak fiyat dağılımının ardında emek saat dağılımı olduğunu, yani değer-fiyat sapmasının cüzi olduğunu göstermektedir. Piyasa fiyatları, dolaysız fiyatlar ve üre-

37 Freeman bu yöntemin ilk uygulamasının, yazında pek bilinmeyen Shibata (1933) çalışmasına ait olduğunu not etmektedir (Freeman 1996). İteratif yönteme dair temel referans çalışmalar, Brody (1970), Okishio (1972), Shaikh (1977), Morishima ve Catephores (1978) olarak sıralanabilir.

tim fiyatları arasındaki korelatif ilişkiye dair benzer sınamalar Ochoa (1984, 1989), Petrovic (1987), Cockshott et. al. (1995), Tsoulfidis ve Maniatis (2002), Tsoulfidis ve Rieu (2006), çalışmalarında da yapılmıştır.

* * *

Ardışık ikili sistem ve eşzamanlı tekil sistem yaklaşımlarının her ikisi de ana-akım yaklaşıma göre önemli ilerlemeler sağlamıştır. Burada daha fazla yer ayrılmamasının sebebi, her iki yaklaşımın da aslında tartışma halinde olan iki köşe pozisyonun türlü sentezlerinden ibaret olmasıdır ve burada köşe pozisyonlara dair yeterince açıklama yapıldığı düşünülmektedir.

4. Ardışık Tekil Sistem (ATS)

1980'li yıllarda, Marksist geleneğin ana-akımında gerçek anlamda kırılma yaratacak eleştiriler gündeme gelmeye başlamıştır. Ardışık Tekil Sistem (ATS) adıyla anılacak olan[38] bu eleştiriler, ana-akımın tezlerini çürüterek Marx'ın emek değer kuramının tutarlı bir kuram olduğunu Marx'ın metinlerine dair ortaya koydukları yeni yorumlarla göstermeye çalışmışlardır. Bize göre önemli bir katkı sunmuşlardır.

ATS, ilk olarak 1994 yılında toplanan "Emek Değer Konferansları" *(International Working Group on Value Theory IWGVT)*[39] zemininde tartışmalarını geliştirmiş; buradan çıkan temel metinler Alan Freeman ve Guglielmo Carchedi tarafından, *Marx and Non-Equilibrium Economics* (1996) isimli kitapta, 1996 konferansında gündeme gelen tartışmalar ise *The New Value Controversy and the Foundations of Economics* (2004) isimli kitapta derlenmiştir. Ana-akım Marksist düşüncenin bu eleştirilere genel olarak tepkisiz kaldığı -Laibman dışında- söylenebilir. Laibman'ın eleştirileri de bu kitapta yanıtlarıyla birlikte derlenmiştir. Ve son olarak Andrew Kliman, *Reclaiming Marx's "Capital": A Refutation of the Myth of Inconsistency* (2007) isimli ATS kuramının tanımlarını netleştirdiği bir kitap yayımlamıştır. Bu üç kitabın ATS yaklaşımlarının şimdilik temel kaynakları olduğu söylenebilir. Bu çalışmalara kaynaklık eden ve ATS kuramının önünü açan çalışmalar arasında, kâr oranının düşme eğilimi tezinin ana-akım yorumunu eleştiren John R. Ernst'in 1982 tarihli çalışması, G. Carchedi'nin sermaye çevrimlerinin ardışıklığını vurguladığı 1984 tarihli çalışması, Kliman ve McGlone'nin geçiş problemini reddeden 1988 tarihli çalışmasıdır.

---

38 Bu yaklaşım eşzamanlı ikili sistemin denge varsayımına karşı olarak, "Denge Dışı Marksizm" *(non-Equilibrium Marxism)* olarak da adlandırılmaktadır.

39 www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgvt adresinden, konferanslardaki tartışmaların tam metinlerine ulaşılabilmektedir.

ATS'nin görüşleri genel hatlarıyla şu şekildedir: Marksizmi "çözüme kavuşturan" eşzamanlı ikili sistemin iki basit varsayımı, Marksizmi neoklasik paradigmaya hapsetmiştir. Walrasgil genel denge modellemesinin gereklerine uygun çalışan, statik ve sürekli dengeyi gerektiren bir kapitalizm, Marx'ın sermaye çevrimleriyle soyutladığı kapitalizmin karmaşık, devingen yapısı ve işleyişi yerine ikame edilmiştir. Marx'ın değerlerden fiyatlara geçemediği iddiasıyla önerilen bu çözüm, önce fiyatları değerlerden tamamen koparmış, daha sonra da her birini kendi denge değerlerinde diğeriyle eşleştirmeye çalışmıştır. Bu yeni paradigmada ekonomi, denge sistemi etrafında algılanmakta, arz ve talebin aynı anda gerçekleştiği varsayılmakta ve üstüne üstlük bütün bunlar, kapitalizmin tarihsel evrimini, sermaye birikimini ve değer bölüşümünü açıklama iddiası taşıyan Marksist iktisadın "hatalarını" düzeltmek için yapılmaktadır. Esas problem, sistemin ikili hale getirilmesi ve bu iki sistem arasında bir ilişki kurma zaruretinin ortaya çıkarılmasıyla başlamaktadır. "Geçiş problemi" kendi iddiasını, incelediği şeyi iddiaya göre yeniden biçimlendirerek kanıtlayan, yani kendi kendisini var eden bir problemdir.

Geçiş problemindeki varsayımların, Marx'ın kuramına ait olmadığı apaçıktır; bizzat Marx'ın, ekonomi politiği eleştirirken kendini bu varsayımlara karşı konumlandırdığı ortadadır. Bu paradigma kaymasını tersine çevirmenin yolu, denge varsayımına gereksinim duymayan, -ki kapitalizm kendini üretirken buna ihtiyaç duymamaktadır- değerlerle fiyatları birbirinden koparmayan, -ki bunlar ne ontolojik ne de kuramsal düzeyde birbirinden kopukturlar- çözüm için eşzamanlı denklem sistemine ihtiyaç duymayan -ki sermaye döngüleri geçişli, ardışık ve nedenseldir- bir bakışın Marksizme tekrar kazandırılması olacaktır. Oysa, yüzyıllık süre zarfında *Yeni Yorum* da dâhil olmak üzere, ana-akıma alternatif çözümler öneren çalışmalarda bile bu iki Walrasgil varsayım aynı anda terk edilememiştir.

* * *

Sermayenin çevrimsel hareketi ve sermaye birikiminin tarihselliği göz önüne alındığında, eşzamanlı sistemin aşağıdaki (20) numaralı denklemi, geçerliliğini yitirecektir.

$$Y_t\lambda_t = C_t\lambda_t + L_t \qquad (20)$$

$$Y_t\lambda_t = C_t\lambda_{t-1} + L_t \qquad (21)$$

Girdilerin, geçmiş dönemin çıktısı olduğu gerçeği matematikleştirildiği zaman, (21) numaralı gösterimde olduğu gibi fark denklemleriyle yani ardı-

şık çözümle karşılaşılacaktır. Bu çözümde geçmiş değerler de işin içine girmekte ve bilinmeyen sayısı üçe çıkmaktadır. Bu durumda sistemin çözümü, bilinmeyenlerden birinin dışsal olarak veri alınmasını gerektirmektedir. O da metanın başlangıç değeri olacaktır. Bu varsayım, sermaye birikiminin sürekliliğini inceleyen bir kuram için yadırgatıcı değildir.

Freeman'ın verdiği rakamsal örneği takip edecek olursak bir üretim malı, bir de tüketim malından oluşan iki mallı bir piyasa için Walrasgil çözüm aşağıdaki şekilde gerçekleşecektir. Sistemde iki denklem ve iki bilinmeyen vardır. Burada girdi ve çıktının değerleri eşzamanlı olarak belirlenmektedir. İki meta değişkenlerin sol üst köşelerindeki numaralarla betimlenmektedir. Bir numara ile gösterilen meta üretim malı, iki numara ile gösterilen meta ise tüketim malıdır.

$$50\lambda_t^{(1)} = 35\lambda_t^{(1)} + 300 \qquad (22)$$

$$100\lambda_t^{(2)} = 10\lambda_t^{(1)} + 200 \qquad (23)$$

gibi bir durumda, üretim malının değeri $\lambda_t^{(1)} = 20$ ve tüketim malının değeri ise $\lambda_t^{(2)} = 4$ olarak çözülecektir. Üretim malının girdi ve çıktı değerleri birbirine eşittir. Oysa ardışık mantık gereği sistem aşağıdaki formda kurulmalıdır.

$$50\lambda_t^{(1)} = 35\lambda_{t-1}^{(1)} + 300 \qquad (24)$$

$$100\lambda_t^{(2)} = 10\lambda_{t-1}^{(1)} + 200 \qquad (25)$$

ve bir önceki dönemde (t-1) üretilmiş üretim malının değerinin 40 olduğu varsayımıyla ($\lambda_{t-1}^{(1)} = 40$) değerler sisteminin çözümü $\lambda_t^{(1)} = 34$ ve $\lambda_t^{(2)} = 6$ olarak bulunur. Yani λ_1 üretim sürecinde sabit kalmamış azalmıştır. Üretim malının değerinin 40'tan 34'e düşmesi teknolojik değişime dair sonuçlar içerir. Burada çıktının içerdiği emek saat azalmaktadır. Bunun anlamı ise, bir birim çıktının daha az emek saat kullanılarak üretilebiliyor olması, dolayısıyla emeğin verimliliğinin artmış olmasıdır. Değerin değişimi teknolojik ilerlemeye işaret etmektedir. Walrasgil çözüm ise, daha en baştan teknolojiye dair bir varsayımla başlamaktadır. Ardışık sistemde teknolojiye dair dışsal bir varsayım yapılmaksızın, λ dolayımında bu sonuçlara ulaşılmaktadır. Üstelik bu sistemde önemli bir nokta değerin parasal bir ilişki bağlamına oturmasıdır. Yani değerlerle fiyatlar iki ayrı sistem oluşturmamaktadır artık.

Burada yanlış anlaşılmaması gereken bir nokta vardır: Değerlerle fiyatların tek bir sistem teşkil etmesi, tek tek metalar düzeyinde değerlerle fiyatların birbirine eşit olmasını gerektirmemektedir. Böyle bir eşitlik

arayışı içinde olmak Marx'ın eleştirdiği ekonomi politiğin tekrar edilmesi anlamına gelecektir. Metalarda cisimleşen emek değer miktarlarını, metalarla metalar arasındaki "doğru" değişim oranı olarak kodlamak farklı bir üretim modelinin iktisadını yapmak olacaktır. Emek değer kuramı, Ricardo'nun kuramında olduğu gibi fiyatları emek saatler ile açıklamaya çalışan bir kuram değildir. Bortkiewicz'in çözümü, fiyatları bağımlı değişken haline getirmektedir. Fiyatlar, değerlerden bağımsız bir fiyat sisteminde, değerler de fiyatlardan bağımsız bir değerler sisteminde çözülemez. Fiyatlardan ayrı ele alınan değerler sistemi, emek değer soyutlamasını kullanmamak anlamına gelir.

Eşzamanlı çözümde, t_1 döneminin çıktısının değeri örneğin x iken, aynı meta t_2 döneminde girdi olarak kullanılırken y gibi farklı bir değer alabilmektedir. Burada bir sıçrama/yoktan var etme/vardan yok olma söz konusudur. Değerlerle fiyatların büyüklüğü, belirli bir tarihsel anın koşullarına göre *(temporal)* genel kuramsal bütünlük içinde belirlenirler. Bir ekonomide bireyler, ellerinde para ya da meta tutuyorlarsa, (üretim yapmıyor olsalar bile) sadece fiyat hareketleri ile yani fiyat ilişkisi üzerinden fazladan bir emek değerine el koyabilirler. Üstelik bu, ekonominin bütününde *yeni* bir artı-değer *üretilmiş olmaksızın* gerçekleşebilir. Söz konusu olan şey, var olan artı-değerin piyasada ticaret dolayımında el değiştirmesidir. Kapitalist bir ekonomide piyasa fiyatlarının, tek tek malların değerlerine eşit olmasını gerektirecek bir mekanizma yoktur. Evet malların değerleri üretim bileşenlerinin değerlerinin basit toplamıdır. Ancak bu toplamın, malın fiyatını vermesi beklenemez; yani metanın emek değerine göre alınıp satılması gerekmemektedir. Fiyatlarla değerler arasındaki ilişki bir sapma ilişkisidir. Fiyat, her bir mal için kendi değerinden farklıdır (istisnai olarak eşit de olabilir).

Oysa toplamda, para dâhil bütün metalar göz önüne alındığında fiyatlarla değerler arasındaki fark ortadan kalkmalıdır. Buradan hareket edildiğinde kârların toplamının, toplam artı-değere eşit olduğu tespitine ulaşılabilmektedir: Kâr, toplam gelirden sermaye ve işgücü maliyetlerinin çıkarılması ile elde edilir. Kâr, her bir mal için, artı-değer ile, piyasa fiyatlarının malın değerinden sapmasının toplamına eşittir. Ekonomideki bütün mallar düşünüldüğünde, bu sapmanın toplamı sıfır olduğu için, kârlar toplamının, toplam artı-değere eşit olduğu tespitine ulaşılmaktadır, ki bu da, Marx'ın ikinci eşitliğidir.

Burada Bortkiewicz'in Marx'a getirdiği eleştiri hatırlanıp girdi olarak kullanılan sermayenin kendisinin de değerlerden fiyatlara geçilirken bir sapmaya maruz kalmış olduğu iddia edilebilir. Doğru bir zaman algısı, bu

ifadenin bir önceki çevrime ait olduğunu ve o çevrimi bağladığını görmeyi gerektirir. Sadece eşzamanlılık varsayımı altında, bir önceki çevrime ait bu olgu, cari döneme taşınabilir. Cari dönemde girdi olarak kullanılan metanın üretim süreci (t-1) ile (t) döneminde gerçekleşmiştir. (t) döneminde piyasa fiyatlarından satın alınan bu metaların fiyatlarının ne kadar sapma içerdiği bu dönemi bağlamamaktadır. Cari dönemin üretimi (t) ile (t+1) dönemini kapsamaktadır. Girdinin satın alındığı (t) zamanı ile üretilmekte olan çıktının satılacağı (t+1) zamanı arasında birim metanın değeri değişebilir. Bizim için önemli olan bu değişimdir.

Her bir çevrim sonunda üretilen değer toplamı, piyasa fiyatlarıyla yeniden bölüştürülecek bir yekünü, yani bir üst sınırı oluşturur. Burada fiyatlar, değerlerden hareketle belirlenen bir sonuç değildir. Yani fiyatlarla değerler arasındaki ilişki, değerlerin önce belirlendiği daha sonra da buradan hareketle fiyatların belirlendiği bir ilişki değildir (Ramos-Martinez ve Rodriguez-Herrera 1996).

* * *

Zaman algısının ve değer-fiyat ilişkisinin Marx'taki haline tekrar dönmesi ile birlikte, eşzamanlı ikili sistem yaklaşımının önemli bir teoremi olan Okishio teoremine karşı 1961'den beri ilk defa sağlam bir eleştiri ortaya konabilmiştir. Kliman, teknolojik ilerlemenin sürekli olduğu bir durumda fizikselci kâr oranı artarken değer kâr oranının azalabileceğini matematiksel olarak modellemiştir (Kliman 1996, Kliman ve McGlone 1988).

Nedensellik, girdinin değerinin, onu üretmiş olan çıktının değerine (yani kendi tarihsel değerine) eşit olmasını gerektirir. Bu tespit, Walrasgil çözümün benimsediği ilişkiyi, yani girdinin değeri ile üretilecek çıktının değeri arasındaki eşitlik ilişkisini bozar. Böylelikle değer, fiziksel değerden tekrar emek değere döner. Nedenselliğe göre 'yeniden üretim maliyetleri' değil 'gerçekleşmiş maliyetler' alınır. Bu yaklaşım teknolojiye dair dışsal bir varsayım gerektirmez. Sermaye çevrimlerinin mantıksal patikası (Para-Meta-Üretim-Meta'-Para'...), yani toplamda değerin üretim sürecinde değişime uğradığı görüşü zaten içselleştirilmiş durumdadır.

Walrasgil Marksizm her bir çevrimi birbirinden koparmakta, her bir çevrim için yeni bir denge tasarlamaktadır. Bu nedenle her bir denge için yeni bir teknoloji varsaymak durumundadır. Üstelik her bir çevrimi kendi içinde kapatırken esasında fiziksel değerlerle uğraşmaya başlamaktadır. Girdilerin fiyatlarının değerlere dönüştürülmesi gerekliliğini ve bunun da eşzamanlı olarak belirlenmesinin zorunluluğunu savunan çözüm önerileri, dönüp do-

laşıp bu fizikselci ekol içine girerler. Değerin açıklayıcısı olarak emeği değil, fiziksel büyüklükleri almaya başlarlar, ki bunlar ara girdileri ifade eden teknoloji matrisi ve emeğin reel ücretidir (Kliman 2007: 35-6).

Fizikselci ekonominin soyutlamasına göre emeğin verimliliğini arttıran teknolojik ilerleme sayesinde daha az emekle daha çok çıktı ve dolayısıyla değer üretilebilecektir. Oysa tüm bir ekonomi düşünüldüğünde teknolojik ilerleme ile birlikte her bir çıktının değeri düşmüş ve kâr oranı azalmış olacaktır. Kârı belirleyen, sermayenin mantığını oluşturan şey fiziksel büyüklük değil, değerdir. Marx'ın buğday üzerinden verdiği örnek, tam da bu noktayı vurgulamaktadır: Hasat öncesinde yaşanan kıtlık nedeniyle harcanan tohumdan daha düşük miktarda bir mahsul kaldırılmış olabilir, ancak tahılın fiyatının kıtlıkla birlikte artması ile birlikte başlangıçta yatırılan sermayeden daha büyük bir değer, yani artı-değer, bu negatif fiziksel artığa rağmen oluşabilir.

Birbirleriyle rekabet etmek zorunda olan tekil firmalar bazında düşünüldüğünde teknolojik ilerlemenin kârlılık için elzem olduğu gerçeği yukarıdaki tespitle çelişmemektedir. Birim çıktı başına gerekli olan emek miktarını azaltmak, firmaların maliyetlerini düşürmelerini ve kârlarını arttırmalarını sağlayacaktır. Ancak eğer bu firmanın piyasadaki ağırlığı, toplumsal olarak gereken ortalama emek zamanını değiştirebilecek kadar büyük ise kâr oranlarının teknolojik ilerleme ile birlikte kısa bir sürede olumsuz etkilenmesi muhtemel olacaktır. Zira bu ikinci durum geçerli ise, teknolojik ilerleme fiziksel çıktıda bir büyüme getirse bile, toplamda çıktının değerini aynı anda düşürecektir. Öyleyse teknolojinin, daha büyük kâr hırsı ile tüm ekonomiye yayılıp ortalama gerekli emek zamanını azaltıyor olması ve kâr oranlarını düşürmesi mantıksal olarak gerekli bir sonuçtur.

ATS kuramının değer kategorilerinin daha ayrıntılı anlatımı, ilerleyen bölümlerin konusu olduğu için açıklamayı daha fazla derinleştirmeksizin burada noktalıyoruz. Bölüm içinde tartışılan bu dört kuramsal yaklaşımın temel özellikleri aşağıdaki grafikte özetlenmektedir. Bir sonraki bölümden itibaren paranın değeri konusu ele alınarak değer kategorilerinin tanımları netleştirilmeye çalışılacaktır.

GRAFİK 3: Marksist İktisat Yazınındaki Dört Farklı Yaklaşımın Varsayım ve Sonuçları

İkili

- Marx'ın iki denkliği aynı anda geçerli olamaz.
- Değerler ve fiyatlar ayrı ayrı çözülen sistemlerdir ve bir kapsama koşulu ile iki sistem birbirine bağlanır.
- Girdilerin değeri aynı çevrimdeki çıktılarının değerine eşittir, sistemin dengesi bunu gerektirir.
- Kâr oranı, diğer her şey sabitken, teknolojinin ilerlemesiyle birlikte azalmayabilir.

- Değerlerle fiyatlar yine ikili sistem olarak alınmaktadır, ancak ampirik uygulamada girdinin değeri gibi düşünülmekte ve geriye doğru ardışık iterasyon süreci işletilmektedir. Model istatistiksel olarak tekil meta düzeyinde değerlerle fiyatların birbirine yakın sonuçlar verdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Eşzamanlı ← → Ardışık

- Değişen sermaye için değerlerle fiyatlar iki ayrı sistem olarak algılanamaz.
- Değişen sermayenin değeri herhangi bir metanın değeri gibi belirlenmez; paranın değeri ile parasal ücretin çarpılması sonucu belirlenir.
- Kilit kategori paranın değeridir ve çevrim içindeki çalışılan emek saatin net katma değere oranına eşittir.
- Marx'ın iki denkliği de geçerlidir.

- Değer, sermayenin tüm biçimleri için (değişen ve değişmeyen sermaye) para dolayımıyla taşınır ve gerçekleşir.
- Marx'ın her iki denkliği de geçerlidir.
- Değerlerle fiyatlar tekil bir sistemdir.
- Girdilerin değeri bir önceki çevrimin çıktılarının değerine eşittir.
- Aynı çevrimin içinde girdi ve çıktılarının değerini eşit varsayan denge, ontolojik olarak kapitalizm için geçerli değildir. Sermaye çevrimleri ardışık ilerler.

Tekil

- Kâr oranı diğer her şey sabitken, teknolojinin ilerlemesiyle birlikte azalır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

Paranın Değeri ve Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımında Değer Kategorilerinin Tanımları

Bir önceki bölümde ele aldığımız kuramsal tartışmalara dair belki de en önemli kilit kavram paranın değeri tanımıdır. Bu bölümde paranın değerinin ne olduğu sorusuna dair daha detaylı bir inceleme sunulacaktır. Marksist yazında ikili sistem ve tekil sistem kuramları etrafında geliştirilen tanımlar ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Öncelikle değerin ve dolayısıyla paranın değeri tanımının ardında yer alan kategori, yani soyut emek kategorisini ele alarak başlamak ve buradan hareketle paranın değeri tanımına geçmek uygun olacaktır.

1. Toplumsal Olarak Gerekli Olan Emek Soyutlaması

Tüm metaların ortak özü emek ürünü olmalarıdır; ama bu nasıl nicelikselleştirilebilecektir? Bu sorunun yanıtı, somut düzeyde metalardaki farklı nitelikteki emekleri birleştirebilecek bir soyutlamayla verilebilir. Bunun için toplumsal olarak gerekli emek saat soyutlaması kullanılmaktadır. Bu soyutlamayı mümkün kılan iki varsayım vardır. İlk varsayıma göre metaların üretimi sırasında harcanan somut emek zaten kapitalist üretim ilişkileri nedeniyle daha en başından itibaren soyut toplumsal emektir; ikincisine göre ise metaların içerdiği emek, piyasada ticaret ile, yani sermaye çevriminin tamamlanması ile toplumsal emeğe dönüşür. Şimdi bu varsayımların farklarını ele almaya başlayalım ve toplumsal olarak gerekli emek saat kavramını böylelikle daha ayrıntılı olarak tanımlayalım.

Metanın değeri, onun üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan ortalama basit emek zamanı ile tanımlanmaktadır. "Toplumsal olarak gerekli olan" ifadesi ortalama bir teknolojik üretim yapısına referans verir. Kapitalist üretim sürecinin kendisi soyut emek kavramını içselleştirmekte, soyut emek kapitalist üretimin anlaşılabilmesinin bir gerekliliğine dönüşmektedir. Bu gereklilik kuramsal düzeyde, bir üretim koşulu altında bir malın üretilebilmesi için ortalama olarak gerekli olan emek zamanı ile karşılık bulmaktadır. Basit emek kavramından kasıt ise, emek gücünün kendi niteliğini değiştirecek herhangi bir

donanıma sahip olmamasıdır. Bu anlamda soyut emek kavramı, somuttaki iki sapmadan soyutlanmaktadır. İlki, piyasada firma düzeyinde yaşanan üretim yöntemine dair ortalamadan sapmalardır. Aynı sermaye yapısına sahip iki firmadan biri aynı malı toplumsal ortalamaya göre daha az emek ile diğeri daha çok emekle üretiyorsa, her ikisi de incelememizin dışında kalacaktır. İkinci soyutlama ise emeğin donanım (nitelik) farklarından kaynaklanan üretim süresi farklarıdır. Aynı işi daha donanımlı, daha becerikli bir işçi, toplumsal olarak gerekli ortalama süreden daha kısa sürede bitirebilecektir. Ama niteliksel olarak bu donanım farkları basit donanımsız emek büyüklüklerine dönüştürüldüğünde, metanın üretilmesi için gerekli olan süre yine ortalamada toplumsal olarak gerekli emek saatine eşit olacaktır. Daha becerikli bir işçinin daha az değer üreteceği gibi ampirik olarak anlamsız sonuçlar ortaya çıkmayacaktır.[40]

Bu soyutlamalar, piyasada sermayeler arası rekabet mekanizmaları ile gerçeklik bulur ve değeri üretim aşamasında soyutlar. Sermayeler arası rekabet ve teknolojinin firmalar arasında yayılması ile, üretim için gerekli olan emek süreleri birbirine yaklaşır. Emeğin donanımında bir fark varsa eğer, katsayı ilişkisi ile bunlar basit emeğe dönüştürülecektir. Donanımlı emek ile basit emek arasındaki değer farkı, donanım elde ederken kullanılan sermayede cisimleşmiş emekten gelecektir.[41]

Soyut emeğe ilişkin bir başka yaklaşım daha söz konusudur. Bu ikinci yaklaşıma göre, metalar piyasada bir alıcı bulup para ile başlayan döngü, yine para ile noktalandığında, yani sermaye kendini gerçekleştirdiğinde, metaların emek ürünü olma niteliği kapitalist anlamda tamamlanır ve böylece emek, piyasada toplumsal emeğe dönüşür.

Burada teknik değil toplumsal ilişkilerin belirleyiciliği söz konusudur. Sermayenin toplumsal bir ilişki olması tespiti, soyutlama düzeyinin, sermayenin döngüsünün tümünü yani piyasa ilişkisini de içermesini gerektirir. Sraffagil yaklaşımların parasal boyutu kullanmıyor olmaları düşünülürse bu ikinci yaklaşım, yani soyut emeğin piyasada ticaret düzeyinde gerçekleştiğini önesüren yaklaşım, Sraffagil kurama da bir eleştiri teşkil etmektedir. Reel ücret ve üretim koşulları tarafından belirlenen üretim fiyatını kuramsallaştırırken soyut emeğin üretim aşamasında ortaya çıktığı düşünülmektedir.[42]

---

40 Nitelikli-niteliksiz emek ayrımına, Türkçe yazında kapsamlı bir çalışma için Akyüz (1980)'e başvurulabilir.

41 Mandel bu katsayının hesaplanmasında ücret farklarının bir referans olarak alınamayacağını gösterir. Bu durumda tıpkı Adam Smith'te olduğu gibi döngüsel bir açıklamaya düşülecektir: Adam Smith'te emeğin fiyatı metaların doğal fiyatını belirlemekte, ancak kendisi bir tür meta olan ücret-mallarının fiyatı ile de belirlenmektedir (Mandel 1990: 72, 73).

42 Gerstein'in Sraffagil iktisatçılara getirdiği, değeri tanımlamak için doğrudan somut emek kategorisini ele aldıkları eleştirisine karşı Steedman'ın verdiği yanıt şu şekildedir: Üretim sürecindeki somut emeklerin toplanıyor olmasının ardında, bunların toplumsal olarak gerekli olan emek zamanlarını temsil etmeleri, yani soyut emek olmaları gerekliliği yatmaktadır (Steedman 1978: 19). Yani değerin üretim sürecinde zaten soyut emek olduğu düşünülmektedir.

Soyut emeğin piyasada gerçekleştiği tezinde ise üretimin teknik katsayılarının değil paranın ilişkisel değeri kuramsallaştırılmaktadır. Emek, metaların para karşılığında değiştirilmesiyle soyut hale gelir, toplumsallaşır. Bu nedenle para, soyut emeğin doğrudan temsilidir. Emeğin ticaret düzeyinde, metaların dolaşımında soyut niteliğe büründüğü vurgusu Isaak Illich Rubin'in 1920'lerin sonunda Marx'tan hareketle kuramsallaştırdığı bir olgudur. Rubin'in eserleri ancak 1970'lerde İngilizceye çevrilmiştir.[43]

Bu iki soyut emek tanımı arasındaki fark ile paranın değerinin tanımlanması sırasında gündeme gelen yaklaşımlar arasındaki farklar birbirleriyle ilişkilidir.

Bir önceki bölümde görmüş olduğumuz üzere, Marx'ın değer kuramını Ricardo'nun fiyatları doğrudan doğruya belirleyen emek değer kuramından farklı kılan şey, değer-fiyat ilişkisine dair kurduğu öz-görünüm diyalektiği dolayımından geçen kuramsal ilişkidir. Bu ilişkinin kilit kategorisi ise paranın değeri kategorisidir. *Kapital*'in birinci cildinin üçüncü bölümünde Marx, paranın, metalara içkin olan emek zamanın zorunlu bir görünüm biçimi olduğunu belirtir. Peki bu zorunluluğun nedeni nedir ve zorunluluk nasıl oluşmaktadır? Bu konuya dair yazında iki farklı yaklaşım söz konusudur. Marx'ın metinlerinden bolca referans bulabilen ilk yaklaşıma göre, altın ya da gümüş gibi paranın kendisi üretilmiş bir meta olması nedeniyle bu zorunluluk oluşmaktadır. İkinci yaklaşıma göre ise, paranın kendisi üretilmiş bir meta olmasa bile toplumsal olarak değer referansı olma özelliğini taşıyabildiği sürece, değer-fiyat ilişkisini kurma işlevini yerine getirebilir. Bu iki yaklaşım arasındaki fark yukarıda belirtildiği üzere, soyut emeğin hangi aşamada ortaya çıktığı tartışması ile ilişkilidir. Soyut emeğin üretim düzeyinde ortaya çıkan bir gerçeklik olduğu tezi, paranın meta-para tanımı için varsayımsal bir zorunluluktur. ATS kuramı ise değerin, bir bütün olarak sermaye çevrimi sürecine ilişkin olduğunu bu nedenle sermaye dolaşımının tamamlandığı anda soyutlandığı tezini savunmaktadır.

43 Rubin için iki önemli referans kaynağı Rubin (1975) ve (1978)'dir. 1970'lerin sonunda gündeme gelen stagflasyon olgusunun ve bunu açıklama zorunluluğunun Rubin'e olan ilgiyi arttırdığı düşünülebilir.
Rubin, 1970'lerde Marksist iktisadın yeniden canlanmasını sağlayacak olan bu çalışmaları ürettiği dönemde, yani 1930'larda Sovyetler Birliği'nde Menşeviklik bağlantısı ile tutuklanmış, işkence ile "suçu" itiraf ettirilmiş, yazdıklarının Ortodoks Marksist olamayacağı, İkinci Enternasyonalist olduğu şeklinde kendisine basın organlarında ithamlarda bulunulmuş ve 1937'de de yok edilmiştir (Kaynak: http://www.marksists.org/archive/rubin/Abstract-labour.htm). Bu yaşananlar, ana-akım Marksist iktisat kuramının 20. yüzyıldaki neoklasikleşme (Warasgil genel denge anlamında) eğiliminin ardındaki tarihsel nedenlere dair bir ipucu vermektedir.

2. Paranın Değerinin Kaynağı

A) Meta-Para Olması Nedeniyle Paranın Değer Taşıyor Olması

Bu yoruma göre değer kuramının geçerli olabilmesi için Marx'ın kuramında paranın, meta-para olması, yani emek tarafından üretilmiş bir meta olması ve piyasada kullanıma girdiği anda bir ön değere sahip olabilmesi gerekir. Böylece eşitler arasında yapılan değişim gereği, fiyatlar paranın içselleştirdiği emek zaman ile metaların içselleştirdikleri emek zamanın birbirine oranı şeklinde belirir.

Moseley iki meta arasındaki değişimin, her iki metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emek zamanlarının oranlarına göre gerçekleşeceği noktasından başlar. Üretilmesi için emek kullanılan ve kendi değeri bu emekle ilişkili olan altın/gümüş gibi meta-paranın ve diğer metaların içselleştirdikleri emek saatleri bilindiğinde, fiyatlar da kolayca hesaplanacaktır. L_i metaların ve L_g de altın-paranın emek saat değeri ise ($1/L_g$ bir saatlik emek karşılığında elde edilen para miktarıdır) bu ikisinin birbirine oranı (L_i/L_g) metanın fiyatını verecektir (Moseley 2005).

Marx, hiçbir zaman kredi parayı kâğıt para yanında ve mevduatları da meta-paranm yanında daha ileri bir aşama olarak görmemiş, bunların en nihayetinde meta-parayla ilişkili kategoriler olduğunu düşünmüştür. Kapital'in üçüncü cildinde, paranın değerinin temelinde değerli metallerin yattığı ve bunun kredi sistemi için bir sınır teşkil ettiğini belirtmektedir. Birinci ciltte de, kâğıt paranın değerinin, bir birim kâğıt para basımı için rezervde tutulmakta olan altın para oranına göre, yani meta-paraya atfen belirleneceğini belirtmektedir.

Claus Germer, değerin ölçümünün, ancak kendisi de bir değere sahip olan başka bir şey tarafından yapılabileceğini, yani tıpkı fen bilimlerindeki ölçme edimi gibi, ağırlığın ancak kendi ağırlığı olan bir başka maddeye göre ölçülebileceği örneğinden hareket eder. Bireysel emekten toplumsal emeğe doğru bir geçişin sağlanabilmesinin ticaret aşamasında meta-para ile gerçekleşebileceğini belirtir (Germer 2005: 29). Pazarda satılamayan ve çevrimi tamamlanamayan bir metanın üretiminde kullanılan emek, sosyal emeğe dönüşemez. Bu, boşa giden emektir. Metanın kendisini piyasada gerçekleştirmesi gerekir; ancak bu, tek koşul değildir. Toplumsal emek olarak kabul edilebilmesi için metanın yine emek ürünü olan bir başka meta ile değiştirilmesi bir gerekliliktir. Metaların metalarla takas edildiği durumdan daha ileri bir durum olan, tüm metaların parayla değiştirildiği durumda da aynı koşul geçerliliğini sürdürür. İşte bu nedenle paranın, toplumsal emeği içeren bir değerinin olması gerekir (Germer 2005: 29-31). Meta-paranın üretiminde

söz konusu olan emek, bu anlamda ikili bir karaktere sahiptir, yani hem özel hem de toplumsal emektir. Meta üreticileri, mallarını piyasada satıp karşılığında meta-para alarak toplumsal emeğin karşılığını elde ederler.

Nelson'a göre Marx, paranın değişim işlevinin meta özelliği olmayan sembol para ile yapılabileceğini ve hatta kredi para olmadan kapitalizmin varlığını sürdürmesinin güç olduğunu düşünmekte ama değerin ölçüsü olarak paranın, mutlaka meta-para olma zorunluluğunun bulunduğunu vurgulamaktadır (Nelson 2005: 66). C. Germer de aynı tezi savunur. Germer (2005) Marx'ın parasının, değer ölçüm işlevini yerine getirecekse eğer, meta-para olmak zorunda olduğunu, paranın değişim işlevi için ise meta-para zorunluluğunun olmadığım belirtir. Bu yorumlar, *Kapital*'in birinci ve üçüncü ciltlerindeki ilgili bölümlere referansla şu şekilde desteklenebilir: Marx, sembol paranın mutlaka meta-paraya atfen hayat bulduğunu ve kredi paranın nihayetinde meta-paraya döneceğini belirtmektedir; yani aslında paranın değişim işlevi nihayetinde yine meta-parayı gerektirmektedir. Yazında da Marx'ın kuramının Marx'ın kuramının orijinal metinlere referanslarla, meta-paraya dayanan bir kuram olduğu tereddütsüz biçimde kabul edilmektedir.

Riccardo Bellofiore, kredi para olgusunu meta-paraya atfen açıklayabilmek için *ante-valorization* kavramını öne sürmektedir. Meta-para, kredi-para ve soyut emek arasında bütünlüklü bir ilişkiden bahsetmektedir. Buna göre kredinin varlık koşulu, sermayenin, zamanın ileri bir noktasında tamamlanacak gerçekleşmesiyle şimdiki zaman arasında kurulan ilişkidir; yani kredi, sermayenin bir ön-gerçekleşmesidir. Bellofiore'ye göre kredi, üretim sürecini başlatıp, yaratılacak artı-değerle halihazırda doğrudan ilişkilenmiş bir sermaye formudur. Üretimdeki soyut emek, *ex-ante* ideal paradır ve para emeğin ürettiği bir metadır. Metalar, soyut emek ile ölçülür ve ticaret sonunda ideal para reel paraya dönüşür. O halde paranın her hali (sembol para olsun, kredi para olsun) bir toplumsal emek gerektirir (Bellofiore 2005).

Benzer şekilde Marx'ın meta-para temelli bir kuram geliştirdiği tezini benimseyen ve bunu kâğıt parayla ilişkilendirmeye çalışan Lapavitsas'ın, paranın meta-para formunda ortaya çıkıp daha sonra meta olmayan bir forma evrilebileceğini analitik olarak göstermeye çalışan birçok çalışması vardır (Lapavitsas 2000, 2002).

Biraz önce ele aldığımız 'emeğin metaların satıldığı noktada mı yoksa doğrudan kapitalist üretim sürecinde mi soyut toplumsal emek niteliğini kazandığı?' sorusu, 'paranın değeri nasıl belirlenir?' tartışmasındaki pozisyonlarla doğrudan ilişkilidir. Kapitalizmde emeğin üretim aşamasındayken

soyut emek niteliğine sahip olduğunu görüşü, doğrudan bir değere sahip olan meta-para yaklaşımının benimsediği çizgidir. Para bir meta olarak üretilmiş olması itibariyle, üretim aşamasında bu soyut değeri yüklenebilmektedir.

Somut/bireysel emekten, soyut/toplumsal emeğe geçişin ancak tüm bu sermaye çevriminin tamamlandığı ticaret aşamasında mümkün olduğunu savunanlar ise, paranın değerini de ilişkisel olarak tanımlar. Şimdi bu yaklaşımı ele alalım.

B) İlişkiselliği Nedeniyle Paranın Bir Değerinin Olması

Marx'ın metinlerinde açıkça izlenilebilen meta-para kuramı ile, hiçbir değere sahip olmayan kâğıt para ya da kredi para olguları nasıl açıklanabilir?

Marksist para kuramı üzerine yapılan güncel tartışmaların derlendiği *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals* başlıklı çalışmanın önsözünde Moseley'in tespiti, tartışmacıların birçoğunun üzerinde uzlaştıkları en önemli sonucun, Marx'ın kendi kuramında böyle olsa bile, paranın meta-para olma zorunluluğunun olmadığı, değer ölçme işlevini yerine getirmek için bile böyle bir kategorik gereksinime ihtiyaç duyulmadığı yönündedir (Moseley 2005 ve Williams 2000).

Moseley, meta formundaki paranın kuramsal bir zorunluluk olmadığını, tarihsel bir rastlantı olduğunu ve büyük buhran öncesi döneme ait olduğunu belirtmektedir. Meta-paranın yerine getirdiği bütün işlevlerin devletin deklare edeceği herhangi bir sembol aracılığıyla gerçekleştirilebileceği açıktır (Moseley 2005: 15). Foley'in de vurguladığı gibi 1914 sonrası dönem, meta-paranın geçerliliği konusunda Marx'ın öngörmediği gelişmeler yaratmıştır. Günümüzde değerli metale bağlanmış olmasa bile ulusal kâğıt paralar, ödeme aracı ve değer ölçüm birimi olarak kullanılma işlevlerini sürdürebilmiştir. Diğer taraftan sermayenin deşifresine dair Marx'ın yorumlarının tümü, altına çevrilemez olan kâğıt paralar için hâlâ geçerlidir (Foley 2005).

Vergi yolu ile artı-değere el koyma tekeline sahip olan devlet, gelirlerini, borç senedi çıkararak (tahvil) sermayeleştirmektedir. Tahvili elinde tutan kişi için o artık, faiz geliri getirecek olan kurgusal bir sermayedir. Nakit yükümlülükler de benzer şekilde kurgusal birer sermayedir. Merkez bankasının bastığı kâğıt paraların değerinin kaynağı da budur. Paranın değeri kıt kaynak olmasından gelmez. Üzerine devletin borçlarının yazıldığı birim olmasından ve toplumsal kabul görmesinden gelir. Yukarıda da görüldüğü gibi borçlar ölçüm ve ödeme aracıdır (Foley 2005: 44-45). Günümüzde para, emeğin ürünü olan bir meta değil, kurgusal bir sermaye, devletin yükümlülüğü ile değişim ve değer ölçüm aracı olarak kullanılan bir birimdir (Foley 2005: 46).

Freeman, Marx'ın meta-para formunu kullanıyor olmasının, genel bir analizin spesifik bir formu olduğunu ve buradan hareketle tekrar genel analize ulaşılabileceğini vurgulamaktadır. Meta-parayı üreten sektörlerdeki emek verimliliği ile metaları üreten sektörlerdeki emek verimliliğinin birbirine eşit olduğu durumlarda, ki orta vadede bunun böyle olması beklenir, ilerleyen bölümde açıklanacağı üzere paranın değerinin genel tanımıyla aynı sonuçlara ulaşılacaktır. Marx'ın meta-para formunu seçme nedeni, emeğin üretkenliğinden kaynaklanan fiyat değişimi ile, genel olarak nominal fiyat düzeyinin değişmesinden kaynaklanan fiyat değişimini birbirinden ayırma isteğidir. Marx için bu, paranın da üretilen bir meta olarak tasarlanmasıyla sağlanmaktadır. Böylelikle herhangi bir sektördeki verimlilik artışı ile meta-para üreten sektördeki verimlilik arasında bir karşılaştırma yapılabilmektedir (Freeman 1997).

Marx'ın kuramında değer ile para birbirinden ayrılamayacak olan, ancak birbirine eşit de olmayan şeylerdir. Para olmadan değer olmaz ve para değere eşit değildir. Paranın değerden, değerin de paradan bağımsız kategoriler olmadığı konusunda, yazında artık ortaklaşılmış bir zemin söz konusudur. Bu nedenle Marx'ta değerlerin fiyatları açıkladığı, yani fiyatların bağımlı değişken olduğu bir fiyat kuramı aramak boşunadır (Murray, 2005: 51). "Para, metalarda zaten veri olan bir şeyin yeniden temsili değil, değerin var olmasını sağlayan tek şeydir" (Arthur, 2005: 114).

Reuten,[44] değerin ölçümünü ve paranın ilişkisel varlığını kuramsal olarak anlayabilmek için bir benzetmeye başvurur: Tıpkı bir masanın metreden bağımsız olarak ölçülebileceği tezi gibi, paradan bağımsız bir değer yığınının ölçülebileceği tezi de kesinlikle yanıltıcıdır. Masanın bir maddi özünün ve bir de biçiminin olduğu, tıpkı değerin bir içe dönük tanımının ve bir ölçümünün olması gibi, açıktır. Masanın özünü tahta ve çiviler oluşturur, ki bunu doğrudan ölçmenin olanağı yoktur, tıpkı birbirinden farklı somut emek zamanlarının ölçülememesi gibi. Reuten, değer ile masa ve değerin içe dönük ifadesi olan emek zaman ile masanın özsel ifadesi olan tahta arasındaki bu benzetme ile değerin miktarının doğrudan emek zamanla ifade edilemeyeceğini göstermektedir. Değerin içsel bileşeni soyut emekken (Marx, *Kapital I*) dışadönük bileşeni de paradır (Marx, *Kapital II*); ancak bu ikisi birbirinden ayrılamaz biçimde iç içe geçmiştir. Bu noktada ölçenden yani paradan bağımsız bir değer büyüklüğü olduğunu düşünmek, bir hata olacaktır (Reuten 2005).

44 Reuten, Marksist iktisat içinde değer-biçim kuramıyla farklı bir yorum geliştiren bir yazardır. Değer-biçim yaklaşımının özellikleri burada ele alınmayacak, para konusunda burada aktarılan görüşleriyle yetinilecektir.

Murray'a göre, Hegel'de töz nasıl kendini bir görünüm olarak ortaya koymak zorundaysa Marx'ın kuramında da değer kendini para olarak ortaya koymaktadır. Değer, fiyattan bağımsız değildir. Takası yapılan iki malın kullanım değerleri meta yaratmaz, meta olabilmesi için değişim değerinin oluşması gerekir, ki bu da paranın varlığını gerektirir. Meta biçimi ile para biçimi iki uç kutuptur. Hegel'in töz-görünüm ikiliği gibidir. Birbirlerini gerektirirler ama birbirleri değildirler. Değer, kendisi olarak doğrudan emek saat olarak ölçülemez; paradan bağımsız olarak yoktur. Para (fiyatlar), değerin kendini ortaya çıkarmasının zorunlu biçimidir (Murray 2005). Ramos ve Rodriguez, değerin, onun özü olan soyut emekle, değerin biçimi olan paranın ilişkiselliği içinde ortaya çıktığını ve değerin ölçümünün bu ikisinden birine indirgenemeyeceğini belirtmektedirler (Ramos ve Rodriguez 1996).

Peki paranın değerinin nicel büyüklüğü nasıl belirlenecektir? Paranın değeri tanımı, değerin parasal karşılığı tanımı ile simetriktir. Yani, emek saatin parasal karşılığı (ESPAK) olarak tanımlanan şeyin tersi, paranın değerini verecektir. Bu nedenle hangisinin tanımlandığının ampirik anlamda bir önemi yoktur.

Marx'ın iki denkliği, yani toplamda parasal büyüklüklerin değerlere eşit olması gerekliliği ve toplamda kârların da artı-değerlere eşit olması gerekliliği, makro düzeyde veridir. Bu denkliklerden hareketle paranın değeri tanımlanmıştır. Foley, fiyatların oluşma hızının, üretimin toplumsal örgütlenme ve değer yaratma hızından daha yüksek olduğunu, bu nedenle ampirik düzeyde parasal katma değer ile toplumsal emek zamanı arasında bir ilişki takibi yapmanın ekonomi politik çözümleme açısından yararlı sonuçlar doğuracağını belirtmektedir (Foley 2005: 39). Burada takipten kasıt, paranın değerinin ampirik izleğini oluşturmak ve denkliklerin kuramsal zorunluluğunu vurgulamaktır.

"Bir şeyin değeri olmadığı halde fiyatı olabilir" (Marx, *Kapital I*: 117); ve metalar bu fiyatlar üzerinden sahip olmadıkları değeri kendilerine çekebilirler. İşte bu çekimin makro düzeyde ne ile sınırlı olduğu sorusu, paranın değerinin tanımında kapsanmaktadır.

Freeman, mübadele sürecinde, değerlerin fiyatlar üzerinden para ile değiştirildiğini, değişim sonunda aynı paranın, farklı bir oranda değere karşılık gelebileceğini belirtir. Bazen daha büyük bir değere bazen de daha küçük bir değere tekabül edecektir aynı para. Bu yeni fiyat-değer geçişini verecek olan, bu dönemde oluşan emek saatin parasal karşılığı düzeyidir (Freeman 1997).

Ramos ve Rodriguez'in (1996) ifadesiyle ESPAK, değerin içsel ve dışsal ölçümünün birbirine oranıdır. Yani ampirik düzeyde makro ekonomiyi kapsayacak şekilde metaların fiyatının metaların değerine oranıdır. Bu oran

ekonominin geneli için geçerli olan ve zaman içinde (sermayenin çevrimlerinin tamamlanmasıyla) değişen bir büyüklüktür. ESPAK ekonomi için hem zamansal hem de evrensel bir kavramdır: Her bir çevrim için bu oran yeniden hesaplanır ve o dönemde belirli bir paranın dönüştürülebileceği emek saatini ortaya koyar. Sermaye çevriminin tamamlandığı her bir nokta için paranın değeri yeniden belirlenecektir. Fiyatın oluştuğu ve sermayenin gerçekleştiği, yani parasal bir hareketin olduğu her bir noktada ESPAK yeniden tanımlanır. Bunlar da çevrimlerin tamamlandığı anlardır. Bu büyüklük ile değerin bir biçim değiştirmesi olan fiyat ile değer arasındaki ilişki kuramsal olarak kurulmaktadır.

"Değer maddi olarak üretilebilen bir şey olmadığı için ve metanın üretimi ile onun değerinin üretimi aynı şeyler olmadıkları için, değerin ifadesini bulacağı her bir aşamada tekrar belirlenmesini gerektirir" (Arthur 2005: 121). Freeman (1999) ESPAK'ı, "toplumdaki mal stokunun herhangi bir parçası için değer ile fiyat oranını temsil eden katsayı" olarak tanımlamaktadır. Burada "herhangi bir parça" ile kasıt, ESPAK'ın bütün ekonomiyi kapsayan evrensel bir katsayı olması anlamındadır.

* * *

Buraya kadar olan bölümde, emek saatin paraşal karşılığının genel anlamı üzerinde durduk. Şimdi kategorinin formülasyonu üzerinde duralım.

Bir önceki bölümde ele alınan *Yeni Yorum* emek saatin parasal karşılığını (ESPAK) "parasal katma değerin, toplam toplumsal emek zamana oranı" olarak tanımlarken[45], Ardışık Tekil Sistem yaklaşımları ESPAK'ı toplam üretimi kullanarak tanımladığı için sermayeyi de tanımın içine dâhil eder.

İki farklı ESPAK tanımını matematiksel olarak şu şekilde ifade edebiliriz:

$$\mu_t = \frac{V_t^{TL} + S_t^{TL}}{L_t^S} = \frac{X_t^{TL} - C_t^{TL}}{L_t^S}$$

$$\sigma_t = \frac{C_t^{TL} + V_t^{TL} + S_t^{TL}}{L_t^S + \frac{C_t^{TL}}{\sigma_{t-1}}} = \frac{X_t^{TL}}{L_t^S + \frac{C_t^{TL}}{\sigma_{t-1}}}$$

45 Duncan Foley'in tanımı aslında "paranın emek saat karşılığı" şeklindedir. Biz burada bunun çarpmaya göre tersini, yani "emek zamanın parasal karşılığını" kullanıyoruz.

Denklemlerde kullanılan simgelerin tanımları aşağıdaki gibidir:

- μ: Net çıktıda hesaplanan ESPAK –Yeni Yorum;
- σ: Gayri safi toplam arza göre hesaplanan ESPAK –ATS;
- V^{TL}: Toplam ücret ödemeleri;
- S^{TL}: Toplam kâr;
- C^{TL}: Sermaye girdilerine yapılan toplam ödemeler;
- L^{S}: Toplam çalışılan emek saat.

"t" ve "t-1" ise çevrimleri temsil etmektedir.

Birinci denklem, katma değerin parasal karşılığının, üretimde kullanılan emek saate oranını göstermektedir ve *Yeni Yorum*'a ait tanımdır. İkinci denklem ise Ardışık Tekil Sistemin ESPAK tanımıdır ve toplam fiyatların, sadece o çevrimde sarf edilen emek saatlere değil, sermayenin fiyatları üzerinden gelen değerleri de içeren toplam değere oranıdır. Denklemlerden de fark edildiği gibi *Yeni Yorum* eşzamanlı bir perspektif sunarken, ATS ardışık bir tasarıma dayanmaktadır. Sermayenin fiyatı üzerinden gelen emek saat miktarını bulabilmek için, sermayenin fiyatı bir önceki çevrimin ESPAK'ına oranlanmaktadır, çünkü sermaye bir önceki çevrimin çıktısıdır.[46]

ESPAK'ın, *Yeni Yorum*'u savunanların yaptığı gibi net değerlerde ya da Ardışık Tekil Sistem yaklaşımını savunanların yaptığı gibi gayri safi toplam arzda tanımlanıyor olmasının, fiyat hareketlerinin olmadığı durumlarda bir fark yaratmadığı açıktır (Kliman 2006).

ATS'nin ESPAK tanımı ile (1), Foley'in ESPAK tanımı (2) numaralı denklemlerde tekrar gösterilmektedir.

$$\sigma_{t+1} = \frac{X_{t+1}}{\frac{C_{t+1}}{\sigma_t} + L_{t+1}} \qquad (1) \qquad\qquad \sigma_{t+1} = \frac{V_{t+1} + S_{t+1}}{L_{t+1}} \qquad (2)$$

Fiyatların değişmemesi nedeniyle, X_t, C_t ve L_t'nin sırayla X, C ve L büyüklüklerinde sabit kaldığını düşünelim.

$$\sigma_{t+1} = \frac{X}{\frac{C}{\sigma_t} + L} \qquad (1') \qquad\qquad \mu_{t+1} = \frac{V + S}{L} \qquad (2')$$

46 Çıktı, ya sermayeye dönüşmekte ya da tüketilmektedir. Burada izlenilen varsayıma göre çıktının sermayeye dönüşen kısmı hemen bir sonraki çevrime girmektedir. Oysa somut gerçeklikte karşılaşılan "stok" olgusu, sadece ardışık çevrimlerden değil, geçmiş çevrimlerden de, yani farklı ESPAK'lar üzerinden de değer taşındığını gösterir. Stok konusu, Ek'lerde ele alınacaktır.

ESPAK'ın parasal büyüklüklerin değişmediği durumda belli bir σ_t düzeyine yakınsayacağı açıktır. Buradan hareketle:

$$\sigma_{t+1} = \sigma_t$$

$$\sigma_{t+1} = \frac{X}{\frac{C}{\sigma_{t+1}} + L} \qquad (1')$$

$$\sigma_{t+1} = \frac{X - C}{L} = \frac{V + S}{L} = \sigma_t \qquad (2')$$

(10) numaralı denklem ile (2') numaralı denklemin, yani her iki tanımın birbirine eşit olacağı sonucuna ulaşılabilir.

3. ATS Yaklaşımının Sermaye, Para ve Artı-Değer Tanımları

Bir önceki bölümde ele alındığı üzere ATS yaklaşımının önerdiği yöntem, sermayenin ardışık çevrim hareketlerinin takibiyle sermayenin birikim ve değersizleşme dinamiğini analiz etmeye dayanmaktadır. ATS'ye göre paranın değerinin (ESPAK'ın tersi) nasıl hesaplandığını bir önceki başlık altında görmüş bulunuyoruz. Bu başlık altında ise, basit ve genişleyen yeniden üretim modelleri üzerinden verilen rakamsal örneklerle ATS'nin analiz yöntemi ve değer tanımları ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

* * *

ATS yaklaşımına göre bir metanın değeri, metanın piyasa fiyatının o dönem içindeki emek saatin parasal karşılığına (ESPAK) oranıdır. Bir başka ifadeyle, metanın fiyatının, paranın ilgili çevrimdeki değeri ile çarpımıdır. Bir meta olması itibariyle sermayenin değeri için de aynı tanım geçerlidir ancak, sermaye çevrimlerinin zamansal mantığını bozmamak koşuluyla. Bu konu biraz sonra ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bütün değer kategorilerinin somut analizi için kilit kavram ESPAK'tır ve ESPAK'ın tanımının sermayelerin çevrim mantığı içinde tutarlı bir şekilde yapılması gerekmektedir. ESPAK, sermaye çevriminin tamamlandığı anda, toplam fiyatların toplam emek saatlere oranıdır. Bu tanımdaki toplam emek saatleri kategorisine dikkat edilmesi gerekmektedir. Metanın değerinin iki bileşeni vardır: doğrudan emeğin ürettiği değer –ki bu, metanın üretimi sırasında çalışılan toplumsal olarak gerekli emek saattir– ve değişmeyen sermayenin metaya taşıdığı emek

değer –ki bu da, metanın üretiminde kullanılan girdiler için yapılan parasal ödemelerin değer karşılığıdır. Bu ikinci değer, bir önceki çevrimin ürünü olan sermaye mallarının kendi fiyatları üzerinden taşıdığı emek değerdir. Bu nedenle, sermaye mallarının fiyatlarının bir önceki çevrimin ESPAK'ına bölünmesiyle karşılığı bulunur.

Değişmeyen sermaye, kendi değerini yeni ürüne tüketildiği ölçüde aktarmaktadır, ki bu, fiyat büyüklükleri üzerinden ortaya çıkar. Değişen sermaye, hem kendi ücret ödemelerini (emek gücünün karşılığını) hem de sermayedarın kârını yaratmaktadır. Yani artı-değerin ve ücret ödemelerinin kaynağı ilgili dönem içinde harcanmış fiili emek saatleri olmaktadır. Teknik olarak toplam artı-değerin saat karşılığının, harcanılan toplam emek zamandan fazla olması mümkün değildir; toplam emek zamanı ile niceliksel olarak sınırlanmıştır. Yani ekonominin tümü için eksi değer söz konusu olamaz.[47]

Bütün bu tanımlamalara göre değer kategorilerinin matematiksel ifadeleri aşağıdaki gibi olacaktır:

Simgeler, bir önceki tanımlarıyla kullanılmaktadır. Bunlara ek olarak;

V^S: Değişen sermaye;

C^S: Değişmeyen sermayeyi göstermektedir.

$$\sigma_{t+1} = \frac{C_t^{TL} + V_t^{TL} + V_t^{TL}}{L_t^S + C_t^S} = \frac{X_t^{TL}}{L_t^S + \frac{C_t^{TL}}{\sigma_{t-1}}} \qquad (1)$$

$$C_t^S = \frac{C_t^{TL}}{\sigma_{t-1}} \qquad (2)$$

$$V_t^S = \frac{V_t^{TL}}{\sigma_t} \qquad (3)$$

$$S_t = L_t^S - V_t^S \qquad (4)$$

$$X^S = \frac{C_t^{TL} + V_t^{TL} + S_t^{TL}}{\sigma_t} \qquad (5)$$

Bir önceki başlık altında ele alınan emek saatin parasal karşılığı (ESPAK), burada (1) numaralı denklem ile gösterilmektedir. Denklemin pay kısmında ekonomideki toplam parasal büyüklük, paydada ise toplam emek saat büyüklüğü yer almaktadır. (2) numaralı denklem, değişmeyen sermayeyi tanımlamaktadır. Cari dönemde kullanılan sermayenin parasal karşılı-

47 Sektörel düzeyde, negatif sömürü oranları olgusu mümkündür.

ğının bir önceki dönemin ESPAK'ına oranlanması ile bulunur. (3) numaralı denklem değişen sermayeyi tanımlamaktadır. Buna göre değişen sermaye, toplam ücret ödemelerinin ilgili çevrimdeki ESPAK'a oranlanmasıyla hesaplanmaktadır. (4) numaralı denklem emek saat cinsinden artı-değeri tanımlamaktadır; S, ilgili çevrimde harcanılan toplam emek saat büyüklüğünden (5) numaralı denklemde tanımlanan değişen sermayenin çıkarılması ile bulunur. Ve son olarak (5) numaralı denklem, toplam arzın emek saat cinsinden değer karşılığını ifade etmektedir; X^S, toplam gayri safi arzın ilgili çevrimde oluşan ESPAK'a oranlanması ile bulunur.

Denklemlerden açıkça görülebildiği üzere, herhangi bir çevrimdeki değer kategorilerinin çözümü için ilgili dönemdeki ESPAK'ın başlangıç değerinin biliniyor olması gerekmektedir. ESPAK için herhangi bir başlangıç değerinin seçilmesi mümkündür. Bunun nedeni, başlangıç büyüklüğündeki olası hatanın, belli bir sürenin ardından, ardışık çevrim mantığı gereği yavaş yavaş yok olacak olmasıdır. Freeman (1998), ardışık olarak hesaplanan ESPAK'ın içereceği herhangi bir hatanın, değerin ardışık hesaplanması nedeniyle kısa bir sürede ihmal edilebilecek oranlara düşeceğini göstermektedir.[48] Bu tespitin uygulamada doğrulandığı, ilerleyen bölümlerde ampirik incelememiz sırasında da ortaya konulacaktır.

* * *

Şimdi bu değer tanımlarını incelemeye, basit ve genişleyen yeniden üretim modelleri üzerinden vereceğimiz rakamsal örneklerle devam edelim:

Basit yeniden üretim süreci, sermaye birikimine izin vermeyen bir süreçtir. Tüm artı-değer kapitalist tarafından tüketildiği için sermaye sürecini genişletici yatırım yapılmamakta, bir sonraki çevrim için bir önceki çevrimde kullanılan sermaye kadarı ayrılmaktadır. Artı-değer yeni bir sermayeye dönüşmemektedir. Değişen sermaye ve değişmeyen sermaye bir önceki çevrimdeki büyüklüklerini korumaktadır. Kapitalist üretim biçiminin temel dinamiği gereği sermayeler arası rekabetle sermayenin organik bileşiminin artıyor olması normal durumken, çevrimsel mantığın kolay takip edilebilmesi için sadece analitik nedenlerle bu bölüme öncelikle basit yeniden üretim modeli ele alınarak başlanılacaktır. Genişleyen üretim modeli, bunun ardından örneklenecektir.

Basit yeniden üretim modelinde sermaye çevrimlerinin mantığı ve kategorilerin tanımları aşağıdaki tablo aracılığı ile rakamsal bir örnek üze-

48 Freeman'ın (1998) çalışmasında, T döneminde değerin tanımı nihai olarak şu formülle ifade edilmektedir: $X_T=C(c_1.c_2...c_T)+L(c_1.c_2...c_T)+L_2(c_1.c_2...c_T)+L_T$. Bu formülde c ile gösterilen oran, değişmeyen sermayenin metanın değerine oranıdır ve dolayısı ile 1'den küçüktür. O halde, ilk dönemin değerindeki hatanın cari dönemdeki etkisi, her dönem giderek azalmaktadır.

rinden gösterilmeye çalışılacaktır. Buna göre ESPAK'ın ilk çevrimdeki (t_0) başlangıç büyüklüğü 1'e eşit ve veri olarak alınmaktadır. Fiyatların ve sarf edilen emek saat büyüklüklerinin çevrimler arasında sabit kaldığı varsayılmaktadır ve bu büyüklükler ampirik olarak gözlemlenebilmektedir. Ücret ödemeleri (W) 50 TL, sermaye mallarına yapılan ödeme (K) 100 TL, kâr (Π) 50 TL ve metanın üretiminde sarf edilen toplumsal olarak gerekli emek saat (L) 100'dür. Her bir dönem sonunda üretilen 200 TL büyüklüğündeki çıktının (X) yarısının bir sonraki çevrim için gerekli olan sermaye alımı ve ücret ödemelerine harcandığı varsayılmaktadır.

Bu model, aşağıda iki farklı şekilde tablolaştırılmaktadır. İlk tablo, üç çevrim betimlemekte ve bunu ardışık formda sunmaktadır, ikinci tablo ise aynı çevrimleri aşağıdaki kısaltmalarla normal bir tablo formatında vermektedir.

Tabloda kullanılan kısaltmaların tanımları şu şekildedir:

K: Sermaye mallarına yapılan toplam TL ödemeleri (tablolarda C^{TL} olarak da gösterilmektedir);

W: Toplam ücret ödemeleri (tablolarda V^{TL} olarak da gösterilmektedir);

Π: Toplam kâr (tablolarda S^{TL} olarak da gösterilmektedir);

X: Toplam çıktı;

C: Değişmeyen sermaye (tablolarda C^{S} olarak da gösterilmektedir);

L: Toplam çalışılan emek saat (tablolarda L^{Saat} ya da L^{S} olarak da gösterilmektedir);

D: Çıktının toplam değeri;

V: Değişen sermaye (tablolarda V^{S} olarak da gösterilmektedir);

S: Artı değer (tablolarda S^{S} olarak da gösterilmektedir);

TABLO 1: Basit Yeniden Üretim Modelinde Değer Kategorilerinin Sermaye Çevrimleri Üzerinden Rakamsal Bir Örnekle Gösterimi

t_0

ESPAK
1

t_1

$Girdi^{TL}$	$Ücret^{TL}$	$Kâr^{TL}$	$Çıktı^{TL}$	$Girdi^{S}$	L^{S}	$Çıktı^{S}$	ESPAK	V	S	S/(C+V)
100TL	50TL	50TL	200TL	100/1s	100s	200s	1	50/1s	100s-50s	0,3333

t_2

$Girdi^{TL}$	$Ücret^{TL}$	$Kâr^{TL}$	$Çıktı^{TL}$	$Girdi^{S}$	L^{S}	$Çıktı^{S}$	ESPAK	V^{S}	S^{S}	S/(C+V)
100TL	50TL	50TL	200TL	100/1s	100s	200s	1	50/1s	100s-50s	0,3333

t_3

$Girdi^{TL}$	$Ücret^{TL}$	$Kâr^{TL}$	$Çıktı^{TL}$	$Girdi^{S}$	L^{S}	$Çıktı^{S}$	ESPAK	V^{S}	S^{S}	S/(C+V)
100TL	50TL	50TL	200TL	100/1s	100s	200s	1	50/1s	100s-50s	0,3333

TABLO 2: Basit Yeniden Üretim Modelinin Tablo Formatıyla Yeniden Gösterimi

	K	W	Π	X	C	L	D	ESPAK	V	S	S/(C+V)
t_1	100TL	50TL	50TL	200TL	100s	100s	200s	1	50s	50s	0,3333
t_2	100TL	50TL	50TL	200TL	100s	100s	200s	1	50s	50s	0,3333
t_3	100TL	50TL	50TL	200TL	100s	100s	200s	1	50s	50s	0,3333
t_4	100TL	50TL	50TL	200TL	100s	100s	200s	1	50s	50s	0,3333
t_5	100TL	50TL	50TL	200TL	100s	100s	200s	1	50s	50s	0,3333

Bu tablolarda, emek değer kategorilerinin hesaplanması şu şekilde yapılmaktadır: Girdilerin bir önceki çevrimden taşıdıkları değer, girdinin TL fiyatının bir önceki çevrimin ESPAK'ına bölünmesiyle hesaplanmakta ve bu değer yeni çevrimde üretilen metaların değerinin değişmeyen sermaye kısmını oluşturmaktadır. 100 TL'lik girdi kullanımı bir önceki çevrimin ESPAK'ı 1'e eşit olduğu için çıktıya 100 saatlik değer taşımaktadır. Cari çevrimde çalışılan toplam emek saat –katma değer– her bir çevrim için 100'er saattir. O halde, arzın gayri safi değeri toplamda 200 saat şeklinde oluşmaktadır. Toplam arzın fiyat büyüklüğü örneğimizdeki gibi 200 TL şeklinde gerçekleştiğinde, ESPAK ($Çıktı_t^{TL}/Çıktı_t^{S}$) başlangıç değerinden sapmamakta, her bir çevrimde yine 1'e eşit olmaktadır. Değişen sermaye (V), parasal ücret ödemelerinin değer karşılığıdır. Ki bu da, ücretlerin ilgili çevrimde oluşan yeni ESPAK büyüklüğüne oranıyla hesaplanmaktadır ($W_t/ESPAK_t$). Değişen sermaye bu oranlama neticesinde 50'ye eşit olacak, dolayısıyla da artı değer olarak (S) geriye, 50 saatlik emek değer kalacaktır. Basit yeniden üretim modelimiz, her bir çevrimde aynı büyüklüklerle kendini yeniden üretebilmekte ve tekrar etmektedir.

Bu değer büyüklüklerinden hareketle sömürü oranı, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranı gibi Marksist kategorileri hesaplayabiliriz. Bu hesapların hepsi aşağıdaki tabloda aktarılmaktadır. Bu çalışma için önemli olan bir başka konu da Marksist oranların Keynesyen muadilleriyle ilişkileridir. Kâr/ücret oranı (S^{TL}/V^{TL} ya da Π/W) kuramsal olarak Marksist sömürü oranına benzemektedir. Fark, değişkenlerin değer büyüklüklerinin değil, fiyat büyüklüklerinin alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Marksist sömürü oranının Keynesyen muadilidir. Çalışmada bu oranı Keynesyen bölüşüm oranı olarak adlandıracağız. Benzer şekilde Kâr/Maliyet ($S^{TL}/(C^{TL}+V^{TL})$) oranı da Marksist kâr oranının Keynesyen karşılığıdır. Bu oran için de Keynesyen kâr payı ifadesini kullanacağız.

TABLO 3: Fiyatların Değişmediği Basit Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar ve Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer ve Kâr Oranlarının Aynı Sonucu Vermesi

	C^{TL}/V^{TL}	S^{TL}/V^{TL}	$S^{TL}/(C^{TL}+V^{TL})$	C(s)/V(s)	S(s)/V(s)	S(s)/[C(s)+V(s)]
t_1	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_2	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_3	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_4	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_5	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33

Tabloda görüldüğü üzere, fiyat hareketinin olmadığı basit yeniden üretim modelinde organik bileşimin, artı-değer oranının ve kâr oranının fiyatlar ya da değerler üzerinden hesaplanması aynı sonuçları vermektedir. Bundan sonra ele alınacak örneklerle genişleyen üretim modelinde veya fiyat hareketlerinin olduğu basit yeniden üretim modelinde bu eşitliklerin korunup korunmadığı araştırılacaktır. Marksist ve Keynesyen analizlerin birbirlerinden son derece farklı sonuçlar üretebildiklerini göstermek bu çalışmanın amaçlarından biri olacaktır.

* * *

Yukarıdaki basit yeniden üretim modelinde yatırım oranının %50'nin üzerine çıktığı herhangi bir durumda, sermayenin organik bileşimi yükselecektir ve yatırımın devamlılığı halinde model, genişleyen üretim modeline dönüşecektir. Sermaye birikimi ile bir birim emek saatin ürettiği çıktı miktarı (TL ve saat olarak) artmaktadır. Bu durumu örneklemek için aşağıdaki tabloda yıllık yatırım oranı ($Girdi_t/Çıktı_{t-1}$), %75 olarak alınmıştır.

TABLO 4: Genişleyen Yeniden Üretim Modeli

	K	W	Π	X	C	L	D	ESPAK	V	S
t_1	100	50	50	200	100	100	200	1	50	50
t_2	150	75	75	300	150	100	250	1,2	63	38
t_3	225	113	113	450	188	100	288	1,6	72	28
t_4	338	169	169	675	216	100	316	2,1	79	21
t_5	506	253	253	1013	237	100	337	3,0	84	16

Tablo 4'te görüldüğü üzere birinci çevrimde 100 TL olan sermaye büyüklüğü, çıktının %75'inin yatırıma dönüşmesi ile ikinci çevrimde 150 TL'ye yükselmektedir. Bir önceki örnekte olduğu gibi toplam çalışılan emek saatlik miktarın değişmediği varsayılmaktadır. Ulaşılan değer büyüklüklerinden hareketle hesaplanan Marksist ve Keynesyen oranlar aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

TABLO 5: Fiyatların Değişmediği Genişleyen Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar ve Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer ve Kâr Oranlarının Farklı Sonuçlar Vermesi

	C^{TL}/V^{TL}	S^{TL}/V^{TL}	$S^{TL}/(C^{TL}+V^{TL})$	C(s)/V(s)	S(s)/V(s)	S(s)/[C(s)+V(s)]
t_1	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_2	2,0	1,0	0,33	2,4	0,6	0,18
t_3	2,0	1,0	0,33	2,6	0,4	0,11
t_4	2,0	1,0	0,33	2,7	0,3	0,07
t_5	2,0	1,0	0,33	2,8	0,2	0,05

Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı ile hesaplanan sermayenin organik bileşim oranı Marx'ın beklentileriyle uyumlu olarak artmakta ve değer cinsinden hesaplanan kâr oranları da düşmektedir. Tablo 5'te açıkça görüldüğü gibi, TL üzerinden yapılan hesaplamalar bu yapısal eğilimi ortaya çıkaramamaktadır. Keynesyen kâr payı, bölüşüm oranı ve sermaye, ücret oranı sabit kalmaktadır.

* * *

Şimdi tekrar basit yeniden üretim modelinde olduğumuzu ve ikinci dönemden itibaren çıktı fiyatlarının her bir dönemde %50 arttığını varsayalım ve fiyat değişiminin paranın değeri ve kâr oranı üzerindeki etkisini ele alalım. Artık çıktı, t_2 döneminde 200 TL değil 300 TL'den satılacaktır.

TABLO 6: Fiyat Artışının Olduğu Durumda Basit Yeniden Üretim Modeli

Yukarıdaki tablodan t_2 döneminde gerçekleşen bu fiyat artışının etkilerini takip ettiğimizde değişen sermayenin değerinin düştüğünü, çünkü fiyat artışıyla birlikte emek saatin parasal karşılığının yükseldiğini görmekteyiz. Sonuçta emeğin eline geçen ücretin değer karşılığı azalmakta ve dolayısıyla üretimde harcanan emek saat sabit olsa bile sömürü oranı yükselmektedir, yani göreli artı değer artmaktadır. Değişmeyen sermaye bir önceki dönemden gelen değerini taşımakta (bir önceki dönemin ESPAK'ı ile oranlanmaktadır) ve fiyat artışının mantıken bir etkisi olmamaktadır.

Aşağıdaki tabloda açıkça görüldüğü gibi fiyat artışı, Keynesyen bölüşüm oranı ve kâr payını 3 katına çıkartmaktadır. Oysa değerler üzerinde hesaplanan Marksist artı değer oranı 2 kat, kâr oranı ise %50 oranında artmaktadır. Kuramların ulaştıkları sonuçlar birbirinden bir hayli farklıdır. Bu doğal bir durumdur, çünkü kuramlar birbirinden farklıdır. Kategorilerinin birbirleri yerine kullanılamazlığı, ampirik olarak da açıktır.

TABLO 7: Fiyatların Değiştiği Durumda Basit Yeniden Üretim Modelinde Fiyatlar ve Değerler Üzerinden Hesaplanan Organik Bileşim, Artı-Değer ve Kâr Oranlarının Farklı Sonuçlar Vermesi

	C^{TL}/V^{TL}	S^{TL}/V^{TL}	$S^{TL}/(C^{TL}+V^{TL})$	C(s)/V(s)	S(s)/V(s)	S(s)/[C(s)+V(s)]
t_1	2,0	1,0	0,33	2,0	1,0	0,33
t_2	2,0	3,0	1,00	3,0	2,0	0,50
t_3	2,0	3,0	1,00	3,0	2,0	0,50
t_4	2,0	3,0	1,00	3,0	2,0	0,50
t_5	2,0	3,0	1,00	3,0	2,0	0,50

* * *

Bu bölümde, değer kategorilerinin ATS yaklaşımında nasıl hesaplandığını, rakamsal örnekler üzerinden göstermeye çalıştık. Fiyatların sabit kaldığı/değiştiği basit yeniden üretim modeliyle birlikte genişleyen yeniden üretim modelini de betimledik. Bu üç farklı durum için hem Marksist hem de onun Keynesyen muadili olan oranları hesapladık. Sadece fiyatların değişmediği basit yeniden üretim modelinde Marksist ve Keynesyen oranların birbiriyle aynı sonuçlar ürettiğini gördük. Bunun beklenilir bir durum olduğunu, zira birbirinden farklı kuramların, somut gerçeklik karşısında farklı bakışlar ortaya koymakta olduğunu vurguladık.

4. Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımının Ampirik Uygulanabilirliği

Mandel, *Kapital*'in birinci cildine 1976 tarihinde yazdığı önsözde, metaların emek değerlerinin ampirik analizinin kuramsal olarak mümkün olduğunu, emek değerlerin ölçülmesindeki zorluğun kuramsal değil bütünüyle pratik bir zorluk olduğunu vurgular. Ancak toplam verilerden başlanıp ardından sektör sektör emek saat bilgilerinin derlenmesiyle ve sektörel Girdi-Çıktı ilişkisinin ele alınmasıyla böyle bir hesabın yapılabileceğini belirtir ve Engels'in *Kapital*'in üçüncü cildindeki notuna da referans vererek, istatistiksel veri derleme çalışmasının, tüm firmaların muhasebe defterlerinin açılıp teker teker incelenmesini gerektireceğini not eder (Mandel 1990: 45- 46).

Günümüzde, ulusun tüm ekonomik verilerinin derlenmesi işlevini devletlerin yüklenmiş olması, araştırmacıları bu zorlu ampirik hamallıktan "kurtarmıştır". Bu istatistikler 19. yüzyılda sadece ileri kapitalist devletlerde derlenebilirken, bugün tüm dünyada ulusal düzeyde makro ekonomik istatistikler şeklinde hesaplanmakta ve kamuoyuna sunulmaktadır. 20. yüzyılda yaşanan bir diğer gelişme ise *Tableau Economique*'nin bir benzerinin ampirik tahmininin yapılması olmuştur. Wassily Leontief'in 1919'da ABD ekonomisi için hazırladığı bu ilk Girdi-Çıktı (GÇ) tablosunun ardından, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tüm dünyada GÇ istatistikleri yaygınlık kazanmıştır. Bütün bu olanaklar karşısında kuramın ampirik uygulanabilirliğinin önündeki pratik zorluklar tamamen olmasa bile büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Büyük ölçüde diyoruz zira günümüzde kapitalist ekonomilerde ulusal düzeyde hesaplanan bu makro ekonomik istatistiklerin hemen hemen hepsi Keynesyen soyutlama çerçevesinde hazırlanmaktadır ve bu soyutlama Marksist kuramın ampirik uygulamasına olanak vermemektedir. Çalışmanın birinci bölümünde ele alındığı üzere, kuramların ampirik uygulanabilirliği sadece kendi soyutlamalarının tutarlılığını gerektirmemekte, bu soyutlamalar ile istatistiklerin soyutlamaları arasında bir uyumu zorunlu kılmaktadır. Çalışmamızın beşinci bölümünde, ulusal hesaplar sistemi Marksist inceleme için yeniden düzenlenmeye çalışılacaktır. Bu bölümden itibaren ise bu düzenlemelerin temelleri kurulmaya başlanacaktır. Burada öncelikli hedefimiz ATS kuramının istatistiklere uygulanmasını sağlayacak bir yöntem geliştirme çabası olacaktır. Marksist kuramın çevrim mantığı ile yıllık istatistik soyutlaması arasındaki uyumsuzluk burada ele alınacak ve çözüm önerileri özel olarak İmalat Sanayi İstatistikleri üzerinde yapılan bir uygulama ile geliştirilecektir.

A) Gerçekliğin Karmaşık Yapısında Sermaye Çevrimlerinin Soyutlanması

Marx'ın ortaya koyduğu haliyle kapitalist üretim biçiminde sermayenin zaman içinde kat ettiği evrim aşağıdaki gibi olmalıdır:

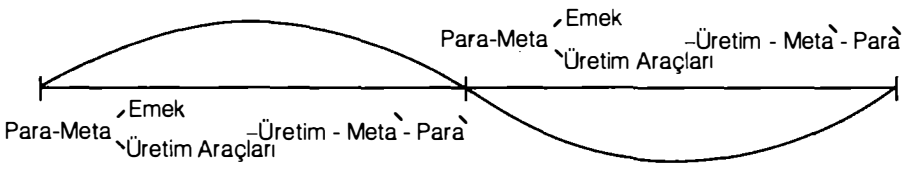
Para – Meta {Emek; Üretim Araçları} – Üretim – Meta' – Para' ....

Metalar için her bir alış anı simetrik olarak bir satış anına özdeştir, yani bir çevrime başlanması bir başka çevrimin tamamlanmasını gerektirir. Çevrimin başlangıç noktasının bir önceki çevrimin bitiş noktası olması zorunlu bir denkliktir. Bununla birlikte, çevrimlerin sıralı biçimde var olması sadece tasarımsal bir durumdur.

Üretim süreci gerçek hayatta hiçbir zaman tasarladığımız bu "sıralı ve disiplinli" haliyle var olmamaktadır. Yenisi başlamadan, bir önceki çevrimin tamamen sonlandığı bir durum gerçekçi değildir. Bir işletmede aynı anda bir taraftan girdi alımı yapılırken diğer taraftan ürünler piyasada satışa çıkarılabilmekte, yeni bir çevrime başlanılırken aynı anda eski bir çevrim tamamlanabilmektedir. Bütün bunlar yaşanırken bir taraftan da üretim süreci kesintisiz olarak devam edebilmektedir. Yani zamanın aynı noktasında birden çok çevrim aynı anda hayat bulabilmektedir. Oysa bizim kuramsal tasarımımıza göre sıralı bir yapı söz konusudur; çevrim tamamlanmadan yeni bir çevrime başlanamamaktadır.

Burada kullandığımız çevrim soyutlamasını grafikler yardımıyla göstermeye çalışalım. Çevrimleri sinüs eğrileri yardımıyla betimleyelim. Sinüs eğrisinin pozitif ve negatif bölümleri ardışık olarak birbirini takip eden çevrimleri temsil etmektedir. Eğrinin x eksenini kestiği noktalar bir önceki çevrimin bittiği ve yeni bir çevrimin başladığı noktalardır; buralarda paranın değerinin değişmesi beklenilir. Aşağıdaki grafikte ardışık iki çevrim gösterilmektedir.[49]

GRAFİK 4: Sermaye Çevrimlerinin Sinüs Eğrileriyle Gösterimi

Olgusal gerçeklik, her an binlerce çevrimin iç içe geçtiği bir karmaşadan ibarettir. Her bir çevrimin tamamlandığı noktada, yani zamanın her bir anında, paranın değerinin yeniden belirlendiği, dolayısıyla sermayenin değerinin değiştiği bir gerçektir. Marksist kuram bu karmaşık yapıyı ardışık çevrim dizgesi formunda soyutlamaktadır. Ardışık dizgeli çevrim tasarımı

49 Basit yeniden üretimi göstermek için ikinci çevrim de ilk çevrimin başlangıç büyüklüğü ile başlatılmıştır.

aslında olguların kolay incelenmesine izin veren basit bir yeniden düzenlemeden başka bir şey değildir (bkz. Marx, *Kapital II*).

Yayımlanan istatistiklere baktığımızda yıl içindeki sermaye çevrimlerinin toplulaştırılmış olarak verildiği görülmektedir. İstatistiklerin yıllık sunumu hukuki ve mali düzenlemeler için işlevseldir. Ancak fiyat hareketlerinin gündeme geldiği durumlarda, bu tür toplulaştırmalar, sermaye çevrimlerinin mantığını bozması nedeniyle yanlış sonuçlar doğurabilmektedir. Paranın değerindeki değişme anlarının birçoğu, bu toplulaştırma nedeniyle ortadan kaybolmaktadır.

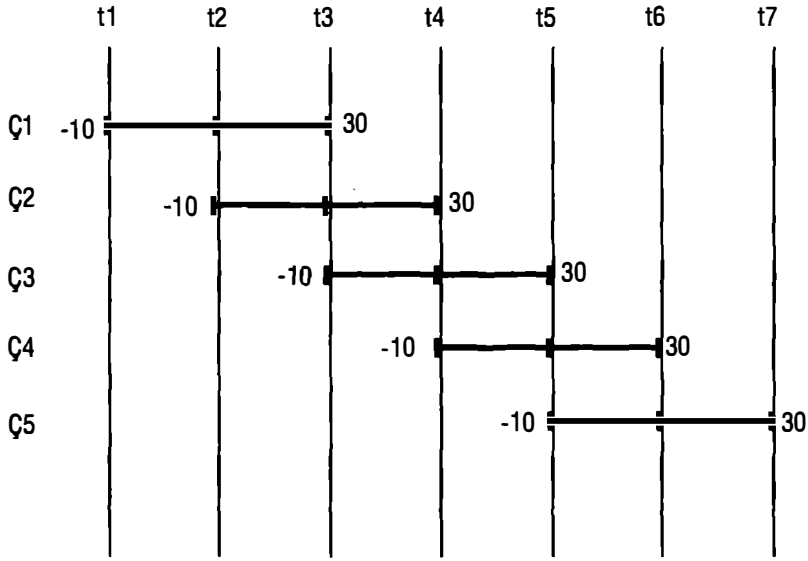
Özetle, istatistik periyodunun sermayenin çevrim periyotları ile örtüşmüyor oluşu, aşılması gereken ampirik bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Yapılması gereken şey, istatistiksel zaman kesitini, çevrim soyutlamasına yaklaştırmak için uygun biçimde kısaltmak olmalıdır. Yani enflasyonist ya da deflasyonist bir ortam söz konusuysa istatistikleri yıllık değil, ortalama sermaye çevrim uzunluğuna yakın bir periyodla kullanmak gerçeğe daha yakın ve daha az hatayı barındıran bir sonuç çıkaracaktır ortaya. En doğru çözüm, öncelikle sermayelerin yıl içindeki çevrim sayısını tahmin etmek ve buna göre yıllık istatistikleri çevrimsel istatistikler olarak yeniden düzenlemek olacaktır.

Bu bölümde grafikler ve rakamsal örnekler yardımıyla bu tespitleri açıklamaya çalışacağız. İlk olarak, sermaye çevrimi soyutlamasının anlamını netleştirmeye çalışalım.

Sermayedarın 10 TL'lik başlangıç sermayesi ile emekgücü ve ara malı satın aldığını ve üretim süreci sonucu 30 TL'lik değer ürettiğini, çıktının 20 TL'lik kısmının tüketildiğini, yani sermaye birikiminin olmadığını varsayalım. Bütün bu sürecin, yani malın üretiminden satışına kadar geçen sürecin iki işgünü gerektirdiğini varsayalım. Sermayedarın yeni bir çevrime başlamak ve bu iki işgünlük sürenin tamamlanmasını beklemesi için bir neden yoktur, yeter ki ikinci çevrime başlayabilmesi için gerekli olan sermayesi bulunsun. Sermayedar, ikinci günün başında, ilk çevrimin tamamlanmasını beklemeden, 10 TL ile yeni bir çevrim daha başlatabilir. Bu durumda üçüncü gün, ilk çevrim tamamlanmış ikinci çevrim ise yarılanmıştır.

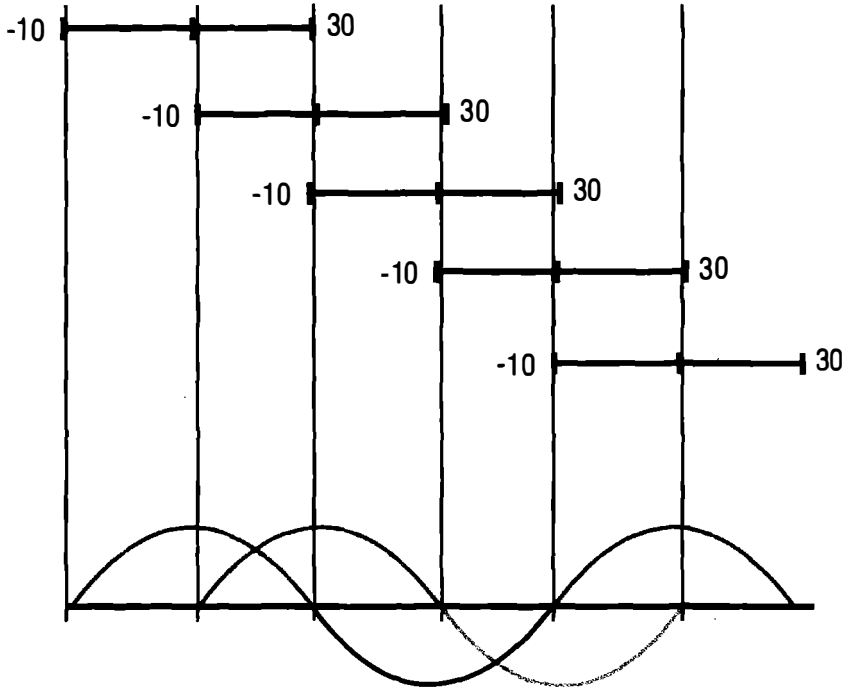
Sonuçta zamanın her bir noktasında birden çok çevrimin birbirinden farklı aşamalarının aynı anda varlığı söz konusu olacaktır. Aşağıdaki grafite bu anlatım çizgilerle gösterilmektedir. Örneğin t_3 anında birinci çevrim ($Ç_1$) bitmekte, ikinci çevrim ($Ç_2$) sürmekte ve üçüncü çevrime ise ($Ç_3$) yeni başlanmaktadır.

GRAFİK 5: Sermaye Çevrimlerinin Geçişli, Çoklu Yapısı

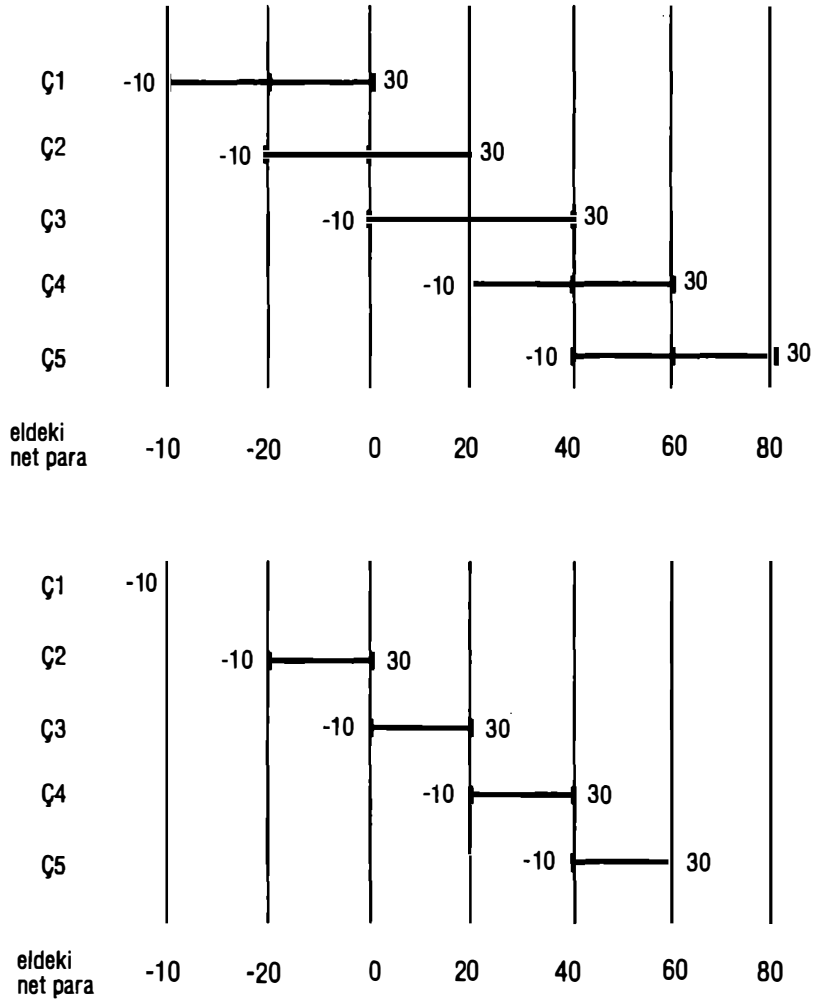
Bu çevrimleri sinüs eğrileri ile gösterecek olursak, aşağıdaki grafik oluşur.

GRAFİK 6: Sermaye Çevrimlerinin Geçişli, Çoklu Yapısının Sinüs Eğrileriyle Gösterimi

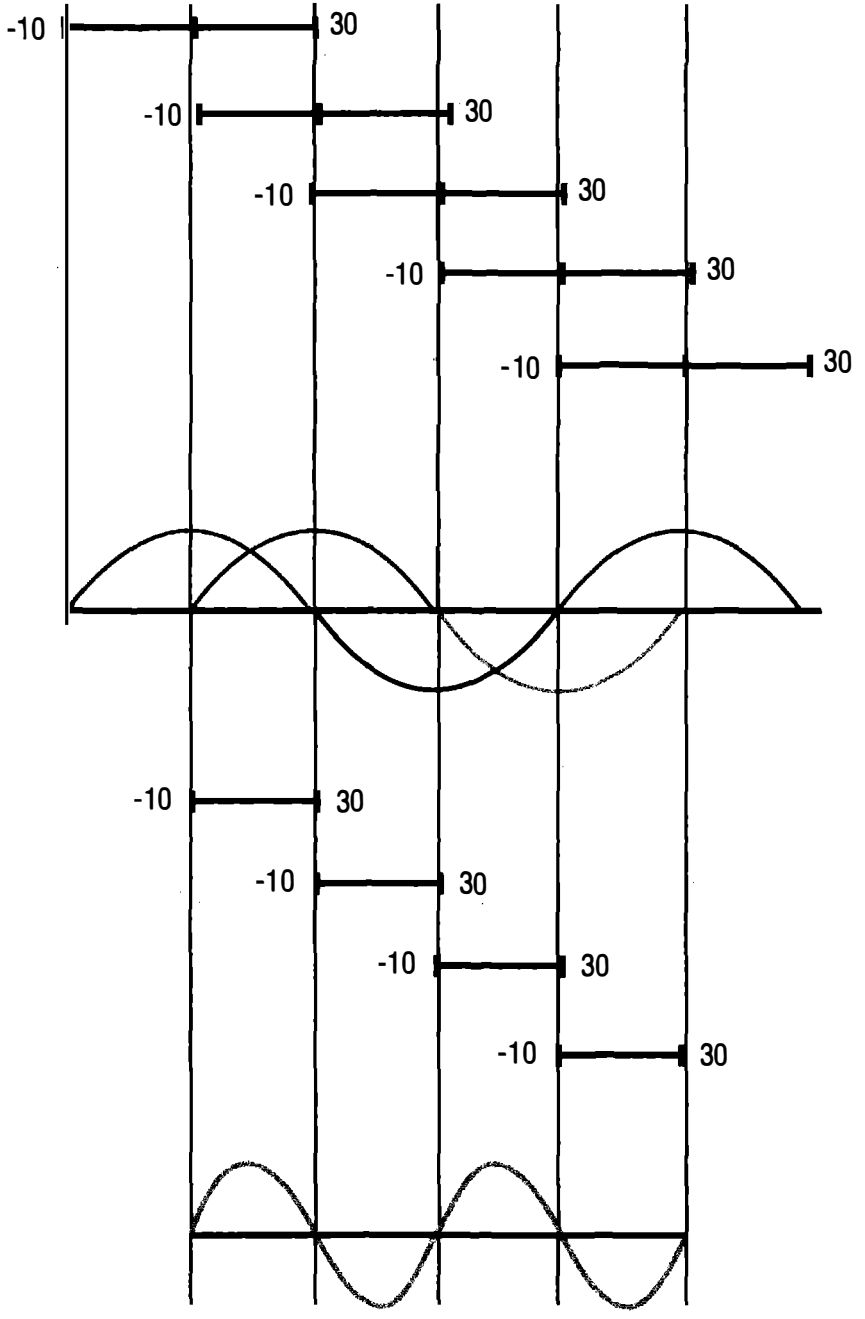
İkinci çevrimden itibaren iç içe geçen bu çevrimler, ardışık olarak sıralanmış çevrimler dizgesi şeklinde yeniden tasarlanabilir. Bu yeni tasarımda sermayedarın para hareketleri değişmemektedir. Bu durum aşağıdaki grafikte, çevrimler sinüs eğrilerinden tekrar çizgilere dönüştürülerek gösterilmeye çalışılmıştır.

GRAFİK 7: Çoklu Sermaye Çevrimlerinin, Tekil Bir Sermaye Çevrimine Dönüştürülmesi

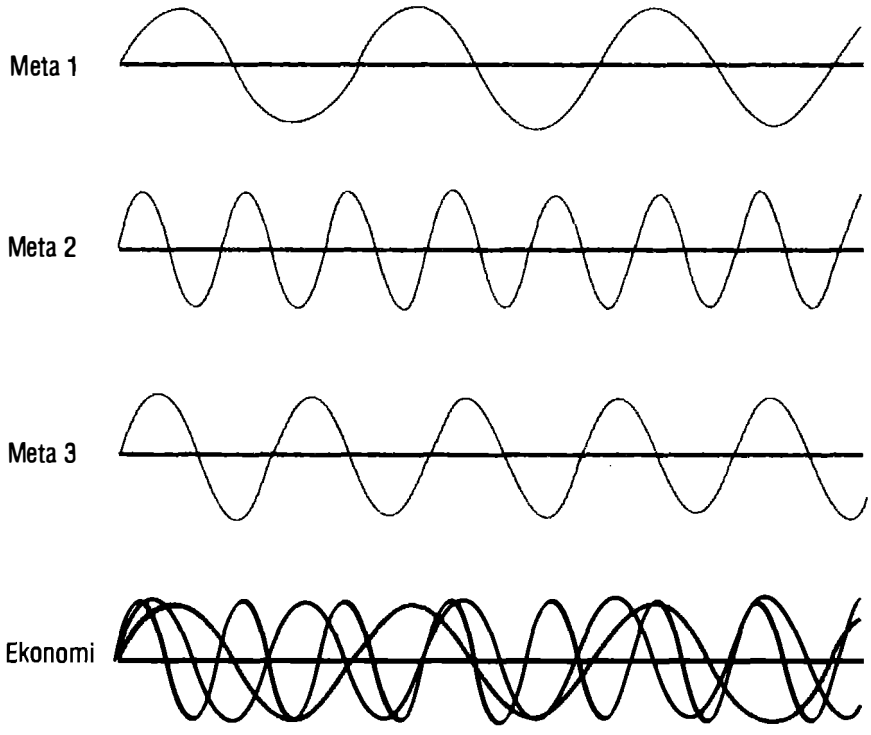
Yukarıdaki düzenleme, sinüs eğrileriyle yeniden sunulmaktadır. Düzenlememiz sayesinde sermaye çevrimleri, tek bir sinüs eğrisi ile anlatılabilmektedir, ki bu, en başta bahsedilen ardışık sistemi betimlemektedir.

GRAFİK 8: Çoklu Sermaye Çevrimlerinin Tekil Sermaye Çevrimine Dönüştürülmesinin Sinüs Eğrisi ile Gösterimi

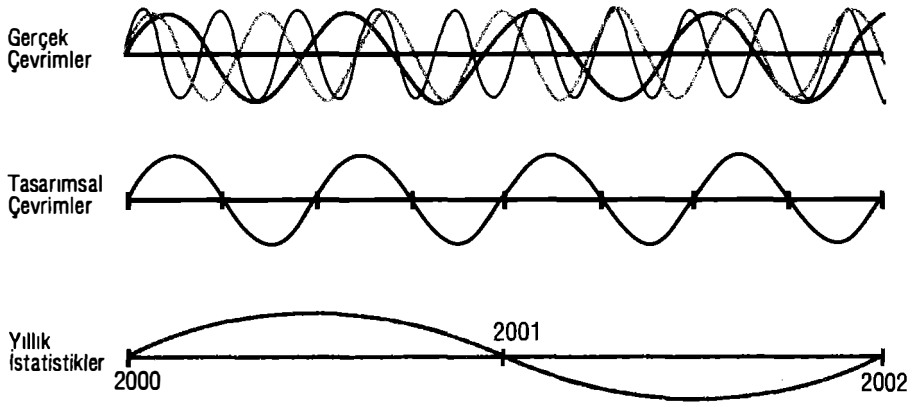
Gerçekliğin karmaşık yapısı, ancak soyutlanıp basitleştirilirse bilimsel olarak yorumlanabilir hale gelebilmektedir. Yukarıda tek bir üretim sürecindeki karmaşık ilişki basitleştirilmeye çalışılmıştır. Esasında toplam ekonomi için durum bundan pek de farklı değildir. Aşağıdaki şekilde, birbirinden farklı çevrim sürelerine sahip üç metadan oluşan bir ekonomide karşımıza çıkan çevrim deseni betimlenmektedir.

GRAFİK 9: Olgusal Gerçeklik Düzeyinde Çevrimlerin Karmaşası

Bizim bu çalışmada yapacağımız şey, bu karmaşık deseni çeşitli istatistikler yardımıyla tek bir çevrim dizgesi olarak soyutlamak olacaktır. Ekonomideki gerçek çevrim yapısı yerine onu belirli bir oranda betimleyen tasarımsal çevrimler üretmek olacaktır. Böylelikle zamanın hemen hemen her anında yeniden belirlenen paranın değerini doğru biçimde tahmin edebilmek için ortaya bir çaba konmuş olacaktır. Aşağıdaki şekilde, bu tasarımsal çevrimlerin, olgusal gerçeklik düzeyindeki yapıdan ve istatistiklerdeki yapıdan farkı ortaya konmaya çalışılmaktadır.

GRAFİK 10: Tasarımsal Çevrimler, Gerçek Çevrimler ve Yıllık İstatistikler

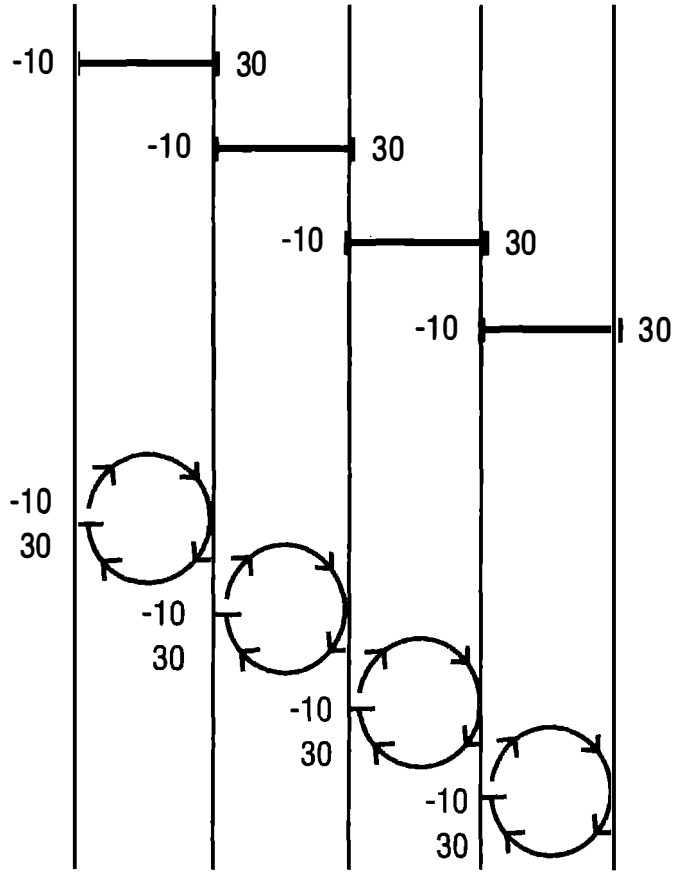
İlerleyen bölümlerde ve eklerde tasarımsal çevrimlerimizin tahminine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler verilecektir. Yöntem kabaca şu şekildedir: Ekonominin toplamında şirketlerin bilanço hesaplarındaki 'stok devir hızı oranları' kullanılarak, yıl içinde sermayenin ortalama kaç kez devrettiğine ilişkin bir tahmin geliştirilmekte ve buna göre bir yıllık dönem o kadar sayıda çevrime bölünmektedir. Yukarıdaki grafikte çevrim sayısının her bir yıl için 4 olduğu varsayılmaktadır.

Marksist bir inceleme için, gerçekliğin bir başka anlatımı olan yıllık istatistikler kullanıldığı takdirde, yanlış sonuçlar doğurabilen bir durum ortaya çıkacaktır. Fiyat hareketlerinin olduğu durumlarda, ki genellikle geçerli olan şeyin bu olması beklenir, yıllık istatistikler Marksist kuramın algısını tamamen bozabilecek deformasyonlar yaratabilmektedir. Bir istatistik yılında sermaye, kendini birden çok kez yeniden var ettiği, genişlettiği için yıllık veriler kullanarak paranın değeri üzerinden ardışık bir hesap yapmak olanaksız hale gelmektedir. Çevrimlerin kapandığı her nokta, yani eğri ile eksenin kesiştiği her nokta, paranın değerinin yeniden belirlendiği noktadır. Yıllık istatistikler adeta bu noktaların üzerinden atlamaktadır. Yukarıdaki şekilde olduğu gibi bir yıl içinde dört çevrim varsa ve sermaye birikimini anlamak için doğrudan yıllık istatistikler kullanılıyorsa, eldeki veriler, sermayenin geçtiği dört birikim/değersizleşme aşamasını kapsayamamakta, sadece yıl sonunda ulaşılan noktaya dair bilgi vermektedir. Fiyatların arttığı bir durumda paranın her bir çevrim sonunda kaybettiği değer analiz edilememekte, aşırı sermaye birikimi varmış gibi bir durum çıkmaktadır ortaya. Türkiye İmalat Sanayi verileri için yapılacak olan, sonuçları aşağıda ve Ek'te aktarılacak olan uygulamada bu hatanın pratik bir örneği de gösterilmektedir.

* * *

Bu bölümde Marx'ın kullandığı çevrim soyutlaması grafikler yardımıyla betimlenmiştir. Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı bu dizgeli çevrim mantığını kullanmaktadır. Bir önceki bölümde ele aldığımız eşzamanlı yaklaşımları ise bu çevrim mantığını tasfiye etmektedirler.

GRAFİK 11: Eşzamanlı Yaklaşımların Sermaye Çevrim Tasarımı

Yukarıdaki 11 numaralı grafik ise, eşzamanlı yaklaşımların sermaye çevrim tasarımını tanımlamaktadır. Eşzamanlı yaklaşımda her bir çevrimin başlangıç ve bitiş noktaları aynı anda gerçekleşmektedir. Zamansız olma durumunu betimleyebilmek için çevrimler birbirinden kopuk çember formlarında gösterilmiştir. Birbirinden kopuk 4 'an' vardır. Bu 'an'larda çevrimler başlamakta ve bitmektedir. Her bir çevrim kendi içinde kapanmaktadır. Çember formları, hem zamansızlığı hem de birbirinden kopuk çevrim

dengelerini betimliyor. Sermaye çevrimlerinin bu haliyle kopuk tasarımı, daha önceki bölümlerde ela alınan 'teknolojik gelişme ile kâr oranlarının düşmeyebileceği' tezinin ardındaki kuramsal temelleri oluşturmaktadır. Eşzamanlılık yaklaşımında, çıktıların değerinin düşmesi, girdilerin değerinin de düşmesini gerektirmektedir. Teknolojik değişimin yönüne göre sermaye çemberleri birbirinden bağımsız olarak bir sonraki çevrimde yukarıda ya da aşağıda yer alabilmektedir. Bu tasarımda çevrimlerin ardışıklığı söz konusu değildir. Çevrimler art arda yer alabilirler ama birbirinden bağımsızdırlar. Eşzamanlı yaklaşımın tutarlılığı sermaye çevrimlerinin kendi iç dengesini varsaymaktadır; ki bu da ancak ardışıklığı bozmak pahasına gerçekleştirilebilmektedir.

* * *

İstatistikler de tıpkı kavramlar gibi çeşitli soyutlamaların ürünüdür. Veriler gerçekliğin belirli bir formda yeniden düzenlenmiş halleridir. Çevrimsel dizge Marksist kuram için nasıl bir toplulaştırma ve zorunluluksa, istatistiklerin yıllık dizgeleri de benzer şekilde bir toplulaştırma ve zorunluluktur. Ancak bu ikisi iki ayrı kuramın/bakışın ürünüdür ve tutarsızdır. Buraya kadar olan incelemelerle yıllık istatistiklerin soyutlamasından, çevrim soyutlamasına geçişe ilişkin kuramsal bir adım atmış bulunuyoruz. Bir sonraki başlık altında bu yöntemin basit bir uygulamasına ilişkin bulgular ortaya konulacaktır.

B) 1980-2001 Türkiye İmalat Sanayii için Yapılan Hesaplamalar

Kitabın beşinci bölümünde ulusal hesaplar sistemine başvurularak Türkiye ekonomisinin bütünü için ampirik bir inceleme geliştirilmeye çalışılacaktır. Sermayenin ardındaki makro ilişkiyi çözmeye çalışan Marksist kuramın istatistiksel düzeyde oturabileceği tabanın ulusal gelir sistemi olduğu açıktır. Ancak bu bölümde ATS kuramının ampirik uygulama olanağını daha dar bir veri setinde sınamak için tekil bir sektör üzerinden araştırmaya başlanılacaktır. Kuramın sadece tek bir üretim sektörüne uygulanmasının, sınırları belli bir çaba olacağı en başta vurgulanmalıdır. Burada imalat sanayi üzerinden bu tür bir uygulamaya girişilmesinin sebebi, biraz önce belirttiğimiz gibi daha dar bir veri setinde pratik bir sınama çabasıdır ve kuramın ihtiyaç duyduğu minimum istatistiksel bilgiyi sunabilen nadir veri setlerinden birisinin 1980-2001[50] dönemi imalat sanayi istatistikleri olmasıdır. Bir diğer neden ise, firma ölçeği, organik bileşim ve kâr oranı ilişkisini

50 TÜİK'in imalat sanayii veri seti için 2001 yılı halen en güncel yıldır.

sınamaya elverişli en büyük tek veri setinin imalat sanayi verileri olmasıdır. Bu tür bir araştırmayı bir sonraki bölümde ulusal hesaplar sistemi için yapmak olanaklı olmayacaktır. Üstelik imalat sanayiinin yarattığı katma değerin ulusal gelir içerisinde ciddi bir payının olması, yapacağımız incelemenin makro boyutuna dair gündeme gelen kısıtı bir nebze kırabilmektedir.

Yukarıda ve EK 1 ve 2'de aktarılan sermaye çevrim tahmini yöntemlerinin İmalat Sanayii için uygulaması Ek 3'te sunulmuştur.[51] Aşağıda, bu tahminlerden hareketle hesaplanan değer kategorilerine ilişkin bulgular maddeler halinde ele alınıyor.

Modele ilişkin ulaşılan teknik bulgular aşağıdaki gibidir:

1. Çevrimsel Verilerin Yerine, Yıllık Verilerin Kullanılmadığı Durumda Negatif Artı-Değer Rakamları Elde Edilmiştir:

Çevrimsel düzenlemeler yapılmadığı takdirde imalat sanayiine uygulanacak ATS hesabı, anlamsız sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar aşağıda Tablo 8'de aktarılmaktadır. Enflasyonist ortamlarda beklenildiği üzere ESPAK zaman içinde artmakta (paranın değeri düşmekte); değişmeyen sermayenin değerindeki artışın ardışık gitmemesi nedeniyle hızla büyümekte ve bir süre sonra toplam değerin tamamının değişmeyen sermaye tarafından yaratıldığı hatta emeğin hiçbir değer yaratmadığı, kendi ücret karşılığını bile sermayenin değerinden aldığı, yani artı-değerin (ve artı-değer oranının) negatif düzeylere indiği bir durum çıkmaktadır ortaya. Bu durum aslında eşzamanlı çözümde teknolojinin ilerlemesiyle birlikte kâr oranlarının arttığı sonucuna ulaşan ve bir önceki bölümde değinilen kuramsal durumun simetriğidir. Burada artı-değer oranı düşmekte, hatta 1991 yılından itibaren negatif değerler almaktadır.

51 Değişkenlerin çevrim değerlerinin tahmini için uygulanan yöntem, *n* sayıda denklem ve bilinmeyenden oluşan basit bir problemin çözümünden başka bir şey değildir. İlk kısıt, yıl-içinde yaşanan çevrim değerlerinin toplamının, yıllık istatistik büyüklüğüne eşit olma gerekliliğinden gelir. İkinci kısıt ise bir varsayımdır: çevrimler arasındaki eğilimsel kırılmaların her bir yıl içindeki ortanca çevrimde gerçekleştiği varsayılmaktadır.

TABLO 8: İmalat Sanayiinde, ESPAK Yıllık Verilerle Hesaplandığında Artı-Değer Oranının Negatif Sonuçlar Vermesi

YIL	L_p (Saat)	W_p (Milyon TL)	K (Milyon TL)	$X=W_p+K+\Pi$ (Milyon TL)	ESPAK	S	V	S/V
1980	1.076.833.103	235.822	1.412.337	2.232.245	0,57	664.664.329	412.168.775	1,61
1981	1.161.087.126	329.002	2.276.714	3.627.079	0,71	694.823.049	466.264.077	1,49
1982	1.103.027.106	410.743	3.343.296	5.209.786	0,89	642.505.277	460.521.829	1,40
1983	1.249.595.199	713.628	4.773.112	7.239.233	1,10	598.866.881	650.728.318	0,92
1984	1.297.096.985	955.877	7.874.359	11.376.633	1,34	584.815.879	712.281.105	0,82
1985	1.352.649.564	1.051.760	12.153.822	17.810.656	1,71	737.963.206	614.686.358	1,20
1986	1.404.829.731	1.396.251	16.056.543	25.973.663	2,41	824.859.683	579.970.048	1,42
1987	1.464.266.827	2.189.242	26.613.312	40.754.324	3,26	791.780.781	672.486.046	1,18
1988	1.497.242.171	3.814.328	45.590.666	72.549.369	4,68	682.232.349	815.009.822	0,84
1989	1.477.251.849	7.789.432	78.225.814	123.685.926	6,80	331.576.820	1.145.675.029	0,29
1990	1.476.756.090	14.820.456	119.664.592	196.440.783	10,30	37.485.507	1.439.270.583	0,03
1991	1.311.631.047	29.305.857	188.544.331	321.538.864	16,39	- 476.756.610	1.788.387.657	**-0,27**
1992	1.378.497.641	55.125.790	341.448.808	589.380.970	26,53	- 699.344.515	2.077.842.156	**-0,34**
1993	1.361.988.926	90.267.489	608.905.930	1.061.218.687	43,65	- 706.107.527	2.068.096.453	**-0,34**
1994	1.286.709.373	140.909.439	1.292.665.157	2.213.940.437	71,64	- 680.134.193	1.966.843.567	**-0,35**
1995	1.355.421.113	234.922.483	2.788.941.023	4.543.864.665	112,80	- 727.305.561	2.082.726.673	**-0,35**
1996	1.466.668.158	443.565.962	4.760.443.358	7.679.764.734	175,86	- 1.055.659.884	2.522.328.042	**-0,42**
1997	1.641.565.704	959.125.789	9.978.893.398	16.238.241.938	278,12	- 1.807.072.878	3.448.638.582	**-0,52**
1998	1.743.326.269	1.861.470.214	16.972.190.357	27.585.483.657	439,48	- 2.492.305.481	4.235.631.750	**-0,59**
1999	1.584.064.262	3.069.257.619	24.767.075.294	40.832.361.285	704,74	- 2.771.100.390	4.355.164.652	**-0,64**
2000	1.633.477.470	4.942.157.892	42.793.383.724	66.532.186.374	1066,98	- 2.998.443.910	4.631.921.380	**-0,65**
2001	2.044.929.325	6.455.808.926	71.349.264.325	112.363.474.541	1630,46	- 1.914.581.012	3.959.510.338	**-0,48**

Tablodaki simgeler, daha önceki bölümlerde verilen tanımlarıyla kullanılmaktadır. Sağ alt köşesinde (p)'nin yer aldığı değişkenler, ilerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere üretken faaliyetleri nitelendirmektedir. Buna göre L_p ve W_p, sırasıyla, üretken konumda çalışılan yıllık emek saati ve üretken konumda çalışanlara yapılan yıllık ücret ödemelerini göstermektedir. İdari kadrolarda çalışanlar artı-değer üretmedikleri için incelemenin dışında bırakılmaktadır.

2. Çevrimsel Veriler Kullanılarak Hesaplanan Sömürü ve Kâr Oranlarının Seyri, Türkiye Ekonomisinin Yapısal Dönüşüm Patikalarıyla Uyumludur:

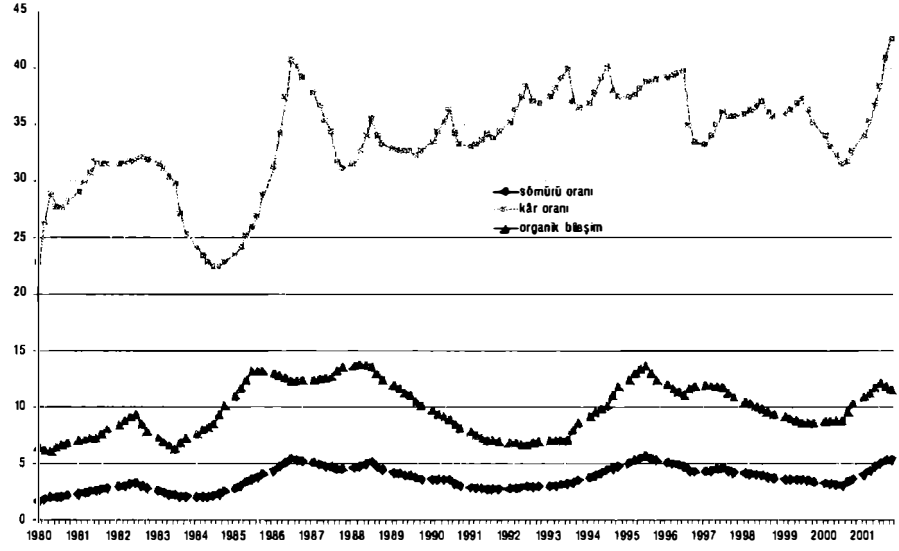
Aşağıdaki grafiklerde sömürü oranı, organik bileşim ve kâr oranı için elde edilen sonuçlar gösterilmektedir. Çevrimsel sonuçlar da burada aktarılmıştır. Bizim için önemli olan, değer kategorilerinin belirli bir çevrimde hangi büyüklüğü alacağı değil, yıllık sonuçlardır.

Grafik 13'te, sömürü oranlarının en yüksek olduğu yılların, kriz yılla-

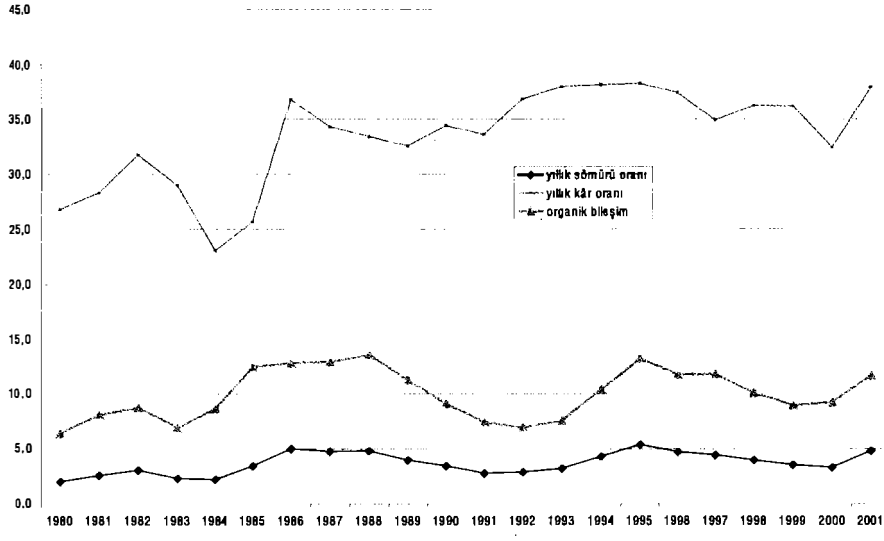
rının hemen ardından gelen yıllar olduğu görülmektedir. Sermayenin kriz karşısında sömürü oranlarının arttırılması yönünde refleks göstermiştir göstermiş olduğu ortadadır. İlginç bir nokta, 2001 yılında sermayenin sömürü oranını kriz yılı içinde 'yükseltilebilmiş' olmasıdır.

1984, 1991-1992, 1997 ve 2000 yılları kâr oranında sıkışmanın yaşandığı yıllar olmuştur, ki bu da "kriz" dönemlerine denk gelmektedir. Sömürü oranlarının tepe yaptığı dönemlerin ise kriz yıllarının hemen ardından gelen yıllar olduğu görülmektedir. 2001 krizinin bu anlamda yapısal farklılığı ortadadır.

GRAFİK 12: İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı, Sermayenin Organik Bileşimi ve Kâr Oranı (Çevrimsel Sonuçlar)

GRAFİK 13: İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı, Sermayenin Organik Bileşimi ve Kâr Oranı (Yıllık Sonuçlar)

3. İmalat Sanayiinde Küçük Ölçekli Firmalarda Sömürü Oranları, Büyük Ölçekli Firmalara Göre Daha Yüksektir:

İmalat sanayiindeki firmalar, çalıştırdıkları işçi sayısına göre büyük, küçük ve orta ölçekli olarak gruplandırıldığında, sermaye ve değer kategorilerine dair yapısal tespitler elde edilebilmektedir. Kuramsal beklentimiz, küçük ölçekli firmalarda organik bileşimin daha düşük, sömürü ve kâr oranının daha yüksek olması yönündedir. Büyük ölçekli firmalarda emek örgütlülüğünün daha yüksek oranlarda seyretmesi ve ücretlerin yüksekliği, sömürü oranının küçük ölçekli firmalara göre daha düşük gerçekleşmesini gerektirmektedir. Büyük ölçekli firmalarda, teknolojinin yoğun kullanımı nedeniyle, değişmeyen sermayenin ücretli emeğe oranının daha yüksek olması beklenilmelidir. Bu iki unsur bir arada, büyük ölçekli firmalardaki kâr oranının göreli olarak düşük gerçekleşmesine neden olur.

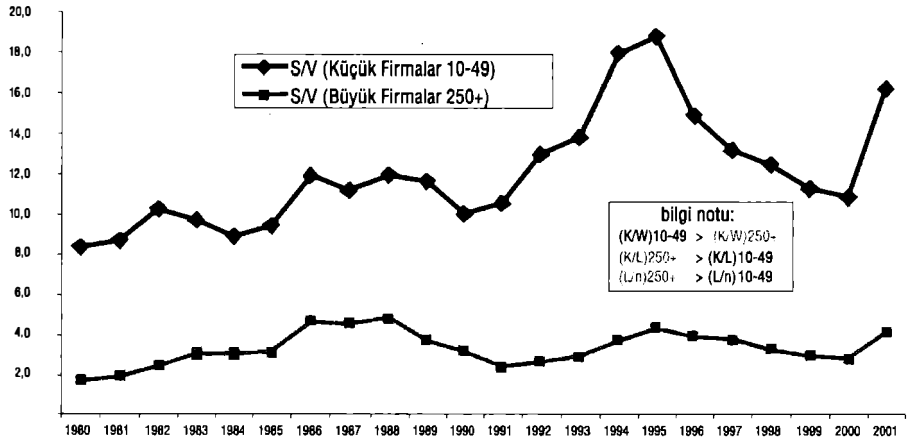
Aşağıdaki grafikte, bu beklentilerimizi sınamak için, orta ölçekli firmalar dışarıda bırakılarak sadece küçük ve büyük ölçekli firmalar ele alınmaktadır. Buna göre 10 ve 49 kişi arasında işçi kullanan firmalar küçük ve 250'den fazla işçi çalıştıran firmalar da büyük ölçekli firma olarak tanımlanmaktadır. Grafikte bilgi notu olarak, sermaye kullanımının ücret ödemelerine oranının (K/W), çalışılan emek saat başına kullanılan sermaye miktarının (K/L) ve kişi başına çalışılan emek saat miktarlarının (L/n) küçük ve büyük

ölçekli firmalar arasındaki farkı verilmektedir. Buna göre, kişi başına çalışılan emek saat ve emek saat başına kullanılan sermaye büyüklükleri, büyük ölçekli firmalarda, küçük ölçekli firmalara göre daha yüksektir.

Sömürü oranının iki tür firma arasında farklılaşması ve seyri, yukarıda aktardığımız beklentilerle uyumlu sonuçlar sunmaktadır. Yapısal olarak küçük ölçekli firmaların fazla mesai, esnek üretim gibi "araçları" kullanma kapasitesi daha yüksektir. Bu tespit, büyük ölçekli firmalara göre küçük ölçekli firmalarda daha yüksek seyreden sömürü oranlarıyla ve kriz konjonktüründe küçük ölçekli firmalarda sömürü oranının daha hızlı artışıyla doğrulanmaktadır.

Burada şu nokta vurgulanmalıdır ki, kayıtdışı işçi çalıştıran, taşeron firmaların da bu istatistiklere dâhil edilmesinin, tablodaki bulguları pekiştirmesi beklenilir. Kullanılan veriler, sadece kayıtlı üretim yapan firmalara ait verileri kapsamaktadır.

GRAFİK 14: İmalat Sanayiinde Firma Ölçeğine Göre Sömürü Oranları

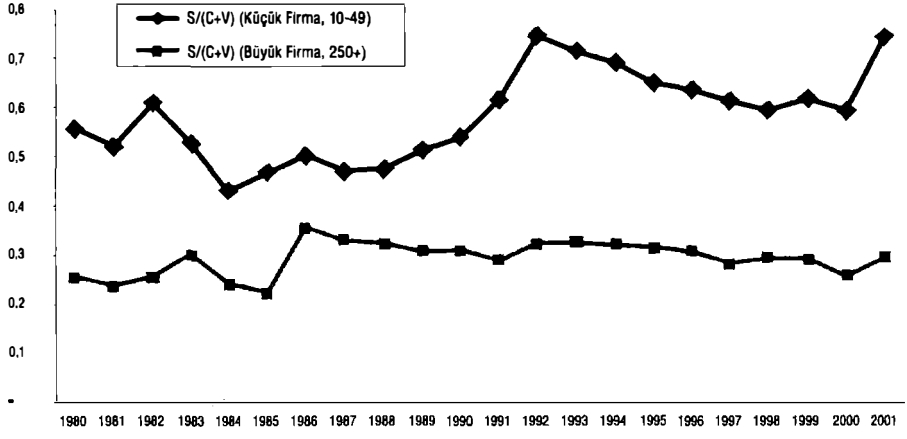

4. Büyük Ölçekli Firmalarda Keynesyen Kâr Payı, Marksist Kâr Oranına Göre Büyüktür; Küçük Ölçekli Firmalarda ise Tersi Bir Sonuç Elde Edilmektedir:

Yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı, Marksist kâr oranı kategorisinin büyük ölçekli firmalarda küçük ölçekli firmalara göre daha düşük değerler alması beklenmektedir. Aşağıda aktardığımız grafik bu tespiti doğruluyor. Grafikte ortaya çıkan bir diğer ilginç bulgu, büyük ölçekli firmalarda kâr oranının göreli olarak daha istikrarlı, küçük ölçekli firmalarda ise kâr oranının daha hareketli bir seyrinin olmasıdır. Bunun ardında da yine yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, küçük ölçekli firmaların yapısal olarak sömürü oranını ve sermayenin organik bileşimini daha hızlı kontrol edebilmesi yatmalıdır.

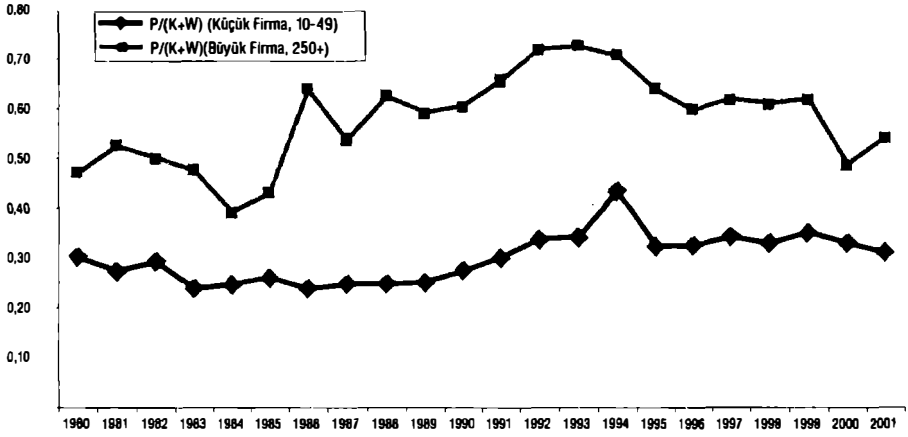
Grafikte bir kriz yılı olan 2001 yılında kâr oranında ortaya çıkan artış dikkat çekicidir. Kriz yılı aynı zamanda imalat sanayiinde firmaların kârlılıklarını arttırdıkları bir yıl olmuştur. İlginç olan bir diğer nokta, küçük ölçekli firmaların büyük ölçekli firmalara göre çok yüksek bir oranda kârlılığını arttırmış olmasıdır.

GRAFİK 15: Büyük ve Küçük Ölçekli Firmalarda Marksist Kâr Oranı

Bir muhasebe tanımı olarak, sadece fiyatlarla hesaplanan Keynesyen kâr oranı hesabı (kâr payı), yukarıda aktardığımız sonuçlardan farklı sonuçlar vermektedir. Keynesyen kâr oranı büyük ölçekli firmalar için, küçük ölçekli firmalara göre daha yüksektir. Bunun nedeni, büyük ölçekli firmaların Marksist anlamda yarattığı değerin düşük ama piyasa fiyatlarıyla elde ettiği kârın yüksek olmasıdır.

GRAFİK 16: Büyük ve Küçük Ölçekli Firmalarda Keynesyen Kâr Payı

5. Genel Değerlendirme:

Bu bölümde, ATS kuramının ampirik uygulamasına izin veren nadir veri setlerinden biri olan İmalat Sanayii verileri kullanılarak değer hesapları yapılmış ve ATS kuramının ampirik uygulamasının mümkün olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Çevrim tahminleri ilgili Ek'lerde sunulmuştur. Bu tahminlerden hareketle hesaplanan değer kategorilerinin anlamlı sonuçlar verdiği, ATS kuramının yıllık verilere uygulanmasının ise mümkün olmadığı gösterilmiştir. Ayrıca veri setinin sunduğu imkânlar dâhilinde, firma ölçeği ile organik bileşim, artı-değer oranı ve kâr oranı ilişkisi ele alınmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

Üretken Emek Tanımının Ardışık Tekil Sistem Kuramına Dâhil Edilmesi

Buraya kadar olan bölümlerde ampirik bir değer hesaplaması yapabilmek için ihtiyaç duyacağımız tek bir kategori dışında tüm kavramları ele almış bulunuyoruz. Kapitalist üretim biçiminde herhangi bir inceleme yapabilmemiz için gerekli olan son kategorimiz, üretken emek. Sona bırakıyor olmamız, üretken emek kavramının genellikle üzerinde kolay uzlaşılır bir kavram olmaması ve ilgili yazının genişliği nedeniyledir. Ampirik bölümde ele alacağımız hesaplamalardan biri olan Shaikh ve Tonak'ın yöntemi bu kavram üzerine kuruludur. Bir diğer yöntem olan Ardışık Tekil Sistem yaklaşımına üretken emek kategorisini ise buradaki incelememiz ardından biz dâhil etmeye çalışacağız.

Üretken emek kategorisi üzerinde netleşmek için öncelikle Marksist iktisat yazınındaki üretken emek tanımları ele alınacak ve bu tanımlar kategorileştirilmeye çalışılacaktır. Bu yazın sınıflaması üzerinden, analitik tanım ismiyle adlandırılan sınıflamanın kuramsal tutarlılığı ortaya konulmuş olacaktır. Daha sonra bu analitik tanımı netleştirebilmek için, ki bunun Marx'ın kuramındaki gerçek tanım olduğu iddiasını da taşıyarak, Marx'ın orijinal metinlerine başvurulacak ve üretken emek için kapsamlı bir açıklama yapılmaya çalışılacaktır.

Bu bölümde elde edilen tanımsal netlik ile hem Shaikh ve Tonak'ın ampirik değer hesaplamaları okuyucu için anlaşılabilir kılınmış olacak, hem de Ardışık Tekil Sistem'in değer kategorilerine dair tanımlarının bu soyutluk düzeyinde yeniden üretilmesi sağlanmış olacaktır. Bölüm ATS için önerilen bu yeni kategorilerin matematiksel gösterimiyle sonlandırılacaktır.

1. Üretken Emek Tanımının Anlamlılığı, Bir Yazın Değerlendirmesi

Marx'ın aynı satırlarına referans vermelerine karşın, birbirlerinden tamamen zıt sonuçlara ulaşan çalışmalarla dolu bir yazın içinden nasıl çıkıla-

bilir? Hangi tanımın, Marx'ın doğru yorumu ya da kendi araştırmamız ile tutarlı yorum olduğunu tespit etmenin yolu nedir?

Bu sorular, kitabın birinci bölümünde aktarılan soyutlama-sorunsal ilişkisi üzerinden yanıtlanmaya çalışılacaktır. Bütün soyutlamalar, çok belirlenimli olgusal gerçeklik karşısında bir yer bulabilecek/doğrulanabilecektir. Ancak herhangi bir sorunsal için herhangi bir soyutlamanın uygun/yeterli/doğru olması beklenemez. Örneğin, 'kapitalist devleti anlamlandırma' sorunsalı için sadece bürokrasi ile sermaye ilişkisinin soyutlanması yeterli olmayacaktır, soyutlanan bu ilişkinin olgusal varlığı ortadadır ve doğrulanabilir, ancak sorunsala tam olarak yanıt veremez.[52] Bir başka örnek olarak "kamu harcamalarının sınıflar arasında yansıması" konusu ele alınabilir. Bu konu çerçevesinde değer sisteminin analitik bir incelemesini yapmak için başka, toplumsal yeniden üretim mekanizmalarını çözümlemek için işlevsel bir inceleme yapmak için başka soyutlamalar yapılmalıdır. Zira bu ikisi birbirinden farklı sorunsallardır. Örneğin ilk sorunsal için, kamu harcamasının yarattığı faktör gelirleri soyutlanabilir (örneğin bir okul yapılıyorsa, bu okul inşaatı için devletin üretim faktörlerine yaptığı ödemeler), diğer sorunsal için ise harcamanın toplumsal bölüşüm sürecindeki doğrudan ya da dolaylı işlevsel etkileri soyutlanabilir (yani bu okulun işçi sınıfı ve kapitalist sınıf için yaratacağı fayda).[53]

İşte bu soyutlama-sorunsal ilişkisi, üretken emek tanımlarının anlaşılabilmesi ve doğru tanımın seçilebilmesi için kritik önemde olacaktır.

* * *

"Bir adam, bir dizi manüfaktür işçisi çalıştırarak zenginleşir; bir dizi hizmetkâr tutmakla yoksullaşır."

(Smith 1985: 271)

Üretken emek, sermaye için artı-değer üreten emektir. Yani, "genel olarak" üretken emek değil, "sermaye için üretken olan" emektir. Bu tanım, bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi Marx'ın kendinden önceki iktisatçıların tanımlarına dair yıkıcı eleştirileriyle inşa edilmiştir. Üretken olan/üretken olmayan ayrımının, sorunsalını araştırmaya Marx'ın referans

52 Burada Ralph Miliband ve Nicos Poulantzas'ın 1969 yılında başlayan ve 1970'lerin ortalarına kadar devam eden kapitalist toplumda devlet üzerine yaptıkları tartışmalara referans veriliyor. Tartışmanın bibliografisi şu şekildedir: Miliband (1969, 1970, 1973), Poulantzas (1969, 1976).

53 Boratav (1965) çalışmasında bu noktaya işaret edilmektedir.

verdiği Adam Smith'teki kavramın ilk haline değinerek başlamak, tanımların tarihsellik boyutunu görmek için de yerinde olacaktır.

Smith'e göre üretken emek, maddi bir varlık yaratan, dayanıklı mal üreten emektir. Değeri fiziksel değer olarak soyutlayan bu tanımın, günümüz için pek bir anlam ifade etmesi beklenemez. Ancak bu tanımın, Smith'in bir bütün olarak kuramıyla ve incelemesinin sorunsalıyla ilişkisi açıktır.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de, sanayi kapitalizmine doğru hızla bir devinim gerçekleşmekte ancak henüz manüfaktür üretim yaygınlığını korumakta, feodal kalıntılar varlığını sürdürmektedir. Keza, Smith'in gözlemlerinin temelini oluşturan başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletleri de kapitalizme ulaşma noktasında İngiltere'den çok daha geridir. Üretim güçlerinin gelişme düzeyi açısından, aristokrasi ile hesaplaşmanın daha tamamlanmadığı söylenebilir. Smith, ulusal zenginliğin artmasını manüfaktür üretimin ve sermaye birikiminin artmasına bağlar. İşte bu noktada şu tespiti yapar; sermayenin birikebilmesini sağlayacak şeyler aristokratik şatafatlar değil, ömürlü/kalıcı metalardır. Hizmetkarların emeği değer üretmez, üretilen değerden eksilme yaratır. Dayanıklı malların üretilmesi yani üretken harcamaların artması toplum zenginliğinin artmasının temel koşuludur.[54]

Bu tanımın, ancak kapitalizmin ortaya çıkış evresinin sorunsalı ve dönemin tarihsel aşaması için anlamlı olduğu açıktır. Marx'ın yaşadığı dönemde emek ve toprak çoktan metalaşmış; sermaye, toplum üzerindeki tahakkümünü inşa etmiştir. Sermayenin birikim dinamiğini ve sınıf mücadelelerini toplumsal hareket yasalarının temeline almak Marx'ın ve Marksizmin temel perspektifi olmuştur. Girişte değinildiği gibi bu bölümde öncelikle Marx değil, Marx'ın yorumları tartışılacak ve bir yazın değerlendirmesi yapılacaktır. Üretken emek/üretken olmayan emek ayrımını reddedenler bir kenara bırakılacak olursa[55], Marksist yazın içinde kalan tartışmalar, sorunsalları ve

54 "Manüfaktür alanında önemli bir ilerleme sağlayan büyük bir köyde yaşayanların, bazen, çevreye yüksek bir lordun yerleşmesi sonucu, yoksul ve işsiz duruma düştükleri görülmüştür" (Smith 1985: 276). "Bazı kişilerin israfı, başka kişilerin tutumluluğuyla karşılanmazsa, her müsrif kişinin tutumu, üretken kişinin ekmeğiyle üretken olmayanı besleyerek, hem kendisinin hem de ülkesinin yoksullaşmasına yol açar" (1985: 278). "Kişi elindekilerden bir bölümünü ne çeşit olursa olsun üretken olmayan insanları beslemekte kullandığı zaman, bu bölüm o andan itibaren sermayesinden çekilmiş.... olmaktadır" (1985: 273).
"Harcamaları başlıca dayanıklı mallar üzerine olan kişinin ihtişamı, her günkü harcaması bir sonraki günün etkisini arttırıp çoğaltarak katkıda bulunduğu için durmadan artar..." (1985: 284).

55 Marksizmin içinde yer alan ancak bu ayrımı reddeden düşünürlerin belki de en "radikali" David Laibman'dır. Laibman, üretken olan olmayan ayrımının, burjuva iktisadının klasik dönemine özgü bir tartışmanın ürünü olduğunu, Marx'ın bu bakışı eleştirmek için bu kavramları andığını, bu ayrımın gelişmiş kapitalist ekonomileri anlamak için uygun olmadığını, yazın üzerindeki olumsuz tesirinin kurama yaptığı olumlu katkılardan fazla olduğunu, bu nedenle de Marksist tartışmalardan atılıp, kendisinden kurtulunması gerektiğini iddia etmektedir. Olgusal düzeyde açıklamaya ihtiyaç duyulan ayrımların başka kavramlarla yapılmaya devam edilebileceğini de ekler (Laibman 1992).

soyutlamaları itibariyle üç başlık etrafında toplulaştırılmaya çalışılacaktır. Bu toplulaştırma üretken emek yazını için bir şemalaştırma denemesidir.

A) Analitik Tanım

Bu tanıma göre, Marksist çözümlemenin ve Marksist iktisadın sorunsalı kapitalist sermaye birikiminin (ve büyümenin) dinamiklerini anlamaktır ve Marksist kuramın sermaye birikimini anlamaya yönelik temel soyutlaması da "artı-değer" kavramıdır. İşte üretken emek kategorisine bu noktada ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bütün emek kategorileri artı-değer üretmemektedir. Bazı kategoriler ekonomide fiyat büyüklükleri yaratsa da artı-değer üretmezler. Yalnızca artı-değer üreten faaliyetler üretken olarak değerlendirilmelidir.

Üretken emek kavramı tarihsel bir perspektife oturmaktadır. Marx burjuva aklının dar kafalılığının, sermaye için üretken olan emek ile genel olarak üretken olan emeği birbirine karıştırdığını belirtmektedir (Marx, *Grundrisse*: 218). Tarihselliğinden kopardığımızda "herhangi bir şey üreten emek"[56] üretken olacaktır, oysa *kapitalist üretim tarzı için* işlevsel olan emek farklıdır ve bu nedenle sermaye açısından üretken olan emek, genel anlamda üretken olma niteliği ile tanımlanamaz (Gough 1972).

Analitik bakış, emeğin ürettiği malın kullanım değerini üretken emek ayrımı için kriter olarak almaz. Yani emeğin yarattığı değerin kullanıcısı ve toplumsal yeniden üretim için işlevselliğine bakmaz; önemli olan sermaye için artı-değer üretiyor olmasıdır.

Örneğin dolaşım emeği üretken değildir. Dolaşım emeği, sermaye çevriminin tamamlanması için işlevsel olsa da, sadece var olan geçerli değerin el değiştirmesini sağlıyor olması itibariyle yani yeni bir artı-değer yaratmaması itibariyle üretken değildir. Aynı şey, finansal hizmetler için de geçerlidir. Sermaye için fayda yaratıyor olsa da bu hizmetler sadece var olan artı-değerin el değiştirmesine dairdir. Depolama ve ulaşım hizmetleri gibi faaliyetler ise, üretim sürecinin bu alanlarda devam ediyor olması koşuluyla üretkendir. Örneğin, depolanırken ürüne nihai formu veriliyorsa ya da ulaşım yolu ile ürünün kullanım değeri (başka bir noktada tüketilmesine olanak sağlanması) şekilleniyorsa, bu faaliyetler üretken olacaktır. Mal ya da hizmet üretiliyor olması, emeğin kafa emeği ya da kol emeği olması, artı-değer üretiminin belirleyicisi değildir ve bu nedenle üretken emek ayrımı için anlamlı kriterler değildir.

56 Marx, üretkenliğin tarihsel özelliğini anlamaya çalışır. Doğanın insanın isteği doğrultusunda şekillendirilmesi, maddi form değiştirilmesi yani bir kullanım değeri yaratılmasıdır genel olarak üretkenlik. Bu anlamda kullanım değeri üreten bütün emek faydalı emektir aynı zamanda (Gough 1972).

Ücretli emek olmaları itibariyle ve emek güçlerini piyasada satmaları itibariyle üretken emek de, üretken olmayan emek de sömürü ilişkisine tabidir. Yani üretken olmayan emek artı-değer yaratmamasına rağmen sömürülmektedir. Anlatımı kolaylaştırmak için söyle bir örnek verebiliriz. İnşaatı yeni tamamlanmış bir apartmanda satışa hazır daireler olduğunu ve bir emlakçının bu dairelerin satışını gerçekleştirdiğini düşünelim. Bu örnekte inşaatın tamamlanmasında çalıştırılan işçi üretken emek, emlakçının yanında çalışan işçi ile birlikte emlakçı ise üretken olmayan emektir. Zira, emlakçılık faaliyeti yeni bir değer üretmemektedir, daha önce üretilmiş değerin (inşaat işçisinin artı-değeri) mülkiyet değiştirmesini (dairenin müteahhidin mülkiyetinden, konut sahibi olmak isteyen bireyin mülkiyetine geçmesini) sağlamaktadır. Mülkiyet değiştirmeyi bir kullanım değeri olarak alırsak, bu kullanım değerini üreten emek, emlakçının yanında çalışan işçinin emeği olacaktır. Bu işçi günde 10 saat çalışmakta, ancak emeğinin karşılığı olarak 4 saatlik bir ücret değeri almakta ise, 6 saatlik emek karşılığı sömürülüyor olacaktır. Burada emlakçının kârı ve işçinin ücreti, daha önce yaratılmış bir artı-değer havuzundan karşılanacaktır.

Örnekte de görüldüğü gibi, üretken olmayan sektörün kârı ve üretken olmayan emeğin ücreti, artı-değer kitlesinin yeniden bölüşümü ile sağlanır. Tek tek sermayenin kârlılıklarını arttırmak ya da rekabet nedeniyle kârlılıklarının düşmesine engel olmak için üretken olmayan (pazarlama, reklam, finans gibi) emek kategorileri önemli işlevler üstlenebilir. Bu nedenle, sermayeler arası rekabetin artması ile birlikte, üretken olmayan alanın genişlemesi eğilimi ortaya çıkabilir. Ancak bir bütün olarak üretken olmayan alanın genişliyor olması, sermaye birikimi üzerinde olumsuz bir baskı yaratacaktır.

İşte bu nedenle, üretken olan/üretken olmayan emek ayrımının yukarıda özetlendiği gibi "sermaye için artı-değer üretimi" kriteriyle yapılıyor olması, kapitalist birikimin incelenebilmesi için işlevsel ve analitik bir çerçeve sunar. Bu tanıma göre üretken emek, sermaye birikimine ayrılabilecek artı-değerle, kâr oranlarının düşme eğilimiyle[57], kamunun ekonomiye müdahalesiyle, uluslararası ticaret ve sermaye hareketleriyle ilişkili bir kategoridir (Moseley 1991, Leadbeater 1985, Shaikh ve Tonak 1994, Mohun 1999, Savran ve Tonak 1999).

57 1970'lerin ortasında başlayan daralmayla birlikte aynı anda hem işsizlik artmış hem de kâr oranları düşmüştür. Kâr sıkışması kuramcılarına göre bu ikisini birlikte açıklamak olanaklı değildir. Oysa üretken emek kategorisiyle birlikte azalan kâr oranları yaklaşımı tatmin edici bir açıklama sunmaktadır: Yüksek işsizlik oranları kâr oranlarını artırmıştır, ancak istihdam içinde artmakta olan üretken olmayan emek alanının varlığı, bu artışı tersine çevirecek kadar güçlü olduğu için sonuçta kâr oranları azalmıştır (Moseley 1994).

B) Emeğin Yarattığı Ürünün Kullanım Değerine Göre Yapılan İşlevsel Tanım

Sadece artı-değer yaratan değil, artı-değerin oluşmasına, artmasına katkıda bulunan emek de üretken emektir. Emeğin ürettiği kullanım değerini, yani üretilen malın toplumsal yeniden üretimdeki işlevini de göz önüne almak gerekir. Zira artı-değeri arttırmanın yollarından biri de göreli artı-değeri artırmaktadır. Bu tanıma göre her haliyle, artı-değer yaratma sürecini doğrudan/dolaylı besleyen emek faaliyetleri (hatta tanım daha da genişletilerek sermayeye kâr sağlayan emek), üretken emek olarak alınacaktır.

Bu yaklaşımda yapılan soyutlama, emek gücünün yarattığı mal ve hizmetin kullanım değeridir. Eğer emek göreli artı-değeri artıracak bir işte çalışıyorsa bu, üretken emek olacaktır (Cockshott ve Zachariah 2004). Faaliyetin üretken olup olmaması sermaye çevrimindeki konumu üzerinden değil sermaye çevrimi için işlevselliği üzerinden tanımlanır. Emek gücünün yeniden üretimini sağlayan emek (ev içi üretim ve kamu hizmetleri) de üretken emek tanımına girecektir.

Kullanım değeri üzerinden yapılan ayrımın Sraffa'nın kuramsal çerçevesiyle yakın bir ilişkisi vardır. Örneğin Paul Bullock, Sraffa'nın temel-temel olmayan mallar[58] ayrımının üretken olan olmayan faaliyetler ayrımı için anlamlı bir bakış sunduğunu düşünmektedir (Laibman 1992). Temel-temel olmayan mallar ayrımı ile kullanım değeri incelemeye dâhil edilmiş olur. Emekçinin tükettiği malların üretimine etki eden tüm sektörler, dolaylı olarak emek gücünün yeniden üretiminde kullanılan tüm mal ve hizmetler, göreli artı-değeri değiştiren tüm faaliyetler, üretken olarak değerlendirilir.

Jacques Gouverneur'a göre sadece profesyonel olmayan işler üretken alan dışında bırakılmalıdır. Böylece Gouverneur, üretken emek ayrımını benimsemekle birlikte, işlevselliği üzerinden üretken alanın tanımını olabildiğince genişletmektedir. Dolaşım ve denetim emeğinin de kapitalist toplumun toplam gelirine bir katkı yaptığını, bunların kapitalist büyüme için bir engel teşkil etmediğini savunur (Gouverneur 1990).

Üretkenliğin bu tanımı emek verimliliğini arttırıcı bütün üretim faaliyetlerini kapsadığı için, ücretli emek dışında, kendi hesabına çalışanların ve hatta kapitalistik olmayan faaliyetlerin de (kamusal hizmetler gibi) bu tanıma dâhil edilmesi gerekir.

E. K. Hunt, üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayan, kapitalizmin yasal, kurumsal ve ideolojik temellerini teşkil eden savunma, eğitim gibi alanların emek gücünün yeniden üretimini etkilediğine ve kârlılığı be-

58 Temel mallar, bütün malların fiyatları ve kâr oranı için belirleyici olan mallardır; diğerleri ise sadece kendi fiyatlarını belirler.

lirlediğine ve bu nedenle üretken olmayan alana dâhil edilmesinin anlamsızlığına dair vurgu yapar (Hunt 1979).

Bu nokta, kullanım değerinin işin içine girmesi nedeniyle, analitik tanımın analitik niteliğinin bozulmaya başladığı noktadır.[59] Yine bir örnekle, bu sefer analitik tanım ile işlevsel tanım arasındaki farkı netleştirmeye ve kısaca işlevsel tanımın değerlendirmesini yapmaya çalışalım:

Fabrikada istihdam edilen bir bilgisayar mühendisinin, üretimde verimliliği arttıracak yeni bir bilgisayar programı tasarladığını düşünelim. Analitik tanıma göre, bu mühendis yarattığı üründen bağımsız olarak, ücretli emekçi olması ve sermaye için artı-değer üretmesi itibariyle üretkendir. İkinci tanıma göre ise mühendis hem sermaye için satılabilir bir bilgisayar yaratmış olması dolayısı ile hem de daha sonra bu bilgisayarı kullanacak olan işçilerin verimliliğini dolaylı olarak arttırmış olacağı için (yani göreli artı-değer üretimini artıracağı için) üretken addedilecektir.

Bu ikinci tanımda dolaylı etkinin şimdiden incelemeye alınması analitik çerçeveyi bozacaktır. Bu etki analitik tanıma göre, bilgisayarı bir sonraki dönemde kullanıp daha 'verimli' çalışacak işçinin o dönemde sermaye için yaratacağı artı-değerde kapsanmalıdır.[60] Oysa işlevsel tanıma göre bu artı-değer artışı, bilgisayar mühendisinin emeğine atfedilmelidir. İşlevsellik, etkiyle birlikte sonucunu da analize dâhil eder; analitik tanım her bir sonucu kendi bağlamında ele alır. İşlevsel tanım kapitalist alanın genişleme dinamikleri hakkında bilgilendirici olabilir. Sermayenin toplum üzerindeki dolaylı olarak tahakkümünü arttırma araçlarına işaret eder; örneğin ev içi üretimin göreli artı-değer üretimi üzerinde etkili olduğunu ortaya koyar; ama artı değerin miktarını ölçemez. Bu tanım, değer üretim alanının nasıl genişlediğinin ortaya konması için faydalı olabilir. Bu nedenle bu tanımı, değerin niceliğini araştıran analitik analiz için kullanmak soyutlama-sorunsal ilişkisinde tutarsızlık yaratacaktır.

59 Bu çizginin en uç noktası, kullanım değerinden faydaya doğru kayma tehlikesi içerir. Faydaya kayıldığında ise artık başka bir kuramın sorunsalı içine girilmiş olunacaktır.

60 Savran ve Tonak'ın (1999), üretken olmayan dolaşım alanındaki faaliyetlerin, artı-değer üretimi üzerindeki dolaylı etkisi bağlamındaki tartışmada, bu etkinin analitik tanıma göre incelemeye dâhil edilmemesi gerektiği, aksi halde mükerrer sayım *(double counting)* problemine yol açacağı vurgusu benzer bir noktaya işaret etmektedir.

C) Politik Sorunsallar Üzerinden Yapılan Tanımlar

> *[Burjuva iktisatçıları] "böyle bir ayrım yapmanın güçlü bir toplumsal eleştirme aracı olacağını ve kolayca kapitalist düzenin canevine yönelecek bir silaha dönüşebileceğini bilmektedir"*
>
> (Baran 1957: 116).

Bu tanımlara göre iktisadi süreçlere yapılan vurgu, toplumsal dinamiklerin önemli belirleyicisi olan sınıf mücadelesini geri plana itmektedir. Hatta Marksist kuramın siyasi sorunsalı bazen tamamen göz ardı edilmektedir. Marksist tartışmaların yönelimi kapitalizmden sosyalizme geçiş perspektifini kurmak, politik mücadele sürecine olan vurguyu arttırmak doğrultusunda kurulmalıdır. Bu perspektifin 1960'ların sonunda sınıf mücadelesinin yükseldiği bir ortamda gelişmesi (ve 1990'larda neoliberalizmin hegemonyası altında, türlü biçimlerde yeniden ortaya çıkması) şaşırtıcı değildir.

Burada politik tanımlar, sorunsal farklılaşması bakımından kendi içinde normatif tanımlar ile sınıf mücadelesi ile ilişkili tanımlar olmak üzere ikiye ayrılarak sunulacaktır.

i) Normatif Tanım

Emek faaliyetinin üretken olup olmadığı, bu faaliyetin daha ileri bir üretim biçiminde gerekli olup olmadığına göre tanımlanmalıdır. Böylece kapitalizmin parazit/işlevsiz yapıları deşifre edilebilecek, sosyalizme doğru toplumsal ilerleme projesi somutlaştırılabilecektir.

Bu yaklaşım özellikle "tekelci kapitalizm" kuramında kullanılmıştır. Paul Baran 1957 tarihli *Büyümenin Ekonomi Politiği* isimli eserinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan benzeri görülmemiş bolluk yıllarındaki kapasite fazlasına, giderek artan tekelleşme eğilimine, gereksiz ürün çeşitlenmesine, bir türlü ulaşılamayan tam istihdam hedefine dikkat çekerken, insanlığın kapitalizmle ulaşamayacağı ancak sosyalizm ile gerçekleştirebileceği potansiyelleri tanımlar.

Baran'a göre, bir sistemi yine o sistemin kurallarına göre değerlendirmek anlamsızdır ve doğru bir değerlendirme için ideal bir durum tasarımı gereklidir. "Bir sosyoekonomik düzenin niteliği konusunda bir yargı vermek için eldeki tek ölçüt, onun, insanın potansiyel varlığını ortaya çıkarıp geliştirmekteki başarısına bakmaktır, objektif akıl bunu emrediyor" (Baran 1974: 112). Objektif akla göre düşünüldüğünde ise şu sonuca ulaşılır: "Demek oluyor ki, kapitalist düşünce çerçevesinin ötesinde ve dışında bir noktadan, sos-

yalist toplum noktasından konuya eğildiğimizde, burjuva ekonomik ve toplumsal düşüncesi açısından temel, verimli ve akla uygun olan, bu yeni görüş açısına göre temelsiz, verimsiz ve israf yaratan bir şey olu[r]" (1974: 108).

Baran'ın kuramının en önemli referanslarından biri olan "potansiyel ekonomik artık" tanımı içinde, yani eldeki kaynakların akli ve köklü bir toplumsal yeniden örgütlenme süreciyle nasıl değerlendirilebileceğinin ve bu "ideal" yapıda nasıl bir sonuca ulaşılabileceğinin algısı içinde, üretken olan/üretken olmayan emek kavramları da tanımlanır. Baran'a göre, üretken olmayan emek tamamen kapitalizme özgüdür. Üretken olmayan alan, "ancak kapitalist sistemin özel koşulları ve ilişkileri içinde bir anlam ifade eden ve akla uygun bir biçimde düzenlenmiş ekonomilerde bulunmayacak olan mal ve hizmetler"den oluşur (1974: 117). Bu alanın tanımlanması, tekelci kapitalizmin akıl dışılığını da tanımlayacaktır.

Üretken emek ayrımının önemi, toplumların kapitalizmden sosyalizme, sosyalizmden komünizme ilerleme süreçlerine işaret etmesinden gelir (1974: 119). Baran'ın tanımında, gelirleri ekonomik artığa dayansa bile bilim insanları, sanatçılar, öğretmenler gibi meslek grupları gelecek günlerin *mantıksal toplumu*nun en önemli parçaları olacakları için üretken addedilir.

Joseph Gillman da, üretken emek kategorisi için benzer biçimde normatif bir tanım benimser. Sosyalist bir ekonomide ihtiyaç duyulmayacak ancak kapitalizm için gerekli olan, pazarlama, ticaret gibi faaliyetleri ve kapitalist piyasayı koruyucu olan kamusal faaliyetleri üretken olmayan alana dâhil eder (Hunt 1979).

Normatif tanımın genel bir değerlendirmesi için Laibman'a başvurulabilir. Laibman, bu yaklaşımın değer kuramsal kategorilerle ilişkili olmadığını, değer kuramına ihtiyaç duymadığını vurgulamaktadır (Laibman 1992: 76). Bu vurgu, analitik tanımlarla politik tanımlar arasındaki sorunsal farkının bir başka anlatımıdır.

ii) Üretken Emek ile Sınıf Mücadelesini İlişkilendiren Tanım

Kapitalizmde emek, kendi maddi yaşam koşullarını yaratırken kapitalist çelişkileri de yeniden yaratmaktadır. James O'Connor'a göre, sermaye için artı-değer üretme sürecini yavaşlatan/sabote eden emek üretken olan alanı daralttığı için üretken olmayan niteliğe bürünecek ve proleter bir mücadele vermiş olacaktır.[61] O'Connor'un tanımı şu sonucu verir: İşçi proleter oldu-

61 O'Connor, işçi sınıfının mücadelesinde (yani üretken olmayan alanı genişletme çabasında) anarşist ile sosyalist işçi arasındaki bilinç farkını uzun uzun tartışmaktadır. Sosyalist işçi sermayeyi sabote ederken, topluma faydalı olmaktan da geri durmaz, zira ulaşılmaya çalışılan idealin kendisidir toplum yararı. Oysa, anarşist işçinin amacı bizatihi sabotajdır, kendisi için iyi olmayan bir şeyin toplum için de kötü olmasını ister (O'Connor 1975).

ğu müddetçe, üretken değildir; üretken olmadığı müddetçe de proleterdir (O'Connor 1975).

Benzer bir şekilde David Harvie'ye göre, sermaye toplumsal bir ilişki olduğu ve bu ilişkide emek, üretim araçlarından yoksunluğu ile tanımlandığı için bu kopukluğu koruyan ve geliştiren bütün faaliyetler üretken emek olarak değerlendirilmelidir. Sermaye, toplumsal hayatı değer üretim etkinliğine dönüştürmeye çalışırken, işçi sınıfı kendi edimini değerden bağımsızlaştırmaya çalışmakta, üretken olmamak için mücadele etmektedir (Harvie 2005).

Sistemle mücadele eden, emeği üretken olmayan emek olarak tanımlayan bu siyasallaşma perspektifinin tersine Nicos Poulantzas, üretken olmayan emeğin proleter olamayacağı fikrini benimser. Poulantzas'ın üretken olan/üretken olmayan emek ayrımı analitik tanımına çok yakın olmasına rağmen, bu tanımları oldukça farklı bir sorunsala oturtmaktadır. Poulantzas, iktisadi, siyasi ve ideolojik ilişkisellikleri ele alarak çok boyutlu bir sınıf tanımı sunmaya çalışmaktadır. İlk adım olarak üretken emeği, işçi sınıfının tanımlayıcısı olarak alır (Poulantzas 1976: 211-212, 224). Üretken olmayan emeğin işçi sınıfına dâhil edilemeyeceğini, üretken emeğin bir kısmının ise politik ve ideolojik belirlenimler nedeniyle (mühendisler ve teknisyenler gibi) işçi sınıfı dışında tutulması gerektiğini belirtir. Yeni küçük burjuvazinin sınıfsal belirleniminin, temel olarak iktisadi ilişkilerin (üretken olmayan emeğin) bir fonksiyonu olduğunu düşünür (1976: 241-251).

Sınıf ile iktisadi kategori arasındaki ilişkinin boyutları tartışması bir kenara bırakılacak olsa bile, işçi sınıfını sadece üretken emek ile ya da üretken olmayan emek ile özdeşleştirmek iktisadi soyutlamayı, çok belirlenimli bir olgusal gerçeklik ve sorunsal karşısında gereğinden fazla zorlamak anlamına gelecektir. Politik, kültürel boyutları olan devrimci sınıf mücadelesinin çözümlenmesi sorunsalı içinde iktisadi belirlenimliğe ve bundan da öte iktisadi alandaki üretken emek tanımına dayanmanın araştırmacıyı yukarıda gösterildiği gibi birbirine zıt sonuçlara götürmesi şaşırtıcı olmasa gerek.

Sınıf ile iktisadi düzey arasında ilişki kurulacaksa da bunun sömürü olgusu üzerinden kurularak başlaması daha doğru olacaktır. Sömürünün işçi sınıfının tanımlayıcıları arasında "gerekli koşul" olduğu ancak "yeterli koşul" olmadığı açıktır. Sadece üretken emeğin değil üretken olmayan emeğin, yani tüm emekçilerin sömürü ilişkisine tabi olduğu düşünülürse, sınıfın iktisadi belirlenimi için üretken olan/olmayan ayrımının geçerli olmayan bir ayrım olduğu görülecektir.

D) Bir Örnek İncelemesi: Kamu Kesimi Üretken midir?

Devletin iktisadi varlığını ele alarak, üretken emek tanımlarına dair örnek inceleme yapabiliriz. Kamu kesimi, iktisadi alana siyasi bir müdahale olması ve toplumsal yeniden üretim üzerinde belirleyiciliğinin güçlü olması itibariyle üretken emek tanımlaması için karmaşık bir alan yaratır. Bu alan üzerinden işlevselci ve siyasi sorunsalların analitik tanımla sentezlenip sentezlenemeyeceğini kısaca tartışalım.

Savran ve Tonak'ın, devletin iktisadi varlığını üç kategoride ele aldıkları şemadan hareket edecek olursak:

i. Toplumsal düzenin yeniden üretimine dair yönetimsel/bürokratik faaliyetler: Bunlar üretken değildir. Kapitalizmin *faux frais* harcamalarıdır.[62] Bu faaliyetlerin kamu geliriyle finanse edilmesi ve devletin, memurları sermaye birikimi için değil, kullanım değeri/hizmetleri için istihdam etmesi nedeniyle üretken değildir.[63]

ii. KİT üretimi: Özel sermayenin üretiminden farksızdır, artı-değere kamu tarafından el konulması, artı-değer üretiliyor olması olgusunu değiştirmez.

iii. Kamu hizmetleri: Toplumsal yeniden üretim için işlevseldir. Ancak artı-değer üretmek amacıyla yapılmıyorsa, üretken addedilemeyeceklerdir. Bu hizmetler piyasalaştıkları oranda, yani hizmetin karşılığı piyasadan fiyat mekanizması ile çekildiği (ve sermaye birikimine dönüştüğü) oranda[64] artı-değer üretecekler ve üretken sayılacaklardır. Yani piyasalaştığı oranda üretken olacaktır.

Şimdi bu varlık biçimlerini işlevsel tanım üzerinden ele almaya çalışalım ve ne tür sonuçlara ulaşılacağını araştıralım. Şematik olması bakımından devletin varlığını işlevler üzerinden yorumlayan siyaset kuramlarına başvurmak bu noktada yararlı olacaktır. Bütün sınıflı toplumlarda devletin üç temel işlevi olagelmiştir: Toplumun genel çıkarına hizmet, sermayenin yararına hizmet, kendi çıkarına (yani bürokrasiye) hizmet (Eroğul 1990).

---

62 Savran ve Tonak bu faaliyetlerin en başta "genel olarak" üretken olmadıklarını, yani insanın doğayla ilişkisine değil insanın insanla ilişkisine dair olduğunu ve sömürü ilişkisine dayanan sınıflı toplumların çelişkisini yeniden üretmesi nedeniyle *faux frais* harcamaları olduğunu vurgular. Bu harcamaların kapitalizmin rasyonel olmamasından dolayı böyle adlandırılmadığını, bu tür harcamalar nedeniyle kapitalizmin rasyonel olmadığını vurgularlar. Bu anlamda kapitalizmin *faux frais*'i tanımı normatif bir perspektifle yapılmamaktadır (Savran ve Tonak, 1999: 143).

63 Bu tür faaliyetler üretim alanına dair değil 'toplumsal tüketim' alanına dairdir. Shaikh ve Tonak (1994), toplumsal yeniden üretime dair bütün faaliyetleri, üretim, bölüşüm, kamu düzeni *(social maintenance)* ve bireysel tüketim olmak üzere dört gruba ayırmakta ve böylelikle üretken emek ayrımı için temel teşkil edecek üretim alanının çerçevesini netleştirmektedir.

64 Hizmetin piyasadaki ortalama fiyatı, karşılaştırma yapmak için bir gölge fiyat olarak alınabilir. Kamu hizmetinin fiyatı bu gölge fiyata yaklaştığı oranda üretken addedilecektir (Savran ve Tonak 1999: 140).

Ancak buradaki işlevsel şema üzerinden artı-değer üretimi ile sermaye birikimi sürecine dair bir ilişki yakalamak mümkün görünmemektedir. Devletin varlığı çeşitli noktalarda doğrudan sermayenin çıkarına hizmet edebilir, ancak bu işlevselliğin sonucu, üretken olmayan alanın genişlemesi de olabilir. Keza, toplumun çıkarına hizmet işlevleri nedeniyle üretken olan alan da genişleyebilir.

İlkine örnek, özelleştirme idaresi olacaktır. Devletin sermayenin çıkarına hizmet etmesi işlevinin en somut hali olsa da, yeni bir artı-değer üretmediği, sadece var olan değerin mülkiyetinin el değiştirmesini sağladığı için özelleştirme idaresi bir bütün olarak üretken olmayan alana dâhil edilecektir. Satılan tesisler kamunun mülkiyetindeyken de, özel kesimin elindeyken de değer üretmektedir. Bu tesisler özel sektörün eline geçtikten sonra daha verimli çalıştırılırsa yani sömürü oranı artarsa özelleştirme sonrasında üretken alanın genişlemesi beklenir. Ancak tam tersi de olabilir. Fabrikanın yeni sahibi olan sermaye grubu, üretim faaliyetini yavaşlatabilir ve hatta fabrikayı kapatıp araziyi rant için değerlendirebilir; bu durumda söz konusu olan şey üretken faaliyetin üretken olmayan faaliyete dönüştürülmesi olacaktır.

Üretken alanı genişleten kamu düzenlemelerine örnek olarak, kamu yatırımlarının ihale yoluyla özel sektöre yaptırılmasını verebiliriz. Toplumun genel çıkarına hizmet edecek bir proje, kamunun kendi imkânlarıyla değil de özel sektöre ihale edilerek yaptırılırsa, sermaye için artı-değer üreten alan genişlemiş olacaktır. Proje ihale yoluyla değil de kamu işletmeleriyle yapılırsa iş bütünüyle üretken olmayan alan içinde sınıflandırılacaktır. Ancak ortaya çıkan yatırım projesi faaliyete geçtiğinde yararlanma ilkesine göre fiyatlandırılmış bir hizmete dönüştürülürse, aynı kamu işçileri üretken işçi olacaktır.

Yani sermaye için artı-değer üretimi ile siyasetin tanımlayıcısı olan işlevsellikler birebir eşleşememektedir. Üstelik analitik olma sorunu bizatihi işlevsel tanımın iktisadi yeniden üretim ile ilişkisinde yine karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizmde toplumun kendi çıkarına hizmet işlevi dolaylı olarak sermayenin çıkarına da olabilecektir. Bu dolaylı etki nasıl ele alınacaktır?

Analitik bir şablon oluşturulabilmesi için toplumun çıkarı ile sermayenin çıkarı ya birbirine zıt olarak tanımlanacaktır[65] ya da ilk etki esas alınacak, dolaylı süreçler, sonuçlandığı ilgili düzeyde ele alınacaktır.

65 Birbirini dışlayan zıt tanımlara örnek olarak 'toplumsal yeniden üretimi sermayenin tahakkümünden azat eden faaliyetler toplumun çıkarınadır' tanımı verilebilir.

E) Genel Değerlendirme

Kapitalist yeniden üretimin, sadece iktisadi bir süreç olmadığı, aynı zamanda toplumsal ve siyasal bir süreç olduğu açıktır. Analitik tanım, iktisadi süreçlerinin analitik irdelemesini sağlayacaktır. Tanımı bu haliyle alıp politik mücadele sorunsalı için kullanmak soyutlama-sorunsal uyuşmazlığı yaratacaktır. Bu tanım kapitalist yeniden üretimin iktisadi boyutuna dairdir. Kâr oranlarının, büyümenin, iktisadi bölüşüm çerçevesinin ve krizlerin analizi için uygun bir zemin sunar. Politik düzeyin irdelenmesi başka bir sorunsaldır ve başka bir soyutlama gerektirir. İktisadi bir sorunsalın soyutlamasını politik sorunsal için kullanmak yanlış olacaktır.

Toplumsal ve iktisadi yeniden üretim süreçlerindeki işlevsel etkileri görmek de yine bir başka sorunsal olabilir; ancak bu sorunsal içinde kalıp analitik sonuçlara ulaşmak yine mümkün görünmemektedir.

Birçok çalışmada, eleştirel olma iddiası ile bu sorunsallar birbiriyle sentezlenmeye çalışılmaktadır; ya da hâlâ, üretken olamayan emek ile refah ilişkisi kurulabilmektedir (örneğin Wolff 1994); ya da emek değer kuramının krizde olduğu tezine istinaden üretken emek ayrımı bir kenara bırakılabilmektedir. Maddi olmayan emeğin ağırlığının artmasına, ücretliyle ücretli olmayan emek arasındaki, ekonomik ve toplumsal üretim ve yeniden üretim düzeyindeki sayısız ilişkiselliğe ve bütün bunların fiyat ilişkilerine dolaylı/karmaşık etkilerine referansla, Antonio Negri ve Michael Hardt gibi düşünürler, emek değerin günümüzde ölçülemeyeceğini iddia ediyorlar (Negri 2005, Hardt ve Negri 2001). Bu perspektifi benimseyen çalışmalar, üretken emek ayrımında analitik tanımı eleştirip ya da reddedip daha ziyade işlevselci ve politik tanımlara yönelmektedirler (örneğin Harvie 2005). Bu tespitlerin referans verdiği politik gerçekliğin önemi reddedilemez. Ancak ortada, politik bir zeminden hareketle iktisadi bir sonuç çıkarmak gibi bir uyumsuzluk söz konusudur.[66]

2. Analitik Tanımın Marx'ın Metinlerine Referansla Netleştirilmesi

Bir önceki başlık altında üretken emek kategorisinin Marksist yazın içinde ne derece farklı anlamlarda kullanılmakta olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu tanımlar ancak doğru sorunsallarla ilişkilendirildikleri takdirde açıklayıcı bir araca dönüşebiliyorlar. Yine bir önceki başlık altında, değer hesaplamasında kullanılabilecek doğru tanımın analitik tanım olduğunu gördük. Şimdi ise, aynı analitik tanımın, zaten Marx'ın kullan-

66 Bu konuda Karahanoğulları (2008b) çalışmasına bakılabilir.

dığı tanımın ta kendisi olduğunu göstermeye çalışacağız. Bu nedenle bu bölümde diğerlerinden farklı olarak bol bol alıntı kullanacağız. Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek kategorilerini en detaylı haliyle ele aldığı *Artı-Değer Teorileri Birinci Kitap*'ına, *Kapital*'in birinci cildinin üçüncü taslağının altıncı bölümüne ve *Kapital*'in ikinci cildine referans vereceğiz. Kavramı analitik olarak algılayabilme çabamızda yol gösterici olması bakımından, Marksist yazında bize göre kavram üzerine yapılmış en titiz ve sistematik çaba olan Savran ve Tonak'ın (2007) [1999] çalışmasına ve onun öncülü niteliğinde olan Shaikh ile Tonak'ın 1994 çalışmasına başvuracağız.

* * *

Marx'ın metinlerinde 'üretken olan/olmayan emek' ayrımı kapitalist sermaye birikim mekanizmalarının çözümlemeye yönelik olarak geliştirilmiştir. Toplumsal yeniden üretim mekanizmalarını düşündüğümüzde tüm emek kategorilerinin yeniden üretim için türlü formlarda işlevsellikler üstlenmiş olduğu kolayca kabul edilebilir ve bu anlamda bütün emek kategorileri üretken addedilebilir. Ama bazı emek kategorileri sermaye için ne yazık ki (!) üretken değildir. Bunun sebebi, bu tür emek kategorilerinin sermaye için artı-değer üretmiyor oluşudur. Burada vurgulanması gereken nokta, bu emek kategorilerinin sermaye için kârlılık yaratabiliyor olsa bile artı-değer üretmemesidir.

Buradaki 'değer', 'üretken olmak' ve 'sermaye' tanımlarının Marksist iktisadın kuramsal çerçevesine ait tanımlar olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle burjuva iktisadının üretken olma ve üretkenlik kategorileriyle karıştırılmamalıdır. Burjuva iktisadına göre bütün emek kategorileri, çalışmasının karşılığında ücret aldığı müddetçe, üretken olmak zorundadır. Bu durum, kuramın "rasyonel birey" tanımının bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır: 'Rasyonel bir girişimci üretken olmayan işçileri istihdam etmeyecektir".[67] Üretkenlik ise üretimin verimine dairdir.

Marx'ın çözümlemesinde ise burjuva iktisadının ücretlere ve istihdama dair bu bakışından tamamen farklı bir tanımlama söz konusudur. En basit haliyle ifade edecek olursak ücret, yani emek gücünün değeri, ortalamada emeğin kendini yeniden üretmesini sağlayan geçimlik ücrettir; kâr da eme-

67 Yine rasyonalitenin gereği olarak, emeğin ücreti tamı tamına onun marjinal üretimine eşit olmak zorundadır: Rasyonel bir işçi, ücret bu düzeyin altında olduğu durumda çalışmak istemeyecek, bu düzeyin üstüne çıktığı durumda da rasyonel girişimci için emek istihdam etmenin bir anlamı olmayacaktır.

ğin ürettiği toplam değerden, bu ücret payı düşüldükten sonra sermayedarın el koyduğu 'artı' kısımdır ve değerin her iki kısmını yaratan da emektir.[68]

"Yalnızca emekle olan bu belirli ilişki parayı ya da metaları sermayeye dönüştürür ve üretim koşullarıyla bu ilişki aracılığıyla (...) parayı ya da metaları sermayeye dönüştüren, başka deyişle, emek-gücü karşısında bağımsız duruma gelen maddeleşmiş emeğin değerini sürdüren ve artıran emek, üretken-emektir. Üretken emek, kapitalist üretim süreci içinde emek-gücünün aldığı biçimin ve tarzın ve tüm ilişkinin kısa adıdır. Ancak onu emeğin öteki türlerinden ayırt etmek, çok büyük önem taşımaktadır; çünkü bu ayrım, tüm kapitalist üretim tarzının ve sermayenin kendisinin de üzerinde temellendiği emeğin özgül biçimini ifade eder" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 370-1).

A) Genel Olarak Üretken Emek/Sermaye İçin Üretken Emek

Her emek, toplumsal sistem açısından bir sonuç üretir ve bir 'ürün' verir ancak her ürün veren emek sermaye için artı-değer üretmez. Üretmediği konusunda kuşkusu olanlar, Marx'ın eleştirisiyle başa çıkmak zorunda kalacaktır:

"Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak –ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak– gören burjuva darkafalılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da üretken emeğin genel olarak ne olduğu sorusuyla karıştırır; ve sonuçta, herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 368).

Marx'ın ironik eleştirisini dinlemeye devam edelim:

"Suçlunun üretken gücün gelişimi üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak gösterilebilir. Hırsızlar olmasaydı, kilitler bugünkü yetkin düzeyine ulaşır mıydı? Kalpazanlar olmasaydı banknotlar şimdiki yetkinliğine varır mıydı?" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 364). "Bir filozof fikir üretir, bir şair şiir, bir rahip vaaz üretir, bir profesör uzmanlık kitabı vb... bir suçlu suç üretir. Bu sonuncu üretimle bir bütün olarak toplum arasındaki bağlantıya biraz daha yakından bakarsak, kendimizi birçok önyargıdan kurtarabiliriz. Suçlu yalnızca suç üretmez, aynı zamanda ceza hukuku üretir ve bununla birlikte ceza hukuku dersleri veren profesörü üretir; buna ek olarak aynı profesör, kaçınılmaz olarak derslerini içeren yapıtını genel piyasaya 'meta' olarak sü-

68 "Üretim sürecinin bizzat içinde ise canlı emek, bir yandan ücretleri –yani değişen sermaye değerini– yeniden üreterek ve öte yandan artı-değer yaratarak sermayeye dönüşür; ve bu dönüşüm süreci aracılığıyla toplam para –her ne kadar bunun değişen kısmı, ücretlere harcanan kısmı ise de– sermayeye aktarılmış olur" (Marx, *Artı-Değer Teorileri*: 370).

rer. Elyazması yapıt... yalnızca yaratıcısına kişisel keyif vermekle kalmaz, ulusal zenginliği de arttırır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 363).

Bu kadar karışık bir işin içinden çıkabilmek için ihtiyaç duyulan şey analitik bir tanım olsa gerek. Bunun için Marx'ın araştırmalarında başvurduğu yöntem olan kavramın en genel formu ile başlayıp, kavramı sorunsala uygun diyalektik adımlarla somuta doğru, yani ona daha fazla açıklayıcı güç kazandırarak, yaklaştırmaya çalışalım. Bu çabada, yukarıda andığımız çalışmalar yol gösterici olacaktır.

Genel olarak üretken emek kategorisini anlayabilmek için tüm insan etkinlikleri şu şekilde toplulaştırılabilir: üretim, dolaşım, bölüşüm, kişisel ve toplumsal tüketim (ST: 23-24).

"Her üretim, belirli bir toplum biçimi içinde ve onun aracılığıyla doğanın birey tarafından mülk edinilmesidir" (Marx, *Grundrisse*: 87). Tüketim ise, sadece insanlara özgü olan ve ayırt edici bir emek gerektirmeyen bir faaliyettir. Bölüşüm etkinliği, toplumsal üretim biçimi çerçevesi içinde doğrudan kendini ortaya koyan bir belirlenimdir; "*bizzat kendisi* emek içeren bir faaliyet değildir". Dolaşım ve toplumsal düzenin yeniden üretimi ise "belirli bir toplumda *insanlar arasındaki* tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal ekonomik *ilişkiler*den kaynaklanan işleri yerine getirirler" (ST: 24-25).

Bu etkinlikler içinde sadece "üretim, doğa ile girilen ilişki aracılığıyla insanlığa kendi yeniden üretiminin vazgeçilmez maddi öğelerini sağlayan *biricik* faaliyet olması bakımından diğer tüm faaliyetlerden köklü biçimde farklıdır" (ST: 25). Bir önceki bölümde tartışıldığı gibi burjuva iktisadı bu beş faaliyet alanını da üretken olarak görme eğilimindedir. Oysa üretim dışındaki diğer dört etkinlik "genel olarak üretken emek" bile değildir. "Yalnızca *bu özgül olarak maddeci anlamı ile üretimle* uğraşan emek, 'genel olarak üretken emek' şeklinde tanımlanabilir" (ST: 25).

Bu durumda, bazı faaliyetler genel olarak üretken bile değilken, yani hiçbir toplumsal üretim biçiminde üretken değilken, bunların kapitalist üretim biçiminde sermaye için üretken olmasına olanak yoktur. Üretken emek, kapitalist üretim biçimi içinde belirli özellikleri olan bir emek tipidir. Şimdi bu özellikleri netleştirmeye çalışalım.

B) Gelirden İstihdam Edilen/Sermayenin İstihdam Ettiği Emek

Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek kategorilerine dair yaklaşımını en ayrıntılı haliyle *Artı-Değer Teorileri I*'de buluruz. Burada Marx onun araştırma yönteminin en belirgin özelliği olan kavramın daha önceki sunumlarının eleştirisi ile başlamaktadır işe. Üretken olan olmayan ayrımının kökeni klasik ekonomi politiğe, fizyokrasiye ve merkantilizme dayanır.

Bu külliyat içinde Marx'ın üzerine en çok uğraştığı, adeta kavram için mihenk noktası yaptığı tanım, Adam Smith'in tanımı olmuştur. Marx, Smith'in konuya dair görüşlerinin, kendisinden önceki fizyokrat ve merkantilist yaklaşımlardaki yanlışları ayıklayarak ulaştığı doğru tanımla[69] -ki Marx buna, "A. Smith'in en büyük bilimsel başarılarından biri" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 147) demektedir-, ısrarla taşıdığı yanlış bir fizikselci yaklaşımın iç içe geçtiği bir karmaşa üzerine oturduğunu belirtir. Smith'in doğru olan birinci tanımı, sermayenin istihdam ettiği emek ile gelire karşılık değişilen emek ayrımına dayanır ve sadece sermayenin istihdam ettiği meta üretimi yapan emeğin üretken olduğuna işaret eder. Smith'in ikinci ayrımı ise üretkenliği, kendini satılabilir *maddi* bir metada sabitleştiren yani fiziksel değer yaratan emeği üretken emek olarak görür. Bu fizikselci tanımı bir sonraki bölümde ele almak üzere doğru tanımı biraz daha açmaya çalışalım.

Smith, değer yaratma kavramını merkantilistler ve fizyokratlardan farklı olarak ticaret ya da tarımla değil, üretim ile ilişkilendirmektedir. Marx üretken olma tanımını Smith'ten alarak daha da ileri götürmektedir: "Yalnızca sermaye üreten ücretli emek üretkendir. (Bu, emeğe ödenen tutarı, o, arttırarak yeniden-üretir, ya da ücret biçiminde aldığını, daha fazla emek olarak yeniden geri verir anlamına gelir)" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 142-143). Kapitalist için yalnızca sermayenin, sermaye üretimi için istihdam ettiği emek üretkendir. Kapitalist için "önemli olan değişim-değeridir ve değişim değerinin artmasıdır; kullanım değeri ve bu değerin artması değildir. Onun için önemli olan, soyut zenginliğin ve başkalarının emeğini sahiplenmenin artmasıdır. Değer, artan değişim değeridir. Tıpkı bir cimride olduğu gibi onda da kendini zenginleştirme mutlak güdüsü egemendir, ama tek farkla: o, güdüsünü, altın ve gümüşten bir hazine yığma şeklindeki bir yanılsama ile tatmin etmeye çalışmaz; gerçek üretim demek olan sermaye yaratmakla tatmin etmeye çalışır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 267).

"Bir kapitalist olarak kapitalist için emek-gücünün kullanım-değeri, onun fiili kullanım-değerinden, bu özel somut emeğin yararlılığından -yani iplikçi emeği, dokumacı emeği, vb. olmasında değildir. O, bu emeğin ürününün bir kullanım-değeri oluşuyla ne kadar ilgileniyorsa, bu emeğin kullanım değeriyle de ancak o kadar ilgilidir; çünkü kapitalist için ürün (...) bir metadır, bir tüketim maddesi değildir. Metada onu ilgilendiren şey, ödediğinden

69 Hem merkantilistlerde hem de fizyokratlarda farklı niteliklerde emeklere işaret edilse bile sadece değer yaratan emek üretken olarak addedilmektedir. Bu noktada hangi emeğin değer yarattığı konusunda bu iki yaklaşım farklı pozisyonları savunur. Fizyokratlara göre sadece tarımsal faaliyet artı-değer üretmektedir ve dolayısıyla tarımda çalışan emek üretkendir. Merkantilistlere göre ise sadece dış ticaret artı-değer yaratır ve bu nedenle ihracatla uğraşan, yurtdışından değerli maden getiren emek üretken olacaktır (Marx, *Artı-Değer Teorileri*: 143-144).

daha fazla değişim-değerinin yer almış olmasıdır; ve bu nedenle, onun açısından, emeğin kullanım değeri, ücret olarak ödediği emek-zamanını daha fazla miktarda geri alıyor olmasındadır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 146).

Emeğin nasıl bir emek olduğunun, ne iş yaptığının bir önemi yoktur. Onun nasıl ve ne amaçla istihdam edildiği önemlidir. "Aynı içeriğe sahip emek hem üretken hem de üretken olmayabilir" (Marx, *Kapital I*). Üretken olmak için emeği sermaye sürecine dâhil eden değişimin, yani ücretli emek ilişkisinin sağlanması gerekmektedir. Ancak bazı emek türleri sermaye ile değil, bireylerin gelirleri ile değiştirilmekte, yani emekçi, sadece bir hizmetli olarak istihdam edilmektedir. "Bu, sermaye ile değil, *doğrudan* gelirle, yani ücret ve kârla (...) değişilen emektir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 147). Sermaye ile değil de gelirle değişilmesi, emeğin nihai tüketim için kullanımı anlamına gelmektedir, yani değerden değer üretmek için değil ama emeğin ürününü (hizmetini) tüketmek için yapılan istihdamdır.

Marx bu iki emeğin farkını göstermek için şu örneği ele alır: Aynı çıktıyı üreten, ancak bunu iki farklı istihdam biçimiyle yapan iki terzi düşünür. İlkinde bu emekçi, bir işletmede palto dikmek üzere istihdam edilen bir terzidir; ikincisinde ise eve çağrılıp palto siparişi verilen bir terzidir. Her ikisinde de aynı kullanım değeri üretilmektedir. Ancak sadece ilkinde bu kullanım değeri bir değişim değerine de dönüşmüştür, ki sermaye birikiminin mantığını gerektiren de budur. "Palto paltodur (...) Ama birinci durumda terzi işçi, yalnızca bir palto üretmez, sermaye üretir; dolayısıyla kâr da üretir; kapitalist olarak ustası nı, ücretli-işçi olarak kendisini üretir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 280). Sadece kullanım değeri üzerinden düşünecek olursak, ikisinde de yaratılan değer birbirinin aynı olacaktır. Girişimci bu kullanım değerini yarattırdığı ya da bu kullanım değerine sahip olduğu için girişimci değildir. Marx bunu şu şekilde anlatır:

"Bir *girişimci terzi* kendi işçisinin yaptığı bir paltoyu giyip tükettiği zaman ne ölçüde girişimci olursa bir gündelikçi terzinin benim giymem için evde yaptığı palto da beni (ekonomik bir kategori anlamında) ancak o kadar kendi girişimcim yapar" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 280). Yani girişimciyi sermayedar yapan bu kullanım değeri değil, değişim değerine sahip bir şeyi emek gücü satın alarak ona ürettirmesidir. Emekçiler de gelirleriyle bu tür emek hizmetlerinden satın alabilmektedir, yukarıdaki yargı geçerli olsaydı bunun da onları sermayedara dönüştürmesi gerekirdi (Marx, *Kapital I*).

Yukarıdaki ikinci örnekte emek, sermayeyle değil, gelirle eşit metalar olarak değiştirilmiştir, emeğin ürününün kullanım değeri satın alınmıştır. İlkinde ise sermaye ile değiştirilmiştir ve sermaye, emeğin gücünü bir kullanım değeri olarak satın almıştır. "...Üretim süreci, yalnızca bir *meta* üretim

süreci değil, ama *artı-değer* üretimi sürecidir; artı-emeğin emilmesi ve böylece sermaye üretilmesi sürecidir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 380).

Başlangıçta yatırılan sermaye emek gücünün kullanım değerinin sermaye tarafından ele geçirilmesi ile kendini arttırarak gerçekleştirir. Bu, sadece ilk durum için geçerlidir, birey elindeki parayı emekle değiştirirken sermayeleştirmektedir. İkinci durumda ise parayı gelirinin harcanan bir parçası olarak kullanmaktadır. "Emeğin tüketimi Para-Meta-Para' olarak ortaya çıkmamakta, Meta-Para-Meta (en son meta emeği ya da emeğin hizmetini simgelemektedir) dizgesini oluşturmaktadır. Burada para sermaye olarak değil, sadece bir mübadele aracı olarak işlev yapmaktadır" (Marx, *Kapital I:* Altıncı Bölüm). Evinde hizmetçi çalıştıran bir kişi ile hizmetçi arasında yine bir alım satım ilişkisi olmuştur ve bir kullanım değeri üretilmiştir. "Ancak bu durumda kullanım-değerinden yararlanış biçimi bir tür ataerkil ilişki, efendiyle uşağın ilişkisi biçimindedir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 280). Kapitalist anlamda değer yaratma ilişkisi ancak emek gücünün sermayeye satışı ile gerçekleşebilir.

Yukarıdaki örnekleri terzi açısından yeniden düşünecek olursak her iki faaliyette de bir satış söz konusu olduğu ve terziye bir gelir getirdiği görülecektir. Bu anlamda her iki terzinin de üretken olduğu hissi uyanabilir. Evet, emek açısından bakacak olursak hem üretken emekçinin hem de üretken olmayan emekçinin emek gücünün bir meta olduğu açıktır. "Ne var ki, üretken emekçi, onun emek-gücünü satın alan için meta üretir. Üretken-olmayan emekçi ise, onun için meta değil, yalnızca bir kullanım-değeri, hayali ya da gerçek bir kullanım-değeri üretir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 149).

"Hizmetçi emeğinin hizmetçinin *kendisi* için üretken olduğunu Smith de yadsımıyor. Her hizmet onu satan için üretkendir. Para karşılığı yalan yere yemin etmek, onu yapan için üretkendir. Belgelerde sahtecilik yapmak, onu yapması için kendisine para ödenen açısından üretkendir. Birini öldürsün diye kendisine para ödenen kişi için cinayet üretkendir. Dalkavuğun, muhbirin, yaltakçının, asalağın, çanak yalayıcının hizmeti, bu 'hizmetleri' parasız yapmayan insanlar için üretkendir. Madem ki 'üretken emekçi'dirler, öyleyse yalnızca servet üreticisi değil, aynı zamanda sermaye üreticisidirler. Tıpkı mahkemeler ve devlet gibi, kendi ödemesini kendisi yapan hırsız da 'enerjisini kullanır, özgül bir doğrultuda kullanır, bir insan gereksinimini karşılayan' yani kendi gereksinimini, kim bilir belki de karısının ve çocuğunun gereksinimini karşılayan 'sonuçlar' üretir. Sonuçta [o bir] üretken emekçidir; kuşkusuz eğer, sorun yalnızca bir 'gereksinimi' karşılayacak bir 'sonuç' üretmekse ya da yukarıda anıldığı gibi eğer 'hizmetlerini' satmak, onları 'üretken' yapmaya yetiyorsa" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 277-8).

Özetle, ele aldığımız emeğin, kendisinin bir çaba sarf etmiş olmasının, bu çabanın kendisi için/toplumsal yeniden üretim için faydalı sonuçlar doğurmasının, bundan gelir elde etmesinin, ürettiği metanın sosyal yararlılığının/kullanım değerinin, bizim üretken olma tanımımızla bir ilişkisi yoktur. Zira üretken olma,"emeğin içeriğinden ya da sonucundan değil, ama belli bir toplumsal biçiminden çıkarılmış bir tanımdır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 148) ve sermayenin yeniden üretimi, artı-değer dinamikleri sorunsalı için türetilen bir kategoridir.

C) Metada Cisimleşmiş Kalıcı Emek

Smith'ten şu cümleleri alıntılayarak başlayalım:

"Maiyetinde çalışan bütün sivil ve askeri memurlarla birlikte hükümdar, bütün ordu ve donanma, üretken olmayan işçilerdir. Bunlar kamu hizmeti görür; başkalarının yıllık emek ürünlerinin bir kısmı ile geçinirler". "Hem en ağırbaşlı, en hatırı sayılır hem en hafif mesleklerden kimisi bu aynı sınıfa sokulmak gerektir. Kilise adamları, hukukçular, hekimler, her türlü edebiyatçılar; tiyatro oyuncuları, soytarılar, müzikçiler, opera şarkıcıları, opera köçekleri, vb..." Hiçbiri üretken değildir çünkü "(...) hepsinin yapıtı hasıl oldukları anda ortadan kaybolur" "Topluluk içinde en saygı değer tabakalardan bazılarının emeği, sıradan hizmetçilerinki gibi, hiçbir değer hâsıl etmez; o emek harcandıktan sonra, sürüp giden, ileride karşılığına bir o kadar emek elde edebilecek herhangi devamlı bir nesne veya satılır eşya üzerinde kökleşip maddeleşmez" (Smith, 2006: 358-9).

Smith'in bu tanımları, doğru ve yanlış kategorileri bir arada barındırması nedeniyle anlamsızdır. Karışıklık, Smith'in üretkenliği ansızın, 'kendini, kalıcı olan ve herhangi bir özde ya da satılabilir bir metada' toplamak, maddeleştirmek olarak görmesinden kaynaklanır.[70] "(...) herhangi bir nesne ya da satılır bir mal üzerinde kökleşip maddeleşmeyen", "genel olarak yapılır yapılmaz kaybolup giden" (Smith, 2006: 358) emek üretken değildir. Bu noktada Smith, üretken emeği, toplumsal biçimi üzerinden tanımlamayı bir kenara bırakır ve zenginliği/değeri fiziksel büyüklükler olarak gören bir bakış kullanır (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 151). Bir başka yerde ise doğru tanıma tekrar dönmektedir: "üretken-olmayan işçiler [ve], hiç çalışmayan kimseler, hepsi, gelirle beslenir" (Smith, 2006: 361). "Kendileri bir şey üretmediklerinden, bu gibi kimselerin hepsi, başka insanların emek ürünü ile beslenir. Onun için, lüzumundan fazla çoğaldılar mı, belirli bir yılda bunlar,

70 Üretimi fiziksel çıktıyla özdeş görme hatası modern burjuva iktisadında ve hatta Marksizm içinde, önceki bölümlerde gördüğümüz üzere geçiş problemi olarak adlandırılan tartışmalardaki hâkim Marksist pozisyonlarda sürdürülegelmiştir. Bu konuda açıklayıcı yorumlar için Kliman (2007)'ye bakılabilir.

bu ürünün öyle büyük bir parçasını tüketirler ki, ertesi yıl bunu yeniden istihsal edecek üretken işçileri beslemeye yetecek kadar kalmaz" (Smith, 2006: 371). "Bir adam, bir dizi manüfaktür işçisi çalıştırarak zenginleşir; bir dizi hizmetkâr tutmakla yoksullaşır" (Smith, 1985: 271).

Smith, üretken olma kategorisinin tanımı için bir taraftan fizikselci bir kriter kullanmakta diğer taraftan ise 'gelirin istihdam ettiği emek /sermayenin istihdam ettiği emek' ayrımına başvurmaktadır: "A. Smith'te metanın her iki durumu –kullanım-değeri ve değişim-değeri– birleştirilmiştir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 162).[71]

Smith'in kafa karışıklığı ve Marx'ın bu noktada ortaya koyduğu eleştiri, neoklasik iktisadın tedrisatından geçenlerin yaşayabileceği olası kuramsal yalpalamalara karşı bir idman niteliğinde olması nedeniyle önemlidir. Marx'ın yaklaşımına göre, kapitalist üretim sürecini anlamlandırabilecek tutarlı bir tanım, fiziksel büyüklüklerle ya da kullanım değeriyle ilgili olamaz. "Metadan, emeğin maddeleşmesi olarak söz ettiğimiz zaman –yani metanın değişim değeri anlamında– bu yalnızca hayali bir şeydir, yani metanın toplumsal varoluş biçimidir, metanın maddi gerçeğiyle ilgisi yoktur; belli miktarda toplumsal emek ya da belli miktarda para olarak düşünülmüştür. Olabilir ki, sonucu olduğu emek, o metanın üzerinde herhangi bir iz bırakmamıştır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 160).

"Maddi nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yanı sıra, eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiçbir şeyi değiştirmez. Demek oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor" (Marx, *Kapital I*: 520).

D) Üretken Olmayan Alanlar

Varılan noktayı özetleyerek devam etmekte yarar var: tüm insan edimleri sıralandığında bazı edimlerin "genel olarak üretken" bile olmadığı görülür. "Genel olarak üretken" olan edimler içinde ise ücretli olarak çalışsa bile nihai kullanım değeri üretmek için gelirden istihdam edilen emek üretken

71 Marx, Smith'in içine düştüğü çelişkiye yüklenir: Bu durumda madem maddi değer üretenler üretken sayılmaktadır, gelirden istihdam edilmesine, yani üretken olmamasına rağmen hizmetçilerin de 'emeklerini bir şeyin içinde saptadıkları ve gerçekte o şeylerin değerini arttırdıkları' 'kendini bir nesnenin içinde tespit ettikleri' müddetçe Smith'e göre üretken sayılması gerekir.

değildir. Yalnızca değişim değeri üretmek için sermaye tarafından istihdam edilen emek üretken emektir.

Sermaye tarafından istihdam edilmesine karşın, genel olarak üretken olmayan dolaşım alanı içinde faaliyet gösteren emek kategorileri üretken değildir. Şimdi *Kapital*'in üçüncü cildine referanslarla, bu kategorilerin niçin üretken olmadıkları ve hangi durumlarda, ne ölçüde üretken olabilecekleri konuları açıklanmaya çalışılacaktır.

i) Ticaret

Burjuva düşünüşünün bizi aşina kıldığı bakışın izleri merkantilizme kadar sürülebilmektedir. Ticareti yapılan şeyleri üreten her emek üretkendir. Bu tezin ardındaki mantık şudur: "Değişim olmadan emek hiçbir burjuva zenginliği üretmediğine göre 'zenginlik yalnızca ticaretten gelir" "şeylere değerini yalnızca değişim ya da ticaret verir"; "değişilebilir bir değer üreten her emek ya da bir değişim-değerine sahip olarak bizzat kendisi, bu çerçevede zenginlik üretir" (Marx, *Kapital III*: 193). Buradan çıkan zorunlu sonuç kapitalizmde her emeğin üretken olduğudur. Oysa değer kavramını ele aldığımız kitabın birinci bölümünde tartışıldığı üzere ticaret ile gerçekleştirilen şey sadece, değerin mülkiyetinin el değişimidir. Ticaret sayesinde, değer, bir bireyin mülkiyetinden çıkar ve bir başka bireyin mülkiyetine geçer. Demek ki toplamda, ticaret alanında sarf edilen emek ile yeni bir değer artışı elde edilememektedir.

"Sermayenin dolaşım alanındaki saf işlevlerinin –sanayi kapitalistinin, önce metaların değerini gerçekleştirmek ve sonra da bu değeri üretim öğelerine tekrar çevirmek için yerine getirmek zorunda olduğu işlemlerin, meta-sermayenin başkalaşımını M'-P-M hareketini, şu halde, satma ve satın alma hareketlerini gerçekleştiren işlemlerin– ne değer, ne de artı-değer ürettikleri" açıktır (Marx, *Kapital III*: 248). Bu işlemlerin üretim sermayesinin kendisinden çıkıp, farklı kapitalist özneler tarafından, yani tüccar sermaye tarafından özel bir faaliyet olarak yerine getiriliyor olması bu gerçeği değiştirmemektedir.[72]

Ardından can alıcı noktaya gelinmektedir: O halde, "tüccar sermayesinin kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe

72 Ama yararlıdır: "... bu alım ve satım işiyle uğraşan kimseyi, emeğini satan bir insan olarak kabul edeceğiz. Emek-gücünü ve emek-zamanını M-P ve P-M işlemlerinde harcamaktadır. Yaşamını, tıpkı iplik ya da hap yapan bir kimse gibi bu yoldan kazanmaktadır. Gerekli bir işlevi yerine getirmektedir, çünkü yeniden-üretim sürecinin kendisi de üretken olmayan işlevleri içermektedir. Tıpkı bir başka insan gibi çalışmakta, ama emeği, özünde, ne değer, ne de ürün yaratmaktadır. O bizzat üretimin faux frais'sine ait bulunmaktadır... Onun *yararlılığı*, daha çok, toplumun emek-gücünün ve emek-zamanının daha küçük bir kısmının bu üretken olmayan işleve bağlanmasından ilerigelmektedir" (Marx, *Kapital II*: 122).

indirdiği artı-değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır" (Marx, *Kapital III*: 249). Kârlılık, ticarette ya da mali sermayede[73] olduğu gibi başka bir alanda üretilmiş artı-değerin el değiştirmesi ile de sağlanabilir. Ticarette sermayenin kâr elde etmesi onun artı-değer yaratmış olmasını gerektirmemektedir. Tekil bir sermaye için kendisinin üretken faaliyetlerde bulunup bulunmamasının, üretken emek istihdam edip etmemesinin bir önemi yoktur; onun hayat mücadelesi için önemli olan kârdır. Tekil bir sermaye, üretken olsun ya da olmasın emekle kurduğu ilişki ile kendi genişleyen P-M-P′ çevrimini tamamlayabilecektir.

Tüccarın yaptığı, "metaların fiyatlarında nominal bir yükseltme yaparak, artı-değer ve artı-üründen pay almanın yalnızca dolambaçlı bir yoludur" (Marx, *Kapital III*: 250). "(...) kârın, metaların fiyatlarında nominal bir yükselmeden ya da değerleri üzerinde bir fiyatla satışlarından meydana geldiği düşüncesi, [sadece] ticari sermayenin gözlenmesinden kaynaklanır" (köşeli parantezler bize ait) (Marx, *Kapital III*: 250).

"Tıpkı sanayi sermayesinin yalnız, metaların değerinde zaten artı-değer olarak varolan kârları gerçekleştirmesi gibi, tüccar sermayesi de, ancak tüm artı-değer ya da kârın, sanayi kapitalisti tarafından metalar için gösterilen fiyatta henüz tamamen gerçekleşmemiş olması nedeniyle bir kâr gerçekleştirir" (Marx, *Kapital III*: 253).

Tüccar sermayesi "(...) kârı[nı], metaların içerdiği (...) karşılığı ödenmeyen emeğin tamamı için üretken sermayeye tam bir ödemede bulunmayarak ve metaların hâlâ içermekte olduğu bu karşılığı ödenmemiş kısım için, satış yapılırken bir karşılık isteyerek sağlar" (Marx, *Kapital III*: 258). "Sanayi sermayesi, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine doğrudan doğruya el koyarak artı-değer üretir. Tüccar sermayesi, artı-değerin bir kısmına, bu kısmı, sanayi sermayesinden kendisine aktararak, sahip çıkar" (Marx, *Kapital III*: 259).

Bütün bu tespitlere şu şekilde karşı çıkılabilir: Ticaret sermayesi, piyasada alıcı bulabildiği müddetçe, üretilen metaları istediği fiyattan satma özgürlüğüne sahip değil midir? Evet bu doğrudur; ama yukarıdaki tespitlerin geçerliliğini unutmamak koşuluyla. "(...) tarihsel gelişmesi boyunca, bu süreç gerçekten tersine dönmektedir. Metaların değerlerini, az çok kendi değerlerine uygun olarak ilk belirleyen tüccar sermayesi olup, genel kâr oranının ilk şekillendiği alan yeniden-üretim sürecini sağlayan ve teşvik eden dolaşım alanıdır. Sanayi kârını başlangıçta belirleyen ticarî kârdır" (Marx, *Kapital III*: 253).

73 Bunlara pek tabiidir ki, rant da eklenmelidir.

Değerin niceliğini pratikte önbelirleyen ve gerçekleştiren ticaret alanıdır ama bu alan yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere kendi tanımı gereği yeni bir değer yaratamaz. Bütün tespitten, ticaret sektörlerinde çalışan emekçilerin üretken olmadığı sonucu çıkar. Ama bu emekçiler de değer üretmemelerine rağmen ücretli olarak çalıştıkları müddetçe ve daha çok çalışarak tüccar için daha çok kâr "bıraktıkları" ölçüde sömürü ilişkisine tabidirler. "(...) bu gibi ticaret işlerinde çalışanlar, diğerleri gibi ücretli işçilerdir. Her şeyden önce, bunların emek-gücü, gelir olarak harcanan parayla değil, tüccarın değişen sermayesiyle satın alınmıştır ve dolayısıyla bu güç, özel hizmetler için değil, kendisine yatırılan sermayenin değerinin genişletilmesi amacıyla satın alınmıştır. Sonra, onun da emek-gücünün değeri ve şu halde ücreti, diğer işçilerinki gibi belirlenmiştir, yani emeğinin ürünü ile değil, onun özgül emek-gücünün üretim ve yeniden-üretiminin maliyeti ile belirlenmiştir" (Marx, *Kapital III*: 258). "Bireysel tüccarın elde edeceği kâr kitlesi, bu süreçte kullanabileceği sermayenin kitlesine bağlı olup, çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar fazla olursa o kadar fazla sermayeyi satın alma ve satma işinde kullanabilir (...) Çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği, artı-değer yaratmamakla birlikte, onun bu artı-değere el koymasını sağlar ve bu da, sonuçta, sermayesi bakımından aynı şey demektir. Bu nedenle de o, tüccar için bir kâr kaynağıdır" (Marx, *Kapital III*: 259).

"Aldığı ücret ne olursa olsun, ücretli emekçi olarak, zamanının bir kısmında karşılıksız çalışır. Günde sekiz iş saatlik ürünün değerini alabilir ama gene de on saat iş yapar. Ne var ki, gerekli emeğin aracılığı ile toplumsal ürünün bir kısmı kendisine aktarılmasına karşın, ancak sekiz saatlik gerekli-emek nasıl bir değer yaratmıyorsa, bu iki saatlik artı-emek de değer yaratmaz. Her şeyden önce, toplum açısından bakıldığında emek-gücü, şimdi de eskiden olduğu gibi salt dolaşım işlevinde on saat tüketilmiştir" (Marx, *Kapital II*: 122-123).

Özet olarak, ticaret alanında sermayenin çalıştırdığı emek üretken alanlarda yaratılan artı-değeri çekme işlevini yerine getirmekle birlikte kendisi bir değer yaratmadığı için üretken değildir.

ii) Ulaşım-Depolama

Ticari sermaye tam olarak "depolama, taşıma ulaştırma, toptan ve perakende dağıtım gibi kendisiyle bağıntılı olabilecek bütün heterojen işlevlerden sıyrılmış ve asıl işlevi satmak için satın alma işiyle sınırlandırılmış" olan sermayedir (Marx, *Kapital III*: 249). Çünkü üretimin devamı formundaki diğer tüm faaliyetler üretken faaliyetler alanı içinde tanımlanır. Malın ni-

hai niteliğine ulaşması için gerekli olan taşımacılık ve depolama faaliyetleri bu tür üretken faaliyetlerdir. Bu nedenle Marx ulaştırma faaliyetini, maden, tarım ve imalattan sonra dördüncü sanayi olarak görür. "*Üretken emeğin* –yani ücretli emekçinin– sermayeyle ilişkisi burada da maddi üretimin öteki alanlarındaki ilişkinin tıpatıp aynısıdır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 385). 'Ulaştırma sanayi' metanın uzamsal konumunu değiştirmekte, böylelikle kullanım değerini (görülebilir bir iz bırakmamakla birlikte) ve değişim değerini değiştirmektedir.

Bu tür taşımacılık işlerini ticari sermayenin kendisi üstlenmiş olabilir. Bu durumda, yerine getirdiği ulaştırma işleri ölçüsünde onun da üretken addedilmesi gerekir.

"(...) nesnelerin kullanım değerleri ancak tüketimleri ile maddeleşir, ve bunların tüketimi, bu şeylerin yer değiştirmesini, dolayısıyla da taşıma sanayiinde ek bir üretim sürecini gerektirebilir" (Marx, *Kapital II*: 137). "Ürünlerin bir üretken kuruluştan diğerine taşınmasını, bir de son biçimini almış ürünlerin üretim alanından tüketim alanına geçişi izler. Bu hareketleri tamamlamadan, ürün, tüketim için hazır değildir" (Marx, *Kapital II*: 138).

O halde üretimin tamamlayıcısı olarak yapılmayan dolaşım faaliyetleri üretken olmayan alanda yer alacaktır. "Genel yasa şudur: *yalnızca metaların biçim değişikliğinden ileri gelen dolaşım maliyetlerinin hepsi değerlerine katkıda bulunmaz.* Bunlar, yalnız, değerin gerçekleşmesi ya da bir biçimden diğerine çevrilmesi sırasında yapılan harcamalardır. Bu maliyetleri karşılamak için harcanan sermaye (bunun denetimi altında yapılan emek de dâhil) kapitalist üretimin *faux frais*'si arasındadır. Bunların artı-üründen karşılanmaları gerekir..." (Marx, *Kapital II*: 137). Örneğin nihai biçimini almış bir ürünün spekülatif amaçlı olarak stoklaşması ya da arbitraj için bir yerden başka bir yere taşınması artı-değer üretimine katkı yapmayacaktır.

iii) Mali Sermaye

Faiz, sermayenin el koyduğu artı-değerin ya da emekçinin geçimlik ücretinin[74] bir kısmının bir başka sermaye tarafından mülk edinilmesidir. Yani faiz, değerin kaynağı değil, değerin yeniden bölüşümüdür. "Faiz, sermaye sahipliğini, başkalarının emek ürünlerinin ele geçirilmesi aracı olarak ifade eder" (Marx, *Kapital III*: 336).

74 Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde faizin değerin yeniden bölüşümü olduğuna işaret etmek için "faiz, kapitalist ile emekçi arasında değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir" (Marx, *Kapital III*: 336) ifadesini kullanmaktadır. Bunun günümüz için eksik bir ifade olduğu açıktır.

"Faiz (...) kökeni bakımından, faal kapitalistin, sanayicinin ya da tüccarın, kendi sermayesi yerine borç alınan sermayeyi kullandığında, parasermaye sahibine ve onu ödünç verene ödemek zorunda olduğu kârın yani artı-değerin yalnızca bir parçası gibi görünür, ve kökeninde, onun bir parçası olduğu gibi, gerçekte onun bir parçası olarak da kalır. Kapitalist eğer yalnız kendi sermayesini kullanıyorsa, böyle bir kâr bölüşümü olmaz, kârın hepsi onun olur" (Marx, *Kapital III*: 325).

"Hele, sermayenin, herhangi bir üretken işlevi yerine getirmeksizin, yani faizin ancak bir kısmını teşkil ettiği artı-değeri yaratmaksızın, kapitalist üretim temeli üzerinde faiz sağlayabileceğini; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmaksızın da yoluna devam edebileceğini düşünmek (...) büyük saçmalık olur" (Marx, *Kapital III*: 332). Yani ortada yeniden bölüşülebilecek bir değer olabilmesi için üretken alanda artı-değerin üretilmesi gerekmektedir. Oysa para-kapitalistin 'üretim' faaliyetleri değer üretmemektedir. O halde mali sektörlerde çalışan emekçi de değer üretmeyecektir. [75]

iv) Küçük Meta Üretimi

Üretken emek kategorisi içinde yer alıp almayacağı konusunda kafa karışıklığı yaratabilecek bir başka emek kategorisi de yanında emekçi çalıştırmadan kendi çabalarıyla üretim yapan bağımsız zanaatçı ve köylüler, küçük meta üreticileridir. "Kendi üretim araçlarıyla çalışan bu üreticilerin, yalnızca kendi emek güçlerini yeniden-üretmekle kalmayıp bir artı-değer yaratıyor olmaları olasıdır; konumları, onların kendi artı-değerlerini ya da (bir bölümü, vergi vb. ile onlardan alındığı için) artı-değerlerinin bir bölümünü kendilerinin sahiplenmelerine olanak verir. Ve burada, belirli bir üretim biçiminin başat üretim biçimi olduğu, ancak üretim ilişkilerinin tümünün buna bağımlı hale girmemiş olduğu topluma özgü bir durumla karşı karşıya kalırız" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 381). Küçük meta üreticileri "ne *üretken* emekçi kategorisine, ne *üretken-olmayan emekçi* kategorisine girerler (...) üretimleri, kapitalist üretim tarzı altında yer almaz" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 381). Küçük meta üretiminde gündeme gelen artı-değer, kapitalist üretim biçiminde sürekliliği olabilecek bir form değildir. "(...) kendi üretim araçlarıyla üreten zanaatçı ya da köylü de ya adım adım başkalarının emeğini sömüren küçük bir kapitaliste dönüşecek ya

75 Faiz gibi, toprak rantı da, artı-değerin kaynağı olmayan ancak ondan pay alan bir unsurdur. "(...) çünkü yeryüzü, emeğin ürünü değildir ve bu yüzden değeri yoktur" (Marx, *Kapital III*: 550). Spekülasyon da değer yaratmaz "(...) şu da akılda tutulmalıdır: kendilerinin değeri olmayan, yani toprak gibi emek ürünü olmayan, ya da antikalar ve bazı büyük ustaların sanat eserleri vb. gibi emek harcanarak yeniden üretilemeyecek olan şeylerin fiyatı, birçok raslansal düzenlemelerle belirlenebilir. Bir şeyi satmak için, bu şey tekel altına alınmak ve yabancılaştırılmak olanağını taşısın yeter; başka bir şeye gerek yok" (Marx, *Kapital III*: 560).

da üretim araçlarını yitirecek ve ücretli işçiye dönüşecektir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 383).

Sadece kendi geçimi için üretim yapabilen küçük köylü üretimi ya da ev-içi üretim, geride bir "artı-değer" bırakamaz. Küçük meta üreticisi kendi tüketiminden fazla bir ürün yaratabiliyor ve bu ürünü piyasaya sunuyor olsa bile onun kapitalistik bir artı-değer olmadığını söyleyebiliriz. Küçük meta üreticileri ne piyasadan emek gücü satın alır ne de kendi emek gücünü satar. Bu nedenle ne sahip oldukları üretim araçları gerçek anlamda sermaye, ne de kendileri gerçek anlamda sermayedardırlar; çünkü "üretim araçları, ancak ve yalnızca emekçiden ayrıldığı ve emekle bağımsız bir güç olarak karşı karşıya geldiği zaman ve ölçüde sermaye halini alır" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 382).

Yine Marx'm örnekleriyle devam edebiliriz: "Örneğin beş pound karşılığında *Paradise Lost*'u yazan Milton *üretken-olmayan bir emekçidir.* Buna karşılık, yayıncısı için sınai emek harcayan yazar *üretken emekçidir.* Milton, *Paradise Lost*'u, bir ipek böceği, ipeği hangi amaçla üretirse, o amaçla üretmişti. Bu *onun* doğasının bir etkinliğiydi" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 375). "Şarkısının kendi hesabına satan şarkıcı *üretken-olmayan emekçidir.* Ama bir girişimci tarafından, kendisine para kazandırması için tutulan şarkıcıya *üretken emekçi* denir; çünkü sermaye üretir" (Marx, *Artı-Değer Teorileri I*: 376).

Küçük meta üreticiliği ile ilgili tespitimizi sonlandırmadan önce, olgusal gerçekliğe dair bir noktayı vurgulayarak bir gözden geçirme yapılması gerekmektedir. İlerleyen bölümlerde Türkiye örneği üzerinden ampirik inceleme yapılmaya başlandığında yapısal bir durumla karşılaşılacaktır. Bu durum, kendi geçimlik tüketiminin üzerinde üretim yapıp bunu piyasaya sunabilen ve bu üretimi esas olarak kapitalist üretim biçimi ile uyumlu olarak, ona eklemlenmiş bir formda yapabilen üretim alanlarının varlığı ile ilişkilidir. Türkiye'de bu tarz küçük meta üretiminin hâkim olduğu en önemli alan tarımsal üretimdir (Boratav 1981). Tarımda, kapitalist sistem ile bütünleşmiş bir üretim ve istihdam söz konusu olduğu açıktır. 1998 sonrası süreç ile tarımsal desteklerin kalkması, tarımın uluslarası rekabete ve tarımsal arazilerin uluslarası mülkiyet ilişkilerine açılması ile küçük meta üreticiliği yerini işçileşmeye bırakmaya başlasa bile (Boratav 2007) hâlâ tarımda kapitalizme eklemlenmiş köylülüğün başatlığı bir gerçektir. Bu alanın artı-değer yaratmadığını düşünmek, olgusal gerçeklikle çelişecektir. İşte bu anlamda yukarıda yaptığımız küçük meta üreticiliğinin değer yaratmadığı tespitini, sadece kapitalist üretim ilişkisi ile eklemlenmeyen alanlar ile sınırlamak daha doğru olacaktır, ki bunlar da genel olarak ev içi üretim tarzı üretim formlarıdır. Küçük meta üreticiliğine dair bu tarz bir konumlanış, ilerleyen ampirik bölümlerde tekrar vurgulanacaktır.

v) Toplumsal Düzenin Yeniden Üretimine Dair Emek

Kamu yönetimi, ulusal güvenlik, saf bürokrasi faaliyetleri, toplumsal düzenin yeniden üretimi faaliyetleridir ve "genel olarak üretken" tanımı içine girmezler. Üstelik kamu gelirlerinden karşılanmaları itibariyle de üretken olamazlar. Toplumsal düzenin yeniden üretimi çoğunlukla bireysel tüketimle aynı niteliğe sahip olan toplumsal tüketimdir. Piyasa ilişkilerine tabi kılınmış olsa yani kapitalistleşmiş olsa bile sermaye buradan kâr "yaratsa" bile, yeni bir artı-değer üretilemeyecektir. Örneğin kolluk güçlerinin ve güvenlik faaliyetlerinin artık özel güvenlik şirketlerince üstleniliyor oluşu bu etkinlikleri sermaye için artı-değer üreten bir forma sokmaz (her ne kadar bu alanlar artık sermaye için bir "kâr kapısı" haline gelse bile). Bu tür faaliyetleri yerine getirenler, kendilerini yeniden üretebilmek için, başka bir alanda üretilmiş artı-değere el koymak zorundadır. Kamu "güvenliğinin" profesyonel güvenlik şirketlerince yapılıyor olması ya da askeri bir işgalin şirketleşmiş profesyonel askeri güçlerle yapılıyor oluşu, "güvenlik/savunma/işgal" faaliyetini üretken kılamaz. Bu faaliyetler başka bir alanda üretilmiş artı-değerin el değiştirmesini gerektirir.

Şu noktayı vurgulamamız gerekir ki kamu kesimi içinde sadece ulusal güvenlik ve saf bürokrasi hizmetleri yer almaz, bunlar dışında ve bunlardan farklı olarak eğitim ve sağlık gibi hizmetler de kamu kesimi içinde yer alır. Bunlar hem toplumsal düzenin yeniden üretiminden öte anlamlar taşır hem de piyasa tarafından kâr amacıyla da üretilebilmektedir. Sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetleri yukarıda tanımlanan üretken olmayan kamu kesimi alanından öz itibariyle farklıdır. Eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetler metalaştıkları ölçüde üretken alanın içine girerler. "(...) öğretmenler, doktorlar, hemşireler ve diğer sağlık işçileri, tam da insan ihtiyaçlarının karşılanması açısından kullanım değeri (hizmet) üretirler ve bu anlamda görevleri salt mevcut toplumsal düzenin yeniden üretimi olan (infaz memuru, vergi tahsildarı gibi) ücretli emekçilerden farklı bir konumdadır... yani, bir vergi tahsildarının emeği, hiçbir türden toplumsal örgütlenme altında üretken sayılamaz; oysa sağlık işçisinin emeği, harcanma koşullarına bağlı olarak üretken olabilir ya da olmayabilir" (ST: 39).

3. Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımının Değer Kategorilerinin Üretken Emek Soyutluğunda Yeniden Tanımlanması

Emek zamanın parasal karşılığı (ESPAK) kategorisi, yani paranın değerinin tersi, bir önceki bölümde ele alındığı gibi toplam parasal büyüklüğün, toplam emek saatlik değer büyüklüğüne oranı şeklinde tanımlanır. Payda-

daki emek saatlik değer, cari çevrimde yapılan emek saatlik doğrudan katkı ile bir önceki çevrimin çıktıları olduğu varsayılan girdilerin fiyatları üzerinden gelen değer büyüklüğünün toplamından oluşur. Değişken sermaye, ücret ödemelerinin, emek saatin parasal karşılığına bölümü olarak tanımlanmaktadır. Artı-değer büyüklüğü ise cari dönemde yapılan emek saatlik değer katkısından o dönem içinde ücret için yapılan ödemelerin değer karşılığının düşülmesi ile elde edilen artı büyüklüktür. Geçmiş bölümlerde ele almış bulunduğumuz bu tanımların formüllerini aşağıda hatırlatmakta yarar var.

Formüllerde kullanılan simgelerin tanımları şu şekildedir:

- σ: Emek saatin parasal karşılığı (ESPAK);
- vm: Paranın değeri ($1/\sigma$);
- C^{TL}: Sermaye girdilerine yapılan toplam ödemeler;
- V^{TL}: Toplam ücret ödemeleri;
- V^{S}: Değişen sermaye;
- S^{TL}: Toplam kâr;
- S^{S}: Toplam artı-değer;
- L^{S}: Toplam çalışılan emek saat;
- "t"ler çevrimleri temsil etmektedir.

$$\sigma_t = \frac{C_t^{TL} + V_t^{TL} + S_t^{TL}}{L_t^{Saat} + \frac{C_t^{TL}}{\sigma_{t-1}}} \qquad (1)$$

$$V_t^S = \frac{V_t^{TL}}{\sigma_t} = V_t^{TL} \, x \, vm_t \qquad (2)$$

$$S_t = L_t^S - V_t^S \qquad (3)$$

Bu bölümde, bir önceki bölümdeki tanımlardan farklı olarak, üretken olan/olmayan ayrımının geçerli olduğu bir soyutluk düzeyi kullanılıyor olması nedeniyle tanımların yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Üretken olmayan alandaki değişen ve değişmeyen sermayenin bir sonraki çevrime taşman bir değer karşılığı yoktur. Bir metanın, üretken olamayan alanda ara girdiye dönüşmesi, metanın kendisi bir değer taşısa bile, tıpkı tüketim sonunda yok olması gibi bir sonraki çevrime bir değer taşımayacaktır. Zira içinde bulunduğu çevrim üretken olmayan bir çevrimdir. Üretken olmayan alandaki ara girdi, bir sonraki çevrime değer taşımamaktadır. Üretken olmayan alandan satın alınan metanın, nihai tüketim malı olarak mı, yoksa ara girdi

olarak mı kullanıldığının bir önemi yoktur. Bu alanda yapılan üretim, değer yaratmayan üretimdir. Bu alandaki sermaye yeni bir değer yaratmaz.

$$\sigma_t = \frac{C_t^{TL} + V_t^{TL} + S_t^{TL}}{L_{(ü)}^{Saat} + \dfrac{C_{t(ü)}^{TL}}{\sigma_{t+1}}} \qquad (1')$$

$$V_t^S = \frac{V_{t(ü)}^{TL}}{\sigma_{t+}} = V_t^{TL} \, x \, vm_t \qquad (2')$$

$$S_t = L_{t\,(ü)}^{S} - V_t^S \qquad (3')$$

Denklemlerde, üretken değişkenleri tanımlamak için, simgelerin sağ alt köşelerine (ü) eklenmiştir.

Üretken olmayan alanda çalışan emek, yeni bir değer yaratmamakta, üretken alanda yaratılmış değerin sadece ikincil bölüşümünü sağlamaktadır. Üretken olmayan alanı oluşturan ticaret ve finans faaliyetleri, sırasıyla üretken alanda yaratılan değerin piyasada fiyat karşılığını bulmasını, yani sermayenin gerçekleşmesini ve bu değer büyüklüğünün yeniden dağılımını sağlamaktadır. Bu nedenle üretken olmayan alanın incelemenin dışında tutulması hatalı olacaktır. Bu alan, "emek zamanın parasal karşılığı" kategorisi içerisinde toplam fiyat büyüklükleri ile kapsanmaktadır. ESPAK'ın payında, üretken olan ve olmayan tüm faaliyetlerin yarattığı parasal büyüklükler yer almaktadır. Paydada ise sadece üretken olan alanın emek saatlik büyüklüğü yer almaktadır.

Değişken sermaye sadece üretken faaliyetlerde çalışan emek için yapılan ücret ödemelerinin değer karşılığı olarak tanımlanmalıdır. Artı-değer oranı ise üretken alanda çalışılan emek saat büyüklüğünden, bu değişken sermayenin düşülmesi sonunda kalan değer büyüklüğü olacaktır. Buradan üretken olmayan alanlarda sömürünün olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Üretken olmayan alanda da sömürü söz konusudur ve büyüklüğü benzer şekilde toplam çalışılan emek saatten buradaki ücret ödemelerinin değer karşılığı düşülerek bulunur. Ekonominin geneli için tanımlanan artı-değer oranı ile üretken alandaki sömürü oranı tanım gereği birbirine eşitken, üretken olmayan alandaki sömürü oranı ile bunun bir ilişkisi yoktur.

O halde değer kategorilerinin, üretken emek-üretken olmayan emek soyutluk düzeyindeki yeni ifadesi yukarıda aktarıldığı haliyle (1') (2') ve (3') şeklinde olmalıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ulusal Hesaplar Sisteminde Marksist Değer Kategorilerinin Shaikh-Tonak ve Ardışık Tekil Sistem Yaklaşımlarıyla Ampirik Tahlili

Bu bölümün nihai hedefi Türkiye'nin yakın dönem tarihi için emek değer kategorilerinin ampirik büyüklüklerini tahmin etmektir. Seçilen dönemin 1988 ile başlamasının nedeni, soyut emek kategorisinin tahmini için gereken istatistiklerin dayattığı bir kısıttır. Ancak 1980 sonrası neoliberal politikaların, 1989 finansal serbestleşmesiyle birlikte yeni bir patikaya girmesi nedeniyle 1988-2006 döneminin yapısal inceleme için anlamlı bir kesit sunduğu da söylenebilir.

Beşinci bölüm, kitabın girişinde de belirtildiği üzere yoğun teknik incelemeler barındıran bir bölümdür. Bununla birlikte, ampirik incelemeler sırasında zaman zaman yine kuramsal tartışmalara dönülmek zorunda kalınmaktadır. Teknik incelemelerin büyük kısmı kitabın Ek'lerine taşındı ama bölüm içinde hâlâ pek çok tablo kaldı. Bunlarla ilgilenmek istemeyen okuyucuların bu kısımları atlamalarında bir sakınca yoktur. Ulaşılan sonuçlar metin içinde değerlendirilmektedir. Yine giriş bölümünde belirtildiği üzere, teknik kısımlar, özellikle lisansüstü eğitim alan iktisatçılar için bir izlek sunuyor olması itibariyle Ek'lerde okuyucu ile paylaşılmış oldu.

Bu bölümde, öncelikle üretken emek tanımının ampirik ölçümü üzerinde durulacaktır. Bu ölçüm bize hem Türkiye ekonomisi için yapısal bir analiz sunacak hem de değer kategorilerinin ölçümünde başvurmamız gereken 'çalışılan emek saat' miktarlarını verecektir. Ardından 1988-2006 dönemi için yıllık Girdi-Çıktı tabloları tahmin edilmeye çalışılacaktır. Tüm bu veriler, iki faklı Marksist yaklaşımdan hareketle değerlendirilmeye çalışılacaktır: Shaikh ve Tonak'ın (ST) tanımsal yöntemi ve önceki bölümlerde ele alınan Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı (ATS). Her iki yaklaşım da, yıllık tablolara ilişkin yeni düzenlemeler gerektirmektedir. Bu ikinci kuramın uygulanabi-

lirliği için gerekli olan yıllık tabloların çevrimsel tablolara dönüştürülmesi meselesi teknik boyutlarının çoğu Ek'lere taşınarak bu bölümde ele alınacaktır. Bölüm, Türkiye ekonomi tarihi için ulaşılan ampirik bulguların değerlendirilmesiyle kapanacaktır.

1. 1988-2006 Dönemi İçin Üretken Emek Kategorisinin Ampirik Ölçümü

"*Üretken* ve *üretken olmayan emek* arasındaki fark, sermaye birikimi açısından önemlidir; çünkü artı-değerin yeniden sermayeye dönüşmesinin koşullarından biri, sadece üretken emekle mübadeledir" (Marx, *Kapital I:* Altıncı Bölüm). "Kapitalist üretimin doğrudan amacı ve asli ürünü artı-değer olduğu için, sadece doğrudan artı-değer üreten emek üretkendir ve bu tür bir emek sarf eden [kişi de], üretken emekçidir" (Marx, *Kapital I:* Altıncı Bölüm).

Sermayenin bir bütün olarak kendini genişletebilmesinin koşulu artı-değer üreten emek istihdamıdır. "Sermaye, *artı-değer üretebilen* belirli tip bir emek ile sürekli mübadeleye girmek zorundadır" (Shaikh ve Tonak 1994: 19). Üretken olmayan alanın üretken alana göre oransal olarak genişlemesi, var olan artı-değer üzerindeki bölüşüm geriliminin artması anlamında bir dengesizlik yaratabilecektir ve bu, toplam fiyat değer denkliğinin paranın değersizleşmesiyle sağlanmak zorunda olduğu bir sıkışma durumu ortaya çıkaracaktır. Kâr kitlesinin niceliksel olarak tekrar artı-değere dönmesi için sermayenin değersizleşmek zorunda kalacağı bu süreç kuşkusuz kapitalizmin bir krizi olarak belirecektir.

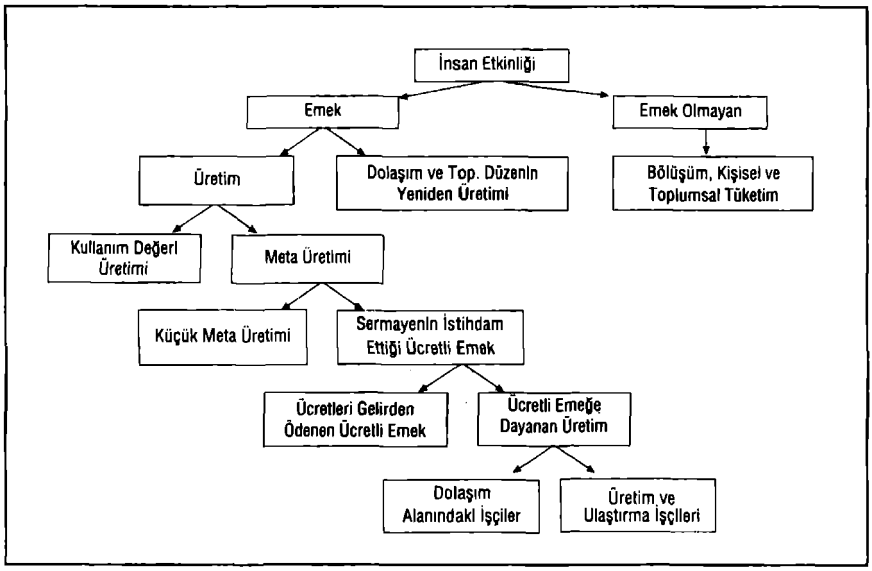
Değer kategorilerinin nihai ölçümüne, 1988-2006 döneminde Türkiye'de emek istihdamının ve üretken olan/olmayan emek ayrımının ne yönde değiştiğini ele alarak başlamalıyız. Emek değeri hesaplayabilmemiz için öncelikle üretken alandaki emeği bilmemiz gerekir.

Üretken emeğin ampirik tahlilinin önemi şudur: Sermayenin genişlemesi ancak ve ancak üretken emek istihdamı ile mümkünse, tersinden giderek, somut düzeyde üretken emek alanını kategorik olarak tanımlayıp sermayenin genişleme/daralma dinamiklerine dair dolaylı yoldan ampirik bilgi elde etmemiz mümkün hale gelebilmektedir. Sermayenin çevrim öykülerini gerçek anlamda analizi ise, açık ki, 'kâr oranı', 'sermayenin organik bileşimi' gibi temel kategorilerin hesaplanmasını gerektirir. Bu analizler kitabın sonunda ortaya konulacaktır. Burada sadece soyut emek hesabı ve yukarıda aktardığımız ilişki üzerinden artı-değere dair bir projeksiyon üretilmekle yetinilecektir. Bunun için Türkiye'nin demografik yapısına ve istihdam desenine dair 1988 yılından beri yürütülmekte olan en kapsamlı anket çalışmasının,

Hanehalkı İşgücü Anketleri'nin (HHİGA) mikro veri setine başvurulacaktır. Sürekliliğinin oluşu, örnekleminin büyüklüğü, sonuçlarının ulusal gelir hesapları ve makro ekonomik programlar için işlevsel olarak kullanılması ile pek çok ulusal ve uluslararası kuruluşun çalışmaları için temel referans teşkil etmesi gibi hususlar, bu anket setinin böylesi bir yapısal analiz için uygun bir kaynak olabileceğini göstermektedir.[76]

Bu noktada bir önceki bölümde yapılan tanımları netleştirmek adına üretken emek kavramını şematik olarak özetlemek yararlı olacaktır. Bunun için Savran ve Tonak'ın iki şeması birleştirilerek sunulacaktır (Savran ve Tonak 2007: 26 ve 34).

GRAFİK 17: Tüm İnsan Etkinliklerinin Savran ve Tonak'ın Tablolarında, Üretkenlik Tanımına Göre Sınıflandırılması

Kaynak: Savran ve Tonak 2007: 26, 34.

76 Üretken emek kategorisinin Türkiye üzerine ilk ampirik uygulaması Ahmet Tonak'ın (1980) çalışmasıdır. Bu çalışmada yazar, Türkiye için 1950-1975 döneminde "değişir" sermaye ve "artıkdeğer" büyüklüklerinin ampirik ölçümünü sunmaktadır. Yazar, istihdam bilgilerini de içermekte olan ve beş yılda bir yapılan ilgili dönemin nüfus sayımlarını kullanmaktadır.

Burada kullanılan yöntem şu şekilde özetlenebilir: İstihdamdaki[77] üretken emek alanını tanımlayabilmek için bireyin "işteki durumu", "mesleği" ve "çalıştığı iktisadi faaliyet kolu" bilgileri her bir birey için ilişkisel olarak birlikte ele alınmaktadır. Bu nedenle HHİGA'lerinin mikro veri setlerinde birey satırlarına ve bu üç değişkenin sütunlarına başvurulmaktadır. İstihdamdaki nüfus içinde işteki konumu "ücretli, maaşlı veya yevmiyeli" olan bireyler "emek" olarak toplulaştırılmaktadır. "Ücretsiz aile işçileri" ve "kendi hesabına çalışanlar", küçük meta üretimi kategorisini oluşturduğu için "işveren"lerle birlikte, üretken olmayan emek kümesi içinde kalmaktadır.[78]

Faaliyet kolları açısından üretkenliğin kategorizasyonu ise şu şekildedir: "Tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık", "madencilik ve taş ocakçılığı", "imalat sanayi", "elektrik, gaz ve su", "inşaat ve bayındırlık işleri", "ulaştırma, haberleşme ve depolama"[79], "kamu yönetimi ve savunma" faaliyetlerini dışarıda tutacak şekilde "toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler"[80] ve "otel ve lokantalar" üretken alanı vermektedir. Üretken olmayan faaliyetler kümesi ise "toptan veya perakende ticaret"; "mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri", "kamu yönetimi ve savunma" faaliyet kolları olarak alınmıştır.[81]

Meslek kolları içinde "müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri", "idari personel ve benzeri çalışanlar", "ticaret ve satış personeli" üretken olmayan meslekler olarak sınıflanmıştır. "İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler", "hizmet işlerinde çalışanlar",

77 İstihdam tanımı için 2004 yılına kadar 12 yaş üstü nüfus, 2004 yılı ve sonrası için 15 yaş üstü ele alınmıştır. Burada bir boşluk/tutarsızlık yaratmamak için gerekli özen gösterilmiştir. Yapılan incelemeye göre 12-14 yaş çocuk işçi istihdamının sekiz yıllık eğitime geçilen 2000 yılından 2004 yılına kadar hemen hemen tamamen ortadan kalktığı yönünde istatistiksel bulgulara ulaşılmıştır. Bu sonucun gerçekte doğru olup olmadığı konusunda şüphelerimiz olsa bile, istatistiksel olarak ortaya çıkan bulgulara güvenmekten başka yapabilecek bir şey yoktur.

78 Kendi hesabına çalışanlar "kendi işinde yalnız veya ücretsiz aile işçisi ile birlikte para veya mal karşılığı bir gelir elde etmek amacıyla çalışan kişidir"(www.tuik.gov.tr).

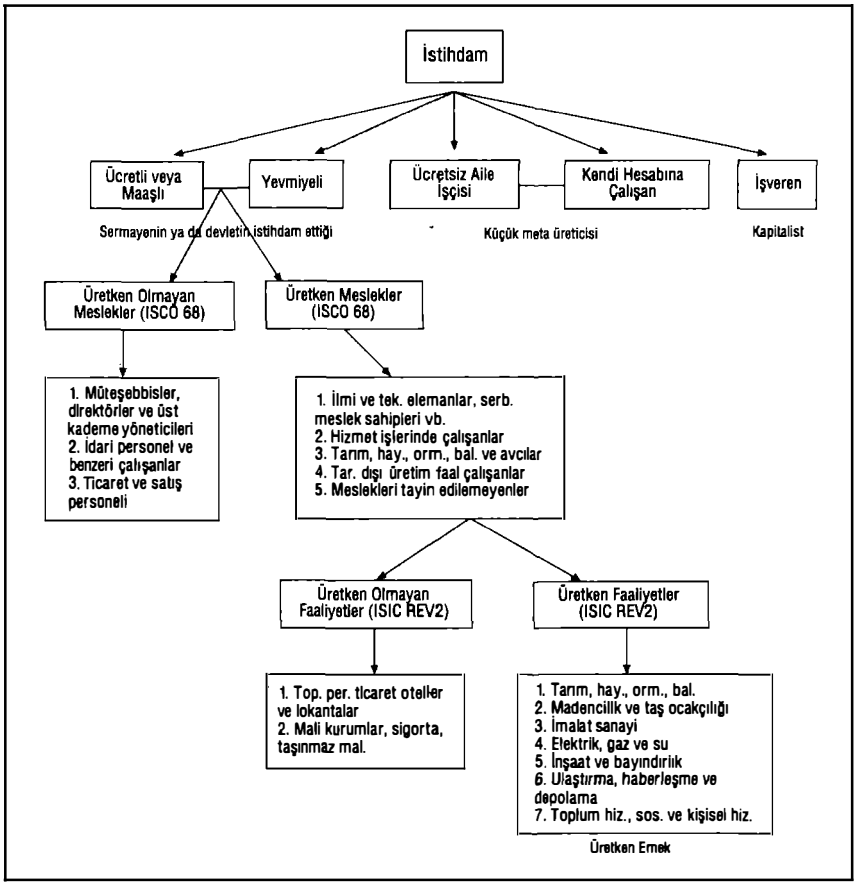
79 Burada "ulaştırma, haberleşme ve depolama faaliyetleri"nin, üretken alana dâhil edilmesinin sebebi bu faaliyetlerin bütünüyle üretimin tamamlayıcısı niteliğinde olduğunun varsayılmasıdır. Bu varsayımın nedeni, pratik bir ölçüm sorunudur.

80 Bu grup içinde kamu hizmeti niteliğinde olan ve normalde parasız olarak sunulması itibariyle üretken olmayan eğitim, sağlık ve altyapı harcamaları, fiyatlandırıldıkları yani piyasalaştırıldıkları oranda üretken sayılmalıdır (Savran ve Tonak 2007). Piyasalaştırılma oranına dair niceliksel tahminler yapmak mümkün olmakla birlikte, çalışmamızda bu alanın tamamen piyasalaşmış olduğu varsayılacaktır.

81 1988-1999 anketlerde faaliyet kollarının tanımları 9 kategoriyi içeren ISIC Rev.3'e *(International Standard Industrial Classification of all Economic Activities)* göre yapılırken 2000 yılından itibaren TÜİK bu tanımı değiştirmiş ve faaliyetleri 14 kola ayıran NACE Rev.1 *(General Industrial Classification of Economic Activities within the European Communities)* tanımını kullanmaya başlamıştır. Bu iki faaliyet kolu ISIC Rev1 tanımında ayrı ayrı görülememektedir. "Otel ve lokantalar"ın ticaretten ve "kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenliğin" hizmetlerden ayrıştırılabilmesi için genişletilmiş faaliyet kollarını içeren 2000 sonrası dönemdeki NACE tanımlarına başvurulmuş ve burada elde edilen ortalama oranlar tüm dönem için uygulanmıştır.

"tarım, hayvancı, ormancı, balıkçı ve avcılar", "tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar" ve "meslekleri tayin edilemeyenler" ise üretken meslek grupları olarak alınmıştır.[82]

GRAFİK 18: İstihdamdaki Emeğin İstatistiksel Sınıflamasının Üretken Emek Kategorisine Göre Yeniden Tasnifi

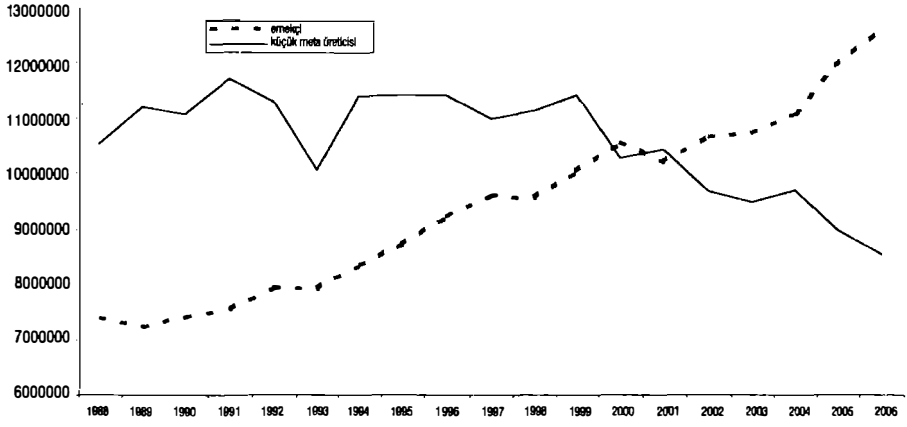

Bu faaliyet ve meslek kategorizasyonunun ardından, toplam istihdam içinde, üretken faaliyet kollarında ve üretken meslek pozisyonlarında çalışan emekçiler üretken emek olarak tanımlanmıştır. İkisinden birini sağlayamayan emekçiler, üretken olmayan emek grubuna dâhil edilmiştir.

82 Meslek tanımlarına dair başvurmak zorunda kalınan varsayımlar ise şöyledir: TÜİK, soru kâğıdındaki meslek kodlarını 2001 yılından itibaren değiştirmiştir. ISCO 68'e *(International Standard Classification of Occupations)* göre yapılan ve bu çalışma için daha uygun bir sınıflama veren kategoriler 2001 sonrasında tamamen farklı bir meslek gruplaması veren ve çevrim anahtarı mevcut olmayan ISCO 88 tanımına göre yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada 1988-2000 dönemi için elde edilen "faaliyet kollarına göre ortalama üretken meslek oranları" tüm döneme genişletilmiştir.

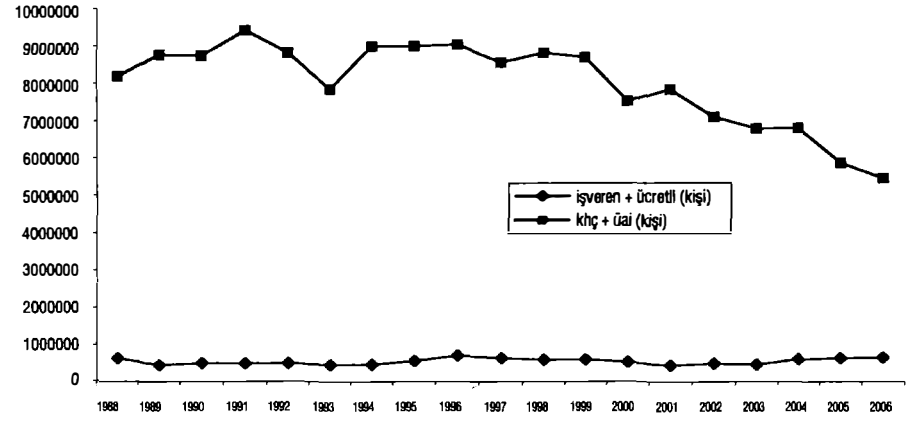
Yapılan hesaplamalar neticesinde ulaştığımız ampirik sonuçları inceleyerek başlayalım. İlk olarak toplam emek kategorisini ele alalım. Marx'ın kapitalistleşmek zorunda olduğunu söylediği küçük meta üreticilerinin Türkiye'de eğilimsel olarak 1994'ten itibaren ücretli emeğe dönüşmeye başladığı ama esas kırılmanın 2000 yılında gerçekleştiği grafikte görülmektedir. 2000-2001 yıllarının ardından küçük meta üreticisi-emekçi sayısı makas görünümü almaktadır.

GRAFİK 19: Toplam İstihdamda İşçiler ve Küçük Meta Üreticileri (Bin Kişi)

Bu, Marx'ın öngörüsüne uygun bir şekilde gerçekleşen işçileşme sürecidir. Söz konusu dönüşüm özellikle tarım faaliyetlerindeki küçük meta üreticiliğinin tasfiyesiyle gerçekleşmiştir. Aşağıdaki grafik bu tespitin kaynağıdır.

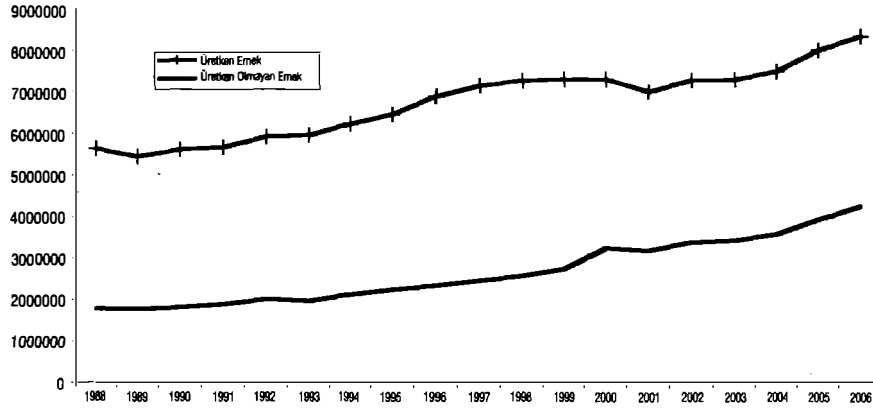
GRAFİK 20: Tarım Kesiminde Küçük Meta Üreticiliği

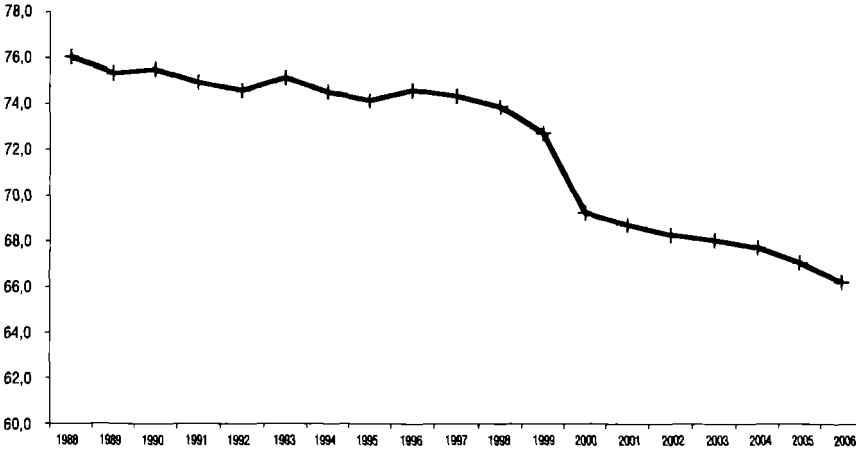
Aşağıdaki grafikte açık renkle ve kareli olarak gösterilen çizgi, tarım kesimindeki küçük meta üretimine dair istihdamı, yani kendi hesabına çalışan veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kişi sayısını, koyu renkle gösterilen çizgi ise tarım kesimindeki kapitalist işletme istihdamını, yani işveren ve işçi sayısını vermektedir. Bir önceki grafikte gördüğümüz gibi ekonominin toplamında emekçi sayısı artmış kendi hesabına çalışan sayısı azalmıştır ve bu hareket bir makas yaratmıştır. Tarım kesiminde bir tasfiye yaşanmıştır. Emekçileşen bu kesimin yeni istihdam alanı üretken olmayan alandır. Her ne kadar mikro anket verileri, kişilerin istihdamdaki zamansal takibine el vermemekle birlikte, dolaylı olarak çıkarabileceğimiz bir sonuç tarım faaliyetindeki küçük meta üreticisi kesimin ticaret faaliyetinde emekçiye dönüşmüş olduğu yönündedir. 1999'dan 2000 yılına geçerken tarım kesimindeki toplam istihdamın 1.238.888 azaldığı görülmektedir. Ticaret faaliyet dalında istihdam edilen emekçi sayısında önceki yıllarda benzerine rastlanılmayan bir artışla 447.121 kişi birden artmıştır.

Bir diğer tespit 2000 sonrası dönemde üretken emek istihdamının nicel olarak arttığı, ancak bununla birlikte üretken olmayan emek istihdamının göreli olarak daha hızlı artmış olduğudur. Yani üretken olmayan emek alanı göreli olarak genişlemiştir. Bu tespit aşağıdaki grafikten hareketle yapılmaktadır.

GRAFİK 21: Üretken ve Üretken Olmayan Emek Kategorilerinin Nicel Büyüklükleri (Bin Kişi)

GRAFİK 22: Üretken Emeğin Toplam Emeğe Yüzde Oranı

Yukarıdaki tespit -üretken emek alanındaki sömürü oranı göreli olarak artmıyorsa eğer- artı-değer üretimindeki artışın kârlardaki artışa göre azalacağına işaret ediyor olmalıdır. Eğer böyle ise, 2000 sonrası dönemde kârlılığın göreli olarak daha dar bir üretken alan üzerinde yükselmekte olduğu sonucuna ulaşırız ki bu, kârların tekrar gerçek artı-değer kitlesine dönme zorunluluğu nedeniyle sermayenin değersizleşmesini gerektirecektir. Bu yoruma, 2000'lerin, kriz sonrası dönemde ekonomik "büyüme" getirdiği savıyla bir itiraz yöneltilebilir. Bu büyümenin, Marksist iktisat için değer yaratmayan nominal bir büyüme olduğu açıktır. Bahsedilen değersizleşme

eğilimleri, 2000'lerin büyüme yıllarında da türlü formlarda bireysel iflaslarla, fark edilmeyen mülkiyet çözülmeleriyle dipten dibe sürekli yaşanıyor olabilir ya da kur politikalarıyla, finansal alanda yaşanan genişlemelerle yapay olarak erteleniyor olabilir. Bu tür bir analiz, paranın değeri üzerinden gerçekleşen birikim ve değersizleşme mekanizmalarını da hesaba katan, kapitalist birikime dair daha derin bir çalışmanın konusudur. Burada söyleyebileceğimiz şey bu tür aşınmaların eşzamanlı bir sıkışma halinde yaşandığında burjuva iktisatçılarının da kabul edeceği bir krizin gündeme geleceğidir.[83]

Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinin para sermayenin anatomisini deşifre ettiği bölümünde, hisse senetlerinde yaşanan fiyat hareketlerinin ulusal zenginliğe etkisini sorgular. Bu ilişki bizim için üretken olmayan alanın genişlemesinin olası sonuçlarını göstermesi açısından önemlidir. Marx için hisse senetlerinin fiyatlarının artıyor ya da azalıyor oluşu yeni bir değer yaratmayacaktır. "(...) Değer kaybının, (...) sermayenin beş para etmeyen serüvenler peşinde çarçur edilmesini yansıtması dışında, ulus, nominal parasermayenin bu sabun köpüğünün patlamasıyla zerre kadar yoksullaşmış olmaz" (Marx, *Kapital III*: 416). Bu durumda yoksullaşan, toplam sermaye değil, ellerinde hisse senedi taşıyan finansal sermaye olacaktır. Zira bu kesimler artı-değerden koparınayı bekledikleri paydan, ellerindeki kâğıtların değersizleşmesi nedeniyle mahrum olacaklardır. Bu mahrumiyetin artı-değer kitlesinin nicel büyüklüğünü düşürmesi beklenemez. Bu noktada bir kuramsal açılım yapmaya çalışalım; fiyatların bu şekilde çözülmediği ve üretken olmayan alanın genişlemeye devam ettiği durumu düşünelim. Bu durumda bir öncekinden farklı olarak paranın Marksist kurama göre tanımlanan değeri düşecektir. Para formundaki tüm sermaye değersizleşecektir. Genellikle sermayenin krizi olarak algılanan sadece ilk durumdur. Oysa ikinci durumda da bir değersizleşme süreci işlemektedir; fark, bunun para mekanizması üzerinden toplumsallaşması ve daha az görünür olmasındadır.

Bu bölümde elde ettiğimiz bulgular kesin olarak göstermektedir ki, üretken olmayan alanın ekonomide genişlemesi nedeniyle 2000 sonrası dönemde sermayenin değersizleşmesini gerektirecek yapısal bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Bir çöküş formunda yaşanması zorunlu olmamakla birlikte bu durum, ekonomide bir gerilime yol açmaktadır.

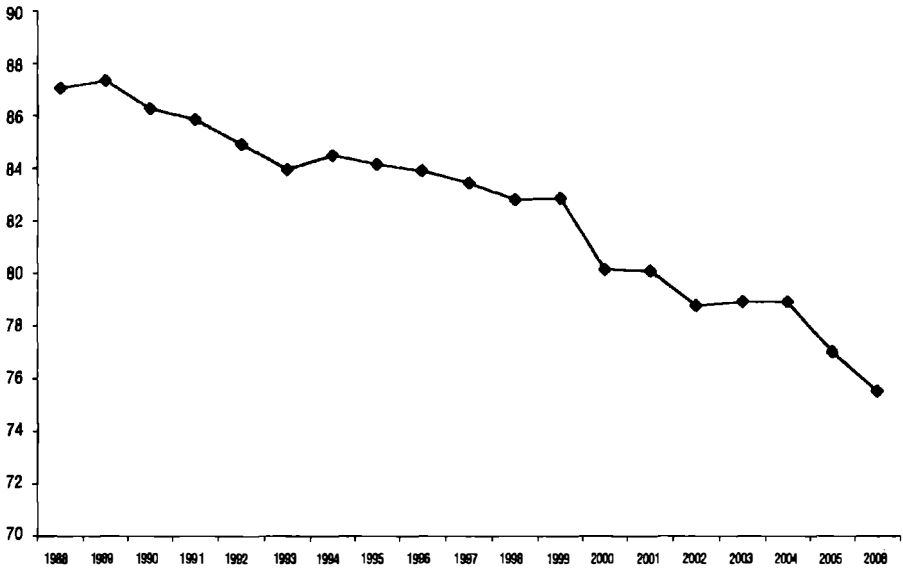
Şimdi ampirik incelemelerimizi biraz daha ileri taşıyalım.

Yukarıda aktardığımız hesaplarda küçük meta üretimini, üretken alanın

83 Üretken olma/olmama ayrımını sektörlere uygulayarak 1980-2000 dönemi için Türkiye'de sermaye birikim eğilimine dair önemli bulgular ortaya koyan Tonak'ın (2003) çalışması, buradaki tespitlerin 1980'lerden itibaren başlayan bir eğilimin devamı olduğunu ortaya koymaktadır.

dışında ele aldık. Ancak Türkiye kapitalizminin yapısal bir özelliği olarak "tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık" faaliyet alanındaki egemen üretim formunun küçük meta üretimi olması ve tarımsal faaliyetlerin kapitalizme bu haliyle eklemlenmiş bir üretim alanı yaratması itibariyle, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçilerini de üretken emek tanımına dâhil edebiliriz. Bu yeni kategori, 'geniş tanımıyla üretken emek' olarak adlandırabilir ve ulaşılan sonuçları da aşağıdaki grafikte aktarabiliriz.

GRAFİK 23: Geniş Tanımıyla Üretken Emeğin Toplam İstihdama Yüzde Oranı

Geniş tanımıyla üretken emek kategorisinin toplam emek istihdamındaki payının da eğilimsel olarak azalmakta olduğu ve bu düşüşün 2000 sonrası dönemde de hız kazandığı tespit edilmektedir. Finansal hareketlerin serbestleştirilmesi ile neoliberalizmin gerçek anlamda başladığı tarih olan 1989 ve sonrasındaki süreç ele alındığında, 2000 yılının bir derinleşme döneminin başlangıcı olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu neoliberal derinleşme döneminde, üretken alanın göreli olarak zayıfladığı ve bu nedenle kâr genişlemesinin değer alanındaki genişleme ile beslenmediği söylenebilir. Bu tespitler, 1999 yılında gündeme getirilen fiyat istikrar programı ve 2001-2002 krizleri ardından yürütülen güçlü ekonomiye geçiş programı gibi planlı bir yeniden inşa süreciyle desteklenen uluslararası rekabet kurallarına göre düzenlenmiş ve finansal boyutu derinleşmiş olan kapitalizm olgusu ile son derece tutarlıdır.

2. Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Değer Kategorilerinin Tahmini

Öncelikle Shaikh ve Tonak'ın (ST) (1994) yöntemini genel hatlarıyla açıklayarak başlayalım. ST, değer-fiyat ilişkisinin, ekonometrik sınamaların gösterdiği üzere minimum bir sapma yaşadığı tespitinden hareket eder. Değer-fiyat ilişkisine dair, esasında ikili sistemin kuramsal çerçevesinde kalır. Sermaye çevrimlerini her yıl kendi içinde kaparlar. Bu haliyle birinci kısımda ele alınan denge yaklaşımlarının bir devamıdır ST'nin çalışması. Ancak bu tasarım, her bir değer ile her bir fiyat arasında simetrik bir çözüm de yaratmamaktadır. Bunun nedeni, Shaikh ve Tonak'ın denge yaklaşımı benimsemelerine karşın üretken olan/olmayan kuramsal ayrımını ampirik çözümlemeye dâhil etmeleridir. ST, simetrik çözümlerin kuramsal tutarsızlığını önemle vurgulamaktadır. Artı-değer kategorilerinin tahmini için geliştirilen yöntemin temel tasarımı, üretken olmayan alanın ayrıştırılması, fiyat yaratan ama değer yaratmayan unsurların temizlenmesidir. Bazı fiyatların, artı-değer üretimi ile değil sadece artı-değerin yeniden bölüşümü ile ilişkisi vardır. Özetle, değerlerle ilişkilendirilecek olan fiyatlara ulaşmak için, üretken olmayan faaliyetlerin fiyatlarının ayrıştırılması gerekmektedir. ST'nin üretken emeğe dair pozisyonu bu kitapta bütünüyle benimsenmektedir. Çalışmamızın bir önceki bölümü bu "analitik tanım"a ayrılmıştır zaten. ST'nin değer hesaplarında bu tanım ulusal ekonomideki tüm faaliyetlere uygulandığında, dört başlık ortaya çıkar: Üretim sektörü, ticaret sektörü, komisyoncu sektör ve kukla sektör.

Üretim, hizmet ve ulaştırma faaliyetlerinden oluşan üretim faaliyetleri, dolaşım faaliyetlerinden oluşan ticaret faaliyetleri ve toprak rantı ile faizden oluşan komisyoncu faaliyetler. Emek kullanan, parasal bir karşılığı olan tüm maddi ve maddi olamayan üretim faaliyetleri artı-değer üreten, üretken faaliyetlere dâhil edilir. Ticaret, metanın satışı ile üretilen artı-değerin gerçekleşmesini sağlar. Sermayenin, çevrimini tamamlanmasını sağlar. Ticaretin, kâr elde edilebilir bir uğraş oluşu, onun yeni bir artı-değer üretmediği gerçeğini değiştirmez. Sektör düzeyinde, kâr ile artı-değer birbirine eşit olmak zorunda değildir. Ticaret de toplam artı-değerden, piyasa üzerindeki hâkimiyeti oranında pay alır. Üçüncü faaliyet türü ise mülkiyet hakkının kısmi devrinden kaynaklanan (kiralama) ve kendisi değer üretmemekle birlikte artı-değer üzerinde hak iddia eden rant ve faiz gibi, komisyoncu faaliyetlerdir. Birey için, sermayedar için ya da bir bütün olarak toplum için çeşitli açılardan fayda sağlayabilen, ancak sermaye için yeni bir artı-değer yaratmayan, sadece parasal bir büyüklük oluşturan ve var olan artı-değerin yeniden bölüşümünü gerektiren faaliyetlerdir bunlar. Bunlar ikincil bölü-

şüm *(royalty payments)* alanını tanımlarlar. Artı-değerin nasıl bölüşüldüğünü, ne kadarının tekrar kapitalist üretim alanına girdiğini anlayabilmek için ikincil bölüşüm alanının incelenmesi gerekmektedir. Ve son olarak artı-değer üretmeyen, bir hizmet olmakla birlikte meta formunda olmayan kamu kesimi (bürokrasi) ve ücretsiz olarak sunulan kamu hizmetleri kukla sektör olarak değerlendirilir.

Bu üç kategori kullanılarak yapılan araştırma Keynesyen ulusal gelir sisteminin, Marksist kurama göre yeniden inşasını sağlamaktadır. ST'nin ifadeleriyle değerlendirecek olursak; bu yöntem kullanılarak, ulusal hesapların iki büyüklüğünden gayri safi çıktı *(gross output)* ve gayri safi üründen *(gross product)* hareketle, Marksist kategoriler olan toplam değere *(total value)* ve toplam ürüne *(total product)* ulaşılacaktır. G-Ç tabloları, üretken, ticaret ve komisyoncu faaliyetler olarak yeniden organize edilerek, artı-değer hesabının yapılabileceği bir araca dönüştürülmektedir. Aşağıya aktarılan şematik G-Ç tablosunda, bu düzenlemeler özetlenmektedir. Tabloda koyu renkle çerçevelendirilmiş alan, üretim ve ticaret faaliyetleri alanıdır. "Toplam değer" *(total value)* büyüklüğünün üretildiği ve gerçekleştirildiği alan burasıdır. Tablonun simetrik olması nedeniyle aşağı doğru okunurken, "toplam değer", sağa doğru okunurken de "toplam ürün" kategorilerine ulaşılmaktadır.

TABLO 9: Girdi-Çıktı Tablosu ve Marksist Kategoriler

		Üretim Sektörleri	Ticaret Sektörleri	Komisyoncu Sektörler	Kukla Sektörler	Nihai Tüketim: Tüketim	Nihai Tüketim: Yatırım	Nihai Tüketim: X-IM	Nihai Tüketim: Kamu Harcamaları	Gayri Safi Üretim	
	Üretim Sektörleri	Mp									Toplam Ürün
	Ticaret Sektörleri										
	Komisyoncu Sektörler			RYry	-	RYcon	RYi	RY(x-im)	RYg	GPtt	
	Kukla Sektörler			-	-				Wg	GPry	
Katma Değer	Ücret Ödemeleri			Wry	Wdy					GPdy	
	Dolaylı Vergiler			IBTry	IBTdy						
	Kâr			Pry	Pdy						
	Gayri Safi Çıktı			GOry	GOdy						
		Toplam Değer									

(Kaynak: Shaikh ve Tonak 1994: 74)

Ortodoks milli hesaplar yaklaşımdaki ara girdi kullanımıyla, Marksist yaklaşımın sermaye tanımı birbirinden farklıdır; keza ücretle, Marksist değişen sermaye tanımları da birbirinden faklıdır. Bu nedenle, Marksist kuramın kâr oranı hesaplarında basitçe kâr/ücret formülü kullanılamaz. Zira bu basit formüldeki kâr tanımına üretken olmayan sektörlerdeki ve ikinci bölüşümdeki kârlılık da girmektedir; ücretler de bütün bu sektör ve faaliyetlerde çalışanların ücretlerini kapsamaktadır. Oysa Marksist kuramda artı-değer ancak üretken faaliyetlerde gerçekleşebilmekte; spekülasyon ya da bankacılık gibi üretken olmayan faaliyetlerde de kâr elde edilebilmekte ancak artı-değer yaratılamamaktadır. Aynı şekilde değişen sermaye sadece artı-değer üretebilen faaliyetlerde çalışanların ücretini kapsar. Üretken olmayan diğer faaliyetlerdeki ücretli emek de sömürülür ve sermayenin kârlılığını sağlayabilir, ancak artı-değer yaratamaz, onların yaptıkları sadece üretken faaliyetlerdeki artı-değerin yeniden bölüşülmesini sağlamak, satın alma gücü yaratmak, yani değer pastasından bir pay almaktır.

Değişmeyen sermaye (ST'nin kullandığı sembolle M_p), sadece üretim faaliyetlerinin kullandığı ara girdilerden oluşmaktadır. ST, sermayenin yıpranmasını buna dâhil etmemektedir. Değişen sermaye ise (yani artı-değer üreten emek) üretim faaliyetlerindeki ücret ödemeleridir. ST her bir üretken faaliyet dalındaki üretken olmayan emek pozisyonlarını analizin dışında tutmaktadır.

ST'nin vurguladığı gibi (ST: 44) üretken olmayan faaliyetlerin olmadığı bir durumda Girdi-Çıktı matrisinin Ortodoks kategorileriyle (Keynesyen kategorilerle), Marksist kuramın değer kategorileri arasında hiçbir fark yoktur: ara girdi kullanımı sabit sermayeye, ücretler değişken sermayeye, kârlar artı-değere, gayrı safi çıktı *(gross output)* toplam değere *(total value)* eşit olacaktır. Üretim-bölüşüm yapısı simetrik bir değer-fiyat ilişkisine oturtulabilecektir. Oysa artı-değer ticaret sürecinden geçerek kendisini gerçekleştirmekte, üretken olmayan sektörler arasında yeniden dağıtılırken fiyat mekanizmasına girmektedir.

O halde toplam artı-değer, üretken sektörün kârıyla birlikte (ST'nin sembolleriyle P_p), ticaret sektörünün toplam "üretiminden" *(trading margin of trade sector)* (tabloda $TM= M_t+W_t+P_t$) oluşmalıdır. Yani üretim ve ticaret sektörlerinin gayrı safi çıktılarının toplamına eşittir. Sabit sermaye, sadece üretim sektörünün kullandığı ara girdilerdir. Değişen sermaye ise yukarıda belirtildiği gibi üretim sektöründeki ücretlere eşittir. Artı-değer bu durumda, toplam değerden sabit ve değişken sermayenin çıkarılmasıyla bulunur, ki bu aynı zamanda, üretim sektörünün kârıyla, ticaret sektörünün gayrı safi çıktısının toplamına eşittir. Buraya kadar yapılan analiz Girdi-Çıktı tablo-

sunun katma değer blokuna dairdir. Simetrik olmaları itibariyle tablonun kullanım kısmından hareket edildiğinde de aynı sonuca ulaşılabilecektir: yine toplam ürün, üretim ve ticaret faaliyetlerinin gayri safi ürünlerinin toplamına (ara kullanım, nihai tüketim ve yatırım toplamına) eşit olacaktır. Artı-değer ise yine bundan değişmeyen ve değişen sermayenin düşülmesiyle elde edilecektir.

Bu incelemede, emek zaman kategorisi yer bulamamaktadır. Ama üreten emek tanımı üzerinden ampirik incelemeye dair temel bir soyutlama sunması itibariyle yazın içinde o kadar önemli bir eksikliği tamamlamıştır ki, pek çok Marksist pozisyonun üzerinde uzlaştıkları bir inceleme yöntemi çıkmıştır ortaya.

Bu yöntemin uygulanabilmesi için yıllık Girdi-Çıktı (GÇ) tablolarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak TÜİK, ekonominin planlanması ve yapısal incelemeler için son derece önemli olan bu tabloları yıllık olarak hazırlamamaktadır. Esasında ABD de dâhil pek çok ülke GÇ tablolarını genellikle 5-6 yıllık periyotlarla yayımlamaktadır. Yıllık GÇ tabloları üretmek için ST'nin yöntemi izlenecektir. Bu yöntemin ayrıntıları EK'lerde sunulmaktadır. Burada karşılatığımız bir diğer sorun TÜİK'in GÇ tablolarının birbirleriyle tam olarak bir uyum içinde olmamasıdır. Buna ilişkin yapılan düzenlemeler de EK'lerde sunulmaktadır. Tahmin edilen yıllık GÇ tablolarının bu bölümde aktardığımız üzere ST yöntemine göre nasıl tekrar düzenlendiği yine EK'lerde ayrıntılı olarak not edilmektedir.

Shaikh-Tonak'ın Yöntemiyle Ulaşılan Sonuçlar

Tüm bu düzenlemelerle ulaşılan tablolar Ek'te sunulmaktadır. Bu tabloda yapılan hesaplamalara bir örnek olması için 1998 Girdi-Çıktı tablosu aşağıda ayrıca sunulacaktır. Tüm bir dönem için hesaplanılan değer kategorileri yine aşağıda tablo ve grafik olarak sunulmaktadır.

TABLO 10: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemi ile Düzenlenen Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarında Değer Kategorilerinin Tahmini, 1998 Yılı Örneği

1998	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	22.135.910.106	997.837.113	1.140.549.616	-	25.298.327.793	11.524.163.446	-153.101.867	- 3.322.156.664	57.621.529.544
Ticaret	2.170.889.470	119.686.344	70.642.547	-	4.630.556.726	1.011.166.503	- 58.537.051	1.138.042.126	9.082.446.666
Komisyoncu Sektörler	1.428.490.120	1.128.236.439	309.296.962	-	1.790.413.327	-	-	-155.611.105	4.500.825.742
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	4.981.874.609	-	-	- 66.138.525	4.915.736.084
Ürün üzerindeki net vergiler	1.550.729.906	99.664.547	61.158.602	-	3.776.254.228	148.112.175	-	119.483.946	5.755.403.405
Üretim üzerindeki net vergiler	- 255.118.707	- 133.860.220	3.781.766	-	-	-	-	-	385.197.160
Sabit sermaye tüketimi	2.206.063.294	199.539.278	537.826.200	227.368.728	-	-	-	-	3.170.797.500
Çalışanlara yapılan ödemeler	10.263.931.817	996.748.839	886.364.609	4.688.367.356	-	-	-	-	16.835.412.622
Diğer faktör gelirleri	18.120.634.079	5.674.593.789	1.491.205.439	-	-	-	-	-	25.286.433.308
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	57.621.530.085	9.082.446.129	4.500.825.742	4.915.736.084	40.477.426.683	12.683.442.125	-211.638.918	- 2.286.380.221	126.783.387.710

Tabloya göre, toplam değer,

TV = Gop + Gott = 57.621.530.085 + 9.082.446.129= 66.703.976.215

Sabit sermaye

C = Mp = 22.135.910.106+ 2.170.889.470 + 1.428.490.120 + 1.550.729.906+ 2.206.063.294 = 29.492.082.896

Üretilen değer,

VA = TV-C = (Gop + Gott) - Mp = 66.703.976.215 - 29.492.082.896 = 37.211.893.319

Değişen sermaye,

V= Wp = 10.263.931.817

Artı-değer,

S= VA - V = (Pp+Ptt) + (IBTp + IBTtt) + (RYp + RYtt) + (Wt + Mtt) = 37.211.893.319 - 10.263.931.817= 26.947.961.502

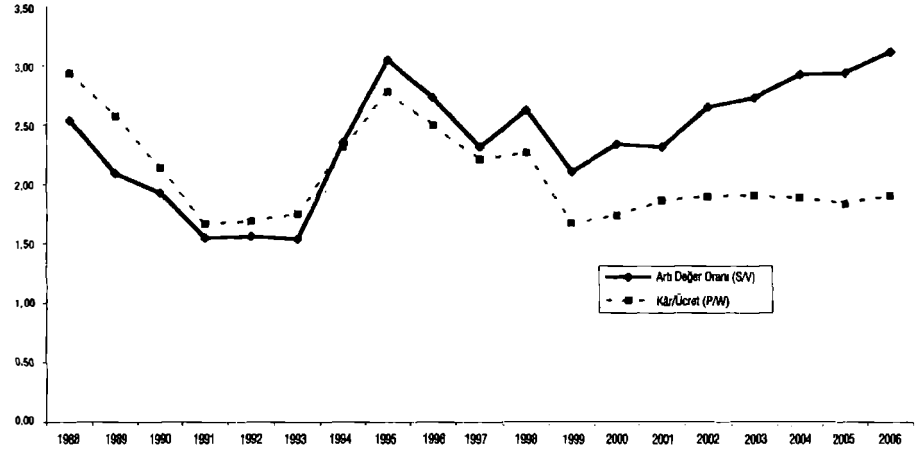
Artı-değer oranı, S/V = 2,63

TABLO 11: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemine Göre Hesaplanan Marksist Değer Kategorileri

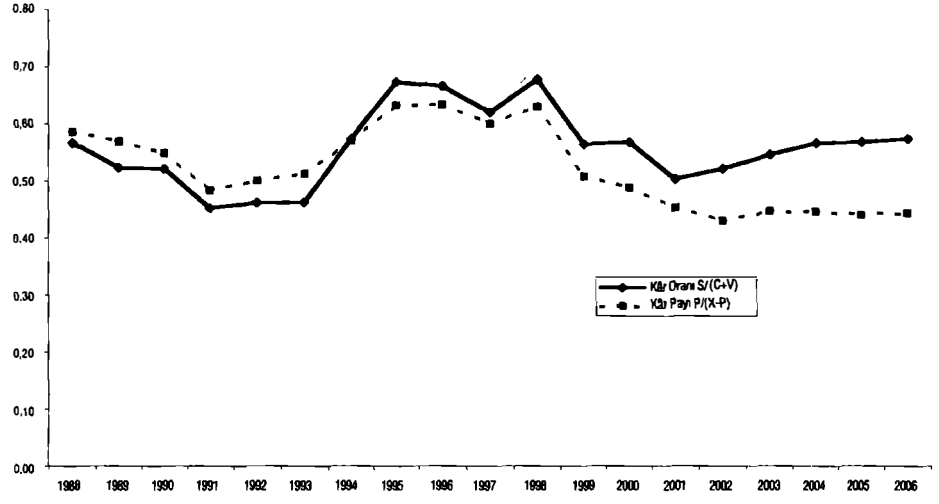
	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
GOp	177.205.228	309.801.108	508.349.312	794.951.635	1.353.482.085	2.449.164.581	4.972.023.695	9.535.397.428	17.357.030.878	33.037.547.598
GOtt	25.675.534	43.810.941	75.434.984	112.423.923	193.199.635	327.864.815	673.168.005	1.481.444.343	2.685.509.601	5.303.799.630
TV = GOp+ GOtt	202.880.762	353.612.049	583.784.296	907.375.558	1.546.681.720	2.777.029.395	5.645.191.700	11.016.841.772	20.042.540.479	38.341.347.228
C= Mp	100.567.555	174.233.796	280.338.788	442.410.588	745.789.352	1.329.094.641	2.715.645.890	5.132.524.184	9.096.636.903	17.333.925.144
VA	102.313.208	179.378.254	303.445.509	464.964.970	800.892.368	1.447.934.754	2.929.545.810	5.884.317.587	10.945.903.576	21.007.422.084
V	28.938.416	58.006.513	103.482.558	182.380.925	312.682.282	570.237.476	873.801.718	1.452.964.805	2.934.319.520	6.333.767.300
S	73.374.791	121.371.741	199.962.951	282.584.045	488.210.086	877.697.279	2.055.744.092	4.431.352.782	8.011.584.056	14.673.654.785
S/V	2,54	2,09	1,93	1,55	1,56	1,54	2,35	3,05	2,73	2,32
s/(C+V)	0,57	0,52	0,52	0,45	0,46	0,46	0,57	0,67	0,67	0,62

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
GOp	57.621.530.085	85.761.195.044	143.541.588.220	221.036.738.565	337.068.409.828	417.974.111.354	497.441.818.752	564.325.811.771	676.675.683.534
GOtt	9.082.446.129	14.063.695.070	24.128.136.646	36.354.576.900	63.758.251.657	81.593.535.993	100.074.787.678	111.063.524.456	133.843.005.114
TV = GOp+ GOtt	66.703.976.215	99.824.890.114	167.669.724.866	257.391.315.466	400.826.661.485	499.567.647.348	597.516.606.429	675.389.336.226	810.518.688.649
C= Mp	29.492.082.896	46.758.869.150	81.031.168.384	134.097.338.404	211.739.678.198	258.540.021.624	307.817.420.853	347.692.284.938	420.549.332.105
VA	37.211.893.319	53.066.020.964	86.638.556.482	123.293.977.061	189.086.983.287	241.027.625.723	289.699.185.576	327.697.051.289	389.969.356.544
V	10.263.931.817	17.068.699.491	25.950.154.517	37.173.110.773	51.811.283.502	64.640.596.900	73.772.414.753	83.187.064.692	94.745.441.988
S	26.947.961.502	35.997.321.473	60.688.401.965	86.120.866.288	137.275.699.785	176.387.028.823	215.926.770.823	244.509.986.597	295.223.914.556
S/V	2,63	2,11	2,34	2,32	2,65	2,73	2,93	2,94	3,12
s/(C+V)	0,68	0,56	0,57	0,50	0,52	0,55	0,57	0,57	0,57

GRAFİK 24: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Marksist Artı-Değer Oranı ve Keynesyen Bölüşüm Oranı Tahminleri

GRAFİK 25: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Marksist Kâr Oranı ve Keynesyen Kâr Payı Tahminleri

Yukarıdaki grafiklerde artı-değer ve kâr oranı için iki farklı hesaplama yöntemi ile elde edilen sonuçlar aktarılmaktadır. Shaikh ve Tonak'ın Marksist yönteminin tanımları yukarıda ele alınmıştı. Burada kullandığımız ikinci hesaplama yöntemi, doğrudan ulusal hesaplardan elde edilen ücret, kâr ve toplam arz büyüklüklerine dayanmaktadır, yani Keynesyen kategorilerdir. Hesaplamalar, birbiriyle bütünüyle farklı iki grafik çıkarmaktadır ortaya. Çalışmanın en başında yapılan kuram ve gerçeklik ilişkisine dair tartışmalar bu noktada tekrar anlam kazanmaktadır. Aynı somut gerçeklik karşısında farklı sorunsallar ve farklı soyutlamalarla birbirinden farklı çözümlemelerin üretilebiliyor olmasına tipik bir örnektir yukarıdaki grafikler. Artık, 'hangi sonucun daha doğru olduğu?' sorusunu sormayacağız. Sadece, çıkan sonuçları doğru sorunsallarla ilişkilendirerek bilimsel açıklamaya ulaşmak için kullanacağız.

Keynesyen kategorilerin faktör gelirleri üzerinden iktisadi bölüşüm sorunsalına dayandığı açıktır. Marksist kategoriler ise kapitalist üretim biçiminin sermaye ve meta formunun dinamiklerini, değerin bölüşümünü ortaya çıkarma sorunsalına oturmaktadır. Keynesyen kategoriler fiyat büyüklüklerinin izafi yapısını, fayda değere dayalı anlamlarını, fizikselci tanımlarını ayrıştırmadan bir bütün olarak almakta ve bu büyüklüklerin faktörel bölüşümünü tahlil etmektedir. Gündelik siyasi çözümlemeler için ya da sendikal mücadele için bu tür bir inceleme düzeyi yeterli olabilir. Ancak Marksist iktisat, kapitalist birikimin orta vadeli seyrini anlamlandırma amacını taşımaktadır. Bu fiyat hareketinin ardındaki emek değer ilişkisini, ki kapitalizmin dinamiğidir bu, çözümler. Bu kuramsal çerçeve akılda tutularak ulaşılan sonuçlara dair şu yorumlar yapılabilir:

Hem kâr oranı, hem de artı-değer oranı için Keynesyen kuram, 1988'den itibaren eğilimsel olarak düşüş ve 1994 krizi ile önemli ölçüde bir artış, 1994-1999 döneminde kısa bir dalgalanma tespit etmektedir. Artı değer oranı için 1999 sonrası, kâr oranı için ise 2002 sonrası istikrarlı bir plato ortaya koymaktadır.

Marksist kategorilerle baktığımızda, farklı olarak ortaya çıkan en çarpıcı bulgunun 2000-2001 krizlerinin ardından ne kâr oranının, ne de artı-değer oranının sabit kaldığı, özellikle artı-değer oranının önemli ölçüde arttığı olmaktadır. Keynesyen kuramın, kâr oranı ve artı değer oranında Marksist anlamda yaşanan artışı göremediği açık bir sonuçtur. Somuttaki fiyat genişlemeleri 2000 sonrası için istikrarlı bir bölüşüm yaratıyormuş gibi görünse de bu somutluk Marksist kuramın soyutlama düzeyinde, yani değer yaratıp/yaratmama kategorileriyle tekrar anlamlandırıldığında ortaya, sömürü oranının ve kâr oranının arttığı bir tablo çıkmaktadır.

Grafik her iki kuramsal yaklaşımın sonuçlarıyla birlikte bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya, 1988 sonrası dönemde yaşanan neoliberal dönüşümün kırılmalarına dair bir başka tablo daha çıkmaktadır. 1988 sonrası sürecin, iki alt dönemi içerdiği görülmektedir. Bu iki dönem grafikte Keynesyen ve Marksist sonuçların makas gibi 1994 kriz yılında kesişmesiyle ortaya çıkmaktadır. 1994 yılına kadar olan dönemde Keynesyen kategoriler Marksist kategorilere göre daha yüksek sonuçlar vermekte, 1999'dan itibaren ise desen açıkça tersine dönmektedir. Ortaya çıkan tablodan hareketle, 1994 kriziyle yapısal olarak bir dönemin sonlandığı ama yeni bir düzenleme ve istikrar için 1999 sonrası sürecin beklenmesi gerektiği yorumu yapılabilir.

Keynesyen kategorilerin, izafi ücret düzenlemesi yapılmış ulusal hesaplarda verdiği sonuçlar Ek'te sunulmaktadır. İzafi ücret düzenlemesi, bir önceki bölümde anlatılan ve ST yönteminde de kullanılan düzenlemedir. Düzenlenmiş veri setinde Keynesyen kategoriler aynı seyri izlemekle birlikte, izafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setinin sonuçlarına göre doğal olarak daha düşük değerler vermektedir. Çünkü izafi ücret düzenlemesiyle kendi hesabına çalışanlara bir ücret atfedilmekte ve ulusal hesaplarda toplam ücret ödemeleri yükseldiği için sömürü oranı düşmektedir.

* * *

Üretken emek kategorisi ile yaptığımız bu artı-değer hesaplarında, değer-fiyat ilişkisi tanımsal olarak kurgulanmaktadır. Toplam değer kitlesi, üretim alanında yaratılmakta ve ticaret alanında realize olmaktadır. Bu iki sektörün (Girdi-Çıktı yapısına göre katma değer yönüyle) toplamı, yani bu sektörlerin mali sektöre ve devlete yaptıkları transferleri de içeren fiyat büyüklüğü toplam değeri vermektedir. Bu ilişki Marx'ın en soyut haliyle toplam değer-toplam fiyat denkliğine sadık kalan bir ilişkidir. Bu adımı daha ileri götürüp incelemeyi somuta yaklaştırmak paranın değeri tartışmalarındaki açılımları kullanarak mümkün olacaktır. Buraya kadar olan bölümde henüz emek-değer tanımı içine harcanan emek-saatleri dâhil edemedik. Evet, kâr artı-değerin "parasal karşılığı"dır. Ancak buradaki "parasal karşılık" ST'nin çalışmasında varsayıldığı gibi üretken alandaki fiyatlar mı olacaktır (fiyatların değeri temsil ettiği varsayımıyla); yoksa değerin, fiyatlar dolayımından geçen karşılığı mı?

Ampirik inceleme, yukarıda sunulmaya çalışıldığı üzere bu ilk haliyle de tatmin edici sonuçlar vermektedir. Ama incelememizi daha da somuta yaklaştırabiliriz. Bunun için ikinci soruya, yani emek saatlere ve paranın değerine yönelmemiz gerekecektir. Buna göre üretken olmayan alanın genişlemesi

paranın değerini düşürmesi itibariyle para sermayeyi değersizleştirecektir. Bu değersizleşme süreci bütün alanlar üzerinden bir yeniden bölüşüm ilişkisi gündeme getirmektedir. Artı-değer kitlesi, kârın değer karşılığı olması itibariyle, paranın düşen değeri ile çarpıldığında azalacaktır. Bu kuramsal yaklaşım, üretken olmayan alanın genişlemesi ya da daralması olgusunun kâr ile artı-değer arasında denklik sağlayan paranın değerlenmesi/değersizleşmesi mekanizmasına dair çözümleme sunması itibariyle kriz eğilimlerinin deşifresi için işlevseldir.[1]Bunun için ATS kuramının uygulamasına geçebiliriz.

3. ATS Yöntemi ile Değer Kategorilerinin Tahmini

Bir önceki bölümde ele alındığı gibi yıllık Girdi-Çıktı tablolarının, kuramsal olarak inşa edilmiş çevrimsel tablolara dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu gereklilik, paranın değerinin ampirik olarak hesaplanabilmesi ile ilişkilidir. Amaç çevrimsel tabloları kusursuz biçimde türetmek değil, her bir çevrimin tamamlandığı noktada yeniden belirlenen paranın değerinin doğru bir şekilde tahmin edilmesini sağlamaktır. Bu tahminlerin ardından esas olarak ampirik ölçümü yapılmaya çalışılan kâr oranı, artı-değer oranı gibi kategoriler için çevrimsel değil yıllık ölçümler yapılacaktır. Bu çalışmanın herhangi bir yıl içindeki n'inci çevrimde ortaya çıkan örneğin kâr oranını hesaplamak gibi bir amacı yoktur. Ulaşılmaya çalışılan yıllık hesaplardır.

Çevrim sayısını tahmin edebilmek için Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın hazırladığı "Sektör Bilançoları" çalışmasının verilerinden hareketle "stok devir hızları" hesaplanmaktadır. Ek'te sunulan tablolar ışığında tüm bir dönem için yıllık ortalama sermaye çevrim sayısı 9 olarak tahmin edilmiştir.

Bundan sonra, yıllık tabloları çevrimsel tablolara dönüştürmek için, daha önceki bölümde İmalat Sanayi verilerine uygulanılan "ortancalar arası doğrusal boşluk doldurma yöntemi" uygulanmıştır. Yöntemin ayrıntıları Ek'te sunulmuştur. Bu yöntem yıllık Girdi-Çıktı tablolarının her bir hücresi için teker teker uygulanarak çevrimsel Girdi-Çıktı tablolarına ulaşılmaktadır. Ara girdi blokunun iç yapısı çevrimsel tablolara taşınmamaktadır. Bizim için önemli olan her bir faaliyet dalında kullanılan toplam ara girdi miktarıdır.

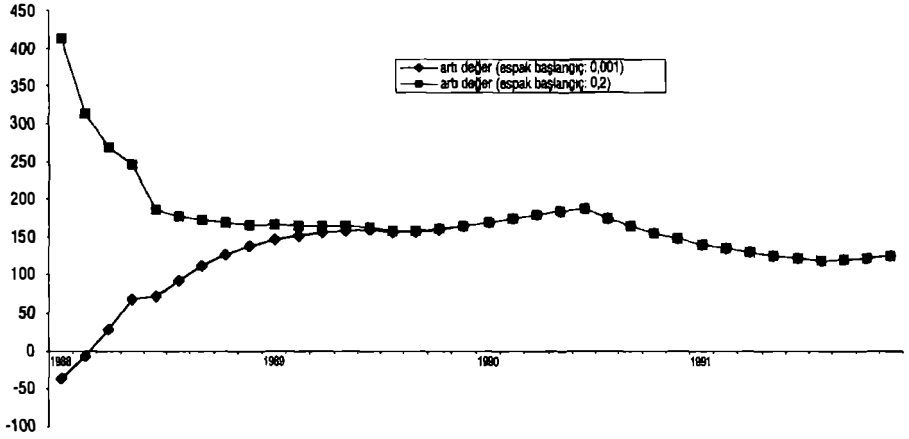
İlk olarak kullandığımız hesaplama tekniğine dair ulaşılan sonuçları aktaralım:

1. ESPAK'ın başlangıç değerinin içerdiği "hata" kısa bir süre sonunda sönümlenmektedir

Aşağıda grafik olarak aktarılan hesaplamalara göre, ESPAK'ın başlangıç

değeri 0,01 yerine 0,2 olarak alınmış olsa bile yaklaşık 10 çevrim sonunda ulaşılan artı-değer oranlarının birbirine yakınsadığı görülmektedir. ESPAK'ın gerçek başlangıç büyüklüğünü mutlak olarak hesaplamanın bir olanağı olmasa bile, belirli bir süre sonunda ulaşılan sonuçların ESPAK'ın başlangıç büyüklüğünden bağımsız hale geldiği görülmektedir. Bu anlamda yapılan incelemenin yakınsama süreciyle birlikte başlangıç çevrimi için sağlıklı bir tahmin vermesi mümkün değildir. Ancak bu periyot dışarıda tutulduğu takdirde, ESPAK'ın başlangıç değerinin bir önemi olmadığı açıktır.

GRAFİK 26: Farklı Başlangıç Büyüklükleri ile Yapılan ESPAK Tahminlerinden Hareketle Elde Edilen Artı-Değer Oranlarının Birbirine Yakınsaması

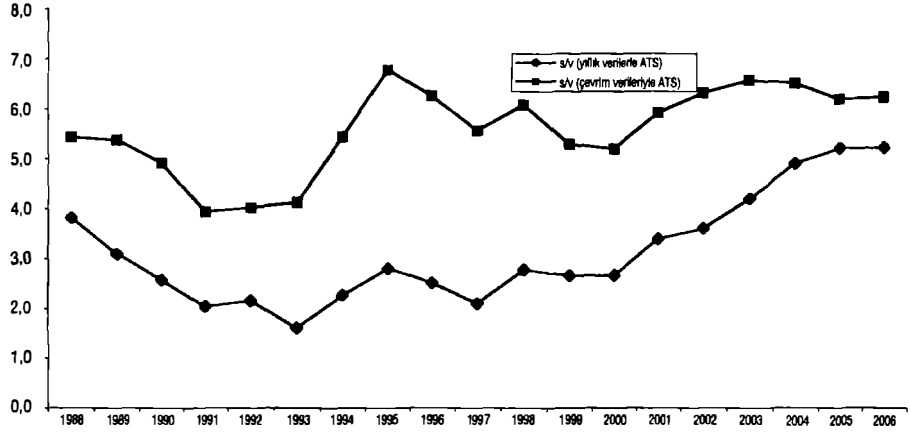
Buradan ESPAK'ın gerçek değerine dair bir sonuç çıkarılamamış olsa bile, birinci yıl içindeki çevrimlerin değerinin başlangıç ESPAK değerine göre birbirinden farklılaşabileceği ancak, birinci yılın ardından gelen çevrimlerin değerinin başlangıç değerinden bağımsız olarak belirli bir eksene oturduğu, yani tahminlerin doğru olması gerektiği sonucuna ulaşılabilmektedir.

2. Yıllık ve Çevrimsel Olarak Hesaplanan ESPAK Farklı Artı-Değer Oranları Vermektedir

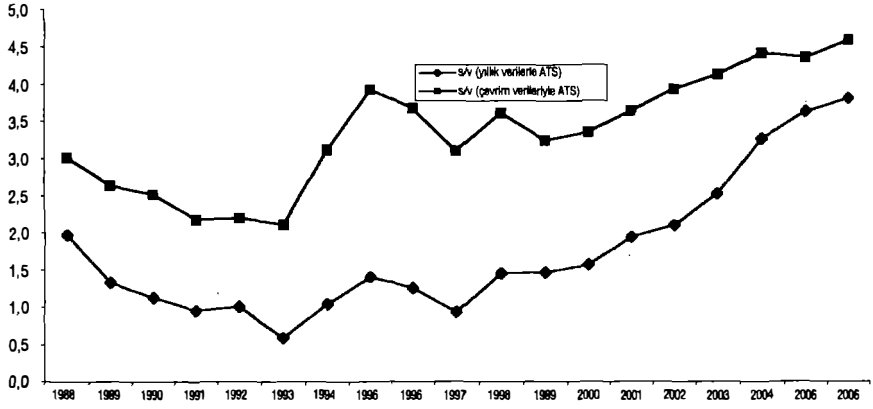
Aşağıda sunulan iki grafiğin her ikisinde de iki farklı yöntemle yapılan artı-değer oranı tahminleri sunulmaktadır. İlk yöntemle yapılan artı-değer oranı hesabında yıllık istatistiklerden elde edilen ESPAK büyüklükleri kullanılmaktadır. İkinci yöntemde ise çevrimsel veri setlerine başvurulmakta, ESPAK ve artı-değer oranları çevrimsel olarak hesaplanmaktadır ve artı-değer oranları grafiklere yıllık formatta olarak taşınmaktadır. Hesaplanan

bu iki artı-değer oranı arasında herhangi bir benzerlik ilişkisi yoktur. Paranın değerinin tersi olan ESPAK, çevrimsel verilerle değil yıllık veriler üzerinden hesaplandığında paranın değersizleşme süreci tam olarak yakalanamadığı için ortaya farklı artı-değer sonuçları çıkmaktadır. Aşağıda bu sonuçlar iki grafikle sunulmaktadır: İlk grafikte, izafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setlerinde elde edilen sonuçlar, ikinci grafikte ise izafi ücret düzenlemeleri yapılmış veri setlerinden elde edilen sonuçlar aktarılmaktadır. Her iki grafikte de yukarıda ele alınan fark geçerliliğini korumaktadır. İkinci grafikte artı-değer oranları, izafi ücret eklemeleri nedeniyle mutlak olarak daha düşüktür.

GRAFİK 27: ESPAK'ın Yıllık ve Çevrimsel Veriler Üzerinden Hesaplanması Farklı Artı-Değer Sonuçları Vermektedir (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

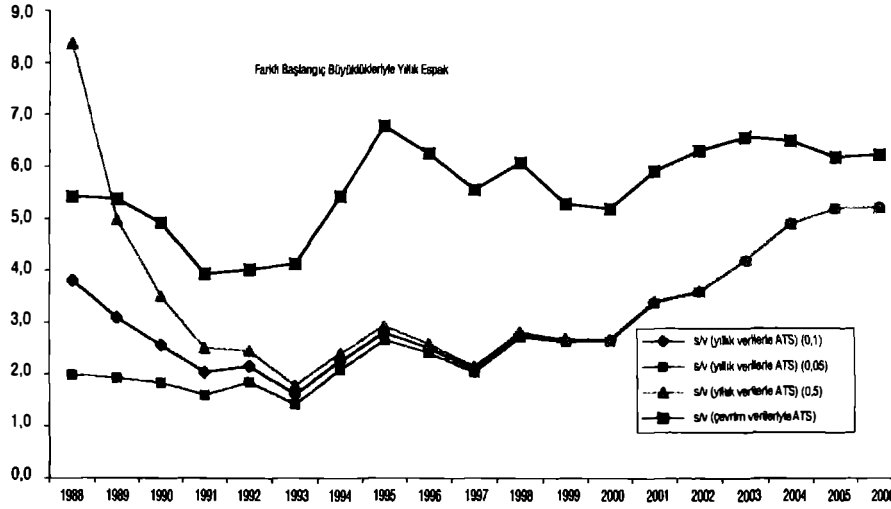

GRAFİK 28: ESPAK'ın Yıllık ve Çevrimsel Veriler Üzerinden Hesaplanması Farklı Artı-Değer Oranları Yaratmaktadır (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış Verilerle)

Bu fark, yanlış ESPAK'tan başlanması ve başlangıçtaki hatanın kapanması için süreye ihtiyaç olması ile ilgili değildir. Bu tür bir yorum, grafiklerden elde edilebilecek yıllık verilerle hesaplanan artı-değer oranının eğilimsel olarak artmakta ve çevrimsel verilerle hesaplanan artı-değer oranına yaklaşmakta olduğu izleniminden kaynaklanabilir. Bunun böyle olmadığı kolayca gösterilebilir: Aşağıdaki grafikte üç farklı başlangıç değeriyle elde edilen sonuçların 6'ıncı yıldan itibaren birbirine yakınsadığı görülmektedir. Sonuç itibariyle yıllık ve çevrimsel olarak hesaplanan ESPAK'ın artı-değer oranı üzerinde yarattığı fark kapanmamaktadır.

GRAFİK 29: Farklı Başlangıç Büyüklükleri Seçilerek Yıllık Verilerle Hesaplanan ESPAK ile Elde Edilen Artı-Değer Oranının, Çevrimsel Verilerle Hesaplanan ESPAK ile Elde Edilen Artı-Değer Oranlarına Yakınsamaması

Özetle, iki temel teknik sonuca ulaşılmaktadır: ESPAK'ın başlangıç büyüklüğünün bir önemi yoktur; yıllık verilerle ESPAK hesabı anlamlı değildir. Çevrimsel veriler kullanılmalıdır. Aynı sonuçlara, üçüncü bölümde imalat sanayi verileri için yapılan hesaplamada da ulaşılmıştır.

Değer kategorilerine ilişkin sonuçlar ise şu şekildedir:

1. Emek Saat Cinsinden Değer Kategorileri

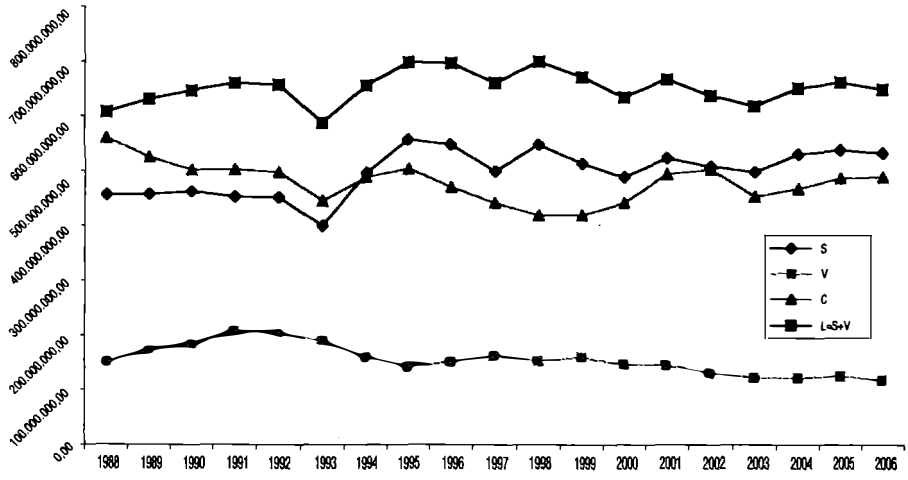
Aşağıdaki tablo ve grafikte, değer kategorilerinin emek saat cinsinden karşılıkları verilmektedir. (L) toplam çalışılan emek saatlik büyüklüğü göstermektedir. Artı değer (S) ile, değişen sermaye (V) ile, değişmeyen sermaye (C) ile, toplam değer kitlesi (D) ile gösterilmektedir.

TABLO 12: İzafi Ücret Düzenlemesi ile Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer, Toplam Katma Değer ve Toplam Değer Büyüklükleri (Milyon Saat)

	S	V	C	L=S+V	D=S+V+C
1988	456.001.304	151.350.456	559.947.974	607.351.759	1.167.299.734
1989	457.436.418	173.291.491	525.111.693	630.727.908	1.155.839.602
1990	462.559.856	183.516.704	501.772.760	646.076.560	1.147.849.320
1991	452.589.744	207.335.825	502.736.017	659.925.569	1.162.661.586
1992	451.531.147	205.185.790	497.485.338	656.716.938	1.154.202.275
1993	398.938.669	188.589.641	444.870.721	587.528.309	1.032.399.031
1994	495.844.176	159.088.112	488.357.029	654.932.289	1.143.289.317
1995	556.661.977	141.836.148	503.801.773	698.498.125	1.202.299.898
1996	547.800.973	149.172.855	470.478.334	696.973.829	1.167.452.162
1997	499.429.485	161.078.484	441.650.811	660.507.970	1.102.158.780
1998	547.924.220	151.825.447	418.743.159	699.749.667	1.118.492.826
1999	513.235.020	158.219.821	419.161.845	671.454.841	1.090.616.686
2000	488.648.541	145.822.530	441.787.824	634.471.071	1.076.258.895
2001	523.273.449	143.872.961	494.318.395	667.146.410	1.161.464.805
2002	507.934.337	129.214.875	502.584.655	637.149.212	1.139.733.867
2003	497.694.014	120.519.853	453.067.640	618.213.866	1.071.281.507
2004	530.409.856	120.079.698	467.732.472	650.489.554	1.118.222.026
2005	537.731.192	123.471.282	486.764.188	661.202.474	1.147.966.662
2006	532.692.483	116.171.657	489.262.866	648.864.140	1.138.127.006

Tablo formatında aktarılan bu sonuçların, grafik olarak gösterimi aşağıdaki gibidir:

GRAFİK 30: Emek Saat Cinsinden Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Büyüklükleri (Milyon Saat) (İzafi Ücret Düzenlemesiyle)

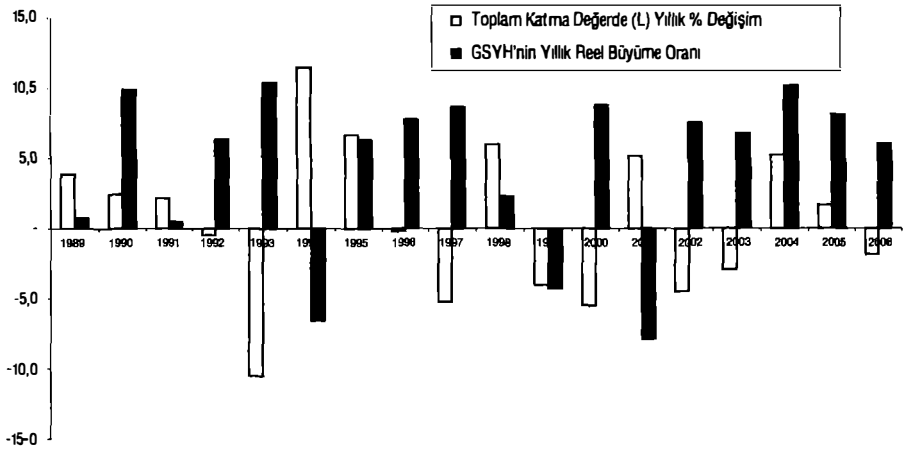
Kriz yılları olan 1994 ve 2001 yıllarında toplam çalışılan emek saat büyüklüğünde artış ve değişen sermayede bir azalış meydana geldiği açıkça görülmektedir. Bunun Marksist kuram için anlamı, krizle birlikte sermayenin, emek üzerinde baskı yapıp artı-değer oranını arttırma yönünde refleks göstermiş olmasıdır.

1993 yılında tüm kategorilerde yaşanan derin daralmanın sebebi, toplam çalışılan emek-saat büyüklüklerindeki azalmadır. Bu, ücretler göreli olarak azalmadığından artı-değer oranını düşürmektedir; aynı zamanda ESPAK artmakta (paranın değeri düşmekte) ve yıl içindeki çevrimler boyunca değişmeyen sermaye de etkilenmektedir (değişmeyen sermayedeki azalmanın artı-değerdeki azalmaya göre daha az olmasının nedeni, değişmeyen sermayenin bir dönem önceki ESPAK'la ilişkili olmasıdır).

İzafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setinde ATS kuramıyla ulaşılan sonuçlar, doğal olarak değişen sermayenin daha düşük, artı-değerin de daha yüksek olduğu bir tablo ortaya çıkarmaktadır ancak eğrilerin esas motifleri değişmemektedir. Ulaşılan sonuçlar Ek'te sunulmaktadır.

Aşağıdaki grafikte, yukarıda sunulan tablo ve grafiklerde elde ettiğimiz sonuçları biraz daha anlamlandırabilemek için, reel GSYİH'nın yıllık artış hızı ile bu kategorinin Marksist değer karşılığı olan ve yukarıda sunulan Marksist katma değerin yıllık büyüme oranını karşılaştırabiliriz.

GRAFİK 31: Marksist Katma Değerin Yüzde Artışı ile Reel GSYİH'nın Yüzde Artışının Karşılaştırılması

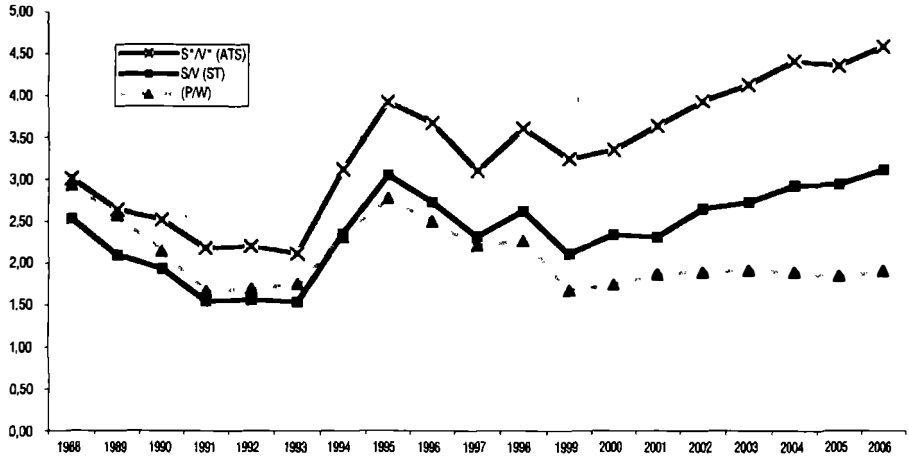

Grafikte açıkça görülebildiği gibi, reel büyüme hızı ile Marksist katma değerdeki artış hızı arasında bir ilişki yoktur. Reel GSYİH sadece 1994, 1999 ve 2001 yılları için negatif değerler alırken, Marksist kategori toplam 8 yıl için negatif değerler almaktadır. Buna göre 1992, 1993, 1997, 1999, 2000, 2002, 2003 ve 2006 yılları Marksist anlamda daralma, yani kriz yıllarıdır. Bu yıllar için değişen sermaye ve artı-değeri oluşturan toplam değer büyüklüğü, yani Marksist katma değer (L) bir önceki yıla göre küçülmektedir.

4. ATS ve ST Kuramıyla Elde Edilen Artı-Değer Oranları ve Keynesyen Bölüşüm Oranları Farklı Sonuçlar Üretmektedir

Üç farklı kuram ile elde edilen artı-değer oranları aşağıdaki grafikte sunulmaktadır.

GRAFİK 32: ATS ve ST Kuramlarına Göre Artı-Değer Oranları ve Keynesyen Bölüşüm Oranı

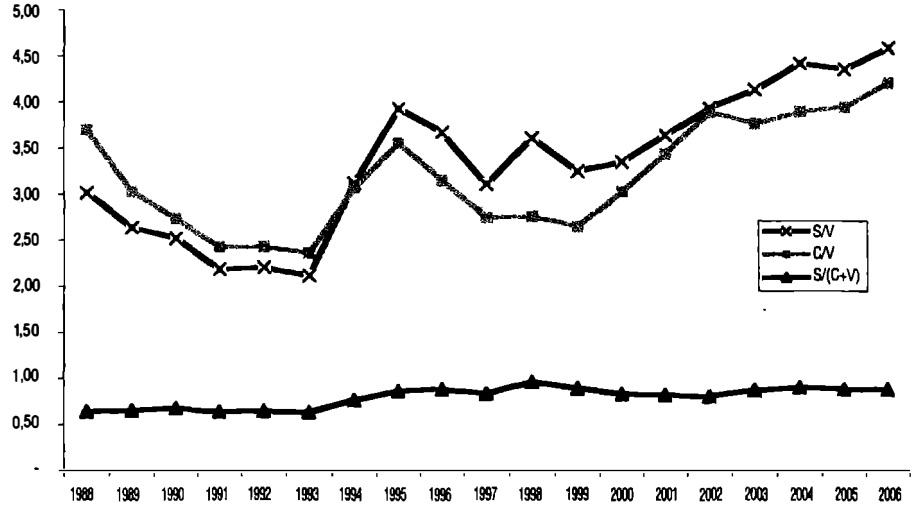
Daha önceki bölümlerde ST kuramına göre artı-değer ile Keynesyen bölüşüm oranlarının karşılaştırılması yapılmış ve sonuçlar arasındaki fark yorumlanmaya çalışılmıştı. Grafikte açıkça görüldüğü üzere ST kuramının tahminleri ile ATS kuramının tahminleri arasında çok ciddi bir paralellik söz konusudur. Bununla birlikte ATS kuramıyla elde edilen artı-değer oranları ile Keynesyen artı-değer oranları arasında fark, ATS kuramının tahmininin ST kuramının tahminine göre daha yüksektir. Yani ATS kuramına göre artı-değer her iki kuramın tahminine göre mutlak olarak daha büyük değerler almaktadır. Elde edilen bir diğer tespit ise Keynesyen bölüşüm oranının tahmin edemediği ama ST kuramının yakaladığı 1999 sonrası artı değer oranındaki artışı, ATS kuramının daha vurgulu tahmin ediyor olmasıdır.

5. ATS Kuramıyla Ulaşılan Artı-Değer Oranı, Organik Bileşim ve Kâr Oranı Büyüklükleri

Aşağıdaki grafikte, izafi ücret düzenlemesi yapılmış verilerden hareketle ve ATS kuramıyla ulaşılan artı-değer oranı, organik bileşim ve kâr oranı büyüklükleri sunulmaktadır. Buna göre, 1988-2006 dönemi için sermayenin organik bileşiminin ve artı-değer oranlarının eğilimsel olarak birbirine paralel seyrettiği görülmektedir. 1994 ve 1995 yılları her iki oran için, 1988 sonrası dönemdeki azalmayı tersine çeviren artış yılları olmaktadır. 1994 yılı aynı zamanda sermayenin organik bileşimi oranının altında seyreden artı-değer oranının hızla artarak 1995'te organik bileşimi geçtiği bir yıl ol-

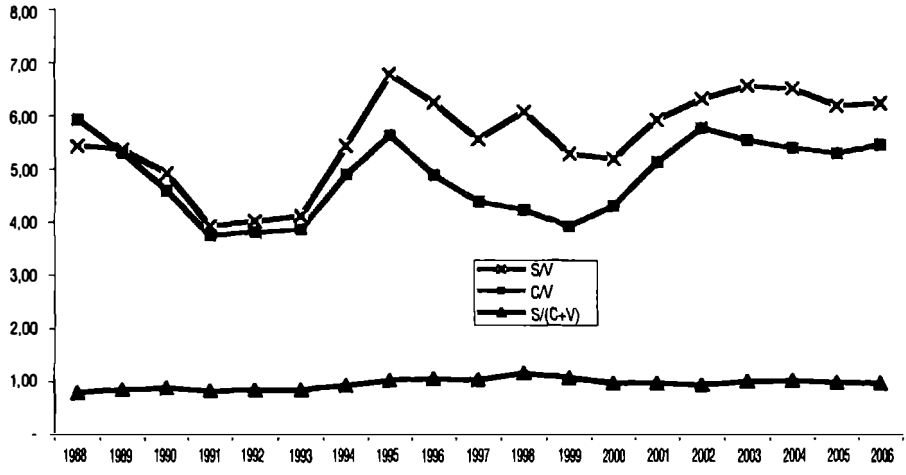
muştur. Bu hareketlerin, kâr oranı üzerindeki grafikte pek yakalanmayan daha ayrıntılı etkisini aşağıda tablodan okumak mümkündür.

GRAFİK 33: ATS Yaklaşımıyla Artı-Değer, Organik Bileşim ve Kâr Oranı
(İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış Verilerle)

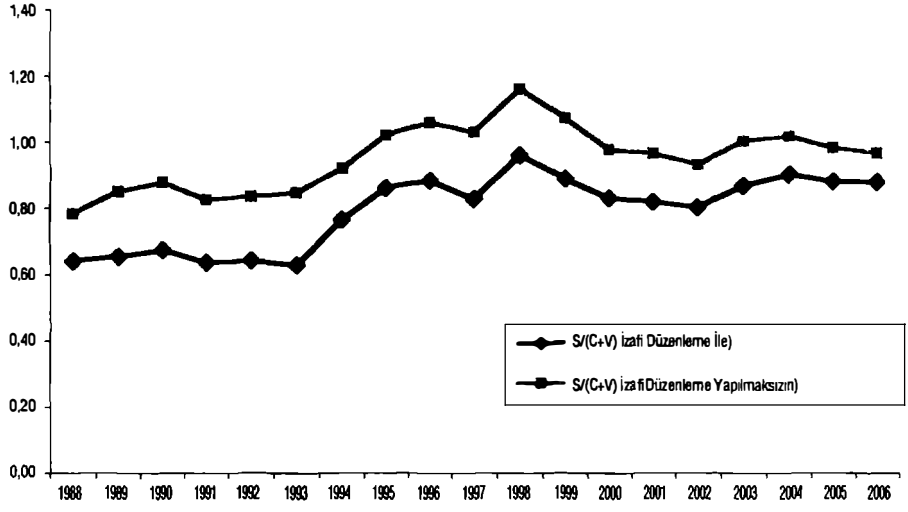
Aynı tahminler, bu sefer izafi ücret düzenlemesi yapılmamış verilerde tekrarlandığında aşağıdakı grafik üretilmektedir. Organik bileşim oranının ve artı-değer oranının her ikisinin de izafi ücret düzenlemesi yapılmamış haliyle daha yüksek olması beklenilir bir sonuçtur.

GRAFİK 34: ATS Yaklaşımıyla Artı-Değer, Organik Bileşim ve Kâr Oranı
(İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

Aşağıdaki grafikte, kâr oranı tahminlerinin daha detaylı bir gösterimi için izafi ücret düzenlemesi yapılmış ve yapılmamış veri setlerinden elde edilen sonuçlar tekrar bir arada sunulmaktadır.

GRAFİK 35: Kâr Oranlarının İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve
Yapılmamış Verilerde Farklılaşması

6. ATS Kuramıyla Hesaplanan Sektörel Sömürü Oranları

İlgili bölümlerde ortaya konduğu üzere tüm sektörlerde artı-değer yaratılmamaktadır. Ancak burada yapacağımız gibi sömürü oranı her bir sektör için hesaplanabilmektedir. Zira ücret ilişkisi her sektörde geçerlidir. Sektörlerin bazıları artı-değer yaratmıyor olsa bile, bu sektörlerde işçiler diğer sektörlerde yaratılan artı-değerin kâr olarak transferi için çalıştırılmaktadır ve kendilerine bu emekleri için bir ücret ödenmektedir. Sömürü, ücretlerin değer karşılığının işçilerin çalışma sürelerinin altında her durumda gündemdedir.

Üretken olan faaliyet dallarında sömürü oranı ile artı-değer oranı tanımsal olarak birbirine denkken, üretken olmayan faaliyet dalları için sadece sömürü oranı hesaplanabilir, artı-değer oranı hesaplanamaz.

Üretken ya da üretken olmayan faaliyet alanları için ücretlerin değer karşılığının, çalışma sürelerinden büyük olduğu durumlarda -ki istisnai durumlardır bunlar- sömürü oranı negatif değer alabilir. Burada hatırlatılması gereken önemli bir nokta vardır. Bir sektör için sömürü oranının negatif değer alması durumu ile toplam ekonomi için artı-değer üretiminin negatif olabileceği iddiasının birbiriyle ilişkili olmadığını vurgulamalıyız. İlki ampirik olarak karşılaşılabilecek ve kuramsal olarak olanaklı bir durumken, ikincisinin gerçekleşmesi olanaksızdır. Kapitalist üretim biçimi artı-değer üretimi üzerine kuruludur. Sistemin bütünü için artı-değerin negatif olması mantıksal olarak imkânsızdır.[84] Bu vurguların ardından ulaşılan sonuçları değerlendirmeye başlayabiliriz.

Aşağıdaki tablo ve grafiklerde ortaya çıkan temel bulgu, hemen hemen tüm sektörlerde, özellikle 1999 sonrası dönemde sömürü oranının yükseldiği yönündedir. "Elektrik, gaz ve su" sektöründe, yani enerji sektöründe sömürü oranları 1994'e kadar negatiftir. Bunun nedeni, bu sektörde hem ücretlerin yüksek seyretmesi, hem de sektördeki çalışma süreleriyle yaratılan katma değer ilişkisinin zayıf olması olabilir.

Dönem içinde en yüksek sömürü oranı, ortalama 7,1 ile ticaret sektöründe gerçekleşmektedir. Bunu takip eden sektörler 5,4 ile otel ve lokantacılık; 4,7 ile tarım; 3,4 ile imalat sanayii'dir.

Tarım kesiminde sömürü oranı, dalgalanmalarla birlikte artış eğilimi göstermektedir. Tarımda 2000'lerde ulaşılan sömürü oranı, 1995'teki tepe noktasının üstünde bir orandır. İmalat sanayiindeki sömürü oranı bulgularına bakacak olursak, ilgili dönemde, sömürü oranının hiçbir yıl için bahar eylemlilikleriyle gelen ücret artışlarının sonucu olarak elde edilen 1991-1992

84 Boratav'ın 1977 çalışması bu noktayı vurgulamaktadır.

yıllarının düzeyine inmediği görülmektedir. 1994 krizi sermayedarlar için, sömürü oranlarının tekrar arttırılması için bir "fırsat" olmuştur. 1994 sonrası dönemde sermayenin elde ettiği artışlar 1997 ve 1999'daki daralmalarla düşmüş ama bu düşüşle bile en fazla 1994 yılındaki yüksek düzeyine gerilemiştir. 1999 sonrası IMF'li yıllar ise sömürü oranlarının özel olarak imalat sanayii ve mali sektörde ve genel olarak da tüm sektörlerde hızla arttığı yıllar olmuştur. Sömürü oranının, iniş ve çıkışlara rağmen eğilimsel olarak azaldığı tek bir sektör yoktur. Ekonominin en temel iki sektörü olan imalat ve inşaat sektörlerinde sömürü oranları eğilimsel olarak artmıştır, bu tespit tarım sektörüne de genişletilebilir.

19 yıllık bu süre zarfında yaşanan krizlerin, üretim ilişkisini yeniden şekillendirdiği ve sömürü oranını arttıran temel dinamik olduğu grafiklerden gözlemlenebilmektedir. Krizler, sermayeler arasında, daha fazla işçi sömürenin ayakta kalabildiği bir gerilim yaratmaktadır. Krizlerden bağımsız olarak emeğin baskılanması zaten neoliberalizmin en belirgin özelliğidir. Esnek üretim, yarı zamanlı çalışma, iş güvencesiz istihdam, taşeron firma üretimi, kayıtdışı istihdam... bütün bunlar neoliberalizmin kapitalizme "armağanları"dır.

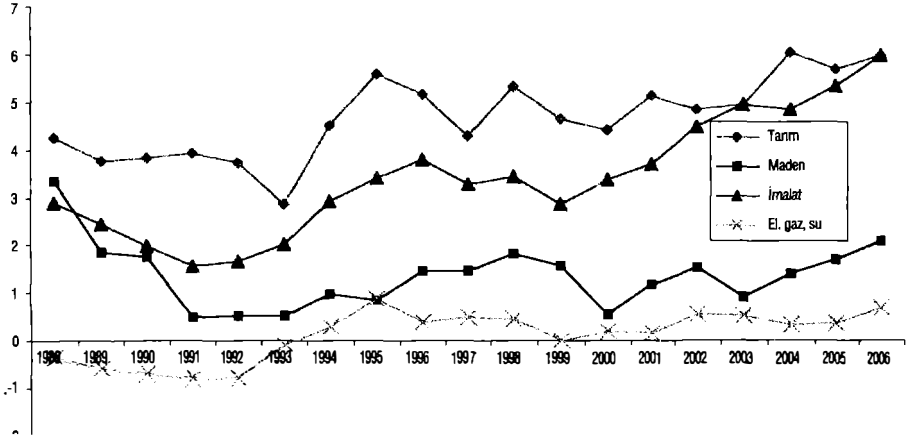
Neoliberal dönemde "insan kaynakları" bürolarının icat edilmesi ve hızla yaygınlaşması, yeni iş ve istihdam imkânlarıyla değil, genişleyen sömürü "imkânlarıyla" ilişkili olsa gerek. Biz bu çalışmada bu "imkânların" niceliksel boyutuyla ilgilendik. Her şey aşağıda sunulan tablolarda çok açık biçimde ortada.

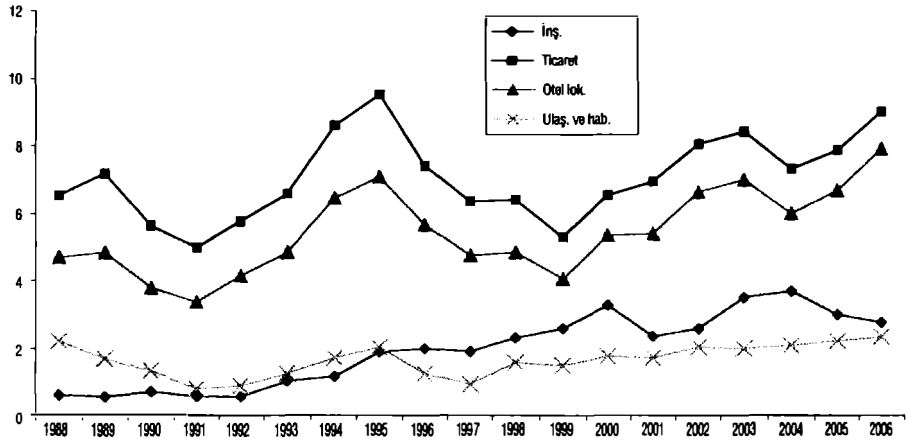
Neoliberal politikalara karşı işçi sınıfının nasıl olup da dönüştürücü bir muhalefet gösteremediğini ve hatta neoliberalizmin bazı düzenlemelerine örtük ya da açıktan destek dahi olabildiğini açıklamak siyaset biliminin ve bir başka çalışmanın konusudur.

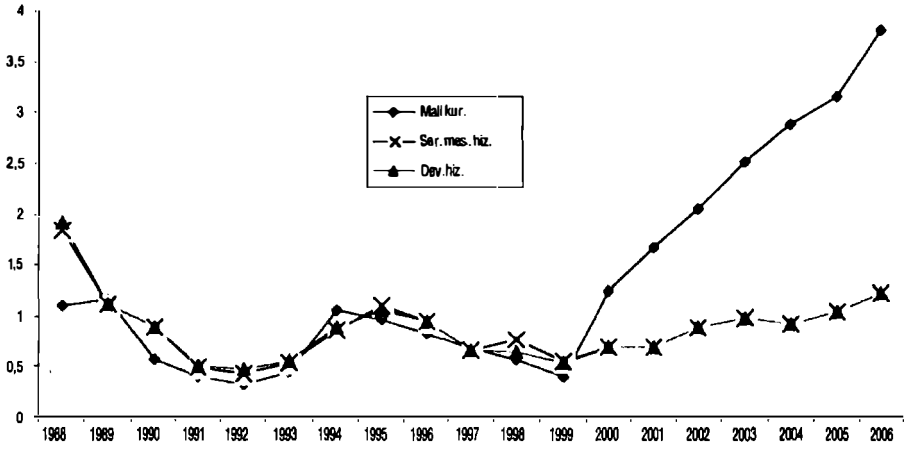
TABLO 13: ATS Kuramına Göre Sektörel Sömürü Oranlarının Yıllık Seyri (İzafi Ücret Düzenlemesiyle)

	Tarım	Maden	İmalat	El. G.S.	İnş.	Ticaret	Otel L.	Ulaş H.	Mali.	Ser.mes.	Dev.hiz.
1988	4,3	3,3	2,9	-0,4	0,6	6,5	4,7	2,2	1,1	1,8	1,9
1989	3,8	1,8	2,4	-0,6	0,5	7,2	4,8	1,6	1,2	1,1	1,1
1990	3,8	1,7	2,0	-0,7	0,7	5,6	3,8	1,3	0,6	0,9	0,9
1991	3,9	0,5	1,6	-0,8	0,5	5,0	3,4	0,8	0,4	0,5	0,5
1992	3,7	0,5	1,7	-0,8	0,6	5,7	4,1	0,9	0,3	0,4	0,5
1993	2,9	0,5	2,0	-0,1	1,0	6,6	4,8	1,2	0,4	0,5	0,5
1994	4,5	1,0	2,9	0,3	1,2	8,6	6,4	1,7	1,1	0,9	0,9
1995	5,6	0,8	3,4	0,9	1,9	9,5	7,1	2,0	1,0	1,1	1,1
1996	5,2	1,5	3,8	0,4	2,0	7,4	5,7	1,2	0,8	1,0	0,9
1997	4,3	1,5	3,3	0,5	1,9	6,3	4,7	0,9	0,7	0,7	0,7
1998	5,3	1,8	3,4	0,5	2,3	6,4	4,8	1,6	0,6	0,8	0,7
1999	4,6	1,6	2,9	0,0	2,6	5,3	4,0	1,5	0,4	0,6	0,5
2000	4,4	0,6	3,4	0,2	3,3	6,5	5,3	1,7	1,2	0,7	0,7
2001	5,1	1,2	3,7	0,2	2,3	6,9	5,4	1,7	1,7	0,7	0,7
2002	4,8	1,5	4,5	0,6	2,6	8,0	6,6	2,0	2,1	0,9	0,9
2003	4,9	0,9	4,9	0,5	3,5	8,4	7,0	2,0	2,5	1,0	1,0
2004	6,0	1,4	4,8	0,3	3,7	7,3	6,0	2,1	2,9	0,9	0,9
2005	5,7	1,7	5,3	0,4	3,0	7,9	6,7	2,2	3,2	1,0	1,0
2006	6,0	2,1	6,0	0,7	2,8	9,0	7,9	2,4	3,8	1,2	1,2
Ort.	4,7	1,4	3,4	0,1	1,9	7,1	5,4	1,6	1,4	0,9	0,9

GRAFİK 36: ATS Kuramına Göre Sektörel Sömürü Oranlarının Yıllık Seyri (İzafi Ücret Düzenlemesiyle)

İzafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setinde ATS kuramıyla ulaşılan sonuçlar ile yukarıda sunduğumuz sonuçların karşılaştırması Ek'te sunulmaktadır. İki veri seti arasındaki fark, sektörlerdeki kendi hesabına çalışan sayısından kaynaklanmaktadır. Bazı sektörlerde kendi hesabına çalışanların oranının düşük olması nedeniyle iki ölçüm arasında herhangi bir fark oluşmamaktadır. İzafi düzenleme ile sömürü oranları arasında oluşan en büyük fark, beklenildiği üzere tarım kesiminde gündeme gelmektedir. Bu konuya önceki başlıklarda değinmiştik.

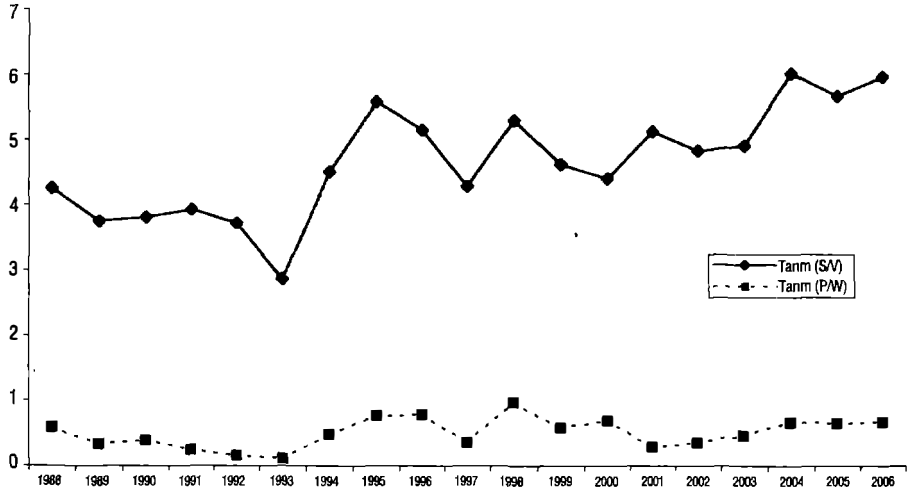
7. Sektör Düzeyinde Keynesyen Bölüşüm Oranı ve Marksist Sömürü Oranları Bütünüyle Farklı Sonuçlar Vermektedir

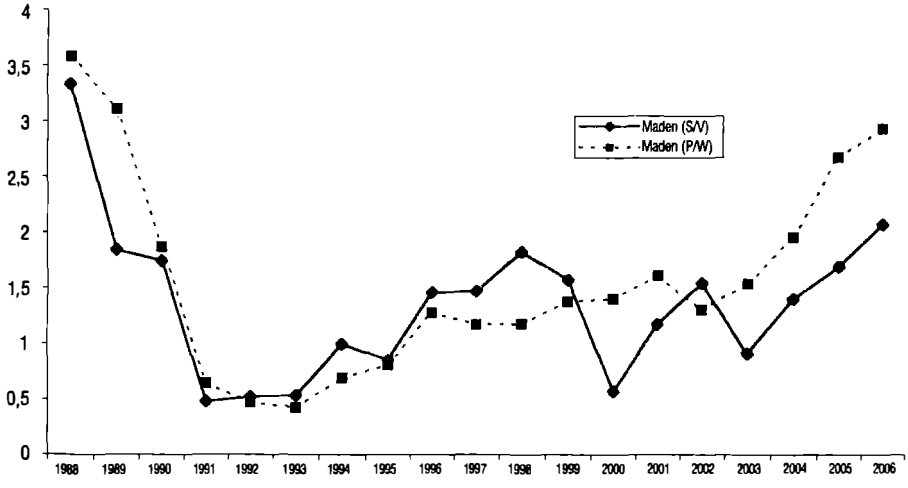
Aşağıdaki grafiklerde aynı renk ve işaretle verilen çizgiler aynı sektörü göstermektedir. Her bir grafikte tek sektör ele alınmaktadır. Kesik çizgi ile gösterilen kategori kârın ücrete oranı şeklinde tanımlanan Keynesyen bölüşüm kategorisidir. Düz çizgiler ise Marksist sömürü oranını göstermekte, artı-değerin değişen sermayeye oranını vermektedir. Grafiklerin dayandığı hesaplamalar, izafi ücret düzenlemelerinin yapıldığı verilerdir. İzafi ücret düzenlemesi yapılmadan ulaşılan sonuçlarla Keynesyen bölüşüm oranının karşılaştırması ekte verilmektedir.

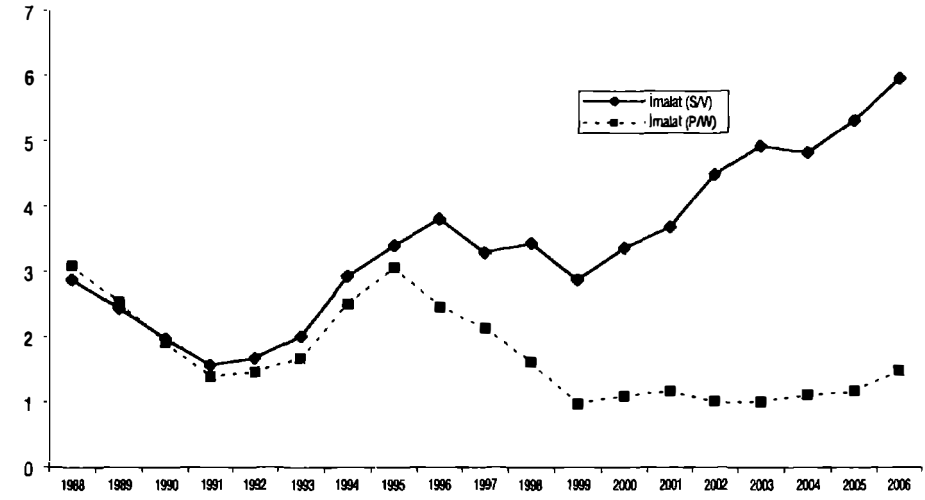
'Tarım', 'imalat', 'inşaat', 'ticaret' ve 'otel lokanta' sektörleri için Marksist sömürü oranı kategorisi, bazı sektörleri için dönem başındaki birkaç yıl dışında her zaman Keynesyen bölüşüm oranına (P/W) göre daha yüksek değerlerde seyretmektedir. Bu fark, imalat, inşaat, otel lokanta sektörleri için 2000'lerde büyük oranlarda pekişmektedir. Bu sektörler için çarpıcı bir bulgu, Keynesyen bölüşüm oranı 1995 sonrası dönemde azalmaya başlayıp 1999 sonrası dönemde de bir platoya otururken, Marksist perspektifle yapılan hesaplamaların 1996 sonrası hafif düşmüş ve 1999 sonrasında ise hızlı bir şekilde artmış olmasıdır.

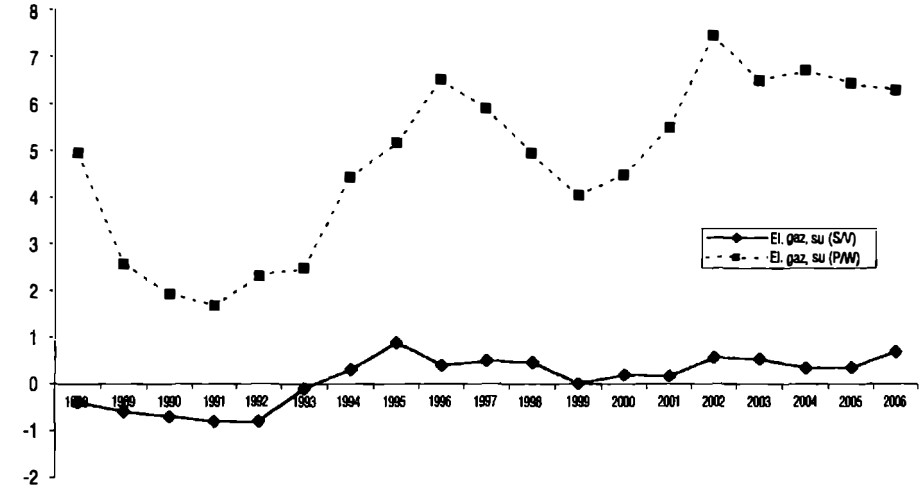
İktisat yazınında eleştirel yorumlar çoğunlukla Keynesyen kuram kullanılarak yapılmakta. Bu genelliğin iki nedeni olabilir. Keynesyenizm kapitalizmin bir döneminde sol iktisatla uyumlu bir araç olması, kapitalizm içinde uygulama alanı bulmuş olması. İkinci açıklama üretilen istatistiklerin Keynesyen kuram için tasarlanmış olması. Kapitalizmin neoliberal döneminde Keynesyen politikaların neredeyse tamamen terk edildiği aşikar. Bu nedenle sol iktisadın başka bir alana, zaten terk etmemesi gereken Marksist alana dönmesi anlamlı olabilir. Ancak böylece "bir başka gerçekliği" görebilecektir. Çıkan sonuçların ne derece farklı olduğu ortada.

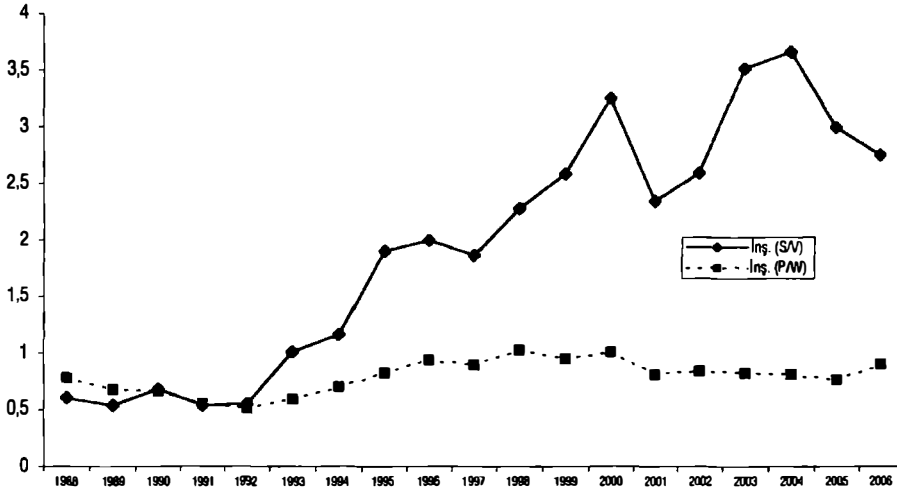
GRAFİK 37: Sektör Düzeyinde Marksist Sömürü ve
Keynesyen Bölüşüm Oranlarının Farklı Sonuçlar Vermesi

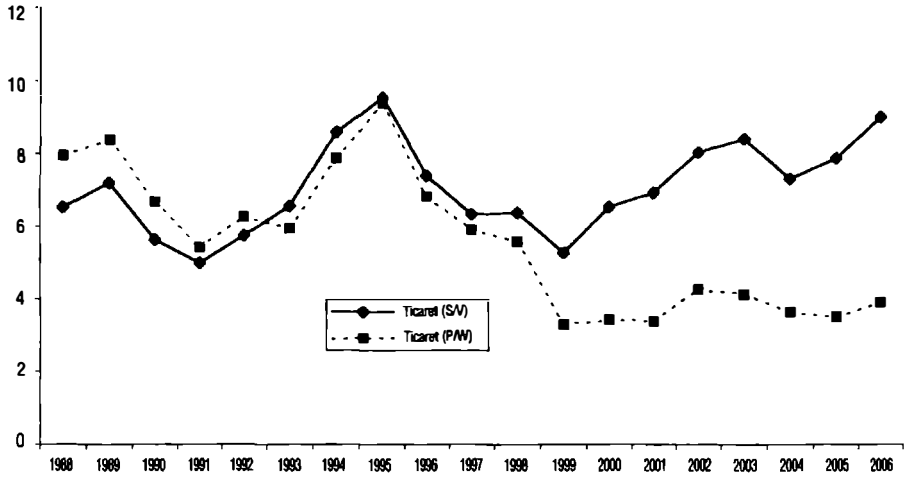

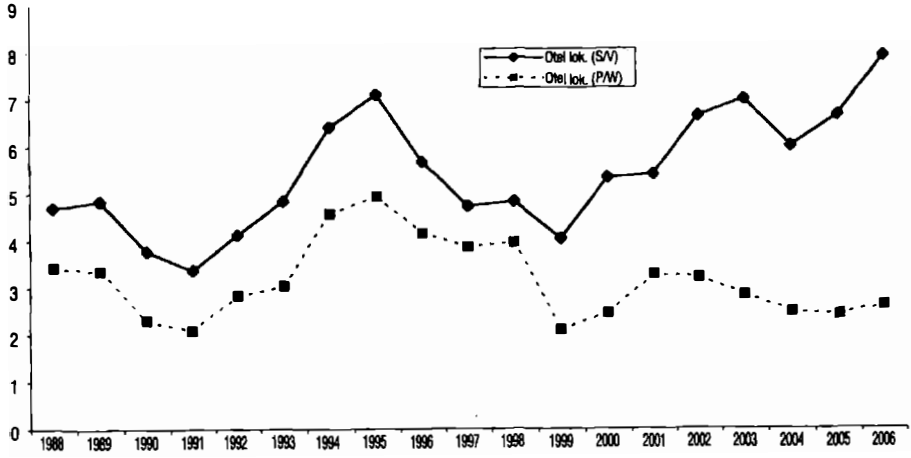

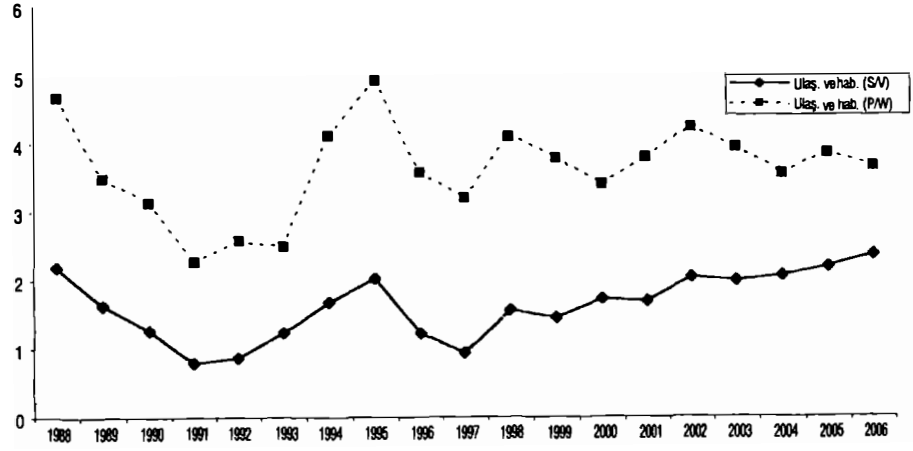

İmalat (S/V)
İmalat (P/W)
7
6
5
4
3
2
1
0
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

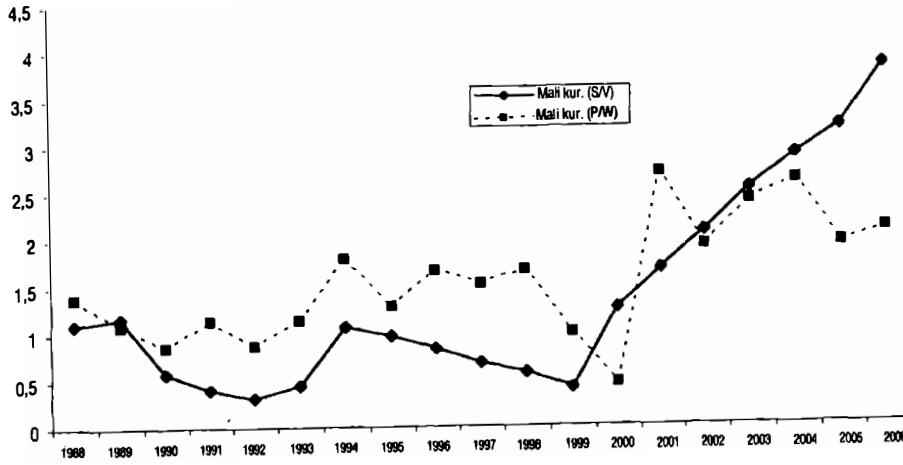

El. gaz, su (S/V)
El. gaz, su (P/W)
8
7
6
5
4
3
2
1
0
-1
-2
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

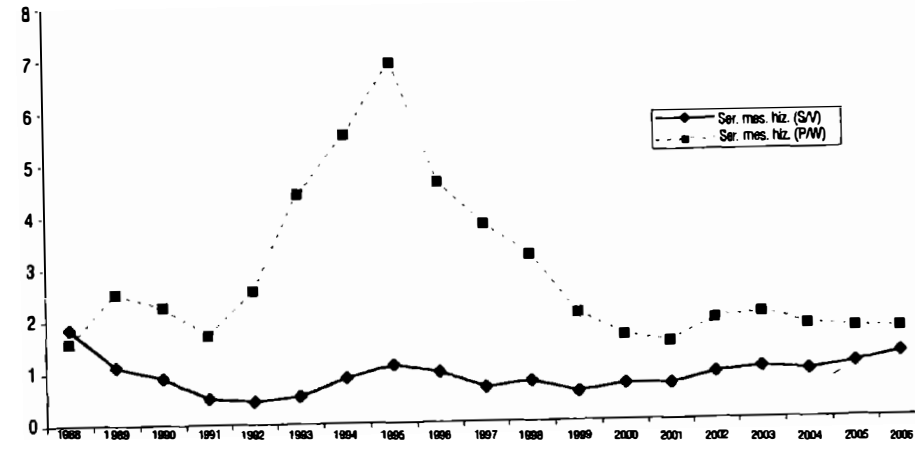

4
3,5
3
2,5
2
1,5
1
0,5
0
Inş. (S/V)
Inş. (P/W)
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

12
10
8
6
4
2
0
Ticaret (S/V)
Ticaret (P/W)
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

Otel lok. (S/V)
Otel lok. (P/W)
9
8
7
6
5
4
3
2
1
0
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

Ulaş. ve hab. (S/V)
Ulaş. ve hab. (P/W)
6
5
4
3
2
1
0
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

Mali kur. (S/V)
Mali kur. (P/W)
4,5
4
3,5
3
2,5
2
1,5
1
0,5
0
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

Ser. mes. hiz. (S/V)
Ser. mes. hiz. (P/W)
8
7
6
5
4
3
2
1
0
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

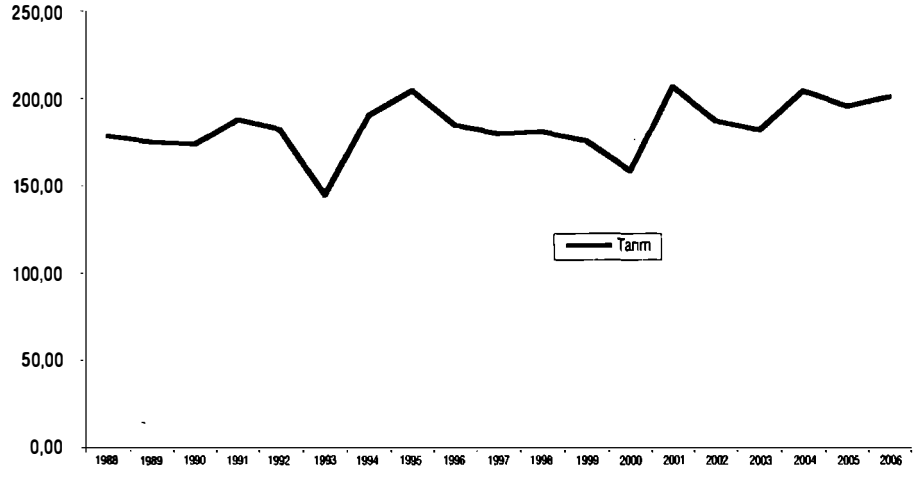
11. Sektörel Düzeyde Marksist Kâr Oranları

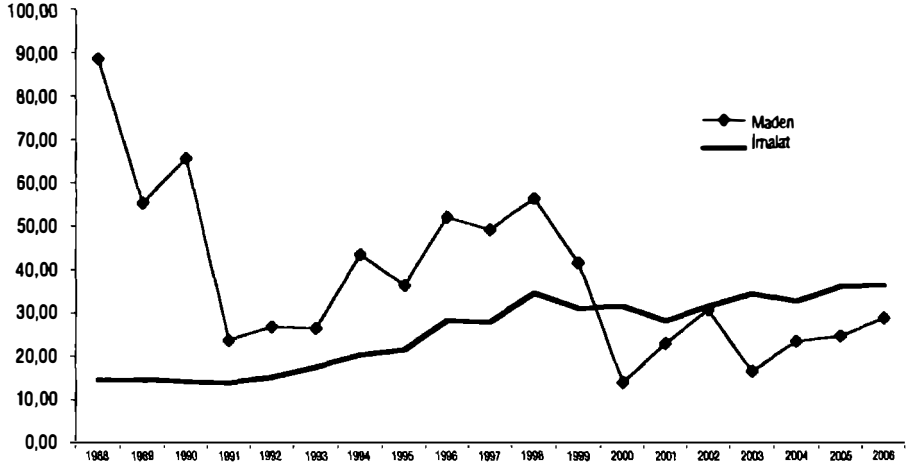
Tarım sektörünü bir kenarda tutacak olursak (yine tarım sektöründeki özel durum nedeniyle kâr oranı yüksek değerler almaktadır), en yüksek kâr oranı ticaret sektöründe gerçekleşmektedir. Bunu sırasıyla mali sektör, imalat ve madencilik izlemektedir. Ticaret sektöründeki kâr oranının belli bir istikrar izlediği söylenebilir. Kârlılığın ticaret sektöründe tepe yaptığı 2000 yılının bir kriz yılı olması çelişik değildir. Zira, kâr kategorimiz emek değerlere dayanmaktadır ve çalışma süreleriyle ilişkilidir. Kriz yıllarının, toplam çalışma sürelerinin sermaye lehine yeniden düzenlendiği yıllar olması itibariyle bu dönemlerde kârlılığın tekrar arttırılabildiği görülmektedir.

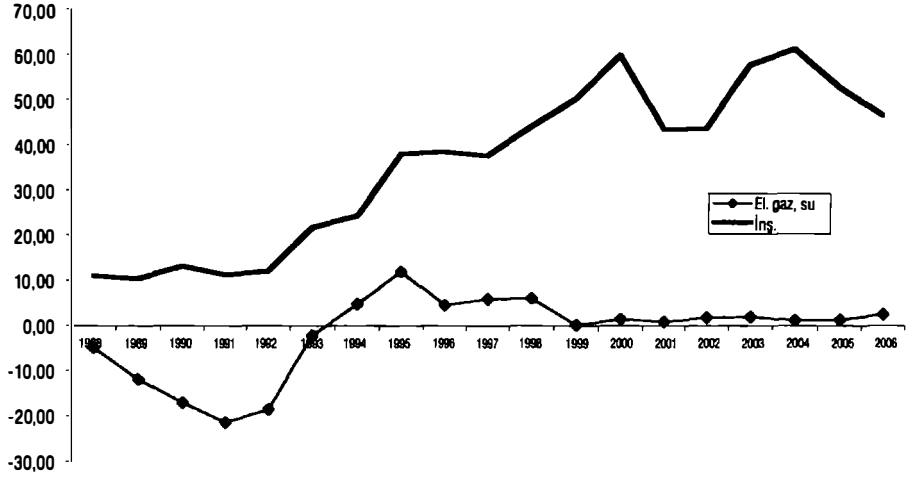
Ticaret ve mali sektörün üretken olmadığını ilgili bölümlerde ele almıştık. Üretken olmayan alandaki kâr genişlemesinin yakın dönemin belirleyici bir özelliğini oluşturduğu görülmektedir. Bu husus yapısal değerlendirme bölümünde tekrar ele alınacaktır.

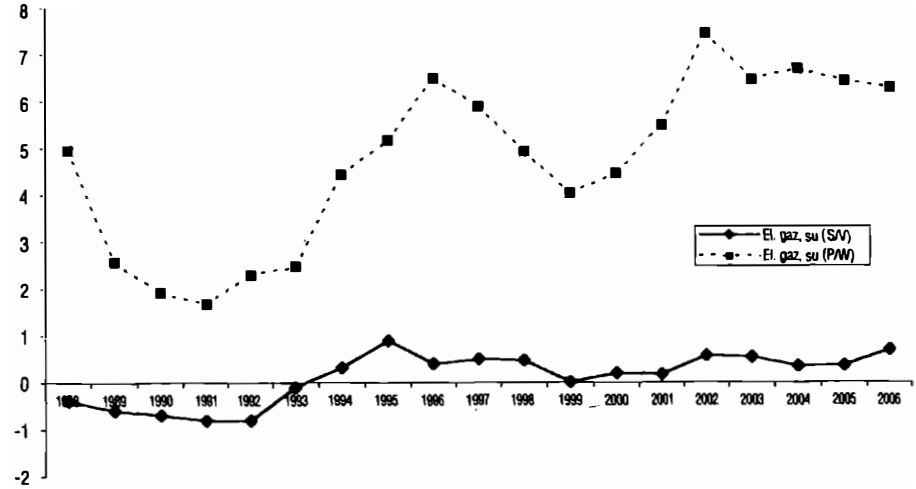
Bir diğer tespit imalat sanayii ve inşaatın kâr oranında eğilimsel bir artışın söz konusu olduğudur. Üstelik bu artışlar son derece yüksek oranlarda gerçekleşmektedir. Kabaca bir değerlendirmeyle 1994 yılına kadar olan bölüm bir plato ve 2000'lerin sonrası dönem bir başka plato olarak alınırsa, kâr oranları imalat sektörü için %15-20 düzeylerinden, %30-35 düzeylerine yükseliyor. İnşaat sektöründe ise kâr oranındaki artış yaklaşık 4 kat düzeylerinde.

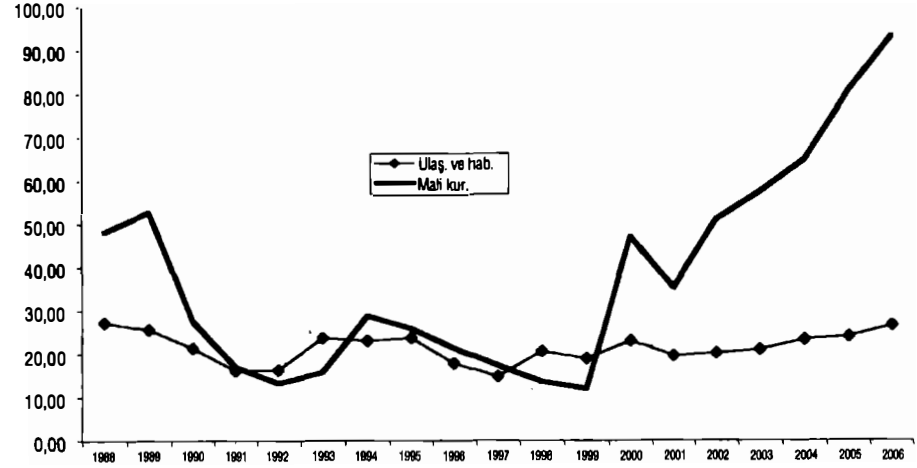
GRAFİK 38: ATS Yaklaşımıyla Sektörel Marksist Kâr Oranları (%)
(İzafi Ücret Düzenlemesiyle)

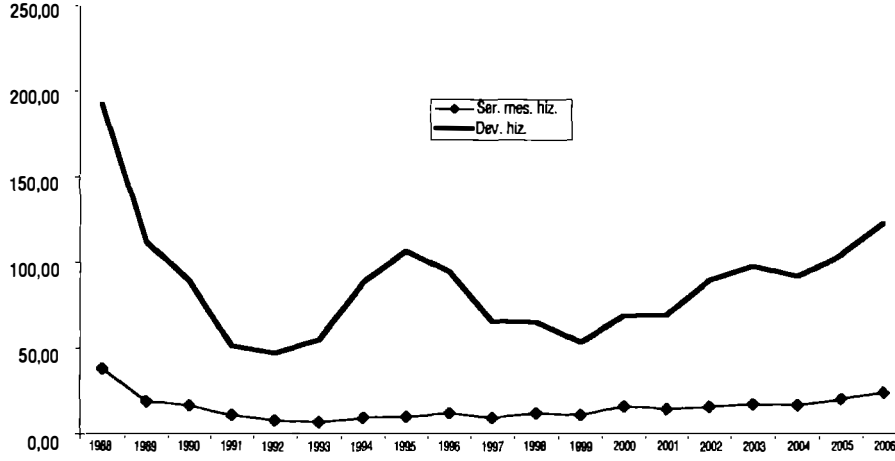

100,00
90,00
80,00
70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
Maden
İmalat
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
-10,00
-20,00
-30,00
El. gaz, su
İnş.
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

El. gaz, su (S/V)
El. gaz, su (P/W)

Ulaş. ve hab.
Mali kur.

12. Sektörel Düzeyde Marksist Kâr Oranı ile Keynesyen Kâr Payı Kategorilerinin Karşılaştırılması

Bir önceki sunumda olduğu gibi, Marksist kategoriler düz çizgilerle, Keynesyen kategoriler kesik çizgilerle gösterilmektedir. Marksist sektörel kâr oranları, sektördeki artı-değerin sektörün toplam sermayesine oranına eşittir. Keynesyen kâr payı ise, toplam kârın, ücret, kâr ve üretim vergileri toplamına (toplam arzdan kârın düşülmesiyle bulunmaktadır) oranıdır.

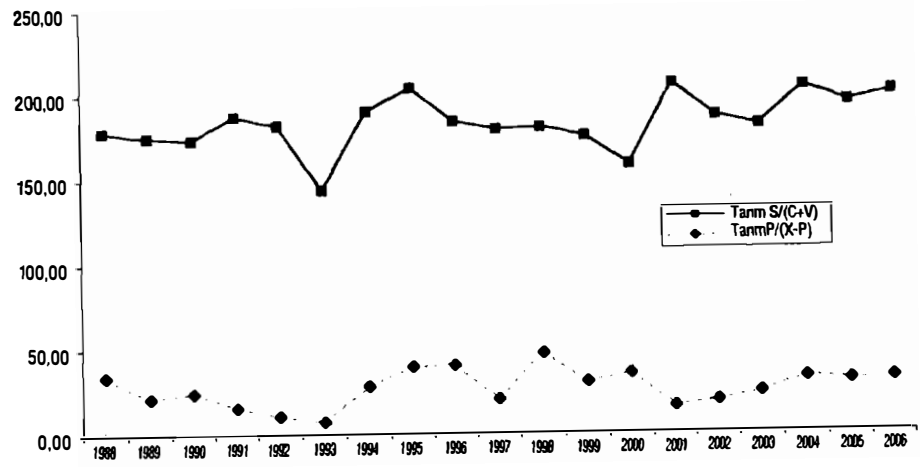
İmalat sanayiinde Marksist kategori ile Keynesyen kategori 1997 yılında kesişmekte ve bir makas oluşturmakta, 1998 sonrası dönemde Keynesyen kâr payı 2002 yılına kadar düşmekte ve ardından artmaktayken, Marksist kâr oranı ise 1997 ardından eğilimsel olarak artmaktadır. İmalat sanayii sektörü için 1991, 1997, 2001 ve 2004 kâr oranının düşüş yılları olmakla bilikte 2001 sonrası dönemde eğilim artış yönündedir.

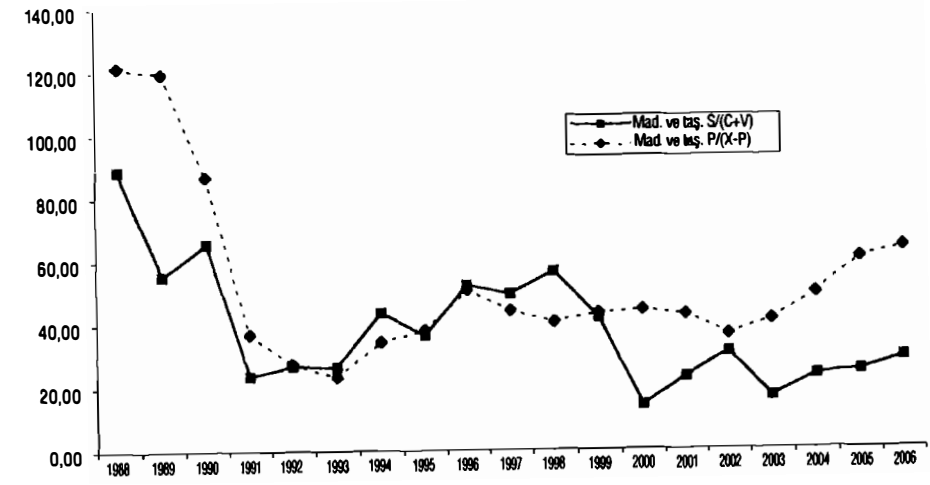
Ticaret sektörü için göreli olarak daha istikrarlı bir kâr oranı deseni söz konusudur. 2000 kriz yılında sektörün Marksist kâr oranı tepe yapmıştır. 2000 sonrası dönemde Keynesyen kâr payı düşük bir platoya oturmuş, Marksist tanıma göre ise özellikle son iki yılda artış göstermiştir.

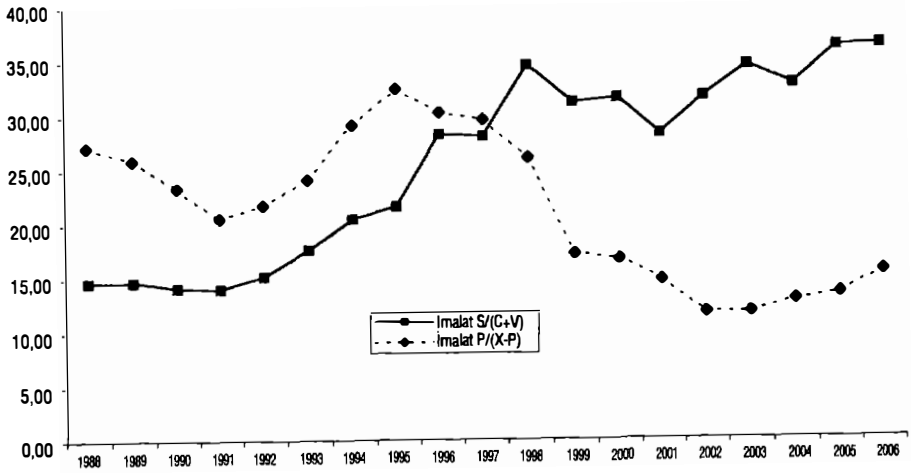
İnşaat sektöründe 2001-2002 Marksist kârlılığın daraldığı yıllar olmuş, 2003 sonrası toparlama evresi yerini 2005 ve 2006'da düşüşe bırakmıştır.

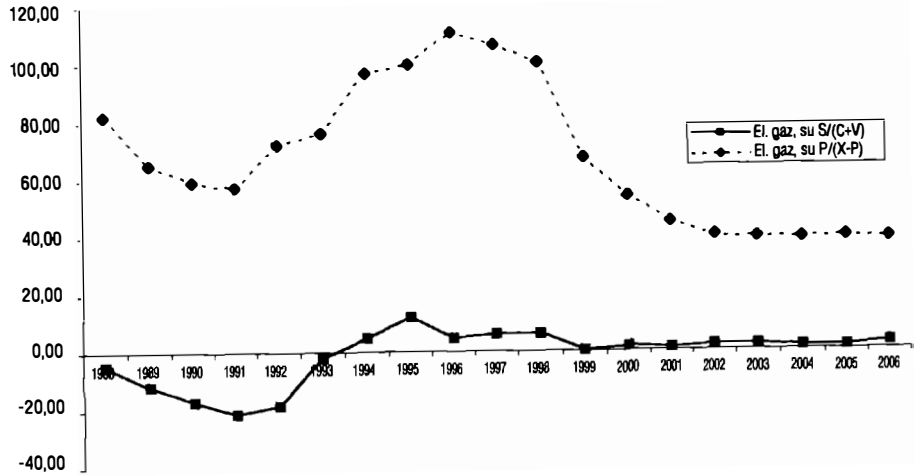
'Mali kuruluşlar' sektöründe 2000, 2005 ve 2006 yılları hariç ve 'serbest meslek ve hizmetler' sektörlerinde tüm yıllar için Keynesyen kâr payı oranları Marksist kâr oranlarından yüksektir.

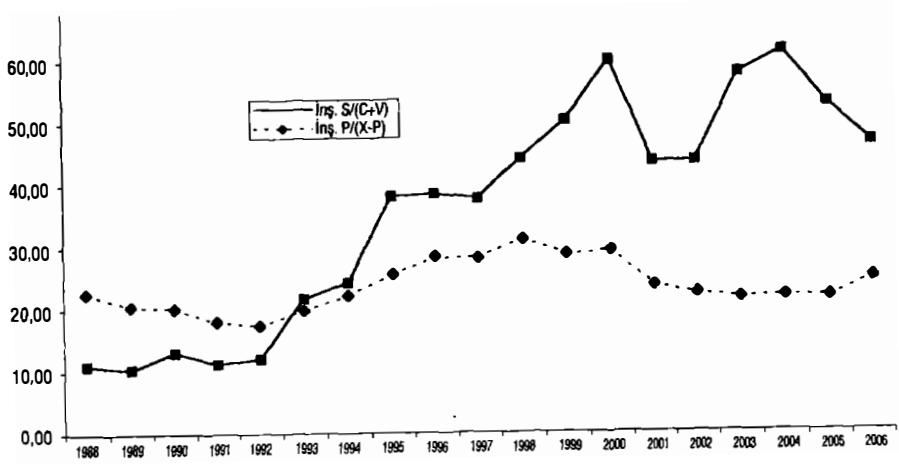
GRAFİK 39: Sektörel Düzeyde Marksist Kâr Oranı ve
Keynesyen Kâr Payının Karşılaştırması

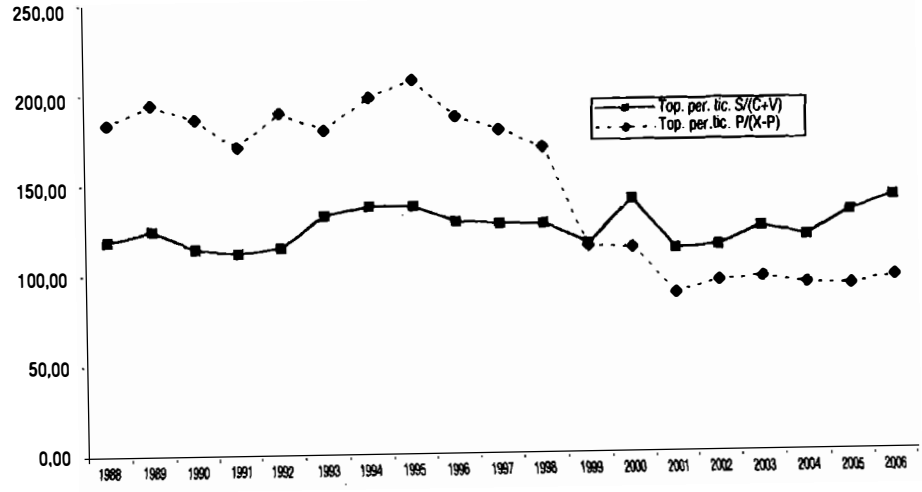

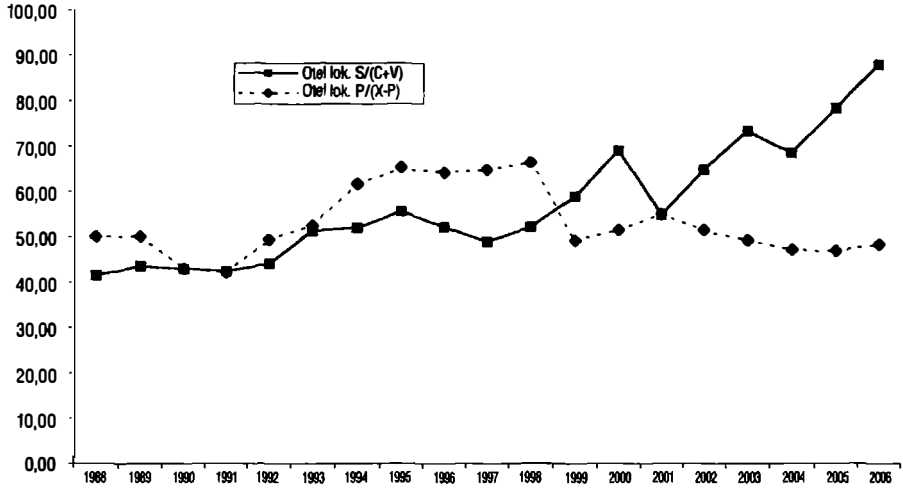

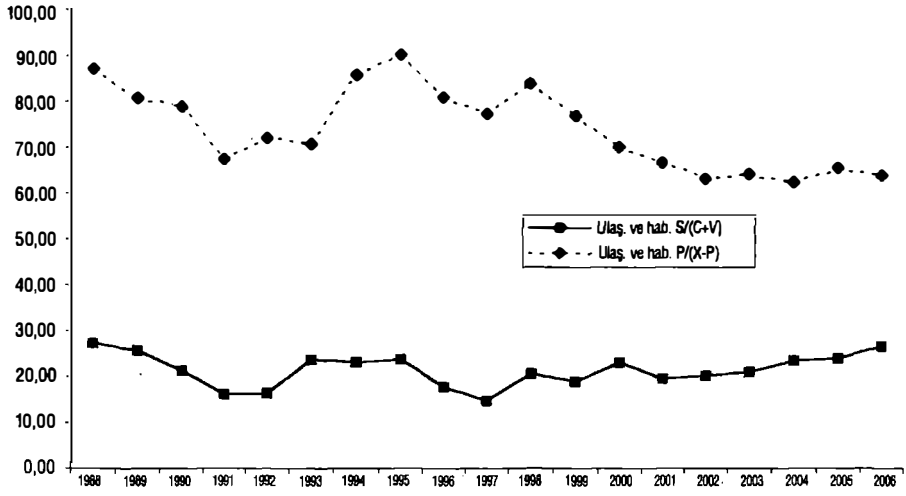

40,00
35,00
30,00
25,00
20,00
15,00
10,00
5,00
0,00
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006
İmalat S/(C+V)
İmalat P/(X-P)

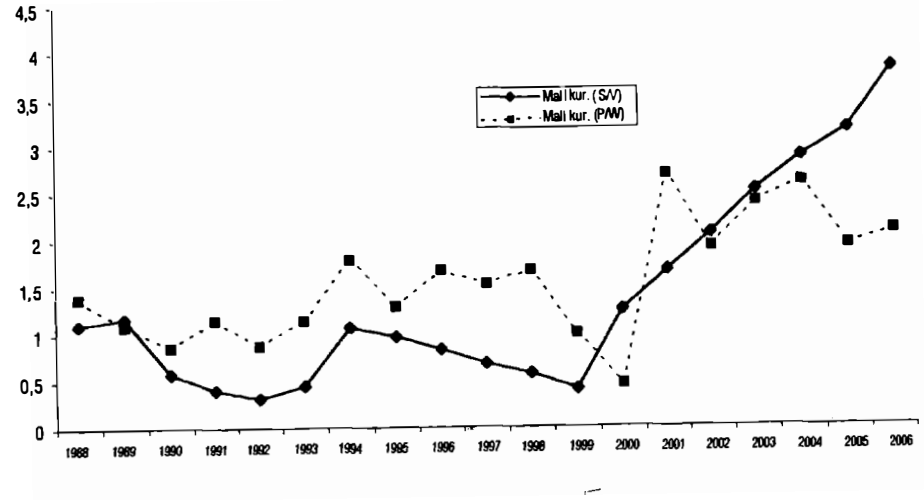

120,00
100,00
80,00
60,00
40,00
20,00
0,00
-20,00
-40,00
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006
El. gaz, su S/(C+V)
El. gaz, su P/(X-P)

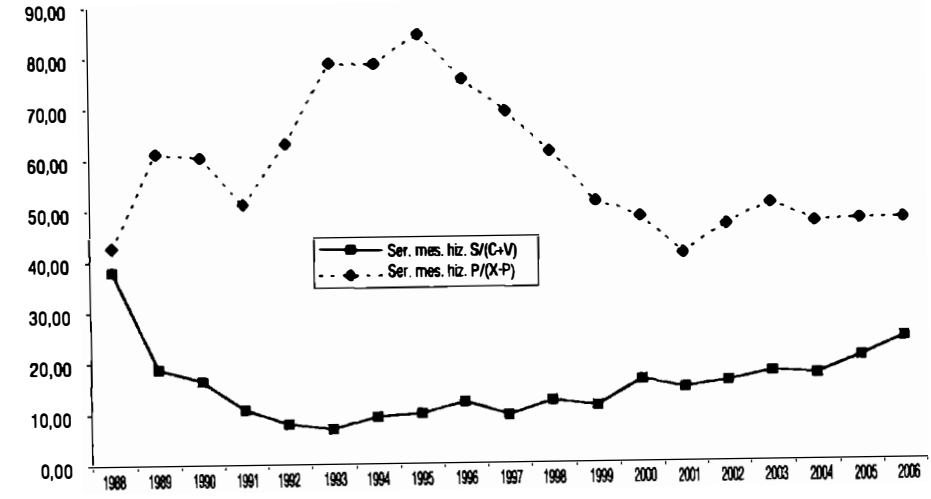

60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
İnş. S/(C+V)
İnş. P/(X-P)
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

250,00
200,00
150,00
100,00
50,00
0,00
Top. per. tic. S/(C+V)
Top. per.tic. P/(X-P)
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

100,00
90,00
80,00
70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
Otel lok. S/(C+V)
Otel lok. P/(X-P)
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

100,00
90,00
80,00
70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
Ulaş. ve hab. S/(C+V)
Ulaş. ve hab. P/(X-P)
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006

4,5
4
3,5
3
2,5
2
1,5
1
0,5
0
Mali kur. (S/V)
Mali kur. (P/W)
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

90,00
80,00
70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
Ser. mes. hiz. S/(C+V)
Ser. mes. hiz. P/(X-P)
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

4. Ulaşılan Sonuçların Türkiye Kapitalizminin Yapısal Dönüşümüyle İlişkilendirilmesi

1988 sonrası dönem için değer kategorilerinin seyri, 1999 yılında açık bir kırılmaya işaret etmektedir. 2000 ve 2001 kriz yılları bu kırılmayı pekiştirmektedir. 1999 yılı ve sonrası dönem, açık bir şekilde üretken olmayan mali ve ticari sektörlerin genişlediği ve neoliberalizmin derinleştiği bir dönemdir. Ekonomide eğilimsel olarak üretken olmayan alanın genişlemesi nedeniyle, yurtiçinde sermayeler arası değer transferi ve yeniden bölüşüm ilişkilerinin derinleştiği ve tüm ekonomi üzerinde bu gerilimin belirleyiciliğinin arttığı yapısal bir tespittir.

Yukarıdaki tablolardan hareketle elde edilen önemli bir bulgu, Türkiye'de neoliberal derinleşmenin miladının ne 1994 krizi, ne de 2000-2001 krizleri olduğudur. Neoliberal dönüşüm sürecinde bir kırılma tarihi olarak 1999 yılı tablolarda açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu tarih, fiyat istikrar programı ile başlayan ve kesintisiz olarak 2008 yılına kadar devam eden IMF düzenlemesi ve denetimi döneminin de başlangıç yılıdır.[85] Bu anlamda ortaya çıkan ekonomik tablo ile siyasi program arasında da bir örtüşme söz konusudur. Bağımsız Sosyal Bilimciler çalışma grubunun Türkiye'de uygulanmakta olan neoliberal modelin yapısal çözümlemesini sunarken yaptıkları "IMF gözetiminde 10 uzun yıl" tespiti (BSB 2007) ile bizim bu çalışmada elde ettiğimiz bulgular bu anlamda bütünüyle örtüşmektedir.

Çalışmada elde ettiğimiz bir diğer tespit üretkenlik alanındaki yapısal dönüşümün değer kategorileri üzerindeki dolaylı etkilerine dairdir. Kriz sonrası dönemde kâr oranlarında yaşanan artış, üretken olmayan alandaki genişleme ile birlikte düşünüldüğünde ortaya, sömürü oranını artırma ve artı-değer üretme baskısı çıkmaktadır. Bu baskı, hem sömürü oranlarındaki artış ile hem de bu çalışmada ele alınmamış bir başka mekanizma ile yumuşamaktadır. Bu mekanizma ithal girdi kullanımı ve değerli kur politikasıdır.

1 Ocak 1996'da başlatılan Gümrük Birliği uygulamasının ardından Türkiye'de üretimin girdi yapısının hızla ithal aramalına bağımlı bir hale geldiği yaygın bir tespittir. Korkut Boratav bunu, iki gösterge üzerinden çıkarımsal olarak ortaya koymaktadır. Boratav'ın tespitine göre Türkiye ekonomisinin imalat sanayii 1998-2005 arasında yıllık ortalama %3,4 oranında büyürken aynı dönemde sanayi ürünü ihracatı %15,3 büyümüştür. Bunu sağlayan şey, ara-mal ithalatındaki artıştır (Boratav, 2007). Gerçekten de 1998 ve 2002 GÇ tablolarının ithal ara girdi kullanımı karşılaştırıldığında

85 Süreci başlatan politika metni 26 Haziran 1998 tarihli Yakın İzleme Anlaşması'dır. Ekonomi üzerindeki etkilerinin açık olarak ancak 1999'da görülmeye başlaması beklenilir.

bu tespit doğrulanmaktadır. Ara-mal içerisinde ithal girdi kullanımında yaşanan artış Ek'te sunulmaktadır.

Böylesi bir yapısal bağımlılık durumunda, ülkeye giren sıcak para ve Merkez Bankası'nın elinde tuttuğu döviz rezervleri ile sermayenin değeri arasında döviz kuru üzerinden dolaylı bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bizim ATS incelememizde ithal girdiler, TL karşılıkları üzerinden bir önceki çevrimdeki paranın değeriyle çarpılarak (yurtdışındaki bir önceki çevrimin ürünü olmalarına rağmen sanki yurtiçinde üretilmişler gibi davranılmaktadır) nihai *mala* taşıdıkları değer üzerinden incelemeye dâhil edilmektedir. İthal malın fiyatı, kur ve TL'nin emek saat değeri çarpılarak ithal girdilerin değeri bulunmaktadır. ST yaklaşımında da yabancı ara girdi kullanımı toplam TL büyüklüğü içinde yer almaktadır. Yani her iki yaklaşımda da kur, sermayenin değerinin doğrudan bir belirleyicisidir ve değerli kur sermayenin değerini düşürmektedir.

TL'nin değerli olduğu bir ortamda, ki bu, kriz sonrası dönem için Türkiye'de geçerli olan durumdur, ara girdiler içinde ithal girdinin payı arttırılarak sermayenin değeri düşürülmüş olmaktadır ve dolayısıyla kâr oranı artmaktadır.

Kurun değerlenmesini sağlayan ve böylece yapısal olarak sermayenin değerini düşüren ilişkinin niteliğini incelememiz gerekir. Değerli kurun ardında spekülatif sermaye girişleri varsa ve bunun sürekliliğinin sürdürülmesi riskli ise kâr oranı üzerinde ciddi bir baskı oluşmaktadır. İleri dönemlerde TL'nin döviz karşısında değersizleşmesi, ithal girdi bağımlılığı nedeniyle sermayenin değerini artıracak ve kâr oranlarını düşürecektir.

Değerli kur politikası ile yurtdışından gelen finans sermayenin, ara girdi olarak üretken sektörlerde kullanılan sermayenin değerini düşürmesi bir ertelemeden başka bir şey değildir. Finans sermaye elindeki paranın daha yüksek bir karşılıkla geri dönmesini sağlamak için, yani üretilen artı-değerden bir pay alabilmek için giriş yapmaktadır. Sermayenin TL'nin değersizleşmesine neden olacak şekilde bir çıkış yapması, yani değer transferinin tersine dönmesiyle yurt dışına bir değer transferi anlamına gelecektir. Sermayenin değeri artacak, yani kâr oranı düşecektir. Bunu önlemenin bir yolu, Merkez Bankası'nın elindeki döviz rezervini, yani artı-değer stokunu piyasaya sürmesi, kârları dolaylı olarak yükseltmesi olabilir. Bu durumda söz konusu olan şey, değerin mülkiyet değiştirmesidir. Söz konusu olan kamu mülkiyetinden, özel mülkiyete transferdir. Merkez Bankası, kuru, eski düzeyine çıkarırken rezervlerini eritmekte –değersiz olan para birimini talep edip değerli parayı elden çıkararak– zarar etmektedir. Bu zarar, üretimdeki sermaye için kur düzenlemesiyle dolaylı bir kâra dönüşmektedir. Bir başka mekaniz-

ma ise finans sermayenin çıkışı ardından yurt dışında uluslararası ya da özel finans kuruluşlarından talep edilen kredi olabilir, ki bu da zaten yukarıdaki değer transferi ilişkisinin tekrarından başka bir şey olmayacaktır.

Yukarıdaki incelememize ilişkin bir noktayı hatırlatmakta yarar var. Burada fiyat ilişkileriyle yoktan bir değerin var edilebildiği ya da var olan değerin yok edilebildiği bir illüzyon gerçekleştirilebildiği düşünülmemelidir. Tıpkı yurtiçi fiyat değişimlerinin, iktisadi özneler arasında bir değer transferi yaratıyor olması gibi, uluslararası fiyat ilişkileri ve para transferleri de benzer bir etki yaratır. Ancak her iki durumda da toplama dair bir değer artışı ya da azalışı söz konusu değildir. Yukarıdaki incelememizde fiyatların değişimiyle birlikte kârların artıyor olması uluslararası ekonomideki toplam değerin arttığı anlamına değil sadece yeni bir kompozisyonda dağıldığı anlamına gelmektedir. Döviz kurlarının gerçek anlamda Marksist bir incelemesini yapabilmek için tüm dünya ekonomilerini bir bütün olarak tek bir ulusal ekonomi gibi ele alıp incelemek gerekmektedir.

Türkiye'de 1999 sonrası dönemde üretken olmayan sektörlerin genişlemesi, krizlerle gelen yeniden bölüşüm ilişkilerinin baskısı ithal girdi bağımlılığı, finans sermaye hareketleri üzerinden yoğunlaşmaya başlayan değer transfer ilişkisi ile derin bir sermaye çatışması yaşanmaktadır. Bu çatışmanın nihai kertede çözüleceği düzey, üretken sektörlerdeki sömürü oranında sağlanan/sağlanmak zorunda olan artış olacaktır. İşte Türkiye sermayesi, 1994 kriziyle bunun farkına varmış, 1999 fiyat istikrar programı ve 2000, 2001 krizleri ardından yürütülen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, Niyet Mektupları gibi siyasi sözleşmelerle (buna Avrupa Birliği'ne üyelik süreci de eklenmelidir) temel olarak artı-değer üretimini yeniden düzenlemiştir. Sermayeler arası rekabetin gerginliğini taşıyacak olan başat etken sömürü oranının bu istikrarıdır. Belirtilen düzenlemeler esasında tüm dünyada uygulanan neoliberal politikalardan başka bir şey değildir. Bu da açıkça siyasi meşruiyet sorunu ile ilişkilidir.[86] Bu anlamda, bu çalışmanın da sınırlarına gelinmektedir. Ancak burada 2000 yılından bu yana ortaya çıkan sarsıcı bir gerçeği de anmamız gerekmektedir. Sömürü oranları bazı sektörler için artık meşruluk sınırını pas geçip bir başka sınıra, fizyolojik bir sınıra dayanmıştır. Uluslararası rekabet ve taşeronluk ilişkileriyle birlikte gemi imalat sanayiinde artan iş kazalarıyla gelen ölümlerin tüm toplumsal muhalefete rağmen bitmek bilmemesi, sermayenin artı-değer/sömürü oranını artırma "azminin" artık bir başka sınıra, bedenin fizyolojik kapasitesinin sınırına dayandığının bir göstergesidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Hakları

86 Hegemonya kavramı üzerinden Türkiye'de neoliberal dönemin bir incelemesi için Türk ve Karahanoğulları (2005) çalışmasına bakılabilir.

Komisyonu'nun 2008 yılında hazırladığı Tuzla tersanelerine ilişkin inceleme raporuna göre 1985 yılından bu yana Tuzla tersanelerinde toplam 85 işçinin hayatını kaybettiği, bu ölümlerin 50'sinin son 7 yılda gerçekleştiği ortaya çıkmıştır (http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=15507).

Bu çalışma hazırlanırken, ölümler hâlâ devam etmektedir ve gemi imalat sektörünün büyümesi ile Tuzla'da ölen işçi sayısında yaşanan artış arasındaki dramatik ilişkiyi bozabilecek herhangi bir gerçekçi düzenleme ya da etkili bir siyasi müdahale henüz gündemde değildir. Gündeme getirilen en ciddi öneri yine sömürü oranında artışı hedefleyecek şekilde bir öneri olarak işçilerin eğitilmesidir.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Marksizmin çöktüğü ilan edilmişti. Öncesinde, Soğuk Savaş döneminde, Marksizmin bilim değil ideoloji olduğu ve ideolojilerin sonunun geldiği propagandası, giderek artan yoğunlukta zaten yapılagelmekteydi. Hatta daha da evveline gidersek, daha *Kapital* yayınlanır yayınlanmaz, Marx'ın kuramının bilimselliğini reddetme çabalarını görebiliriz. Marksizmin tarihsel olarak aldığı her biçim, egemen düşünce tarafından önemli bir düşman olarak görüldü. Tüm bu reddiyelere rağmen bilimsel düşünce serüveninde ortaya çıkan bir gerçek var ki, o da Marx'ın ve Marksizmin bilim tarihinde yarattığı derin etkidir. Sosyal bilim tarihine Marx'ın ve Marksizmin bıraktığı bu etki o kadar büyüktür ki, esprili bir ifadeyle, Marx işin içine girdi gireli düşünürlerin yarısının Marksizmin kazanımlarıyla, diğer yarısının da Marksizmin reddi ile uğraştığı söylenegelir. Bu çalışma, Marksizmin bilimsel kazanımlarına dairdir.

Çalışmaya bir alıntıyla başlamıştık. Değer kavramının insanların gündeminden çıkıp, bunun yerini fiyatların almasının üç farklı boyutta krize işaret ettiğini vurgulamıştık: İnsanın, kapitalist sistemin ve iktisat biliminin krizi. Bu çalışmada fiyatlardan tekrar değerlere dönerek iktisat biliminin krizine karşı bir çaba içine girdik. Bunun ilk adımı olarak, ideoloji-bilim ilişkisini ele aldık. Yaptığımız ilk tespit, iktisat biliminin yaklaşık üç yüz yıl boyunca sürdürdüğü arayışında, somut gerçekliğin çözümüne dair toplam üç farklı değer soyutlaması geliştirebilmiş olması oldu: fiziksel değer, emek değer ve fayda değer. Çalışmada bu tespitin ardından geliştirdiğimiz iddialar, kapitalist üretim ilişkisinin incelenmesi sorunsalında, emek değer soyutlamasının araştırmacıya önemli bir araç sunduğunu ve yaygın iddiaların aksine bu soyutlamanın doğru kullanımının (sorunsal-soyutlama uyumsuzluğu anlamında) ideolojiden muaf olduğunu (hatta yanlış soyutlamaya daha açık olanın neoklasik iktisat olduğunu) iddia ettik. İdeolojinin yaygın diğer tanımı kullanıldığında da, tüm bilimsel düşüncenin ideolojik olarak damgalanması gerektiğini vurguladık. Çalışmamızda vurguladığımız bir diğer husus ise, Marx'ın geliştirdiği diyalektik maddeci bilim yönteminin hem idealist

felsefeyi hem de klasik ekonomi politiği sonlandırarak yeni bir bilimsel çağ açmış olmasıydı. Marx'ın ve genişletirsek Marksist geleneğin emek değer kuramının, iktisat biliminin emek değer soyutlamasının en ileri noktasını sunduğunu savunduk. Neoklasik iktisat düşüncesi, klasik iktisat geleneğinin aşılması yönünde değil, aksine geleneğin –tabii ki de Marx'ın– reddi patikasında ilerlemiştir. Bu yeni soyutlama 1929 Büyük Buhranı ile anlamsız hale gelince, problem Keynes tarafından fizikselci soyutlamanın bazı unsurlarıyla sentezlenerek çözülmeye çalışılmış, Cambridge tartışmalarında ise bilimsel alandan tasfiye edilecek bir noktaya gelmiştir. Bütün bunlardan sonra neoklasik iktisada ya da matematiksel/ekonometrik uygulamalar gibi pozitivist varyantlarına başvurmak bizce bilim tarihinin birikimine haksızlık etmek olacaktır. Tek başına fizikselci soyutlamanın ise, kapitalist üretim sürecinin açıklanmasında kullanılamayacağı, kapitalist üretimin takas ekonomisi olmadığı kadar aşikardır.

Bu tespitlerin ardından, Marx'ın iktisat kuramının zengin yorumlarla geliştirilen 140 yıllık birikimi ele alınmıştır ve Marksist yazın değerlendirmeye girişilmiştir. Marksist iktisat içinde 1980'lere kadar ana-akım olarak kalan yorumun ortaya attığı geçiş problemi ve bu problem için geliştirdiği çözüm önerileriyle emek değer soyutlamasını nasıl fiziksel değerlere dönüştürdüğü ve nasıl Marksist sermaye birikim modelini neoklasik iktisadın temel aracı olan eşzamanlı genel denge modellemesine hapsettiği ortaya konulmuştur. 1980'lerde gündeme gelen *Yeni Yorum* yaklaşımıyla birlikte, paranın değeri sorusu ile ana-akım yaklaşımın Marksist iktisat için geçerliliği sorgulanmaya başlanmıştır. Paranın, ancak meta-para olduğu durumda değer-fiyat ilişkisi sağlanmaktadır. Ana-akım yorum; olgusal gerçeklik karşısında Walrasgil genel denge modelinden daha fazla bir şey söyleyememektedir. Kapitalist gerçekliği Marx'ın kuramıyla uyumlu biçimde açıklayamamaktadır. Bu çalışmada 1990'larda sıcak bir tartışma gündemine kavuşan Marksist iktisat yazınında, Ardışık Tekil Sistem olarak adlandırılan yorumdan yana kuramsal pozisyon aldık. Bu yaklaşımın Marx'ın kuramındaki zamansal bütünlüğü sağlamakta oluşu, emek değerler ile fiyatları birbirinden ayrı değil diyalektik olarak ilişkili görmesi ve kâr oranlarının düşme eğilimi gibi Marx'ın temel tezlerini doğrulayabilmesi nedeniyle diğer yorumlara göre daha üstün bir yorum olduğunu düşündük. Değer, metaları var kılan emek saatlerle birlikte para dolayımından geçerek ortaya çıkmaktadır. Değerin para dolayımıyla taşınıyor ve piyasada gerçekleşiyor oluşu basit ama diğer yorumların eksik bıraktıkları bir tespittir. Bu gerçek, hem değişen hem de değişmeyen sermayenin değeri için geçerlidir. Marx'ın iktisat kuramının doğru yorumu, fiyatlarla emek zamanların diyalektik bir ilişki ile tekil bir değer ala-

nını oluşturuyor olduğu ve sermaye çevrimlerinin ardışık olarak ilerlediği tespitlerinden geçmektedir. Ardışık sermaye çevrimlerinden kasıt, girdinin değerinin bir önceki çevrimdeki çıktının değerine eşit olması gerekliliğidir. Bu ise ana-akım Marksist iktisat yorumunun denge fikrinin reddi anlamına gelir. Çünkü değerlerle fiyatları iki ayrı ontolojik sistem şeklinde gören ana-akım yorum, bu sistemlerin çözümü için eşzamanlılığı, aynı dönemdeki girdilerle çıktılar arasında bir eşitliği dayatmaktadır. Girdilerin ve çıktıların değeri birbirine eşit olarak alınarak, her bir çevrim kendi içinde kapatılmaktadır. Bir önceki çevrimin, bir sonraki çevrimle ilişkisi kalmamaktadır. Esasında, Marx'ın iktisadına aykırı olarak, ana-akımın ortaya attığı teknolojik ilerlemeyle birlikte diğer şeyler sabitken kâr oranının düşmek zorunda olmadığı iddiasının ardında yatan kuramsal çerçeve de bu denge fikri, yani, denge içinde birbirinden kopuk olarak kapanan çevrim kurgusudur. Ardışık Tekil Sistem yaklaşımı bu deformasyonları kuramdan temizlemektedir.

Ancak bu yaklaşımın önünde pratik uygulamaya ilişkin sorunlar vardır. İstatistiksel veriler hiçbir zaman çevrimsel formatta yayımlanmamaktadır. Bu çalışmada bu sorun, sermaye çevrimleri soyutlamasının mantığı üzerinden bir yöntem geliştirilerek aşılmaya çalışılmıştır. Bütün çevrimler kuramsal olarak tek bir çevrime dönüştürülmüş ve basit bir muhasebe tanımı ile çevrim sayısı tahmininde bulunulup yıllık veriler boşluk doldurma yöntemiyle çevrimsel veriler haline getirilmiştir. Bu yöntem teknik bir sınama için ilk olarak imalat sanayi verilerine uygulanmıştır ve anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

Bu çalışmada Shaikh ve Tonak'ın ampirik incelemeler için üretken emek kategorisinin önemine dair yaptıkları vurgu benimsenmiştir. Bunun için kitabın bir bölümü tamamen, üretken emek kategorisine ayrılmıştır. Üretken emeğin, neoklasik iktisadın üretkenlik tanımından farklı olduğu, sermaye için değer üreten alanlara dair bir tanım olduğu ve sadece üretken meslek ve faaliyetlerdeki emeğin değer ürettiği, Marx'ın metinlerine de referansla vurgulanmıştır. Bununla birlikte yazındaki tanım karmaşası, tanımların ardında yer alan sorunsallar ışığında kategorize edilmeye çalışılmıştır. Buna göre analitik tanım, kullanım değerine dayanan işlevsel tanım ve politik sorunsallar üzerinden yapılan tanım, üç ayrı sorunsal etrafında geliştirilen tanımlar olmuştur. Değerin üretimi, bölüşümü, birikim ve tüketimi bizim esas inceleme alanımızı oluşturduğu için, burada kullanmamız gereken tanımın analitik tanım olduğu vurgulanmıştır. Diğer tanımlar şu şekilde değerlendirilmiştir: Kullanım değerinin anlamı üzerinden yapılan üretken emek tanımı, artı değerin doğrudan yaratıldığı alanla birlikte onu dolaylı olarak besleyen mekanizmaları da üretken emek alanının kapsamına almaktadır.

Bu ise, değer ölçümümüzde mükerrer hesap sorunu yaratmaktadır. Bu tanım, sermayenin toplumsal yeniden üretim üzerindeki egemenliğinin mekanizmalarını incelemek ve kapitalist alanın genişleme dinamiklerini tahlil etmek için anlamlı olabilir. Politik sorunsallar üzerinden yapılan tanımlar ise başlıca iki farklı sorunsal etrafında toplulaştırılabilir: Normatif tanım ve sınıf mücadelesinin öznelerinin deşifresine dair tanım. İlki, sosyalist üretim biçimini norm olarak alıp kapitalist üretim biçiminin niteliğine dair bir yargı geliştirme sorunsalı ile yapılan üretken emek tanımıdır. Diğer tanım ise, işçi sınıfı mücadelesinin öznelerinin deşifresine dairdir ve sorunsalın bu kadar kaydırılması itibariyle en problemli üretken emek tanımıdır. Ne normatif tanım, ne de diğeri bizim sorunsalımızla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilidir.

Sorunsal ve soyutlama düzeyinde netleştirilen üretken emek tanımı, zaten Shaikh ve Tonak'ın ampirik incelemesinin temeline oturmaktadır. Bu tanım, Türkiye'nin istihdam yapısının tahlilinde ve ulusal hesaplar sisteminin yeniden düzenlenmesinde kullanılan çerçeve olmuştur. Bu çalışmada buna ek olarak, Ardışık Tekil Sistem yaklaşımının değer kategorileri, üretken emek tanımına göre yeniden düzenlenmiştir.

İlk ampirik uygulama, istihdamdaki üretken emek alanının yapısal dönüşümüne dair olmuştur. 2000 yılından itibaren küçük meta üretiminin tasfiye olduğu ve emek alanının genişlediği yapısal bir kırılma ortaya çıkmıştır. Bu kırılmanın, tarım kesiminde yaşanan dönüşümden kaynaklandığı tespit edilmektedir. Bu tespit Marx'ın küçük meta üretimi yapan kesimin, ya kapitaliste ya da emeğe dönüşerek gerçek anlamda kapitalistleşmek zorunda olduğuna dair öngörüsünün, Türkiye için 2000 yılı itibariyle gerçekleşmeye başladığının bir göstergesidir.

Ortaya çıkan tablo nettir: 2000 sonrası dönemde üretken emek istihdamı nicel olarak artmakla birlikte, özellikle tarım kesiminde yaşanan tasfiye ve ticaretteki genişleme nedeniyle üretken olmayan emek alanı göreli olarak daha hızlı artmıştır. Bu bulgudan hareketle şu yoruma ulaşılmaktadır: Üretken emek alanındaki sömürü oranı göreli olarak artırılamazsa eğer, sermaye için yakın bir dönemde artı-değerin daralması kaçınılmaz bir sonuç olacaktır. 2000 sonrası yaşanan "büyüme" deneyimi, çalışmada ortaya konulan olguların gösterdiği gibi, aslında önemli ölçüde üretken olmayan alandaki genişlemeye dayanmaktadır.

Shaikh ve Tonak'ın tanımlama yöntemiyle yapılan, artı-değer oranı ve kâr oranı hesaplarında ortaya çıkan en önemli bulgu, 2001 yılı sonrası dönem ve her iki oran için de artışın söz konusu olduğudur. Oysa Keynesyen kategoriler kriz yıllarının ardında istikrarlı bir seyir tespit etmektedir. Bir

diğer bulgu Keynesyen kuramın da yakaladığı bir tespittir: 1988 sonrası dönemde artı-değerde azalma eğilimi 1994 krizi ile tersine çevrilmiştir. Ampirik hesaplardan çıkan bir diğer sonuç ise, iki kuram arasındaki bulgu farkının 1988-1995 ve 1998-2006 dönemleri için iki farklı desen oluşturmasıdır. İlk dönemde Keynesyen kategoriler daha yüksek oranlar vermekte, ikinci dönemde ise bu seyir tersine dönmektedir. Bunun nedeni, değer yaratmayan ama değerin gerçekleştiği ticaret alanındaki göreli genişlemedir. ST'nin ampirik yöntemi çok önemli yapısal tespitlere olanak tanımakla birlikte; özellikle üretken olmayan alandaki parasal genişlemeyle gündeme gelmesi beklenilen paranın değerindeki azalmayı ve çalışılan emek zamanlarındaki değişimin değere olan etkisini incelemeye dâhil etmemektedir. Bu nedenle soyut emek kavramının incelenebilmesi için Ardışık Tekil Sistem yorumuna başvurulmuştur.

Ekonominin geneli için Ardışık Tekil Sistem kuramıyla elde edilen oranlar, üretkenlik alanındaki fark dışında, Keynesyen büyüklüklere yakın sonuçlar vermektedir (değer ile fiyat, artı-değer ile kâr eşitliğinden dolayı). ATS kuramıyla elde edilen paranın değeri tanımı kullanılarak sektörel düzeyde artı-değer ve kâr oranı tahminleri yapılmıştır. Sektörel artı-değer oranlarına baktığımızda, en yüksek artı-değer oranının gerçekleştiği sektörlerin sırasıyla ticaret, otel ve lokanta, tarım ve imalat sanayii olduğu görülmüştür. Tarım kesiminde, dalgalanmalarla birlikte 1994'ten itibaren artı-değer oranında düşük yoğunluklu bir artışın olduğu gözlenmektedir. İmalat sanayiinde artı-değer oranı 1991'de dip noktasını bulmuş, 1994'teki hızlı yükselişle beslenerek 1996'da, 1990'ların tepe noktasına ulaşmış, 1999 daralmasının ardından yine kriz yıllarında yükselerek 2000'lerde 1988 sonrası dönemin rekor oranlarına ulaşmıştır. Mali kuruluşlarda çok ciddi oranda ve istikrarlı bir artış, 1999 sonrası dönemde gelmiştir. Ticaretteki sömürü oranı, 1999 yılındaki dip noktasının ardından 2006'ya kadar tırmanışa geçerek 1995'teki tepe noktasına ulaşmıştır.

Kâr oranları için ise şu bulgular elde edilmiştir: En yüksek kâr oranı sırasıyla ticaret, mali sektör, imalat ve madencilik sektörlerinde gerçekleşmiştir. İlk iki sektörün üretken olmayan sektörler olması dikkat çekicidir. Kriz yılı, kârlılığın ticaret sektöründe tepe yaptığı yıldır.

Ulaşılan ampirik sonuçlarda kriz yıllarının artı değer ve bununla ilişkili olarak kâr oranlarında artış getiren "fırsatlar" yarattığı son derece açık biçimde gözlemlenmiştir.

* * *

Biz bu çalışmada Marksist iktisat için bir uygulama sunmaya ve iktisat içinde neoklasik iktisada karşı "farklı" bir bakışı ortaya koymaya çalıştık. Sermayenin dünya ölçeğine sıcak para formunda daha fazla yayılmasının ve değer üretimindeki sıkışmanın bir sonucu olan finansal krizlerin, ileri kapitalist ülkelerde de kendini hissettirmeye başladığı bu küresel daralma döneminde; iktisat kuramcılarının artık, öznelliğe dayanan fayda değer kuramını tamamen terk edip emek değer kuramına ya da Keynesyen 'paradigma kayması'nda olduğu gibi fiziksel değer kuramının çeşitli sentezlerine dönmek zorunda kalacakları öngörüsünü tekrar ederek, çalışmamızı burada sonlandırabiliriz.

Ekler

Kitabın ekler bölümü, konunun ilgilileri için ayrılmış bir bölümdür. Bu bölümde, özellikle iktisat alanında lisans üstü çalışma yürütmekte olan okuyucularla, araştırmanın yordamı, teknik referansları paylaşılmaktadır. Metnin akışını bozmamak için kitabın ilgili yerlerinde aktarılamayan bazı sonuçlar da yine bu eklerde okuyuculara sunulmaktadır.

Özellikle akademik çalışmalarda daha da çok ihtiyaç duyulmasına rağmen genellikle bu tip yöntemsel bilgilerin eserlerde sunulmadığı görülmektedir. Bunun iki nedeni olabileceğini düşünüyoruz. İlk neden çok doğal olarak, yer problemi olabilir. Üstelik genellikle makaleler üzerinden yürütülen akademik yazında çalışmaların hacmi 15-20 sayfa ile sınırlanmak durumundadır, benzer şekilde makale dışındaki eserlerin de mümkün olduğunca kompakt olması tercih edilmektedir. Bundan daha geçerli olduğunu düşündüğümüz bir başka neden ise işin "sırrını" meslektaşlardan gizli tutmak olabilir. Böylelikle o bilgi alanında tekel olarak kalıp çalışmanın değerini arttırmak ve ilerleyen yıllarda istatistikler yenilendikçe aynı yöntemi kullanarak tekrar tekrar yayın üretebilmek için son derece rasyonel bir tercihtir bu. Kişisel olarak gözlemleyebildiğimiz kadarıyla özellikle neoklasik iktisadın, profesyonel meslek alanını giderek matematiksel/istatistiksel kapalı bir anlatım içine hapsetmesi, bilimi teknisist bir noktaya çekmesi de bir taraftan sanki bu işleve hizmet eder gibidir.

Burada çalışmada kullanılan ampirik varsayımlar ve yönteme ilişkin tüm bilgiler ilgili başlıklar altında okuyucuya sunulmaktadır. Böylece, hem çalışmadaki olası hataların düzeltilmesi için bir fırsat yaratmış olmak hem de Marksizme meraklı olan ve bu konularda çalışmak isteyen araştırmacıların işlerini, deneyim paylaşımı yolu ile kolaylaştırmak umut edilmektedir...

Ek 1: Çevrim Sayısının Tahmini

Marksist kuram içerisinde sermaye çevrim sayısının tahmini konusunda ulaşabildiğimiz önemli bir ampirik çalışma, Jens Haass'ın (1992) tarihli makalesidir. Haass, üç farklı çevrim kuramını, ABD imalat sanayiinin 21 sektöründe 1963-1984 dönemi için ampirik olarak sınamakta ve çevrim sayısı tahminlerinde bulunmaktadır.

Bu hesaplar için öncelikle Marx'ın kâr oranı tanımından hareket etmekte; kâr oranını markup ve sermaye çevrimi olarak ayrıştırmaktadır.

(Y^*): Maliyet; ($\in$): Tüketilen Ara Mallar; (W): Ücretler; (D): Yıpranma; (C): Sermaye; (C_c): Değişmeyen Sermaye; (V): Değişen Sermaye; (C_f): Sabit sermaye

$$Y^* = \in + W + D \qquad (1)$$

$$C = C_c + V + C_f \qquad (2)$$

Kâr oranı: $\Pi = \left[\frac{P}{Y}\right]\left[\left(\frac{W}{V}\right)\left(\frac{V}{C}\right)+\left(\frac{\in}{C_c}\right)\left(\frac{C_c}{C}\right)+\left(\frac{D}{C_f}\right)\left(\frac{C_f}{C}\right)\right]$ (3)

Kâr oranındaki ilk köşeli parantez markup'ı göstermekte, ikinci köşeli parantez ise her bir sermaye unsurunun –değişen sermaye, değişmeyen sermaye ve sabit sermaye– ağırlıklı çevrim oranlarının toplamını vermektedir.

Yazar, daha önceki çalışmasına referansla (Haass 1988), finansal ve reel varlıkların birbirinin tamamlayıcısı varsayıldıkları bir yapıyı kullanmaktadır. Hem finansal hem de reel alanın aslında üretim teknolojisi ve iş organizasyonunun gerekleri tarafından belirlendiğini, sermaye çevrimi hesaplarında her ikisinin toplamının sermaye olarak alınması gerektiğini düşünmektedir. Yani finansal varlıkları da üretim sermayesinin bir parçası olarak ele almaktadır.

Haass'ın ABD imalat sanayii için hazırladığı grafiğe göre 1963-1984 dönemi için toplam sermayenin çevrimi 1,4 civarında, döner sermayenin çevrimi 2,4 civarında, sabit sermaye çevrimi 0,18 civarında değerler almaktadır.

* * *

Farklı sektörlerde bu devir hızı oranları normal olarak farklılaşmaktadır. Bu çalışmada kullanılan soyutlama, tüm sermaye sektörleri için tek bir ortalama stok devir hızının alınmasını gerektirmektedir. Bu rakam öz itibariyle sektörlerin sermaye oranlarına göre ağırlıklı bir ortalamadır, bu nedenle bir daha ağırlıklandırmaya gerek duyulmamaktadır.

Tüm sektörlerde aynı çevrim hızının geçerli olduğu varsayımı, kuramsal soyutlama ile uyumludur. Kuramsal soyutlamada ardışık çevrimler türetilmeye çalışılmaktadır. Oysa gerçeklik sürekli bir zamanda üst üste geçmiş çevrimler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kuram, bu karmaşık gerçekliği ardışık formda soyutlayarak incelenebilir, anlaşılabilir hale getirmektedir. Her bir sektörün birbirinden farklı gerçek devir hızları alınacak olursa, kuramdan gerçekliğe doğru ters yönlü bir adım atılmış olacaktır.

* * *

Türkiye için yapılacak bir incelemede, Haass'ın yaptığı gibi finansal alanı üretim alanının bir tamamlayıcısı olarak varsaymak pek doğru olmayacaktır. Türkiye'de firmaların reel üretim süreçleriyle finansal varlıkları arasındaki ilişki paralel bir ilişki değildir. Özellikle kamu borçlanmasının yüksek olduğu dönemlerde şirketlerin üretim yatırımları ile finansal yatırımları arasında tamamlayıcı değil ikame edici ilişki yaşandığı açıktır.

Ampirik incelememiz için Haass'ın yukarıdaki formülde aktarılan ilk tanımının bir benzerine, bir muhasebe tanımında ulaşabiliriz: Stok devir hızı oranı. Bu oran, firmaların varlıklarının kullanımındaki verimliliği ölçmek ve stok yönetim başarısını tanımlamak için finansal muhasebe analizlerinde kullanılmaktadır. "Satılan mal maliyeti/ortalama stok" tanımıyla bu oran, stokların yıl içinde kaç defa tüketildiğini göstermektedir. Ortalama stok ise yıl sonu ve yıl başı stoklarının aritmetik ortalamasıdır.[87] Pratik hesaplamalarda, firmaların stok bilgisine ulaşmak konusunda sıkıntılar olması nedeniyle bu tanım sadece yıl başı ya da yıl stokları şeklinde de yapılabilmektedir. Bu tanım yukarıdaki formüldeki tanımın hemen hemen aynısıdır.

Stok devir hızının bilindiği durumlarda çevrim uzunluğu, "12 ay/stok devir hızı" oranı ile hesaplanabilecektir.

İmalat Sanayi için Çevrim Sayısı Tahmini

İstanbul Sanayi Odası'nın kendi üye firmaları arasında sektörel sınıflamayla hazırladığı *Fon Akımı ve Finans Yollarındaki Değişimler* başlıklı çalışmasında toplam İmalat Sanayii için stok çevrim oranlarına dair şu rakamlara ulaşılabilmektedir:

87 "Bir şirket üretimini (faaliyetini) sürdürebilmek amacıyla gerekli üretim girdilerini (hammadde) üretim sürecinde işlemleri tamamlanmamış mamülleri (yarı mamül), üretimini tamamlayıp satış için hazır tuttuğu ürünleri (mamül) stok olarak tutar" http://www.halkbank.com.tr/channels/30.asp?id=694&prev_place=&cps=0&cpp=1

TABLO E1: İSO'nun Verileriyle 1995-2000 Döneminde İSO'ya Üye Firmalarda Stok Çevrim Oranları

	Stok Çevrim Oranı
1995	5,7
1996	6,3
1997	6,0
1998	5,8
1999	6,3
2000	5,8
Ort.	5,983

(Kaynak: İSO 2003/3: 18).

İSO'nun bu oranları, veri kısıtı nedeniyle, ortalama stok rakamları yerine sadece dönem sonu stok büyüklükleri ve "satılan mal maliyeti" yerine de "satışlar" kullanılarak hesaplanmaktadır. Bu anlamda fiyat değişiminin yüksek olduğu dönemlerde yukarıdaki verilerin stokların tanımından kaynaklanan bir hata içermesi beklenilmelidir. Maliyetler yerine de satışların kullanılması nedeniyle stok devir hızının bir miktar yüksek hesaplandığı düşünülmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın "Sektör Bilançoları" çalışmalarında da imalat sanayii için sermaye devir oranları hesaplanmaktadır. Merkez Bankası'nın bu çalışmalarda kullandığı tanım ise cari yıl içerisindeki satış maliyetlerinin bir önceki yıl ve cari yıl stok ortalamasına oranı şeklindedir.

TABLO E2: TCMB Sektör Bilançolarından Hareketle Hesaplanan İmalat Sanayii Stok Devir Hızı

	Stok Devir Hızı*
1997	5,3
1998	4,9
1999	5,1
2000	5,7
2001	5,3
2002	5,3
2003	5,6
2004	5,6
2005	5,1

* Sektör tablolarından hesaplanan oran; Kaynak: www.tcmb.gov.tr

Stok devir hızı oranları için başvurulabilecek bir diğer kaynak İMKB'de kote olan şirketlerin yıllık mali tabloları olabilir. Ancak bu veri setinin az sayıda firma içermesi önemli bir dezavantaj yaratmaktadır.

Bu bölümde hesapları basitleştirmek için, imalat sanayi için ortalama devir hızının bir tamsayı olduğu varsayılacaktır ve istatistiklerle uyumlu bir dönemi içeriyor olması itibariyle İSO'nun verilerinden hareketle 6 olarak alınacaktır.

Ulusal Ekonomi İçin Sermaye Çevrim Sayısının Tahmini

Çevrim sayısının tahmini için "stok devir hızı" oranı için makro düzeyde en detaylı başvuru kaynağı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın hazırladığı "Sektör Bilançoları"dır.

Stok devir hızları, Merkez Bankası Sektörel Bilançoları içinde seçilen,[88] "tüm firma" toplu bilançolarında, "satışların maliyeti"nin bilançoların aktifinde yer alan "stoklar"a oranlanması ile hesaplanmaktadır. Verilerin sadece 1996-2005 dönemi ile sınırlı olması nedeniyle, stok devir sayıları her bir yıl için ayrı ayrı kullanılamamakta, 1988-2006 dönemi için ortalama olarak alınmakta ve sabit kaldığı varsayılmaktadır.

TABLO E3: TCMB Sektörel Bilançolarından Hareketle Tüm Sektörler İçin 1996-2005 Döneminde Stok Devir Sayısı Tahmini

	D-Satışların Maliyeti(-), (Milyar TL.)	E-Stoklar (Milyar TL.)	Stok Devir Sayısı
1996	12.255.224	1.380.507	8,88
1997	32.629.614	3.002.633	10,87
1998	60.503.374	5.362.554	11,28
1999	108.998.457	7.902.679	13,79
2000	219.490.673	12.547.450	17,49
2001	285.167.497	19.027.734	14,99
2002	280.561.772	25.823.729	10,86
2003	191.674.058	27.664.892	6,93
2004	275.919.588	40.209.931	6,86
2005	312.321.825	44.590.077	7,00
Toplam	1.779.522.082	187.512.187	9,49

Kuramsal olarak stok devir sayısının bir yıl içerisinde tam sayı olması, yani sermayenin devrini bir yıl içinde tamamlamış olması, biraz önce de

88 Verilere ulaşabilmek için, www.tcmb.gov.tr adresinde sırasıyla, "sektör bilançoları", "sektörler", "genel", "bilanço" "tüm firmalar bilançosu" linkleri seçilmektedir.

belirttiğimiz gibi hesapları kolaylaştırıcı bir varsayım olacaktır. Ondalıklı kalan devirler aslında stoklarla ilişkilendirilebilir. Ancak elimizdeki istatistiksel veriler, stok değişimine dair yapılan tahminler ve varsayımlar bu ilişkiyi mümkün kılmamaktadır. Amaç, çevrimsel anların kendisini inşa etmek değil, sermaye çevrimlerinde değeri yeniden belirlenmesi gereken paranın değerini yıllık istatistikler kullanarak "atlamamaktır". Bu nedenle, yukarıdaki tabloda hesaplanan oranlar ışığında yıllık çevrim sayısının 9 olduğu varsayılabilir.

Ek 2: Çevrim Değerlerinin Tahmini İçin 'Boşluk Doldurma' Yöntemi

İmalat sanayi istatistikleri doğal olarak yıllık formatta hazırlanmaktadır. Bu istatistiklerle bir yıl içinde bir sektörün ne kadar çıktı ürettiği ve bu çıktının üretimi için toplam ne kadar girdi kullanıldığı bilgisine ulaşılabilmektedir. Girdi-Çıktı tabloları da benzer şekilde yıllık olarak hazırlanmaktadır. Bir yıl içinde gerçekleşen metaların sektörler arası kullanımı, metaların nihai kullanımı ve sektörel katma değer üretimi bilgileri Girdi-Çıktı tablolarından elde edilmektedir. Bunların hiçbirisi, bizim sermaye çevrimlerini ardışık olarak algılayabileceğimiz bir tablo yapılar değildir. Bu noktada çeşitli varsayımlar kullanarak yıllık istatistikleri çevrimselleştirmemiz gerekmektedir. Ya da başka türlü söyleyecek olursak, yıllık verilerden ve elde ettiğimiz çevrim sayısı tahminlerinden hareketle, varsayımsal çevrimlerimizdeki boşlukları teker teker doldurmamız gerekmektedir.

Çevrimlerin ardışık bir mantığının olması bizi çevrim büyüklüklerini tahmin ederken yıllar arasında süreklilik ilişkisi aramaya itmektedir. Bunun için şu veri koşul üzerinden doğrusal boşluk doldurma yöntemi kullanılarak tahminler yapılabilir: i) Çevrimsel büyüklükler toplamı yıllık büyüklüklere eşit olmalıdır; ii) Yıllar arasındaki artış ya da azalış ilişkisi çevrimlere yansırken ilişkinin yılların ilk ya da son çevrimleri arasında değil ortanca çevrimleri arasında kurulmalıdır.

Örneğin çevrim sayısının 4 olduğu varsayımı ile doğrusal boşluk doldurma yöntemi şu şekilde uygulanacaktır. Her bir yıl içerisinde eğilimsel kırılmanın ortanca çevrimde (burada 3'üncü çevrimde) başladığını varsayalım. Bu çerçevede yıllık çevrim büyüklüklerinin toplamı bilinmektedir. Yani 4 tane denklem mevcuttur. Denklemlerle çözebileceğimiz maksimum bilinmeyen sayısı da 4 olmalıdır: x, v, y, z her bir yıl içerisinde dönüşümün meydana geldiği ortanca çevrimlerdeki bilinmeyen değerler olsun. Bu dört bilinmeyen değişkenin çözümünün ardından kalan çevrimler aşağıda tabloda verildiği gibi boşluk doldurma yöntemi ile tahmin edilebilir.

TABLO E4: Yıllık İstatistikleri Çevrimsel İstatistiklere Dönüştüren Formülasyon

	Değişkenin Yıl Büyüklüğü	Değişkenin Tahmini Çevrimsel Büyüklüğü
Çevrim1		***(G$_1$-(v+7x)/4)/2***
Çevrim2		***(G$_1$-(v+7x)/4)/2***
Çevrim3		x
Çevrim4		(v-x)/4+x
Yıl 1	G_1	
Çevrim5		2*(v-x)/4+x
Çevrim6		3*(v-x)/4+x
Çevrim7		v
Çevrim8		(y-v)/4+v
Yıl 2	G_2	
Çevrim9		2*(y-v)/4+v
Çevrim10		3*(y-v)/4+v
Çevrim11		y
Çevrim12		(z-y)/4+y
Yıl 3	G_3	
Çevrim13		2*(z-y)/4+y
Çevrim14		3*(z-y)/4+y
Çevrim15		z
Çevrim16		G_4-(9z+3y)/4
Yıl 4	G_4	

4 denklemimiz ve 4 bilinmeyenimiz şu şekilde olacaktır:

$$4x = G_1 \qquad (1)$$

$$3/4x + 3v + y/4 = G_2 \qquad (2)$$

$$3/4v + 3y + z/4 = G_3 \qquad (3)$$

$$4z = G_4 \qquad (4)$$

Zamansallığa ve T'lerin Kullanımına Dair Not

İstatistik mantığına göre hazırlanmış tablolarda zamanı gösteren T'lerle, çevrim mantığına göre kurgulanmış tablolarda zamanı gösteren t'ler birbirinden farklı anlamlara sahiptir.

Yıllık olarak hazırlanmış istatistiklerdeki T'ler yılları ifade edtmektedir. Değişkenin o yıl içinde gerçekleşmiş tüm çevrim değerlerini toplulaştırır.

	Girdi	Çıktı
T	G_T	$Ç_T$
T+1	G_{T+1}	$Ç_{T+1}$
T+2	G_{T+2}	$Ç_{T+2}$

Bu tablolar, girdi ve çıktının eşzamanlı yapı içinde kurgulandığı genel denge mantığıyla da uyumludur.

Çevrim mantığına göre hazırlanan tablodaki t'ler ise ardışık çevrimleri ifade eder: t'den t+1'e geçen sürede para-meta-para' ilişkisi tamamlanmaktadır. t+1 noktası bir önceki çevrimin bittiği ve yeni çevrime başlanılan noktadır. Çevrimler ardışık biçimde birbirine eklenecek ve çevrim (para'-meta'-para'') dizgesine oturacaktır. Aşağıda, bu ardışık çevrimler tablolaştırılmıştır.

	t	t+1	t+2	t+3
Çevrim1	G_t	$Ç_{t+1}$		
Çevrim2		G_{t+1}	$Ç_{t+2}$	
Çevrim3			G_{t+2}	$Ç_{t+3}$

Yeni bir düzenlemeyle bu tablo aşağıdaki forma sokulabilir:

	Girdi	Çıktı
t	G_t	$Ç_{t+1}$
t+1	G_{t+1}	$Ç_{t+2}$
t+2	G_{t+2}	$Ç_{t+3}$

Bu tablonun, ilk tablodan farklı olduğuna dikkat edilmelidir.

* * *

Çevrimin zamansal uzunluğu t, bir istatistik yılı olan T'den büyük de, küçük de olabilir. Büyük olması istisnai bir durumdur. Burada örneğin bir yıl içerisinde iki çevrim olduğunu düşünelim.

Bu durum şu şekilde tablolaştırılabilir:

Çevrim1	G_t	$Ç_{t+1}$
Çevrim2	G_{t+1}	$Ç_{t+2}$
Yıl 1	$\mathbf{G_T}$	$\mathbf{Ç_T}$
Çevrim3	G_{t+2}	$Ç_{t+3}$
Çevrim4	G_{t+3}	$Ç_{t+4}$
Yıl 2	$\mathbf{G_{T+1}}$	$\mathbf{Ç_{T+1}}$

Tablodan da açıkça görüldüğü gibi yıllık istatistiksel veriler, o dönemde gerçekleşmiş çevrimlerin toplamına eşit olacaktır:

$$G_T = G_{t+1} + G_{t+2}$$

$$Ç_T = Ç_{t+1} + Ç_{t+2}$$

Çevrimlerin yıllık periyodu aşması durumunda ise, imalat veya satış süreci bir yıl içinde tamamlanmadığından girdiler ve yarı mamul mallar stok olarak bir sonraki yıla taşınacaktır.

Ek 3: 1980-2001 İmalat Sanayii Verilerinin Değerlendirilmesi

Aşağıdaki tabloda, 1980-2001 döneminde imalat sanayiinde toplam yıllık çalışılan emek saat, toplam işgücü ödemeleri, toplam girdi kullanımı ve üretilen toplam çıktı büyüklükleri verilmektedir.

TABLO E5: İmalat Sanayii 1980-2001 Verilerinin Değerlendirilmesi

Yıl	Yıllık İşçi Saat	İşgücü Maliyeti (Milyon TL)	Girdi (Milyon TL)	Çıktı (Milyon TL)
1980	1.318.734.438	288.983	1.412.337	2.232.245
1981	1.426.776.853	404.238	2.276.714	3.627.079
1982	1.380.398.347	513.860	3.343.296	5.209.786
1983	1.589.771.415	674.004	4.773.112	7.239.233
1984	1.649.200.644	921.934	7.874.359	11.376.633
1985	1.714.073.826	1.333.571	12.153.822	17.810.656
1986	1.768.678.383	2.724.924	16.056.543	25.973.663
1987	1.840.487.993	2.753.067	26.613.312	40.754.324
1988	1.895.052.394	4.845.162	45.590.666	72.549.369
1989	1.882.912.351	10.330.704	78.225.814	123.685.926
1990	1.882.028.687	18.980.447	119.664.592	196.440.783
1991	1.691.253.513	37.968.490	188.544.331	321.538.864
1992	1.774.522.783	71.304.340	341.448.808	589.380.970
1993	1.760.919.659	122.350.160	608.905.930	1.061.218.687
1994	1.667.595.440	203.719.224	1.292.665.157	2.213.940.437
1995	1.752.876.904	313.681.839	2.788.941.023	4.543.864.665
1996	1.887.577.526	586.796.907	4.760.443.358	7.679.764.734
1997	2.085.237.561	1.251.941.719	9.978.893.398	16.238.241.938
1998	2.210.213.640	2.418.618.124	16.972.190.357	27.585.483.657
1999	2.023.165.681	4.014.414.740	24.767.075.294	40.832.361.285
2000	2.077.704.517	6.390.090.744	42.793.383.724	66.532.186.374
2001	2.623.747.829	9.377.371.724	71.349.264.325	112.363.474.541

Tablonun genel bir değerlendirmesi şu şekilde yapılabilir:

i) Parasal büyüklükler, her yıl yaşanan yüksek enflasyonlarla hızla artmaktadır;

ii) Pek çok yıl için, kullanılan girdiler bir önceki yılın çıktılarından büyüktür.

iii) 2001 yılı bir kriz yılı olmasına rağmen çalışılan emek saat büyüklüğü bu yıl için ciddi oranda artmıştır.

Sermaye çevrimlerini derleyen bir veri setinde (stokların olmadığı varsayımıyla) kullanılan girdilerin toplam değerinin bir önceki senenin çıktı değerine eşit olması beklenmelidir. Bu verilerin yıllık hazırlandığı ve çevrimlerle ilişkili olmadığı ortadadır. 21 yıllık süre zarfında girdi değerlerinin çoğunlukla bir önceki senenin çıktı değerlerini aşmasına dair bir açıklama getirilmelidir.

Enflasyonist bir ortamda birim girdi fiyatları o sene sonunda oluşan birim çıktı fiyatlarına eşitlenerek tahmin ediliyorsa, girdi fiyatları bir önceki senenin çıktı fiyatlarından kopar. İstatistik zaman kesiti sermaye çevrimlerinden büyük olduğu için, çok düşük düzeylerde de olsa enflasyonun var olduğu bir durumda bu senenin girdileri geçmiş senenin çıktı büyüklüğünü aşabilecektir. Yıllar arasında çevrim sayısının değişmiş olması, bu farkın bir diğer sebebi olabilecektir.[89]

Ek 4: Ulusal Hesaplar Sistemi Tanımlarının Ardındaki Kuramsal Referanslar

Ulusal hesaplar sistemi, Keynesyen kuramın çerçevesinde ve onun makro denkliklerine dayanarak inşa edilmektedir. Ulusal hesaplar sisteminde kullanılan temel kavramların ardındaki bu kuramsal referansların ve karşılaşılan çelişik tanımların kısa bir değerlendirmesinin sunulması yararlı olacaktır.

* Gerek Girdi-Çıktı tablolarında gerekse de faaliyete göre hasıla hesaplarında "konut sahipliği" bir sektör olarak alınmaktadır. Bu konuda TÜİK'in benimsediği tanım şu şekildedir: "Konutlardan elde edilen gelir iki şekilde ortaya çıkar. Konut bizzat sahibi tarafından kullanılmayıp bir ödeme karşılığında başkasının kullanımına bırakılmışsa burada elde edilen gelir kira adı altında parasal gelir olmaktadır. Konut eğer sahibi tarafından kullanılıyorsa bu halde bir parasal gelir sağlanmamakta fakat bu gelir değerinde fayda elde edilmektedir. Bu gelir ise izafi bir değerdir. Şu halde bu sektörün output değeri, konutların sunduğu hizmetin üretim karşılığı olan gerçek kira ve izafi kira değerleridir" (www.tuik.gov.tr). Bu tanımlama esasında, ulusal gelir hesaplaması içine "karışmış" bir fayda değer yaklaşımıdır. Ulusal hesaplarda, değişim değerine değil kullanım değerine başvurulmakta; ulusal gelir, kul-

89 Bu farkı olanaklı kılan en önemli şey, Girdi-Çıktı tablolarından tespit edildiği üzere imalat sanayiinin girdilerinin yaklaşık %40'ının imalat sanayii dışındaki sektörlerden geliyor olmasıdır. Yukarıdaki incelememizde girdi ile çıktının zamansallığını bozucu varsayımlardan bahsetmekteyiz.
Not etmemiz gereken bir diğer husus, imalat sanayii dışından gelen girdilerin taşıdıkları değere ilişkindir. Bu noktada basitleştirici bir varsayımda bulunulmakta ve diğer sektörlerdeki fiyat büyüklüklerinin imalat sanayiindeki ESPAK ilişkisiyle uyumlu bir değer taşıdığı varsayılmaktadır. İlerleyen bölümlerde ulusal hesaplara geçildiğinde bu varsayım ortadan kalkacaktır.

lanım değerinden elde edilen faydaları da içerir hale gelmektedir. Tamamen çelişik bir durumdur bu. İki alternatif yöntemle bu çelişki ortadan kaldırılabilir. Ya aynı fayda-değer yaklaşımı diğer bütün faaliyetler için de geçerli kılınıp yeniden milli gelir hesaplanmalıdır (bu durumda örneğin, kamusal eğitim hizmetlerinin milli gelire katkısı, eğitimden yararlanmanın izafi piyasa değeri olan özel okul aidatlarıyla devlet okullarındaki öğrenci sayısının çarpımıyla bulunacaktır). Ya da başka bir kuramdan gelen bu değerin hayali ve çelişik bir durum yarattığı kabul edilecek ve milli gelir hesaplarından düşülecektir. İlerleyen bölümlerde, Shaikh ve Tonak'ın ampirik tahlilleri ele alınırken bu ikinci düzeltme gerçekleştirilecektir.

* Ulusal hesaplarda ilginç bir kavram "işletme artığı" kavramıdır. Kapitalist işletmelerin elde ettikleri kârları ifade eder. Neoklasik kurama göre kâr, sermayenin marjinal getirisidir. Oysa TÜİK hesaplarında, "katma değerden net dolaylı vergiler, sabit sermaye tüketimi ve işgücü ödemelerinin düşülmesiyle bulunan artık değer" olarak tanımlanır. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla gelir yöntemi ile hesaplanırken, katma değer yaratan üretim birimlerinin maliyet unsurları toplulaştırılır, ki bunun içinde 'üretim ve ithalat vergileri', 'eksi sübvansiyonlar', 'sabit sermaye tüketimi', 'işgücü ödemeleri' ve 'işletme artığı' yer alır. 2002 Girdi-Çıktı tablosunda da "işletme artığı" ifadesi kullanılır. Bu haliyle Marksist artı-değer kuramının kavramlarına (*surplus*'ın Marksist yazında benimsenen çevirilerinden biri de "artık"tır) yaklaşılmaktadır. 2002 yılından önce yayımlanan tüm Girdi-Çıktı tablolarında ise neoklasik kuramın tanımına yakın bir ifade ile "diğer faktör gelirleri" olarak kullanılmıştır. Yani TÜİK bazen Marksist bir anlamda, bazen de neoklasik bir anlamda adlandırmakta ve kullanmaktadır kavramı.

* Ulusal hesaplar mantığı içinde sabit sermaye oluşumunun (yatırımın) hesaplanma yöntemi de klasik ekonomi politiğin ve önceki bölümlerde ele aldığımız fizikselci değer tanımlarının 'zenginlik' kavramına yakın bir çerçeveye oturmaktadır. Ulusal düzeyde sermaye stokunun artışını hesaplamanın tek yolu reel artışa bakmaktır. Değerlendirilmesi gereken şey, kurgusal-finansal büyüklükler değil, fiziksel büyüklükler ve bunlarda toplam ekonomi içinde meydana gelen artıştır. Bu nedenle firma için yatırım olarak görünen sermaye transferleri, ulusal ekonomi için haklı olarak yatırım olarak değerlendirilmemektedir. Ulusal gelir serisinde stok değişmelerinin ölçümünde de enflasyondan kaynaklanan artışlardan arındırılmış seriler kullanılmaktadır.

* "Ulusal Hesaplar Sisteminde sabit sermaye tüketimi, 'üreticilerin sahip olduğu ve üretim sürecinde kullanılan sabit sermayenin cari değerinde, fiziki yıpranma sonucu meydana gelen azalma' olarak tanımlanmaktadır"

(tuik.gov.tr). Yani sabit sermayenin sadece yıprandığı kadar bir değeri ürüne aktardığı varsayılmaktadır; ki bu da Marksist ekonomi politikle benzerlik göstermektedir.

* "Ulusal Hesaplar Sistemine göre sübvansiyonlar, üretici açısından üretilen outputun piyasa değerinin bir parçası değildir, ancak üretim maliyetinde bir tür indirim niteliği taşımaktadır" denilirken, "Kamu İktisadi Teşebbüslerine (KİT) ve diğer kamu kuruluşlarına fiyatlandırma politikası sonucu uğradıkları görev zararlarını karşılamak üzere bütçeden yapılan transferler" de sübvansiyona dâhil edilmektedir (tuik.gov.tr). Oysa KİT'lere verilen görevler nedeniyle, çıktılarının piyasa değeri düştüğünde KİT'lerin katma değerleri de düşük gerçekleşmektedir. Bu nedenle görev zararı alan kamu üretiminde doğru katma değer rakamına ulaşmak için sübvansiyonların çıkarılmaması, eklenmesi gerekir. Örneğin un üretimi için bir sübvansiyon verilmişse, yukarıdaki tanıma göre maliyetlerde bir tür indirim oluştuğu ve böylece undaki katma değerin yapay olarak arttığı düşünülmektedir. Ancak alınan sübvansiyon nedeniyle ürünün nihai fiyatı da düşmüş olabilir. Yani hem girdi hem de çıktının fiyatı aynı oranda düşmüş olabilir. Bu durumda sübvansiyonların çıkarılması, katma değeri yapay olarak düşürecektir. Katma değer hesaplarında buna dikkat edilmemekte, sübvansiyon politikasının fiyatları etkilemediği varsayılmaktadır. Sübvansiyonlar, bir fiyatlandırma politikasıdır. Sübvansiyonla birlikte fiyatların düştüğü durumlarda sübvansiyonların çıkarılıyor olması katma değerin gerçek miktarını düşürecektir.

* İnşaat sektöründe, yapılar yıl içerisinde tamamlanmamış olsa bile inşaatların tamamlanan kısmının sabit sermaye oluşumu olarak değerlendirilmesi ise hesaplama sırasında "kullanım değerinin" değil Marksist iktisadın çerçevesine de uygun bir şekilde "değişim değerinin" göz önüne alındığının bir göstergesidir.

* Ulusal hesaplarda "otel ve yeme içme yerleri", "ticaret" altında toplulaştırılmaktadır. Oysa, ne Keynesyen ne de Marksist kurama göre bu faaliyet alanları ticaret olarak değerlendirilebilir. Bu toplulaştırmanın ardındaki varsayım, bu faaliyet dallarının, diğer sektörlerin çıktıları olan metaları işlemeksizin tekrar sattığıdır, yani burada otellerle süpermarketlerin aynı işi yaptığı varsayılmaktadır.

* Ulusal Hesaplar Sisteminin 1968 revizyonunda, bankacılık kesiminin aldığı faizler ile ödediği faizler arasındaki farkın, izafi bir üretim değeri olarak kabul edilmesi ve banka hizmetlerinden yararlanan faaliyet kollarına girdi izafe edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Katma değere göre ulusal hesaplarda izafi rakamlar sektörlerin bankacılıkta kullandığı girdi olarak değerlendirilmekte ve sektörlerin katma değerlerinden düşülmektedir. Buna

göre ikincil bölüşüm alanı olan finans kesimi üretken bir sektörmüş gibi ele alınmaktadır.

* Harcama yönünden ulusal gelir hesaplarına bakacak olursak: "Birleşmiş Milletler Milli Muhasebe Sistemine *(System of National Accounts, SNA)* uygun olarak, askeri amaçla gerçekleştirilen inşaat ve makine-teçhizat yatırım harcamaları gayri safi sabit sermaye oluşumuna dâhil edilmemekte, devletin nihai tüketim harcaması olarak değerlendirilmektedir. Savunma sanayi geliştirme fonundan karşılanan askeri nitelikteki harcamalar da nihai tüketim harcaması olarak değerlendirilmektedir" (www.tuik.gov.tr). Yine burada da, yatırım formunda olsa bile yapılan şey askeri amaçlı ise yatırım değil tüketim olarak nitelendirilmekte, ekonomi politiğin üretken olmayan faaliyetler sınıflamasına benzer bir kategorizasyon tercih edilmektedir.

Ek 5: Girdi-Çıktı Tablolarının Ulusal Hesaplara Göre Kalibre Edilmesi

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından, 1988-2006 döneminde sadece 1990, 1998 ve 2002 yılları için simetrik Girdi-Çıktı tabloları (GÇ) hazırlanmıştır. 1996 yılı için ise, kullanım ve arz tabloları üretilmiş, simetrik GÇ tablosu yayınlanmamıştır. Bu üç GÇ tablosu için format bakımından, maalesef herhangi bir tutarlılık söz konusu değildir. 1990 ile 1998 tabloları arasında da gerek vergi ve fiyat tanımları bakımından, gerek matris büyüklüğü bakımından farklılıklar vardır. 1990 tablosu üretici fiyatlarıyla, sanayi-sanayi varsayımıyla ve 64*64 formatında hazırlanmıştır. 1998 tablosu ise temel fiyatlarla, ürün-ürün varsayımıyla ve 97*97 formatında[90] sunulmuştur. 2002 tablosu ise, diğer tablolardan farklı olarak Avrupa Hesaplar Sistemi'ne göre *(European System of Accounts)* üretilen yeni ulusal gelir serisiyle uyumlu hazırlanmıştır. Mutlak büyüklükler bakımından 2002 tablosunun diğer tablolarla karşılaştırılmasına olanak yoktur.

Bu bölümde yapılacak düzenlemelerle referans GÇ tabloları birbirleriyle ve milli gelir rakamlarıyla tamamen uyumlu hale getirilecek ve bu süreçte GÇ tablolarının kendi iç tutarlılıkları bozulmadan korunmuş olacaktır. Burada uygulanan prosedür, hesaplanabilir genel denge modellemesinde uygulanan kalibrasyonun bir benzeridir. Ardından bu yeni tablolar ulusal gelir verilerinden yararlanarak yıllık GÇ tablolarını tahmin etmek için gerekli olan referans tablolar olarak kullanılacaktır.

90 1998 yılı için GÇ tablosu 210*210 ürün formatında da yayınlanmıştır. Ama burada baz alınan tablo 97 ürünlü tablodur.

Kutu: Fiyatlama Yöntemleri

Temel Fiyatlar + Ürün Vergileri – Sübvansiyonlar

=

Üretici Fiyatları + Ticaret Marjı + Taşımacılık Marjı

=

Alıcı Fiyatları

Öncelikle ürün ve sanayi arasında fark olmadığı varsayımını da kullanarak, tablolardaki ürün ve sanayi kalemleri ulusal hesaplardaki faaliyet kollarına göre gruplandırılmaktadır.[91] Bu gruplandırma yapıldıktan sonra Girdi-Çıktı tablolarının verileriyle, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) verileri arasındaki uyum sınanmaktadır. 1990 GÇ tablosu ile 1990 faaliyet kollarına göre GSYİH'nın aynı büyüklükleri verdiği söylenebilir. 1998 yılı için ise toplam gayri safi katma değer rakamlarında yaklaşık %10'luk bir fark vardır. 2002 tablosu, bütünüyle ayrı bir tanıma dayandığından aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Aşağıdaki tablolarda GÇ ve ulusal hesaplar arasındaki karşılaştırma verilmektedir. 1990 yılı GÇ tablosunun vergi yapısı ile ulusal hesapların vergi yapısı tamamen uyum içindedir. 1990 tablosunda üretici fiyatları kullanıldığı için, ithalat vergileri hariç toplam dolaylı vergiler gayri safi katma değere eklenerek vergili üretim değeri bulunmaktadır. Bu değer ulusal hesaplarda faktör fiyatlarına göre verilen faaliyete göre katma değerlerle[92] faktör fiyatlarından alıcı fiyatlarına geçişi sağlayan 'dolaylı vergiler eksi sübvansiyonlar' kalemlerinin toplamına eşittir.

91 Ulusal hesaplardaki 14'lü faaliyet grupları şu şekildedir: "Çiftçilik ve hayvancılık", "Ormancılık", "Balıkçılık", "Madencilik ve taşocakçılığı", "İmalat sanayii"; "Elektrik, gaz, su", "İnşaat sanayii", "Toptan ve perakende ticaret", "Otel, lokanta hizmetleri", "Ulaştırma ve haberleşme", "Mali kuruluşlar", "Serbest meslek ve hizmetler", "Devlet hizmetleri", "Konut sahipliği".
Aynı sırayla 1990 GÇ tablosundaki faaliyet gruplarını oluşturan sektörler: 1-2; 3; 4; 5-10; 11-49; 50-51; 52-53; 54-55; 56-60; 61; 62; 63; 64 şeklindedir. 1998 GÇ tablosunda ürün sıra numarasına göre oluşan faaliyet gruplaması şu şekildedir: 1-5; 6; 7; 8-12; 13-68; 69-71; 72; 73-75; 76-77; 78-83; 84-87; 88-95; 96; 97. 2002 GÇ tablosunda ise, 1-3; 4-8; 9-31; 32-33; 34; 35-37; 38; 39-43; 44-48; 49-51; 52; 53-59.

92 TÜİK-Faaliyete Göre Ulusal Hesaplar tablolarında 1.2 ve 1.3 numaralı tablolar.

TABLO E6: 1990 Yılı Girdi-Çıktı Tablosu ile Ulusal Hesapların Karşılaştırması

1990	GÇ – Gayri safi katma değer (faktör fiyatlarıyla) Milyon TL	Cari Fiyatlarla GSMH Tabio1.3-Faaliyet ve Faktör Fiyatlarına Göre (İzafi banka hizmetleri sektörlere dağıtılmıştır) Milyon TL
Çiftçilik ve hayvancılık	61.153.892	60.862.148
Ormancılık	2.819.510	2.726.512
Balıkçılık	2.079.029	2.128.678
Madencilik ve taşocakçılığı	5.826.598	5.800.674
İmalat sanayii	69.591.269	70.131.310
Elektrik, gaz, su	7.573.662	7.401.080
İnşaat sanayii	23.784.293	23.539.219
Toptan ve perakende ticaret	56.617.464	60.941.064
Otel, lokanta hizmetleri	9.336.982	9.230.770
Ulaştırma ve haberleşme	51.971.384	45.911.714
Mali kuruluşlar	10.081.401	11.448.676
Serbest meslek ve hizmetler	12.154.831	13.571.957
Devlet hizmetleri	32.525.313	32.525.313
Konut sahipliği	11.498.091	11.409.130
Kâr amacı olmayan özel hiz.kur.		1.520.775
Toplamı	357.013.719	359.149.017
Toplam vergiler		38.109.507
İthalat vergileri		13.396.841
Dâhilden alınan dolaylı vergiler	24.712.667	24.712.666
Üretim üzerindeki sübvansiyonlar	4.198.353	4.198.353

	GÇ-Toplam Katma Değer Bloku	Gelir Yöntemiyle GSYİH Cari F.
Aşınma ve eskime	26.240.936	23.019.997
Maaş ve ücretler	107.102.520	106.935.628
Diğer faktör gelirleri	223.670.263	229.193.392
Toplamı	357.013.719	359.149.018

	GÇ-Nihai Talep Bloku	Harcamalar Yöntemiyle GSYİH (Cari F.)
Mal ve hizmet ithalatı	69.034.362	69.042.481
Devletin nihai tüketim harcamaları	43.083.466	43.083.467
Özel sektör GSSSO	61.664.299	61.387.325
Kamu sektörü GSSSO	28.563.230	28.504.774
Stok değişmeleri	12.380.750	5.791.548
Mal ve hizmet ihracatı	52.061.555	52.214.606
Özel Bina inşaat	37.125.211	37.692.223
Kamu inşaat	19.598.735	19.695.521

TABLO E7: 1998 Yılı Girdi-Çıktı Tablosu ile Ulusal Hesapların Karşılaştırması

1998	GÇ - Gayri safi katma değer (faktör fiyatlarıyla) Milyon TL	Cari Fiyatlarla GSMH Tablo1.3-Faaliyet ve Faktör Fiyatlarına Göre (İzafi banka hizmetleri sektörlere dağıtılmıştır) Milyon TL
Çiftçilik ve hayvancılık	6.045.287.131	8.221.645.039
Ormancılık	226.849.691	194.429.929
Balıkçılık	226.950.801	236.993.397
Madencilik ve taşocakçılığı	517.019.744	469.364.387
İmalat sanayii	11.801.413.635	7.258.360.448
Elektrik, gaz, su	1.267.123.089	1.228.487.499
İnşaat sanayii	3.680.484.117	2.714.575.328
Toptan ve perakende ticaret	7.855.515.119	6.705.745.423
Otel, lokanta hizmetleri	1.469.548.274	1.678.606.481
Ulaştırma ve haberleşme	6.433.588.465	6.895.361.156
Mali kuruluşlar	3.579.277.729	2.915.396.248
Serbest meslek ve hizmetler	2.780.339.143	1.692.804.986
Devlet hizmetleri	4.409.308.165	4.915.736.084
Konut sahipliği	1.413.907.929	1.493.286.652
Kâr amacı olmayan özel hiz.kur.		98.742.447
Toplamı	51.706.613.032	46.719.535.503
Toplam vergiler	6.339.093.549	6.377.793.139
Üretim üzerindeki sübvansiyonlar	833.684.000	872.383.513

	GÇ-Toplam Katma Değer Bloku	Gelir Yöntemiyle GSYİH Cari F.
Aşınma ve eskime	3.548.411.812	3.270.051.123
Maaş ve ücretler	12.878.068.221	13.297.030.743
Diğer faktör gelirleri	35.280.132.999	30.152.453.637
Toplamı	51.706.613.032	46.719.535.502

	GÇ-Nihai Talep Bloku	Harcamalar Yöntemiyle GSYİH (Cari F.)
Mal ve hizmet ithalatı	15.201.988.452	14.573.224.241
Devletin nihai tüketim harcamaları	6.460.078.014	6.632.765.693
Özel sektör GSSSO	9.543.005.600	9.636.187.941
Kamu sektörü GSSSO	3.220.706.559	3.203.024.465
Stok değişmeleri	721.290.071	-211.638.918
Mal ve hizmet ihracatı	14.758.740.816	12.713.300.160
Özel Bina inşaat	4.599.986.834	4.648.289.551
Kamu inşaat	2.368.516.873	2.370.607.845

i) 1990 Girdi-Çıktı Tablosunda Mali Sektör Verilerinin Düzeltilmesi

Mali sektör için özel tüketimin 1990 GÇ ve 1996 Kullanım tablolarında düşük olmasının sebebi, tanımsal olarak hane halklarının tüketim yapmadığı varsayımıdır. GÇ hesaplamasına dair bu varsayım, 1990'ların ortalarına kadar tüm ülkelerde kullanılan tanımdır.[93] Bu durumda hanenin mali sektörden yaptığı tüketim ara tüketim içinde kalmaktadır. 1998 ve 2002 GÇ tabloları için ise durum böyle değildir.

TABLO E8: Girdi-Çıktı Tablolarında Mali Sektör Satırı

Mali Sektör (Milyon TL)	Ara Tüketim Toplamı	Özel Tüketim	Devlet	Mal ve Hizmet İhracatı	Toplam Kullanım (Temel Fiyatlarla)
2002	22.802.105	41.121.404	-	1.706.885	65.633.694
%	35	63	0	3	100
1998	3.448.821.799	1.791.762.636	239.715.755	468.957.944	5.949.258.134
%	58	30	4	8	100
1996	977.858.240	49.211.160	58.054.006	31.786.863	1.116.910.269
%	88	4	5	3	100
1990	13.477.562	485.366	637.225	128.391	14.728.544
%	92	3	4	1	100

Tablolar arasındaki bu uyumsuzluğu gidermek için 1990 yılında GSYİH'daki izafi banka hizmetleri rakamı, ara tüketime taşınmakta ve böylece özel tüketim yine artık olarak bulunduğu zaman, yaklaşık %25-30'luk oran tutturulmuş olmaktadır.

ii) 1990 Girdi-Çıktı Tablosunun Temel Fiyatlara Dönüştürülmesi

1990 tablosu üretici fiyatlarıyla hazırlanmıştır. Yukarıda belirtilen karşılaştırmanın yapılabilmesi için 1990 GÇ tablosunun temel fiyatlarla tahmin edilmesi gerekmektedir.

Ulusal hesaplardaki toplam dolaylı vergilerle GÇ yapısındaki toplam vergilerin (ki bunlar 1990 tablosunda ithalat vergisi ve dolaylı vergiler, 1998 tablosunda ürün ve üretim vergileri şeklindedir) birbirine eşit olduğunu Tablo E6 ve Tablo E7'de görmüş bulunuyoruz. 1990 GÇ tablosunda dolaylı vergilerin dağılımı ulusal hesaplardaki dağılımın aynısıyken, 1998 tablosunda vergiler, ürün ve üretim vergileri olarak ayrıştırılmaktadır. Temel fiyatlarla

93 TÜİK'le yapılan görüşmelerden elde edilen bilgi.

alıcı fiyatları arasında geçiş için 1998'deki toplam vergilerin üretim ve ürün vergileri arasındaki dağılımı alınıp bu dağılım 1990 tablosuna uygulanacaktır. Ardından bu ürün ve üretim vergisi büyüklükleri, sektörler arasında 1998 yılının oranlarına göre dağıtılacaktır.

İlerleyen eklerde toplu olarak verilen yıllık GÇ tabloları içinde yer alan 1990 ve 1998 tabloları bahsedilen kalibrasyonun ürünüdür.

ii) 2002 Girdi-Çıktı Tablosunda Yapılan Düzenlemeler

2002 GÇ tablosu, Ulusal Hesaplar Sistemi-68'e göre *(The System of National Accounts-1968)* hazırlanan 1987 bazlı GSYİH serisiyle değil, Avrupa Hesaplar Sistemi-95'e göre *(European System of Accounts-95)* yeni güncellenen 1998 bazlı GSYİH serisiyle uyumlu olarak hazırlanmıştır. Temel fiyatlarla ve 59*59 üründen ürüne formatıyla yayımlanmaktadır. 2002 GÇ tablosunun dayandığı ulusal gelir hesapları ile bizim burada kullandığımız ulusal gelir hesapları arasında tanım uyumsuzluğu olması nedeniyle 2002'yi ayrıca ele almayı daha uygun bulduk. Buna göre ortaya çıkan format farkları ve 2002 için gerçekleştirilen düzenlemeleri şu şekilde gerçekleştirdik.

Daha önceki tablolarda "konut sahipliği", ayrı bir satır ve sütun olarak değerlendirilirken, 2002 yılı GÇ tablosunda "gayrimenkul faaliyetleri"nin altında yer almaktadır. 1998 yılının gayrimenkul faaliyetleri ve konut sahipliği arasındaki satır ve sütundaki dağılım oranları 2002 tablosuna uygulanmaktadır.

1998'de "kamu hizmetleri" olarak gösterilen faaliyetler, 2002 tablosunda "kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik" olarak yeni bir formatta sunulmaktadır. 2002 tablosunda devletin, diğer sektörlerden yaptığı tüketim harcamaları "devletin nihai tüketim harcaması" kalemi altında değil, "kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik" (KYSSG) sütununda gösterilmektedir. Bunun düzeltilmesi için KYSSG sütunundaki devletin diğer sektörlerden yaptığı ara tüketimler bütünüyle devletin nihai tüketim harcamalarına taşınacaktır ve KYSSG sütunundan bu rakam düşülecektir. Buna göre devletin toplam tüketim harcamaları değişmemekte ve kamunun bir sektörmüş gibi algılanan sunumu düzeltilmiş olmaktadır. Böylece KYSSG'nin satır sütun toplamları da eşitlenmektedir.[94]

Bir başka düzenleme 2002 tablosunda ayrıca ele alınan "hanehalkına hizmet eden kâr amacı olmayan kuruluşların nihai tüketim harcaması"nın, "hanehalkı nihai tüketim harcamaları"na dâhil edilmesidir.

Bu düzenlemelerin ardından 2002 tablomuz diğer tablolarımızla aynı formata dönüşmüş olsa bile, 2002 tablosu yeni milli gelir serisine göre ha-

94 Kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenliğin, diğer sektörlere verdiği ara malı çok küçük miktarlardadır. Tablonun yeni mantığına uygun olması için silinen bu rakamların etkisi cüzi düzeydedir ve devletin tüketimi içinde eritilmiştir.

zırlandığı için halihazırda kullanmakta olduğumuz ulusal gelir sistemiyle niceliksel olarak uyumlu olmayan bir yapı ortaya çıkmaktadır. 2002 GÇ tablosunda kullanabileceğimiz tek ilişki oransal ilişkidir. Aşağıda, GÇ ile eski seriye göre ulusal gelir rakamlarının oransal karşılaştırması sunulmaktadır.

TABLO E9: Katma Değerin Sektörler Arasında Dağılımının 2002 Girdi-Çıktı Tablosu ve GSYİH Verilerinde Karşılaştırılması

	GSYİH (%)	2002 GÇ (%)
Çiftçilik ve hayvancılık	12	10
Ormancılık	0	0
Balıkçılık	0	0
Madencilik ve taşocakçılığı	1	1
İmalat sanayii	14	20
Elektrik, gaz, su	5	3
İnşaat sanayii	4	5
Toptan ve perakende ticaret	17	14
Otel, lokanta hizmetleri	4	2
Ulaştırma ve haberleşme	17	14
Mali kuruluşlar	5	6
Serbest meslek ve hizmetler	3	11
Devlet hizmetleri	12	5
Konut sahipliği	5	9
TOPLAM	100	100

2002 GÇ tablosunun ulusal hesaplardan gelen katma değer rakamları kullanılarak yeniden üretilmesi sırasında "serbest meslek ve hizmetler" satırında bir sorun çıkmaktadır. Diğer sektörlerin bu sektörden kullandıkları toplam ara girdi miktarı 12 katrilyon TL olarak tahmin edilmektedir. Oysa ulusal hesaplardan gelen katma değerin GÇ tablosunda verdiği toplam arz miktarı yaklaşık 14 katrilyon TL olarak tahmin edilmektedir. Ve devletin bu sektörden nihai tüketimi yaklaşık 6 katrilyon olduğu için, özel tüketim rakamı negatif büyüklük vermektedir. Bu problemin kaynağı, GÇ tablosunun dayandığı ulusal gelir hesapları ile bizim burada kullandığımız hesapların uyumsuzluğudur. Bu problemi çözmek amacıyla başvurulan yöntem, "serbest meslek ve hizmetler"in ara girdi blokundaki kullanım dağılımı için

1998 yılının oranlarını kullanmak olacaktır. Böylece sektörün ara tüketim toplamı 12.883.012.793'ten, 5.269.925.560'a düşmektedir ve sektörel tüketimin pozitif değer alması sağlanmış olmaktadır. İlerleyen eklerde sunulan yıllık GÇ tablo tahminleri içinde 2002 yılı tablosu bu bölümdeki kalibrasyonun ürünüdür.

Tahminlere ilişkin şunu da not etmeliyiz: Sonuçlarımızı karşılaştırmak için Devlet Planlama Teşkilatı'nın, Maraşlıoğlu ve Bahçeci tarafından hazırlanan 1993 yılı GÇ tablo tahminlerine başvurulmuştur. RAS yöntemiyle yapılan GÇ tahmini ile bizim burada elde ettiğimiz tahminlerin birbirine oldukça yakın sonuçlar verdiği görülmüştür. Alıcı fiyatlarıyla toplam girdiler/üretici fiyatlarıyla katma değer oranını Maraşlıoğlu ve Bahçeci'nin çalışmasında %77,9 olarak, bizim çalışmamızda ise %77,7 olarak tahmin edilmiştir. Sektörel düzeyde kimi farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunların, çalışmaların kullandığı veri kaynaklarının uyumsuzluğundan ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Ek 6: Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarını Kuran ve Tutarlılığını Sağlayan Varsayımlar

Bu bölümde Ek 5'te bahsedilen kalibrasyonlar sırasında kullanılan varsayımlar aşağıda, GÇ tablosu üzerinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Tabloda harflerle gösterilen her bir varsayım tablonun ardından açıklanmaktadır.

TABLO E10: Yıllık Girdi-Çıktı Tahmininde Kullanılan Varsayımlar

Girdi-Çıktı Tablosu (Temel f.)	Çif. H.	Orm.	Bal.	Mad.	İma.	Ele.	İnş.	Tic.	Otel	Ulaş.	Mali	S.Mes.	Dev.	Kon.	Ara Tük. T.	Özet T.	Devlet T.	Ö. GSSSO	K. GSSSO	Stok D.	İhr.	N. Talep T. (T.F.)	Top. Kul. (T.F.)
Çiftçilik ve Hayvancılık	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Ormancılık	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Balıkçılık	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Madencilik ve Taşocakçılığı	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
İmalat Sanayii	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Elektrik, Gaz, Su	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
İnşaat Sanayii	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		c	k	f	f	g	k		s
Toptan ve Perakende Ticaret	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Otel, Lokanta Hizmetleri	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Ulaştırma ve Haberleşme	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Mali Kuruluşlar	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x2	x1	d	k	0	0	0	k		s
Serbest Meslek ve Hizmetler	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Devlet Hizmetleri	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Konut Sahipliği	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		s
Toplam Kullanım (Temel f.)																d				g			
Ürün Üzerindeki Net Vergiler	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e		d	k	l	l	g	k		h
Toplam Kullanım (Alıcı f.)																d							
Üretim Üzerindeki Vergiler	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	h								
Üretim Üzerindeki Süb.	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r									
Sabit Sermaye Tüketimi	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	n	p	a								
Çalışanlara Yapılan Ödemeler	j1	j1	j1	j	j	j	j	j2	j2	j	j	j	n	o	a								
Diğer Faktör Gelirleri	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	b	m	a								
Gayri Safi Katma Değer (Temel f.)																							
Toplam Üretim (Temel .)																							
Mal ve Hizmet İthalatı	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r									
Toplam Arz (Temel f.)																							

a- Ulusal hesaplarda verilen "kâr amacı olmayan kurumlar" buradaki hesaplara dâhil edilmemektedir. GÇ tablolarındaki sabit sermaye tüketimi, çalışanlara yapılan ödemeler (işgücü ödemeleri), diğer faktör gelirleri (işletme artığı) rakamları, gelir yöntemiyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla tablolarından alınmaktadır. Kâr amacı olmayan kuruluşların yarattığı fark toplam faktör gelirleri kategorilerinden kendi payları oranında düşülmektedir. Toplamda yaklaşık %0,2 gibi küçük bir fark oluşmaktadır.

b- Tanım itibariyle sıfıra eşit olması gerekmektedir. Devlet hizmetleri, kâr ile ilişkili değildir. Piyasa için üretim yapan, "kâr"la ilişkili olan kamu işletmeleri, özel kesimle birlikte ilgili faaliyet dallarının içinde gösterilmektedir.

c- İnşaat sektöründe yaratılan çıktı, tanım itibariyle yatırım olarak değerlendirildiğinden, sektörde özel tüketim sıfır olarak alınmak durumundadır.

d- Hücreler ilgili satırdaki toplam kullanım değerini sağlayacak şekilde artık olarak bulunmaktadır.

e- Hücrenin, faaliyet kolunun faktör fiyatlarıyla katma değer büyüklüğüne oranları hesaplanmakta ve tahminler bu oranlara göre yapılmaktadır.

f- Özel ve kamu bina inşaatı toplam büyüklükleri artık olarak bulunmaktadır. Kamu ve özel arasındaki dağılım için ise harcama yöntemiyle GSYİH tablolarından gelen rakamlar temel fiyatlara dönüştürülmekte ve bunların kamu ile özel arasındaki oranı kullanılmaktadır.

g- Stok düzenlemesi için 1990, 1998 ve 2002 GÇ tablolarından elde edilen oranlar birlikte değerlendirilmektedir. Yapılan hesaplar Ek 9'da aktarılacaktır.

h- Toplam dolaylı vergiler ulusal hesaplar sisteminden alınmakta ve 1990, 1998 GÇ tablolarının toplam vergi büyüklükleriyle bir uyum sergilemektedir. Bu rakamlara 1998 yılı GÇ yapısında geçerli olan ürün ve üretim vergisi oranları uygulanarak toplam ürün ve üretim vergileri tahmini gerçekleştirilmektedir. Vergi yapısına dair hesaplar ilgili kutucukta aktarılmaktadır.

j- Gelire göre ulusal hesaplar tablolarında 1987-2006 dönemi için yıllık ücret ödemeleri faaliyet kolları düzeyinde de verilmektedir. İlgili hücrelerde bu yıllık oranlar kullanılmıştır.

j1- Ulusal hesaplarda tarım kesimi başlığı altında toplu olarak verilen "çiftçilik, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılılık" büyüklüğü 3 sektörde tek-

rar ayrıştırabilmek için toplam büyüklük bu faaliyet dalları arasında GÇ tablolarındaki ücret ödemleri oranlarında dağıtılmaktadır.

j2- Ulusal hesaplarda "otel ve lokanta" hizmetleriyle birleştirilerek verilen ticareti tekrar ayrıştırabilmek için yine ilgili faaliyet dallarındaki GÇ tablosunun verdiği toplam ücret ödemeleri oranları kullanılmaktadır.

k- Nihai kullanım blokunda mal ve hizmet ihracatı için, harcamalar yöntemiyle hazırlanmış GSYİH tablosuna başvurulmaktadır. Toplam büyüklüğün sektörler arasında dağılımı için, hücrelerin sütun toplamına oranları alınarak (alıcı fiyatlarıyla), tahminler yapılmaktadır.

l- Alıcı fiyatlarıyla toplam kullanımdan f hücresi çıkarıldıktan sonra hücrelerin kalan büyüklüğe göre oranları alınmaktadır.

m- Sabit sermaye tüketimi ve diğer faktör gelirlerinin, faktör fiyatlarıyla katma değerden çıkarılmasıyla, yani artık olarak elde edilmektedir.

n- Devlet hizmetlerinin yarattığı katma değer büyüklüğü, kamu kesiminin sabit sermaye tüketimi ve bürokraside çalışanlara yapılan ödemlerden oluşmaktadır. Bu iki kalemin toplam katma değer içindeki payları hesaplanmakta ve yıllık hücre tahminleri bu paylara göre yapılmaktadır.

o- GÇ tablosundaki hücrenin, devlet faaliyetleri dışında kalan çalışanlara yapılan toplam ödemelerdeki payı alınarak hesaplanmaktadır.

p- Hücreler, devlet faaliyetleri dışında kalan toplam sabit sermaye tüketiminin diğer faaliyet kolları arasındaki dağılım oranlarına göre hesaplanmaktadır.

r- Hücreler, toplam büyüklüğün tüm faaliyet dalları arasında dağılım oranlarına göre hesaplanmaktadır.

s- Faaliyetlerin toplam kullanım büyüklüğü olarak faaliyetlerin toplam arz değeri, yani sütun toplamları alınmaktadır.

x1- İlgili GÇ tablosunda mali kuruluşların sektörlere verdiği toplam ara girdi miktarı için GSYİH serisindeki toplam izafi banka hizmetleri değeri alınmaktadır.

x2: Ulusal hesaplarda ortaya çıkan izafi banka hizmetlerinin sektörel dağılım oranı kullanılmaktadır.

0: İktisaden sıfır değeri alması gereken hücreleri göstermektedir.

Bu varsayımlar ve düzenlemeler içinde stok değişimine ve ücret ödemelerine ilişkin olarak şunlara değinebiliriz:

i) Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarında Yapılan Stok Değişim Tahminleri

Aşağıdaki tabloda 1990, 1998 ve 2002 GÇ tablolarındaki stok değişim hücreleri ve toplam değişimin faaliyet grupları arasında yüzde dağılımları aktarılmaktadır.

TABLO E11: Girdi-Çıktı Tablolarında Alıcı Fiyatlarıyla Stok Değişim Oranları

	1990 Alıcı F.	%	1998 Temel F.	Vergi Tahmini	1998 Alıcı F.	%	2002 Alıcı F.	%	Üç Tabl. Ort.
Çif., Hay.	3.109.333	25	135.821.379	2.652.500	138.473.879	19	1.233.212	19	20
Orm.	-387.357	-3	46.545.821	909.009	47.454.830	7	50.013	7	1
Balıkçılık	-13.075	0	1.565.928	30.582	1.596.510	0	7.996	0	0
Mad. taş.	1.466.034	12	-31.579.586	-616.728	-30.962.858	-4	418.049	-4	4
İmalat	3.246.558	26	344.544.510	6.728.723	351.273.233	49	-718.291	49	47
Ticaret	2.146.012	17	126.404.634	2.468.598	128.873.232	18	1.493.177	18	14
Ulaş. hab.	2.813.245	23	82.961.071	1.620.174	84.581.245	12	641.197	12	13
Ara Tük.Top.	12.380.750	100	706.263.757	15.026.314	721.290.071	100	3.125.352	100	100

1990 ve 2002 GÇ tablosundan farklı olarak, 1998 yılı GÇ tabloları temel fiyatlarla hazırlandığı için (alıcı fiyatlarıyla ve temel fiyatlarla ayrı ayrı sunulan tablolar kullanım tablolarıdır) 1998 yılı stok değişmeleri için alıcı fiyatlarına çevrilmiştir. Bunun için kullanılan yöntem şu şekildedir: GÇ tablolarında sadece stok artışları üzerinde değil stok azalmaları üzerinde de vergi olduğu kullanım tablolarındaki temel fiyat-alıcı fiyatı farkında gözlemlenmektedir. Bu bilgi dâhilinde 1998 yılındaki toplam vergi, mutlak değer cinsinden stok değişmeleri toplamına oranlanıp, genel bir vergi oranı tahmininde bulunulmaktadır. Bu oran kullanılarak her stok değişimi için tahmini vergi oranı hesaplanmakta, bu oran temel fiyatlarla stok değişim büyüklüklerine eklenmekte ve her bir hücre için alıcı fiyatlarına ve toplamda da alıcı fiyatlarıyla stok değişim büyüklüklerine ulaşılmaktadır.

Alıcı fiyatlarıyla hesaplanan bu rakamlar sektörel ortalama stok değişim oranlarını bulmak için kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi elde edilen rakamlar hep pozitif olduğu için milli hesaplardaki stok değişim oranı pozitifse bütün hücrelerin pozitif, negatifse bütün hücrelerin negatif değer aldığı bir durum çıkmaktadır ortaya. İstatistiksel bilgi eksikliğinden kaynaklanan ve başka türlü aşamadığımız bu durum, nicel etkisi son derece küçük olan bir sorun olarak çalışmada göz ardı edilmektedir.

ii) Ücret Ödemelerinin Ulusal Hesaplardan Alınması

Sektörel ücret ödemeleri büyüklükleri, ulusal gelir istatistiklerinde yılık olarak yayımlanan sektörel ücret ödemelerinden alınmaktadır. Bir başka alternatif yöntem olarak referans GÇ tablolarındaki katma değer oranları tercih edilebilirdi. Bu tür bir tercihte bulunulmamasının nedeni, GÇ tabloları üzerindeki bilinmeyen sayısı yükünü arttırmamaktır.

Gelire göre ulusal hesaplar tablolarında 1987-2006 dönemi için yıllık ücret ödemeleri faaliyet kolları düzeyinde de verilmektedir. Bu tablolarda, GÇ yapısındaki toplulaştırmamızdan farklı olarak "çiftçilik, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılılık" faaliyet dalları tarım kesimi başlığı altında toplu olarak verilmekte, ticaret sektörü de otel ve lokanta faaliyet dallarını kapsayacak şekilde kategorileştirilmektedir; ayrıca bir diğer fark da "kâr amacı olmayan kuruluşlar" faaliyetlerinin tabloya eklenmiş olmasıdır. İlk olarak bu tabloda, devlet hizmetleri (varsayım "n") ve GÇ tablosunda zaten sınıflandırılmayan kâr amacı olmayan kuruluşlar dışarıda bırakılmaktadır. Ardından ilgili GÇ tablolarındaki ücret ödemelerinin "çiftçilik", "ormancılık" ve "hayvancılık" arasındaki dağılımına göre toplam tarım kesimi ücret ödemeleri üçe ayrıştırılmaktadır[95] (varsayım "j1"). Ticaret ve otel lokantalar toplamı ise yine benzer bir yöntemle yani ilgili GÇ tablolarındaki bu iki sektör arasındaki ücret ödemeleri oranlarına göre dağıtılmıştır (varsayım j2).

Ek 7: Yıllık Tablo Tahminleri İçin Boşluk Doldurma Yöntemi

1990, 1998 ve 2002 yılları için elde edilen bu referans GÇ matrisleri, boşluk doldurma yöntemi ile 1988-2006 dönemi için yıllık tablo tahminlerinde bulunmak üzere kullanılmaktadır.

Buna göre "n" yılına ilişkin tahmin şu şekilde yapılmaktadır:

$$X_n = X_{1990} + (n-1990)*(X_{1998}-X_{1990})/8, \quad \text{eğer } 1990<n<1998, \qquad (1)$$

$$X_n = X_{1998} + (n-1998)*(X_{2002}-X_{1998})/4, \quad \text{eğer } 1998<n<2002, \qquad (2)$$

Ara yıllar bu şekilde tahmin edilirken, 2002-2006 döneminin, 2002 yapısı ile tahmin edilebileceği, 1988-1989 döneminin ise 1990 yapısı ile tahmin edilebileceği varsayılmaktadır.

95 1998 yılı GÇ tablosuna göre çiftçilik, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerindeki ücret ödemeleri oranları sırasıyla %89,6; %6,4; %4,0; 1990 GÇ tablosunda ise %88,7; %8,2; %3,1 şeklindedir.

Ek 8: Çalışılan Emek Saat Büyüklüklerinin Tahmin Edilmesi

Çalışmanın temel ampirik kategorilerinden birinin toplam üretken emek saat olması nedeniyle, ulusal hesaplar çerçevesine bu kategorinin dâhil edilmesi gerekmektedir. Toplam çalışılan emek saat bizim için toplumsal olarak gerekli olan soyut emek kategorisini verecektir; ki bu, kuramsal bölümlerde ele alınmaya çalışıldığı gibi değerin özünü oluşturan kategoridir. Marksist kuram daha önceki bölümlerde açıklandığı gibi, fiziksel büyüklüklerle ilişkili olan emek verimliliği, üretkenlik gibi kategorileri kullanmamakta, bunun yerine çalışma saatleriyle ilişkili olan değer kategorileri üzerinden bir inceleme geliştirmektedir. Fiziksel büyüklükler kapitalizmin dinamiklerini yaratan, sermayenin hareketini açıklayan saikler değildir. Sermayenin genişleme dinamiği parasal değere el koyma saikine dayanır. Fiziksel büyüklüklerin artması ile parasal büyüklüklerin artması zaman zaman birbiriyle ilişkili olduğu ölçüde sermayenin mantığı içinde incelemeye dâhil edilebilir. Ancak bu yaygın bir durum değildir. Fiziksel büyüklükler esas olarak kullanım değeriyle ilişkili bir husustur. Örneğin tüketimi açıklayabilecek bir düzeydir bu. Kapitalist üretimin dinamiği ise parasal bir ilişki olan emek değere el koymak üzerine kuruludur. Emek daha çok "çalıştırıldığı" ölçüde daha büyük bir değer yaratılır.

Emek saatleri, toplumsal olarak gerekli büyüklüklerdir. Biz bu çalışmada soyut emek olarak üretimde çalışılan emek saatlik süreleri almaktayız. Bu büyüklüklere ulaşabilmek için Hanehalkı İşgücü Anketleri mikro veri setlerinde haftalık fiili çalışma sürelerine başvurulmaktadır.[96] Bu bölümde, saf emek değil, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçilerini de kapsayan "geniş tanımlı emek" kategorisi kullanılmaktadır. Bu tanımın özellikle tarım kesimi için anlamını ilgili bölümde ele almıştık.

Anket verilerinde 'otel ve lokanta' faaliyeti ile ticaret faaliyetinin ayrımına dair sadece 2000 yılı sonrası için bilgi mevcuttur. Ortalamada 2000 sonrası dönem için ticaret sektöründeki toplam istihdamın %20,8'inin, ticaret sektöründeki toplam emeğin ise %27,6'sinin 'otel ve lokanta' faaliyetlerinde istihdam edildiği görülmektedir. Geniş tanımlı emek için de aynı oranların geçerliliği varsayılmaktadır.

Derlemeler bir başka noktada daha ayrıştırmaya ihtiyaç duymaktadır: "Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler", "serbest meslek ve hizmetler"le birlikte, "devlet hizmetlerini" de kapsadığı için ayrıştırılmaları gerekmektedir. Burada ayrıştırma yöntemi olarak çalışanlara yapılan

96 Haftalık emek süreleri, yıllık sürelere dönüştürülmeksizin kullanılmaktadır. Her bir verinin aynı oranda arttırılması sonuçları değiştirmeyecektir.

ödemelerin "devlet" ve "serbest meslek" sektörleri arasında dağılım oranı kullanılmaktadır.

Elde edilen emek saat büyüklükleri, eklerdeki tahmini Girdi-Çıktı tablolarının yıldızlı satırlarında, sektörel olarak verilmektedir.

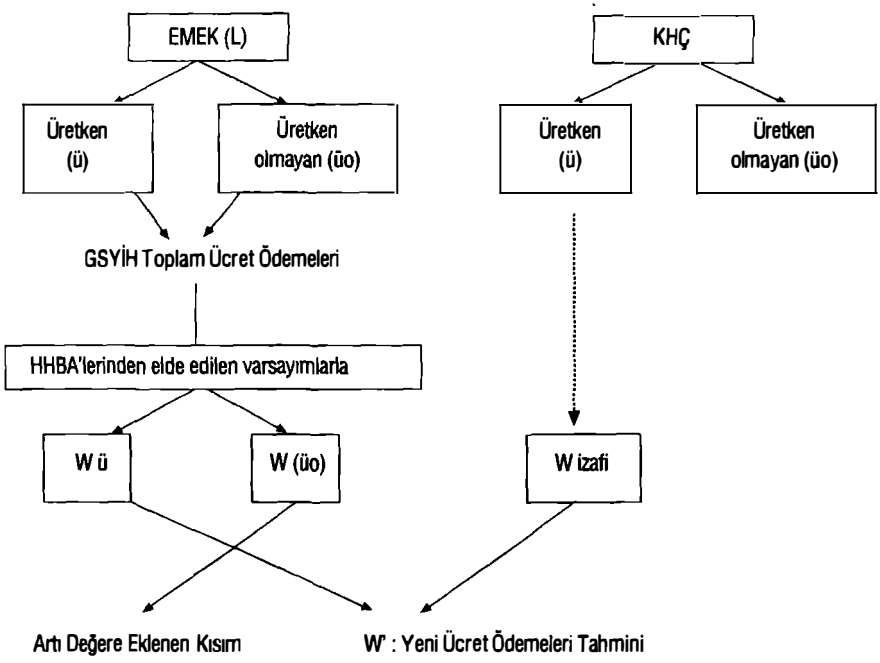
Ek 9: Değişen Sermayenin Tahmin Edilmesi

Değişen sermayenin, basitçe toplam ücret ödemelerine eşit olamayacağını görmüş bulunuyoruz. Marksist anlamda değişen sermayenin tahmin edilebilmesi için gereken düzenlemeler şu şekilde olacaktır:

Bizim başvurmakta olduğumuz değişen sermaye kategorisi, sadece üretken sektörlerde, üretken olarak çalışan emekçileri kapsamaktadır. Oysa ulusal hesaplarda işgücü ödemleri, üretken ve üretken olmayan emek için ayrıştırılmamaktadır. Değişen sermayeyi tahmin edebilmek için öncelikle üretken olmayan emek kategorisini ayrıştırmamız ve bunu artı-değer kitlesine devretmemiz gerekmektedir. Değişen sermaye kategorisi için bir başka düzenlemeye daha ihtiyaç duyulmaktadır. Kendi hesabına çalışan (KHÇ) kesim, üretken alan içinde faaliyet gösterdiği müddetçe emekçiler gibi değer yaratmakta ve kendi yarattığı fazla değere el koymaktadır. Kendi hesabına çalışanların emekçiler gibi değerlendirilmesi gerekliliğinin sadece tarım kesimi için değil, tüm üretken sektörler için geçerli olduğunu vurgulamamız gerekir. Çalışmada, kendi hesabına çalışanların üretken olup/olmadığının tespitinde, yine meslek konumları göz önüne alınacaktır. Ücretsiz aile işçileri için bir ücret izafe edilmeyecektir. Bunun nedeni, ücretsiz aile işçilerinin diğer aile fertlerinin ücret ve ücret dışı gelirleriyle yaşamlarını idame ettiren /yeniden üreten bireyler olduğu varsayımımızdır. Buna göre ücretsiz aile işçilerinin geçimini sağlayan fonun, ailedeki diğer bireylerin gelirlerinde örtük olarak gömülü olduğu düşünülmektedir.

Özetle, değişen sermayeye ulaşabilmek için, artı-değer kitlesi ve ücret ödemeleri arasında yapılan birbirinin tersi iki düzenleme ile değişen sermayenin tahmini gerçekleştirilmektedir. Bu düzenlemeler aşağıda, şekil üzerinde anlatılmaya çalışılmıştır.

GRAFİK E1: Değişen Sermaye İçin İzafi Ücret Tahmini

Değişen sermayeyi tahmin edebilmemiz için üretken olmayan emeğin dışarıda bırakılması ve kendi hesabına çalışanlar için izafi ücret atfedilmesi gerekmektedir. Bunun için ilk olarak ulusal hesaplardan alınan ve yıllık tablolarda tutarlı bir şekilde düzenlenen sektörel ücret ödemelerini, üretken olan ve olmayan meslek grupları için ayrıştırmamız gerekmektedir. Her bir faaliyet dalında üretken olan ve olmayan mesleklerde çalışılan emek saat oranları TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri'nin mikro veri setlerinden derlenmektedir. Bu oranın doğrudan ücret ödemelerine uygulanması mümkündür ama daha gerçekçi bir tahmin için üretken ve üretken olmayan meslekler arasındaki saat başına ücret farklılaşmasına dair bir bilgiyi kullanmak uygun olacaktır. Bunun için elimizdeki tek kaynak 1994 Hane Halkı Bütçe Anketi'dir (HHBA). Çünkü, üretken meslek tanımımızın dayandığı ISCO-68 *(International Standart Classification of Occupation-68)* sınıflaması sadece 1994 HHBA'nde kullanılmaktadır.

İki oranın çarpımı ile elde edilecek oranların yıllık sektörel işgücü ödemelerine uygulanması ile üretken emekçiler için ödenen toplam ücretlere ulaşılmaktadır. Toplam ücret ödemelerinden bu rakamın düşülmesi ile elde edilen büyüklüğün artı-değere eklenmesi gerekmektedir. Çünkü bu büyüklüğün kaynağı üretken emeğin yarattığı artı-değerin yeniden dağılımıdır.

İkinci aşama, daha önce artı-değer kitlesi içinde yer alan kendi hesabına çalışanlara izafi ücret atfedilmesidir. Üretken faaliyetlerde üretken meslek pozisyonlarında kendi hesabına çalışanların toplam çalıştıkları emek saat ile aynı konumda fakat emekçi olarak çalışanların toplam çalışma saatlerinin oranı, yukarıda bulduğumuz üretken mesleklerdeki emekçilerin ücret ödemeleri büyüklüğü ile çarpılarak aradığımız izafi ücret büyüklüğüne ulaşılacaktır. Burada, meslek konumundan kaynaklı gelir farkının hem emekçi hem de kendi hesabına emekçiler için aynı olduğu varsayılmış olmaktadır.

Tüm tahminler aşağıda sunulmaktadır.

Buna göre üretken olmayan mesleklerdeki toplam ücretlerin düşülmesi ve izafi ücretlerin eklenmesi ile ulaşılan nihai toplam ücret büyüklükleri şu şekildedir:

TABLO E12: Toplam Ücret Ödemelerinde Yapılan İzafi Düzenleme

	Top. Ücret Ödemeleri	Ücret+İzafi Ücret-Üretken Olmayan Meslek Ücretleri
1988	27.685.474	38.725.956
1989	54.388.870	79.267.595
1990	106.482.821	148.150.157
1991	199.937.366	264.434.572
1992	345.032.246	459.009.161
1993	609.856.053	832.331.914
1994	985.324.490	1.310.756.485
1995	1.718.394.914	2.251.092.740
1996	3.527.605.493	4.574.952.483
1997	7.424.802.294	9.796.475.134
1998	13.268.927.266	16.848.675.524
1999	23.655.625.081	29.176.606.361
2000	36.207.208.169	43.933.987.880
2001	50.259.648.852	62.525.849.606
2002	72.408.576.082	89.264.292.796
2003	92.851.641.458	113.644.658.030
2004	112.143.935.293	132.600.951.185
2005	128.742.555.121	149.884.105.393
2006	149.741.165.284	171.265.219.021

Her bir faaliyet dalındaki 1988-2000 döneminden elde edilen üretken ol-

mayan mesleklerdeki toplam çalışma saatlerinin, sektörlerdeki toplam çalışma saatlerine oranları aşağıdaki gibidir:

TABLO E13: Üretken Olmayan Emeğin, 1988-2000 Dönem Ortalaması ile Faaliyet Dallarında Yüzde Oranı

	1988-2000 ortalaması %
Tar., Hay. Or.	2,24
Madencilik	7,41
İmalat Sanayi	8,27
Elektrik, Gaz, Su	31,21
İnşaat	3,91
Ticaret	100
Otel ve Lokantalar *	12,84
Ulaştırma	26,67
Mali Kurumlar	100
Toplumsal Hizmetler	20,05

*Sektör için Türkiye ortalaması kullanılmıştır

Meslekler arasındaki ücret oranlarını bulmak için 1994 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi mikro veri setinden yararlanılmıştır. 1994 Hane Halkı Bütçe Anketi'nden elde edilen sonuçlara göre, "elektrik gaz su" sektörü dışındaki bütün sektörlerde üretken olmayan mesleklerde çalışanların saatlik ücret ve maaş gelirlerinin üretken mesleklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Aşağıda tablo olarak aktarıyoruz.

TABLO E14: Üretken Olmayan Mesleklerdeki Saatlik Ücretlerin, Üretken Mesleklerdeki Saatlik Ücretlere Oranı

	Üretken Olmayan Meslekler			Üretken Meslekler			
	Haftalık Çalışma Süresi (A)	Yıllık Nakdi+Ayni Ücret+ İkramiye Gelirleri (B)	B/A (I)	Haftalık Çalışma Süresi (A)	Yıllık Nakdi+Ayni Ücret +İkramiye Gelirleri (B)	B/A (II)	Wüo/Wü (II/I)
Tarım, Orm. ve Bal.	450.347	561.786.451.333	1.247.454	36.362.581	23.205.722.339.353	638.176	1,95
Madencilik	501.515	2.407.839.674.918	4.801.137	4.609.431	6.493.443.085.094	1.408.730	3,41
İmalat	9.356.364	16.878.869.756.782	1.803.999	102.790.993	87.383.270.957.688	850.106	2,12
Elektrik, Gaz, Su	645.993	1.292.607.556.833	2.000.963	1.493.563	3.402.007.801.543	2.277.780	0,88
İnşaat	1.607.435	1.838.227.872.010	1.143.579	36.140.881	29.842.780.333.126	825.735	1,38
Top. ve Per. Ticaret	32.228.726	30.979.307.416.075	961.233	19.414.257	14.508.256.188.004	747.299	1,29
Otel ve Lokantalar	2.579.209	3.503.241.476.542	1.358.262	17.117.422	12.176.010.801.953	711.323	1,91
Ulaş., Dep. Haberleşme	5.992.980	8.289.843.740.256	1.383.259	19.118.650	19.536.013.713.272	1.021.830	1,35
Mali Aracı Kuruluşlar	4.680.151	10.355.735.478.109	2.212.692	1.874.134	2.714.935.007.450	1.448.634	1,53
Gayrimenkul Kiralama	3.451.807	3.320.944.926.565	962.089	3.092.170	3.871.032.812.819	1.251.882	0,77
Kamu Yönetimi	15.111.892	21.994.459.354.728	1.455.441	28.078.647	40.416.898.841.890	1.439.418	1,01
Eğitim	2.236.274	3.635.003.764.165	1.625.474	18.034.006	36.552.221.492.669	2.026.850	0,80
Sağlık	1.670.907	2.464.750.754.959	1.475.098	2.815.360	2.591.813.220.230	920.598	1,60
Diğer	1.759.493	3.672.159.772.091	2.087.055	17.417.874	15.201.487.416.830	872.752	2,39
Total	82.273.091	111.194.777.995.366	1.351.533	308.359.969	297.895.894.011.918	966.065	1,40

Toplam sektörel ücretlere uygulanacak katsayılar şu şekildedir:

TABLO E15: Toplam Ücret Ödemelerini Üretken ve Üretken Olmayan İstihdam Arasında Dağıtan Katsayılar

	Üretken Olmayan Mesleklerdeki Maaşların Üretken Mesleklerdeki Maaşlara Oranı	Üretken Olmayan Mesleklerin (%) Oranı	Toplam Ücretleri Üretken Ücretlere Çeviren Katsayı	Toplam Ücretleri Üretken Olmayan Ücretlere Çeviren Katsayı
Çif. ve Hay.*	1,95	2,24	0,95718304	0,04281696
Ormancılık*	1,95	2,24	0,95718304	0,04281696
Balıkçılık*	1,95	2,24	0,95718304	0,04281696
Madencilik	3,41	7,41	0,78576509	0,21423491
İmalat	2,12	8,27	0,83945550	0,16054450
Elektrik, Gaz, Su	0,88	31,21	0,71503475	0,28496525
İnşaat	1,38	3,91	0,94663525	0,05336475
Ticaret	1,29	100,00	-	1,00000000
Otel ve Lokanta **	1,91	12,84	0,78045931	0,21954069
Ulaş. Depo. Haber.	1,35	26,67	0,67012370	0,32987630
Mali Kuruluşlar	1,27	100,00	-	1,00000000
Ser. Mes. Hiz. **	1,21	12,84	0,84826251	0,15173749
Kamu Yönetimi	1,01	100,00	-	1,00000000

* "Toplam tarım" kesimi için elde edilen oranın, ayrı ayrı 'tarım', 'ormancılık' ve 'balıkçılık' kesimlerinde de geçerli olduğunu varsaymaktayız.

** Toplam Türkiye ortalaması kullanılmıştır. Üretken meslek oranlarını hesaplarken kullandığımız 'toplum hizmetleri' sektörü, kamu yönetimini de kapsadığı için buradaki üretken olmayan meslek oranı yüksek çıkmaktadır. Bunu birebir ayrıştırma imkânımız maalesef olmadığı için tıpkı otelcilik sektöründe olduğu gibi burada da varsayımlar üzerinden hareket ederek, üretken olmayan meslek oranı için toplam faaliyetlerdeki Türkiye ortalamasını almaktayız.

Üretken olmayan mesleklerde çalışanlara yapılan ücret ödemeleri aşağıdaki gibidir. Üçüncü sütunda gösterilen bu toplam ödemeler -sektörel düzeyde hesaplanan rakamlar burada toplu olarak verilmiştir- toplam ücret ödemelerinden çıkarılıp katma değerde "diğer faktör gelirleri"ne eklenmektedir.

TABLO E16: 1988-2006 Dönemi için Üretken Faaliyet Dallarında Üretken Olmayan Mesleklerde İstihdam Edilenlerin Ücret Ödemeleri

	Top. Ücret Ödemeleri	Üretken Faaliyetlerde Üretken Olmayan Mesleklerde İstihdam Edilenlerin Ücret Ödemeleri	%
1988	27.685.474	2.425.782	8,76
1989	54.388.870	4.909.239	9,03
1990	106.482.821	9.527.606	8,95
1991	199.937.366	18.507.886	9,26
1992	345.032.246	30.995.272	8,98
1993	609.856.053	53.076.194	8,70
1994	985.324.490	83.229.583	8,45
1995	1.718.394.914	140.595.902	8,18
1996	3.527.605.493	296.761.131	8,41
1997	7.424.802.294	628.276.461	8,46
1998	13.268.927.266	1.049.428.702	7,91
1999	23.655.625.081	1.891.042.467	7,99
2000	36.207.208.169	3.124.320.891	8,63
2001	50.259.648.852	4.300.109.929	8,56
2002	72.408.576.082	6.104.587.296	8,43
2003	92.851.641.458	7.889.130.654	8,50
2004	112.143.935.293	9.573.002.957	8,54
2005	128.742.555.121	10.892.941.093	8,46
2006	149.741.165.284	12.507.410.635	8,35

Kendi hesabına çalışanlar için ücret atfederken HHİGA'lerinden derlenen toplam saatlerden hareket edilmektedir. Rakamlar ve oranlar aşağıdaki gibidir.

TABLO E17: 1988-2006 Dönemi İçin Sektörlere Göre KHÇ'ların Çalıştığı Emek Saatin Üretken Emek İstihdamında Çalışılan Emek Saate Oranı

	Tar.	Mad.	İma.	Ele.	İnş.	Tic.	Ote.	Ula.	Mali.	Hiz.
1988	4,354	0,006	0,166	0,000	0,066		0,633	1,000		0,132
1989	7,604	0,004	0,169	0,000	0,074		0,722	1,048		0,132
1990	6,618	0,000	0,136	0,000	0,078		0,701	1,061		0,112
1991	6,345	0,000	0,130	0,000	0,088		0,678	1,237		0,122
1992	5,543	0,000	0,141	0,000	0,104		0,615	1,080		0,102
1993	6,283	0,000	0,117	0,000	0,032		0,593	1,146		0,103
1994	6,717	0,000	0,127	0,000	0,032		0,590	1,128		0,090
1995	5,375	0,000	0,122	0,000	0,043		0,594	1,044		0,104
1996	4,341	0,000	0,105	0,000	0,029		0,548	1,032		0,106
1997	5,154	0,000	0,098	0,000	0,025		0,574	1,106		0,111
1998	5,172	0,002	0,089	0,000	0,016		0,556	1,139		0,092
1999	4,540	0,004	0,134	0,000	0,050		0,525	0,851		0,118
2000	5,320	0,006	0,114	0,003	0,076		0,464	0,815		0,060
2001	6,639	0,000	0,097	0,002	0,108		0,522	0,822		0,058
2002	5,836	0,025	0,086	0,000	0,131		0,454	0,661		0,054
2003	5,765	0,008	0,090	0,000	0,133		0,447	0,665		0,061
2004	4,550	0,012	0,106	0,001	0,138		0,459	0,688		0,074
2005	4,027	0,007	0,105	0,000	0,200		0,423	0,653		0,087
2006	3,660	0,007	0,097	0,000	0,158		0,380	0,730		0,086

Aşağıdaki tabloda, izafi ücret ödemelerine dair elde edilen tahmin büyüklükleri aktarılmaktadır. Tabloya ilişkin iki tespit ortaya çıkmaktadır: İzafi ücret miktarının büyük kısmı tarım kesimindeki KHÇ'lerle ilişkilidir. Bir diğer tespit ise dönem başında KHÇ'ler için yapılan izafi ücret tahmininin ekonomideki toplam ücret ödemelerinin yaklaşık yarısını oluştururken bu oranın dönem sonunda yaklaşık dörtte bire düşmesidir.

TABLO E18: 1988-2006 Dönemi İçin Tarım Kesiminde ve Toplam Sektörlerde KHÇ'lar İçin İzafi Ücret Tahmini

	Toplam Ücret Ödemeleri	Toplamda KHÇ'lar İçin İzafi Ücret	Tarımda KHÇ'lar İçin İzafi Ücret
1988	27.685.474	13.466.264	10.776.505
1989	54.388.870	29.787.964	24.081.774
1990	106.482.821	51.194.942	40.868.462
1991	199.937.366	83.005.092	61.919.040
1992	345.032.246	144.972.187	110.783.816
1993	609.856.053	275.552.055	221.489.814
1994	985.324.490	408.661.578	324.837.664
1995	1.718.394.914	673.293.728	534.978.425
1996	3.527.605.493	1.344.108.121	1.033.426.428
1997	7.424.802.294	2.999.949.301	2.312.939.854
1998	13.268.927.266	4.629.176.960	3.588.140.592
1999	23.655.625.081	7.412.023.747	5.547.511.458
2000	36.207.208.169	10.851.100.602	7.912.988.452
2001	50.259.648.852	16.566.310.683	12.482.239.123
2002	72.408.576.082	22.960.304.010	17.932.891.447
2003	92.851.641.458	28.682.147.226	21.997.687.051
2004	112.143.935.293	30.030.018.849	21.190.193.388
2005	128.742.555.121	32.034.491.365	21.701.019.904
2006	149.741.165.284	34.031.464.372	22.021.913.579

Ek 10: Stok Değişimine Dair Kuramsal Değerlendirme

Bu bölümde, stok değişim tanımının ve fiyat hareketlerinin olduğu durumlarda stok değişimine dair uygulanan düzeltmelerin Marksist iktisat kuramı için anlamı tartışılacaktır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, bu tartışmada bir durum tespitinden öteye gidememekte ve bir çözüm önerisi sunamamaktayız.

GÇ tablolarında kullanılan stok değişim tanımı şu şekildedir: "Stok değişimi, 1998 Arz ve Kullanım Tabloları için uygulanan anket çalışmalarından elde edilen; ormancılık, madencilik, imalat sanayi, enerji, inşaat, ticaret, otel-lokanta, ulaştırma, bankacılık ve sigortacılık ve hizmet sektörlerinin madde bazındaki stok değişmeleri deflate edilerek hesaplanmıştır" (TÜİK 1998 Girdi-Çıktı Tabloları).

Milli muhasebe sisteminde stoklar, fiyat değişmelerinden arındırılıp fiziksel büyüklükler olarak değerlendirilmektedir: "Ancak, ilgili kuruluşların muhasebe kayıtlarından elde edilen stok değerlerini Milli Muhasebe amaçlarına uygun bir şekle dönüştürmek için bazı düzeltmeler yapılmaktadır.

Normal muhasebe yöntemlerinin sonucu olarak, özellikle fiyat artışlarının yüksek olduğu dönemlerde stokların parasal değerleri fiziki miktarlarından daha çok artmakta ve muhasebe defterlerindeki kârlar bir gelir değil, fakat bir sermaye kazancını içermektedir. Bu nedenle, milli gelir istatistiklerine uygun olarak stoklardaki fiziksel değişmenin değerine ulaşabilmek amacıyla aşağıdaki düzeltmeler yapılmaktadır" (TÜİK; Harcamalar Yöntemine Göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Hesapları).

"Belirli bir sektör için muhasebe kayıtlarından elde edilen yıl sonu stokları, o yıla ait ilgili fiyat indeksinin yine aynı yılın son üç ayına ait indeks sayıları ortalamasına oranı ile çarpılarak, düzeltilmiş yıl sonu stok değeri elde edilir. Muhasebe kayıtlarından elde edilen yıl başı stok değeri ise, o yıla ait ilgili fiyat indeksinin bir yıl öncesinin son üç ayına ait indeks sayıları ortalamasına oranı ile çarpılarak düzeltilmektedir. Milli Muhasebe'ye uygun şekilde düzeltilmiş yıl sonu stok değerlerinden düzeltilmiş yıl başı stok değerleri düşülerek o yıl içinde stoklarda meydana gelen fiziksel artış cari fiyatlarla elde edilmektedir" (TÜİK; Harcamalar Yöntemine Göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Hesapları).

Ulusal hesaplarda uygulanan bu stok fiyat düzeltme yöntemini aşağıdaki tablo üzerinden örnekleyebiliriz:

TABLO E19: TÜİK'in Stoklara Uyguladığı Fiyat Düzeltmesi Yöntemi İçin Rakamsal Bir Örnek

	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Birim	2	1	-1
Fiyat	40	150	60
	Geçen Sene Son 3 Ay	Cari Sene Bütünü	Son 3 ay
Fiyat Endeksi	20	150	150
	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Düzeltilmiş Fiyat	(40*150/20)=300	(150*150/150)=150	-150

Stok değişimi kalemi GÇ tablosunun nihai kullanım blokunda yer almaktadır. Eğer cari kullanım bu seneki üretimden değil de stoklardan yapılmışsa, stok değişim hücresi negatif değer almakta ve bu sene içinde gerçekleştirilen arz miktarına ulaşabilmek için bu değer, toplam arzdan düşülmektedir. Yukarıdaki tabloda iki birim stokla başlanılan ve bir biriminin sene içinde kullanıldığı yani fiziksel stok değişiminin negatif olduğu bir durum gösterilmiştir. Bu bir birimlik mal, bu seneki arzdan gelmemektedir. Yukarıdaki

gibi fiyatların da yıl içerisinde arttığı bir durum için bu bir birimlik fiziksel kullanımın gerçek fiyat karşılığını yine yukarıdaki tabloda gösterilen fiyat endeksleri yardımıyla yapılan düzeltme ile bulabiliriz. GÇ tablosunda bu bir birimlik stok kullanımının 60 TL olduğu görülmektedir. Oysa fiyatlara dair yaşanan gerçek süreç şu şekildedir: Senenin başında stoklarda bulunan 2 birimlik ürünün birim başına 20 TL'den 40 TL'lik bir değer olarak raflarda durduğunu varsayalım. Bunun bir birimi a) fiyatlar artmadan önce kullanılmışsa 20 TL bir değer kullanımı anlamına b) fiyatlar arttıktan sonra kullanılmışsa (örneğin fiyatlar burada varsayıldığı gibi 7,5 kat artarak 20'den 150'e çıkmışsa) 150 TL'lik kullanım anlamına gelecektir. Her iki durumda da bu kullanımın ardından sene sonunda elde kalan bir birimlik stokun parasal karşılığı 150 TL olacaktır. O halde ilk durumda stok değişimi (-130) ikinci durumda ise sıfır TL olmalıdır. Yıllık istatistik düzenlemesi bu detayda bir analiz imkânı vermemektedir. Yapılan düzeltme ile stok değişiminin (–150) olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir sadece. Düzeltilmiş fiyatlarla gösterilen stokların, gerçek fiziksel stokların fiyat karşılığına dönüştüğü (stok biriminin nihai fiyatı 150'dir) görülmektedir.

Unutmayalım ki stoklar, satılamamış, yani gerçekleştirilmemiş sermaye anlamına gelmektedir. Bunun artması gerçekleştirilemeyen sermayenin artması, azalması ise bu malların piyasada satışının tamamlanması, yani sermayenin kendini gerçekleştirmesi anlamına gelmektedir. Stok değişimi pozitifse bu, gerçekleşmemiş bir çevrim için bir değer izafe etmiş olduğumuz anlamına gelmektedir. Oysa Marksist perspektiften bakıldığında değer, gerçekleştiği andaki fiyatla ilişkilidir.

GÇ tablosu ürünün üretildiği anı bir tamamlanma olarak almaktadır. Oysa Marksist iktisada göre sermaye çevrimi ürünün üretildiği değil ürünün satıldığı anı sermayenin tamamlandığı an olarak almaktadır. GÇ tablosunda üretimin bittiği nokta tamamlanmışlığı temsil ettiği için bu mallar satılamamış olsa da aynı fiyattan stoklara girer. TÜİK'in düzeltme gerekçesinde tanımladığı gibi fiziksel bir stok artışı olmasa bile, eğer ekonomide fiyat artışı varsa stoklar yeni bir fiyat almaktadır ve sene sonu stok daha büyük olduğu için sanki bir stok artışı varmış gibi görünmektedir. Bu, gerçekleşmemiş mallar yığınının artması anlamına/arzın artışı anlamına gelir.

Fiyatların artmadığı bir durumda, sene sonu stoklar fiziksel olarak artmış olsun, yani üretilmiş ama satılamamış mallar olsun, bu durumu GÇ tablosu pozitif bir stok değişimi olarak gösterecek ve toplam kullanım artmış olacaktır. Yüksek toplam kullanıma göre ve ara mal tüketimine göre katma değer yükselmiş olacaktır. Evet, ara mal tüketilmiştir ancak üretilen ürünlerin bir kısmı henüz satılamamıştır, kendini gerçekleştirememiştir. Yani o

halde katma değer de henüz kendini gerçekleştirememiş olmalıdır.

Stokların arttığı (fiyat değişiminin olduğu durumda düzeltilmiş fiyatlarla stokların arttığı) durumda bunun kullanım olarak eklenmesi ve arzı arttırması, satılamamış olmasına rağmen sırf üretilmiş olmaları nedeniyle bu malların sermaye çevrimlerinin tamamlandığı varsayımına dayanmaktadır. Kuramsal açıdan yanlıştır. Stokların azaldığı durumda yapılan düzenleme ise kuramsal olarak tutarlı bir durumdur. Yani stokların azaldığı durumda bir önceki seneden/çevrimden gelen bu malların değeri toplam kullanımdan ayrıştırılmış olmaktadır. Bu ayrıştırma gereklidir çünkü bunların değerleri bir önceki çevrimde hesaplanmaktadır. Ama bu malın girdileri bu seneye (bu çevrime) ait olmadığı için ve GÇ tablosu sadece bu yıla dair bir bilgi kümesi olduğu için, toplam arza ulaşmak için kullanımdan stok kullanımının düşülmesi gerekmektedir. Örneğin sene içinde tarım kullanımı 1200 TL ve bunun 200 TL'si stok kullanımı ise, stok değişimi (-200), bu senenin arzı ise 1000 TL olacaktır.

Yeni bir örnek üzerinden stok değişmelerinin kuramsal anlamı konusunda toparlayıcı bir değerlendirme sunabiliriz:

A1) Fiyatlar değişmiyor, fiziksel stoklar artıyor:

Üç birim kalem var, fiyatlar değişmiyor. Bu sene üretilmiş kalemlerden bir tanesini satamadım ve stoklara ekledim. Sene sonu stokları 4 birime çıktı. O halde stoklar 1 birim arttı (TL ve fiziksel birim bizim için aynı). Arz bir birim arttı, katma değer de bir birim arttı.

A2) Fiyatlar değişmiyor, fiziksel stoklar azalıyor:

Üç birim kalem var, fiyatlar yine değişmiyor. Bu sene üretilmiş kalemlerin hepsi satıldı. Üstelik geçen seneden kalan kalemlerden de bir tane satıldı. Sene sonu stoklar iki birime düştü ve stok değişimi eksi bir birim oldu. Toplam satışların içinde bir kalem stoklardan satıldığı, bu sene içindeki arzı ve katma değeri bulabilmek için bu negatif stok değişimi ile toplamam gerekmekte.

B1) Fiyatlar artıyor, fiziksel stoklar artıyor:

Üç birim kalem var. Fiyatları bir önceki çevrimden geliyor; örneğin adedi 20 TL, yani sene başı stok 60 TL. Fiyat artışı nedeniyle bu sene üretilmiş kalemlerin hepsinin 30'ar TL'den satıldığını varsayalım. Bu üretim içinde bir tanesi satılamamış ve stoklara eklenmiş olsun. Bu durumda sene sonu stoklar dört birime yükseldi ve yeni fiyat olan 30 TL'den toplam 120 TL oldu.

Stoklar bir birim arttı ama parasal olarak 60 TL artmış gibi göründü. Arz, fiyatların artmadığı durumdaki kurgusal artıştan da fazla olacak şekilde artmış oldu. Artan bir birimin izafe edilen piyasa değeri 30 TL iken bu tabloda 30 TL'lik bir fazla çıkmakta karşımıza.

B2) Fiyatlar artıyor, fiziksel stoklar azalıyor:

Üç birim kalem var. Fiyatları bir önceki çevrimden geliyor; örneğin adedi 20 TL, yani sene başı stok 60 TL. Fiyatların artması nedeniyle bu sene üretilmiş kalemlerin hepsi 30'ar TL'den satıldı. Üstelik geçen seneden kalan kalemlerin de bir tanesi yine aynı fiyattan satıldı. Sene sonu stoklar iki birime düştü ve parasal olarak 60 TL olarak kaldı. Stok değişimi eksi bir birim olmakla birlikte parasal stoklara bakıldığında hiçbir şey değişmedi. Oysa arzın bir birim çarpı satış fiyatı, yani 30 TL kadarının bir önceki çevrimden geldiğini biliyoruz. Bunu çıkarmadığımız için arz artmaktadır.

TABLO E20: Fiyatların Arttığı, Stokların Fiziksel Olarak Azaldığı Durum İçin Stoklarda Fiyat Düzeltmesi Yöntemine Rakamsal Bir Örnek

	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Birim	3	2	-1
Fiyat	60	60	0
	Geçen Sene Son 3 Ay	Cari Sene Bütünü	Son 3 ay
Fiyat Endeksi	20	30	30
	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Düzeltilmiş Fiyat	(60*30/20)=90	(60*30/30)=60	-30

O halde ulusal muhasebe sisteminde stokları fiyat hareketlerinden arındıran bu müdahale stokların azaldığı durumda Marksist kuramın gerektirdiği tarzda düzeltici bir işleve sahip olduğu görülmektedir ama, fiyat düzeltmesi yapılmış olsa bile stokların arttığı durum Marksist çevrim perspektifi açısından problemlidir.

TABLO E21: Fiyatların ve Stokların Fiziksel Olarak Arttığı Durum İçin Stoklarda Fiyat Düzeltmesi Yöntemine Rakamsal Bir Örnek

	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Birim	3	4	+1
Fiyat	60	120	60
	Geçen Sene Son 3 Ay	Cari Sene Bütünü	Son 3 ay
Fiyat Endeksi	20	30	30
	Sene Başı Stok	Sene Sonu Stok	Değişim
Düzeltilmiş Fiyat	(60*30/20)=90	(120*30/30)=120	30

Buradaki sorun Marksist kuram açısından stokların arttığı durumda ortaya çıkmaktadır. Biz burada bunun izafi bir değer olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Pozitif stok rakamlarının yarattığı kuramsal soruna dair düzeltici herhangi bir müdahale tasarlayıp çalışmamızda kullanamadık. Bununla birlikte; stokların azaldığı durumda ulusal hesaplar sisteminin yaptığı düzeltmenin anlamlı olduğunu da gösterdik.

Ek 11 : Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarının Katma Değer Bloku ve Sektörel Çalışma Süreleri

TABLO E22: Yıllık Girdi-Çıktı Tabloları Tahminlerinin Katma Değer Bloku ve Sektörel Çalışma Süreleri

1988	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	9.260.079	595.235	54.191.279	1.272.563	12.348.312	4.783.687	3.819.437	7.472.182	1.048.536	1.904.927	0	866.860	97.563.096
Ürün üze. net ver.	468.819	53.327	1.427.650	44.445	393.005	201.537	173.983	1.240.478	37.329	55.399		15.997	4.111.968
Top. kullanım (alıcı f.)	9.728.898	648.562	55.618.929	1.317.008	12.741.317	4.985.223	3.993.420	8.712.660	1.085.865	1.960.326	0	882.857	101.675.065
Üretim üze. net ver.	-182.157	-5.203	276.843	443	37.945	-575.376	10.511	-39.630	3.735	27.301	0	341.992	-103.597
Üretim üzerindeki ver.	198.752	9.127	297.114	12.804	37.945	71.126	10.511	97.752	3.735	27.301	0	341.992	1.108.158
Üretim üzerindeki süb.	380.908	14.331	20.271	12.362	0	646.501	0	137.381	0	0	0	0	1.211.755
Sabit sermaye tüketimi	89.708	224.575	2.446.332	523.191	189.568	2.372.297	210.680	1.645.376	265.141	517.005	202.540	887.119	9.573.533
Çalışanlara yap. öde.	2.585.676	564.095	5.732.584	509.690	5.211.440	2.034.393	559.874	1.755.282	1.554.842	979.293	6.160.534	37.772	27.685.474
Diğer faktör gelirleri	18.395.025	1.480.270	17.245.458	1.662.670	4.173.075	16.183.088	2.621.455	11.605.833	2.156.553	1.429.899	0	4.333.592	81.286.920
G. safi kat. değer (f.f.)	21.070.409	2.268.941	25.424.374	2.695.551	9.574.083	20.589.778	3.392.009	15.006.491	3.976.536	2.926.197	6.363.074	5.258.483	118.545.927
G. safi kat. değer (t. f.)	20.888.253	2.263.737	25.701.217	2.695.994	9.612.028	20.014.402	3.402.520	14.966.862	3.980.271	2.953.497	6.363.074	5.600.475	118.442.330
Toplam üretim (t. f.)	30.617.151	2.912.299	81.320.146	4.013.002	22.353.345	24.999.626	7.395.940	23.679.522	5.066.135	4.913.823	6.363.074	6.483.332	220.117.395
Mal ve hizmet ithalatı	857.507	3.672.465	16.805.273	4.458	0	0	400.919	724.554	1.690	215.684	0	0	22.682.550
Toplam arz (t. f.)	31.474.658	6.584.764	98.125.419	4.017.459	22.353.345	24.999.626	7.796.859	24.404.076	5.067.826	5.129.507	6.363.074	6.483.332	242.799.945
Haftalık çalışma süresi*	363.301.788	9.964.988	113.486.094	1.128.143	44.801.909	82.200.861	21.693.048	38.874.053	17.423.229	409.754	530.605		693.814.472
Çal. Yap. Öde. (izafi)	13.251.470	445.857	5.611.743	364.446	5.258.743	2.034.393	713.637	2.352.160	1.554.842	940.359	6.160.534	37.772	38.725.956
Diğer Fak. Gel. (izafi)	7.729.231	1.598.509	17.366.299	1.807.914	4.125.772	16.183.088	2.467.691	11.008.955	2.156.553	1.468.833	0	4.333.592	70.246.438

1989	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El.gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	16.055.299	1.128.729	95.567.708	2.019.908	19.677.488	8.334.446	6.519.370	12.995.177	1.745.373	4.623.875	0	1.303.175	169.970.549
Ürün üze. net ver.	808.012	101.122	2.517.697	70.547	626.268	351.130	296.971	2.157.366	62.137	134.471		24.049	7.149.769
Top. kullanım (alıcı f.)	16.863.311	1.229.851	98.085.405	2.090.455	20.303.757	8.685.576	6.816.340	15.152.543	1.807.511	4.758.346	0	1.327.224	177.120.318
Üretim üze. net ver.	-385.487	-11.644	476.076	-1.498	65.762	-1.115.632	18.216	-93.854	6.472	47.314	0	592.698	-401.576
Üretim üzerindeki ver.	344.452	15.818	514.922	22.191	65.762	123.267	18.216	169.412	6.472	47.314	0	592.698	1.920.525
Üretim üzerindeki süb.	729.940	27.462	38.846	23.689	0	1.238.899	0	263.266	0	0	0	0	2.322.101
Sabit sermaye tüketimi	137.080	343.167	3.738.178	799.475	289.674	3.625.047	321.935	2.514.258	405.156	790.022	494.490	1.355.585	14.814.066
Çalışanlara yap. öde.	3.308.681	1.235.090	11.852.329	1.371.063	8.758.939	3.381.013	930.470	3.801.584	2.770.454	1.869.631	15.040.568	69.048	54.388.870
Diğer faktör gelirleri	33.152.852	2.771.153	29.305.807	2.128.180	6.203.847	28.324.101	4.528.289	19.786.956	3.007.694	4.447.558	0	6.216.050	139.872.486
G. safi kat. değer (f.f.)	36.598.613	4.349.409	44.896.313	4.298.718	15.252.460	35.330.161	5.780.694	26.102.797	6.183.304	7.107.211	15.535.058	7.640.682	209.075.423
G. safi kat. değer (t. f.)	36.213.126	4.337.766	45.372.390	4.297.220	15.318.222	34.214.529	5.798.910	26.008.942	6.189.776	7.154.525	15.535.058	8.233.381	208.673.846
Toplam üretim (t. f.)	53.076.437	5.567.616	143.457.795	6.387.675	35.621.979	42.900.105	12.615.250	41.161.485	7.997.286	11.912.871	15.535.058	9.560.605	385.794.164
Mal ve hizmet ithalatı	1.528.064	6.544.275	29.946.733	7.944	0	0	714.432	1.291.143	3.012	384.345	0	0	40.419.949
Toplam arz (t. f.)	54.604.501	12.111.892	173.404.528	6.395.618	35.621.979	42.900.105	13.329.682	42.452.629	8.000.299	12.297.217	15.535.058	9.560.605	426.214.113
Haftalık çalışma süresi*	386.653.453	8.305.650	119.337.439	1.181.848	41.285.892	82.308.041	21.721.333	40.986.231	17.814.221	778.961	1.015.809		721.388.874
Çal. Yap. Öde. (izafi)	27.248.787	974.570	11.634.627	980.358	8.905.596	3.381.013	1.250.609	5.217.197	2.770.454	1.794.769	15.040.568	69.048	79.267.595
Diğer Fak. Gel. (izafi)	9.212.746	3.031.673	29.523.509	2.518.886	6.057.190	28.324.101	4.208.150	18.371.342	3.007.694	4.522.420	0	6.216.050	114.993.760

1990	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	28.877.411	1.484.090	149.133.245	3.375.592	30.399.132	14.465.289	10.556.157	22.870.748	3.286.533	8.842.854	0	1.941.125	275.232.175
Ürün üze. net ver.	1.462.343	132.958	3.928.862	117.895	967.502	609.422	480.855	3.796.838	117.004	257.166		35.821	11.906.666
Top. kullanım (alıcı f.)	30.339.754	1.617.049	153.062.107	3.493.487	31.366.634	15.074.711	11.037.012	26.667.586	3.403.537	9.100.020	0	1.976.946	287.138.842
Üretim üze. net ver.	-652.716	-19.020	926.886	142	127.345	-2.001.227	35.274	-147.928	12.533	91.621	0	1.147.728	-479.361
Üretim üzerindeki ver.	667.014	30.631	997.119	42.972	127.345	238.699	35.274	328.056	12.533	91.621	0	1.147.728	3.718.993
Üretim üzerindeki süb.	1.319.729	49.651	70.233	42.830	0	2.239.926	0	475.984	0	0	0	0	4.198.353
Sabit sermaye tüketimi	209.525	524.525	5.713.739	1.221.983	442.762	5.540.822	492.073	3.842.999	619.273	1.207.535	1.035.300	2.071.987	22.922.522
Çalışanlara yap. öde.	6.452.016	2.340.109	23.144.796	2.964.138	13.572.634	7.218.004	1.986.426	7.332.343	5.827.987	4.022.759	31.490.013	131.597	106.482.821
Diğer faktör gelirleri	59.055.797	2.936.040	41.272.776	3.214.958	9.523.822	48.182.239	6.752.270	34.736.372	5.001.416	8.341.663	0	9.205.546	228.222.900
G. safi kat. değer (f.f.)	65.717.337	5.800.674	70.131.310	7.401.080	23.539.219	60.941.064	9.230.770	45.911.714	11.448.676	13.571.957	32.525.313	11.409.130	357.628.243
G. safi kat. değer (t. f.)	65.064.622	5.781.653	71.058.196	7.401.221	23.666.563	58.939.837	9.266.044	45.763.786	11.461.209	13.663.578	32.525.313	12.556.859	357.148.882
Toplam üretim (t. f.)	95.404.376	7.398.702	224.120.303	10.894.708	55.033.197	74.014.548	20.303.056	72.431.372	14.864.745	22.763.598	32.525.313	14.533.805	644.287.724
Mal ve hizmet ithalatı	2.610.130	11.178.466	51.152.879	13.569	0	0	1.220.342	2.205.439	5.146	656.511	0	0	69.042.481
Toplam arz (t. f.)	98.014.506	18.577.168	275.273.182	10.908.277	55.033.197	74.014.548	21.523.397	74.636.811	14.869.891	23.420.110	32.525.313	14.533.805	713.330.205
Haftalık çalışma süresi*	403.702.643	8.793.777	115.751.080	1.126.603	41.317.760	84.407.386	22.275.357	40.438.302	16.260.233	1.561.741	2.231.462		737.866.342
Çal. Yap. Öde. (izafi)	47.044.222	1.838.776	22.065.566	2.119.462	13.855.229	7.218.004	2.637.217	10.128.882	5.827.987	3.793.203	31.490.013	131.597	148.150.158
Diğer Fak. Gel. (izafi)	18.463.590	3.437.373	42.352.005	4.059.635	9.241.227	48.182.239	6.101.480	31.939.833	5.001.416	8.571.219	0	9.205.546	186.555.563

1991	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	40.679.743	2.394.051	231.681.013	6.164.866	52.556.780	23.062.413	16.736.275	37.265.175	7.134.133	13.608.312	0	3.641.390	434.924.152
Ürün üze. net ver.	2.085.069	215.932	6.191.395	217.641	1.690.407	979.660	773.716	6.283.064	258.104	401.295		71.990	19.168.274
Top. kullanım (alıcı f.)	42.764.812	2.609.983	237.872.408	6.382.507	54.247.187	24.042.074	17.509.991	43.548.240	7.392.237	14.009.607	0	3.713.381	454.092.426
Üretim üze. net ver.	-1.913.888	-56.139	944.906	-67.330	224.523	-4.722.825	62.342	-513.699	23.628	171.136	0	1.965.935	-3.881.413
Üretim üzerindeki ver.	1.116.463	50.809	1.781.465	76.619	224.527	414.822	62.342	562.352	26.068	172.265	0	1.965.935	6.453.667
Üretim üzerindeki süb.	3.030.352	106.948	836.560	143.950	4	5.137.647	0	1.076.050	2.440	1.129	0	0	10.335.079
Sabit sermaye tüketimi	626.452	948.023	9.936.904	1.945.535	717.872	8.427.779	775.475	6.187.459	1.728.511	2.328.134	2.053.340	3.231.159	38.906.642
Çalışanlara yap. öde.	10.194.557	6.062.751	45.449.869	5.958.937	25.600.589	12.797.632	3.521.965	13.682.715	10.007.692	7.412.336	58.997.233	251.090	199.937.366
Diğer faktör gelirleri	79.326.606	1.759.111	57.627.680	5.426.432	15.476.481	69.262.495	10.768.776	53.735.978	11.471.556	11.684.412	0	16.604.312	333.143.842
G. safi kat. değer (f.f.)	90.147.615	8.769.885	113.014.453	13.330.904	41.794.942	90.487.906	15.066.217	73.606.153	23.207.758	21.424.882	61.050.573	20.086.562	571.987.850
G. safi kat. değer (t. f.)	88.233.727	8.713.746	113.959.359	13.263.573	42.019.465	85.765.081	15.128.558	73.092.454	23.231.386	21.596.017	61.050.573	22.052.496	568.106.438
Toplam üretim (t. f.)	130.998.539	11.323.730	351.831.767	19.646.080	96.266.651	109.807.155	32.638.550	116.640.694	30.623.624	35.605.625	61.050.573	25.765.877	1.022.198.864
Mal ve hizmet ithalatı	3.960.639	15.679.213	77.679.894	42.308	43.075	7.673	1.847.262	3.890.714	294.030	1.278.918	93.515	1.992	104.819.232
Toplam arz (t. f.)	134.959.178	27.002.942	429.511.661	19.688.388	96.309.726	109.814.828	34.485.812	120.531.408	30.917.653	36.884.543	61.144.088	25.767.869	1.127.018.096
Haftalık çalışma süresi*	402.379.560	7.966.109	125.647.035	946.138	46.133.627	87.310.295	23.041.443	41.748.379	15.903.301	2.598.734	4.455.875		758.130.494
Çal. Yap. Öde. (izafi)	71.677.097	4.763.898	43.128.870	4.260.847	26.375.533	12.797.632	4.611.460	20.508.611	10.007.692	7.054.610	58.997.233	251.090	264.434.572
Diğer Fak. Gel. (izafi)	17.844.066	3.057.964	59.948.680	7.124.522	14.701.537	69.262.495	9.679.281	46.910.082	11.471.556	12.042.138	0	16.604.312	268.646.635

1992	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	70.152.824	3.768.361	380.476.147	13.057.636	85.845.271	41.039.237	29.756.684	68.176.122	13.415.906	22.623.097	0	7.089.126	735.400.408
Ürün üze. net ver.	3.631.875	342.174	10.312.020	465.912	2.789.993	1.757.602	1.395.818	11.671.447	493.122	676.342		149.483	33.685.786
Top. kullanım (alıcı f.)	73.784.699	4.110.534	390.788.167	13.523.547	88.635.264	42.796.839	31.152.502	79.847.569	13.909.028	23.299.438	0	7.238.608	769.086.195
Üretim üze. net ver.	-4.622.562	-126.758	-218.025	-284.090	407.302	-10.337.367	113.355	-1.289.335	42.913	326.105	0	3.465.081	-12.523.379
Üretim üzerindeki ver.	1.920.686	86.553	3.272.944	140.499	407.322	741.928	113.355	991.951	54.269	331.359	0	3.465.081	11.525.948
Üretim üzerindeki süb.	6.543.248	213.311	3.490.969	424.589	20	11.079.294	0	2.281.286	11.356	5.254	0	0	24.049.327
Sabit sermaye tüketimi	1.528.328	1.719.773	17.409.143	3.113.195	1.171.964	12.778.711	1.226.602	10.024.867	4.099.329	4.453.759	3.963.227	5.048.888	66.537.787
Çalışanlara yap. öde.	20.880.231	9.995.477	74.414.725	10.386.759	43.361.162	19.665.569	5.412.051	24.437.341	18.354.684	9.817.622	107.877.782	428.843	345.032.246
Diğer faktör gelirleri	130.835.730	1.578.352	101.001.223	14.215.406	25.433.710	123.146.197	20.819.556	97.989.827	16.055.146	22.807.568	0	30.301.782	584.184.497
G. safi kat. değer (f.f.)	153.244.289	13.293.602	192.825.092	27.715.359	69.966.836	155.590.477	27.458.210	132.452.035	38.509.159	37.078.949	111.841.009	35.779.513	995.754.531
G. safi kat. değer (t. f.)	148.621.727	13.166.844	192.607.067	27.431.269	70.374.138	145.253.110	27.571.565	131.162.700	38.552.072	37.405.054	111.841.009	39.244.595	983.231.152
Toplam üretim (t. f.)	222.406.426	17.277.378	583.395.234	40.954.816	159.009.402	188.049.949	58.724.067	211.010.269	52.461.099	60.704.492	111.841.009	46.483.203	1.752.317.346
Mal ve hizmet ithalatı	7.162.201	26.030.754	140.580.616	115.822	155.868	27.765	3.332.346	8.020.781	1.049.823	2.824.506	338.387	7.210	189.646.077
Toplam arz (t. f.)	229.568.627	43.308.132	723.975.850	41.070.638	159.165.270	188.077.714	62.056.414	219.031.050	53.510.922	63.528.998	112.179.396	46.490.413	1.941.963.423
Haftalık çalışma süresi*	402.379.560	7.966.109	125.647.035	946.138	46.133.627	87.310.295	23.041.443	41.748.379	15.903.301	3.228.485	5.948.111		760.252.481
Çal. Yap. Öde. (izafi)	130.770.019	7.854.097	71.260.714	7.426.894	45.302.916	19.665.569	6.822.230	34.068.816	18.354.684	9.176.596	107.877.782	428.843	459.009.161
Diğer Fak. Gel. (izafi)	20.945.942	3.719.732	104.155.234	17.175.271	23.491.955	123.146.197	19.409.377	88.358.352	16.055.146	23.448.593	0	30.301.782	470.207.582

1993	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	132.428.908	5.741.113	661.130.148	23.899.364	163.736.381	72.155.498	52.364.792	123.685.426	29.253.807	39.571.389	0	14.302.226	1.318.269.052
Ürün üze. net ver.	7.023.669	524.784	18.169.230	861.784	5.376.622	3.115.390	2.491.807	21.494.903	1.092.169	1.199.139		320.404	61.669.901
Top. kullanım (alıcı f.)	139.452.576	6.265.897	679.299.378	24.761.148	169.113.003	75.270.888	54.856.599	145.180.329	30.345.977	40.770.528	0	14.622.630	1.379.938.952
Üretim üze. net ver.	-5.780.220	-117.919	-1.409.182	-517.320	774.561	-14.230.464	216.047	-1.317.487	89.990	652.829	0	6.402.656	-15.236.509
Üretim üzerindeki ver.	3.459.513	154.235	6.299.998	269.954	774.607	1.391.358	216.047	1.834.357	116.070	664.895	0	6.402.656	21.583.688
Üretim üzerindeki süb.	9.239.733	272.154	7.709.180	787.274	46	15.621.822	0	3.151.843	26.080	12.066	0	0	36.820.197
Sabit sermaye tüketimi	3.336.488	3.063.412	30.043.850	4.893.445	1.883.433	18.829.813	1.902.632	15.977.503	8.812.160	8.294.420	7.593.853	7.720.159	112.351.168
Çalışanlara yap. öde.	36.828.930	14.520.898	126.834.003	18.001.014	86.761.073	34.666.943	9.540.496	43.698.576	30.340.932	11.576.624	196.327.724	758.840	609.856.053
Diğer faktör gelirleri	249.273.222	1.727.930	191.263.000	26.850.488	48.646.707	206.243.357	38.477.662	176.693.099	34.821.330	46.874.907	0	48.419.563	1.069.291.265
G. safi kat. değer (f.f.)	289.438.641	19.312.240	348.140.853	49.744.948	137.291.213	259.740.112	49.920.790	236.369.178	73.974.422	66.745.951	203.921.577	56.898.562	1.791.498.486
G. safi kat. değer (t. f.)	283.658.421	19.194.321	346.731.671	49.227.627	138.065.774	245.509.648	50.136.837	235.051.691	74.064.412	67.398.780	203.921.577	63.301.218	1.776.261.977
Toplam üretim (t. f.)	423.110.997	25.460.218	1.026.031.049	73.988.775	307.178.776	320.780.536	104.993.435	380.232.020	104.410.388	108.169.309	203.921.577	77.923.848	3.156.200.930
Mal ve hizmet ithalatı	14.470.575	47.895.223	284.249.883	313.522	472.616	84.186	6.716.238	18.197.447	3.168.946	6.741.716	1.026.042	21.861	383.358.256
Toplam arz (t. f.)	437.581.572	73.355.441	1.310.280.932	74.302.297	307.651.393	320.864.722	111.709.673	398.429.468	107.579.334	114.911.025	204.947.619	77.945.710	3.539.559.186
Haftalık çalışma süresi*	328.871.502	5.731.019	118.275.656	3.858.374	56.084.802	86.618.657	22.858.918	46.325.800	14.516.348	3.753.796	7.076.684		693.971.555
Çal. Yap. Öde. (izafi)	256.741.841	11.410.015	118.914.075	12.871.351	84.776.692	34.666.943	11.858.283	62.834.739	30.340.932	10.830.480	196.327.724	758.840	832.331.914
Diğer Fak. Gel. (izafi)	29.360.312	4.838.813	199.182.928	31.980.152	50.631.088	206.243.357	36.159.874	157.556.935	34.821.330	47.621.052	0	48.419.563	846.815.404

1994	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	266.164.697	14.821.718	1.344.699.077	52.300.247	283.000.121	152.549.010	112.021.312	274.276.476	68.948.502	75.576.566	0	26.420.790	2.670.778.514
Ürün üze. net ver.	14.283.561	1.363.809	37.464.959	1.905.641	9.388.211	6.639.658	5.406.525	48.376.396	2.613.976	2.320.979		626.664	130.390.381
Top. kullanım (alıcı f.)	280.448.258	16.185.527	1.382.164.036	54.205.888	292.388.332	159.188.668	117.427.838	322.652.872	71.562.478	77.897.545	0	27.047.453	2.801.168.895
Üretim üze. net ver.	-14.745.732	-264.807	-12.820.654	-1.773.261	1.479.837	-32.816.761	413.672	-3.567.234	159.315	1.294.835	0	11.886.763	-50.754.026
Üretim üzerindeki ver.	6.252.089	275.485	12.177.477	520.908	1.479.988	2.622.107	413.672	3.408.343	245.606	1.334.757	0	11.886.763	40.617.194
Üretim üzerindeki süb.	20.997.820	540.292	24.998.130	2.294.169	151	35.438.868	0	6.975.577	86.291	39.922	0	0	91.371.220
Sabit sermaye tüketimi	10.019.683	7.909.127	75.354.411	11.141.513	4.395.346	39.613.694	4.266.100	36.948.624	26.207.478	22.240.790	13.451.097	17.017.490	268.565.353
Çalışanlara yap. öde.	50.521.073	29.664.678	200.666.868	24.906.180	143.564.894	55.655.775	15.316.715	65.505.279	49.002.404	18.224.034	331.078.522	1.218.066	985.324.490
Diğer faktör gelirleri	501.991.909	9.837.897	465.402.004	71.755.125	93.958.210	438.003.951	90.535.403	412.712.015	88.261.272	91.798.862	0	87.521.445	2.280.625.450
G. safi kat. değer (f.f.)	562.532.665	47.411.703	741.423.284	107.802.819	241.918.449	533.273.420	110.118.218	515.165.919	163.471.154	132.263.686	344.529.619	105.757.001	3.534.515.293
G. safi kat. değer (t. f.)	547.786.934	47.146.895	728.602.630	106.029.558	243.398.286	500.456.659	110.531.890	511.598.685	163.630.470	133.558.521	344.529.619	117.643.764	3.483.761.267
Toplam üretim (t. f.)	828.235.191	63.332.423	2.110.766.666	160.235.446	535.786.619	659.645.327	227.959.728	834.251.557	235.192.947	211.456.065	344.529.619	144.691.218	6.284.930.162
Mal ve hizmet ithalatı	29.749.334	88.798.097	584.827.049	808.189	1.296.166	230.884	13.773.697	41.511.057	8.671.353	15.990.063	2.813.956	59.955	788.529.800
Toplam arz (t. f.)	857.984.525	152.130.520	2.695.593.715	161.043.635	537.082.784	659.876.211	241.733.424	875.762.614	243.864.301	227.446.128	347.343.575	144.751.173	7.073.459.962
*Haftalık çalışma süresi**	374.375.931	8.382.378	135.333.688	4.271.186	55.441.006	96.789.821	25.543.118	45.838.946	18.262.989	6.409.576	10.443.251		781.091.889
Çal. Yap. Öde. (izafi)	373.195.578	23.309.469	189.928.099	17.808.785	140.296.336	55.655.775	19.002.866	93.407.759	49.002.404	16.852.828	331.078.522	1.218.066	1.310.756.485
Diğer Fak. Gel. (izafi)	179.317.404	16.193.107	476.140.774	78.852.521	97.226.768	438.003.951	86.849.253	384.809.536	88.261.272	93.170.068	0	87.521.445	2.026.346.099

1995	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	568.735.993	26.737.902	2.555.962.923	91.221.597	442.202.546	318.441.049	215.600.002	525.619.914	139.875.786	146.795.227	0	55.237.386	5.086.430.326
Ürün üze. net ver.	30.695.527	2.476.479	72.181.329	3.358.256	14.818.512	13.971.107	10.551.721	94.069.968	5.383.784	4.567.889		1.382.855	253.457.427
Top. kullanım (alıcı f.)	599.431.520	29.214.381	2.628.144.252	94.579.854	457.021.058	332.412.156	226.151.723	619.689.882	145.259.570	151.363.115	0	56.620.241	5.339.887.753
Üretim üze. net ver.	-7.299.342	116.923	-6,110.782	-1.609.405	3.065.011	-27.532.215	858.538	586.903	446.106	2.842.701	0	23.922.656	-10.712.905
Üretim üzerindeki ver.	12.229.737	531.967	25.503.149	1.089.156	3.065.204	5.357.771	858.538	6.865.221	556.585	2.893.813	0	23.922.656	82.873.800
Üretim üzerindeki süb.	19.529.080	415.044	31.613.931	2.698.561	193	32.889.985	0	6.278.318	110.479	51,112	0	0	93.586.704
Sabit sermaye tüketimi	22.187.162	15.564.767	144.406.552	19.304.413	7.828.955	62.146.419	7.260.502	65.155.949	57.646.142	45.220.099	25,314.951	28.370.099	500.406.009
Çalışanlara yap. öde.	103.984.841	50.758.702	347.027.377	37.364.045	211.142.101	104.071.830	28.641.027	111.739.643	97.463.758	29.609.243	594.469.774	2.122.573	1.718.394.914
Diğer faktör gelirleri	1.020.225.818	21.305.452	982.865.995	127.613.338	169.445.064	976.872.482	182.835.873	796.059.870	125.994.654	189.804.309	0	180.412.436	4.773.435.290
G. safi kat. değer (f.f.)	1.146.397.820	87.628.921	1.474.299.924	184.281.795	388.416.120	1.143.090.731	218.737.402	972.955.462	281.104.553	264.633.651	619.784.725	210.905.107	6.992.236.212
G. safi kat. değer (t. f.)	1.139.098.478	87.745.844	1.468.189.142	182.672.390	391.481.131	1.115.558.516	219.595.941	973.542.365	281.550.660	267.476.353	619.784.725	234.827.763	6.981.523.308
Toplam üretim (t. f.)	1.738.529.998	116.960.225	4.096.333.394	277.252.244	848.502.189	1.447.970.672	445.747.664	1.593.232.247	426.810.229	418.839.468	619.784.725	291.448.005	12.321.411.060
Mal ve hizmet ithalatı	71.277.697	189.569.154	1.402.295.804	2.328.836	3.883.908	691.835	32.919.723	109.291.114	25.948.137	43.420.095	8.431.904	179.652	1.890.237.859
Toplam arz (t. f.)	1.809.807.694	306.529.379	5.498.629.197	279.581.080	852.386.097	1.448.662.507	478.667.387	1.702.523.361	452.758.366	462.259.563	628.216.629	291.627.657	14.211.648.919
Haftalık çalışma süresi*	407.860.271	7.285.194	140.898.591	4.948.542	59.422.996	105.868.204	27.938.929	44.567.843	18.636.547	11.178.690	16.541.854		845.147.659
Çal. Yap. Öde. (izafi)	634.510.950	39.884.416	326.918.347	26.716.590	208.493.736	104.071.830	35.638.175	153.082.046	97.463.758	27.720.543	594.469.774	2.122.573	2.251.092.739
Diğer Fak. Gel. (izafi)	489.699.708	32.179.738	1.002.975.025	138.260.792	172.093.429	976.872.482	175.838.725	754.717.466	125.994.654	191.693.009	0	180.412.436	4.240.737.463

1996	Tar.Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	1.163.194.893	51.459.868	3.999.272.306	199.005.628	854.280.361	610.447.590	420.878.814	1.078.040.377	301.875.732	272.667.347	0	85.270.200	9.036.393.116
Ürün üze. net ver.	63.174.825	4.797.440	114.457.216	7.401.411	28.915.256	26.995.303	20.883.594	195.729.994	11.793.528	8.595.712		2.246.951	484.991.228
Top. kullanım (alıcı f.)	1.226.369.718	56.257.308	4.113.729.522	206.407.039	883.195.616	637.442.893	441.762.408	1.273.770.370	313.669.259	281.263.059	0	87.517.151	9.521.384.344
Üretim üze. net ver.	-21.896.050	298.907	-44.759.965	-5.661.763	6.312.976	-65.788.977	1.771.942	-322.631	897.414	6.059.760	0	47.883.148	-75.205.237
Üretim üzerindeki ver.	23.752.705	1.018.564	53.094.896	2.263.998	6.313.578	10.889.991	1.771.942	13.753.186	1.242.228	6.219.285	0	47.883.148	168.203.521
Üretim üzerindeki süb.	45.648.755	719.657	97.854.861	7.925.761	602	76.678.967	0	14.075.817	344.813	159.525	0	0	243.408.759
Sabit sermaye tüketimi	47.400.534	30.231.322	273.699.270	32.922.037	13.774.268	93.126.521	12.122.274	113.369.929	122.555.617	90.362.230	52.820.192	46.173.050	928.557.242
Çalışanlara yap. öde.	248.722.398	72.198.084	655.197.613	67.144.218	398.894.414	250.812.739	69.024.773	296.734.125	199.627.702	79.056.902	1.185.707.119	4.485.403	3.527.605.493
Diğer faktör gelirleri	2.024.039.199	56.990.692	1.449.812.281	293.390.609	354.685.885	1.711.421.821	360.800.962	1.555.348.797	335.644.609	336.549.846	0	330.122.955	8.808.807.654
G. safi kat. değer (f.f.)	2.320.162.130	159.420.098	2.378.709.163	393.456.864	767.354.568	2.055.361.082	441.948.009	1.965.452.851	657.827.928	505.968.979	1.238.527.311	380.781.408	13.264.970.390
G. safi kat. değer (t. f.)	2.298.266.080	159.719.005	2.333.949.198	387.795.101	773.667.543	1.989.572.105	443.719.951	1.965.130.220	658.725.342	512.028.739	1.238.527.311	428.664.556	13.189.765.152
Toplam üretim (t. f.)	3.524.635.798	215.976.313	6.447.678.720	594.202.140	1.656.863.160	2.627.014.999	885.482.359	3.238.900.590	972.394.601	793.291.798	1.238.527.311	516.181.707	22.711.149.496
Mal ve hizmet ithalatı	154.924.004	361.586.764	3.050.285.890	5.915.685	10.135.316	1.805.389	71.375.101	258.941.357	67.652.115	105.490.276	22.003.613	468.815	4.110.584.326
Toplam arz (t.f.)	3.679.559.802	577.563.077	9.497.964.610	600.117.825	1.666.998.476	2.628.820.388	956.857.460	3.497.841.947	1.040.046.717	898.782.074	1.260.530.924	516.650.522	26.821.733.822
Haftalık çalışma süresi*	397.226.119	7.221.736	148.776.325	3.458.508	59.458.523	106.432.936	28.087.964	45.375.465	18.692.466	28.958.036	45.210.752		888.898.829
Çal. Yap. Öde. (izafi)	1.271.499.288	56.730.734	607.849.375	48.010.449	388.575.499	250.812.739	83.373.690	404.111.697	199.627.702	74.168.789	1.185.707.119	4.485.403	4.574.952.484
Diğer Fak. Gel. (izafi)	1.001.262.308	72.458.042	1.497.160.519	312.524.378	365.004.801	1.711.421.821	346.452.045	1.447.971.226	335.644.609	341.437.960	0	330.122.955	7.761.460.663

1997	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	1.993.704.374	102.325.008	7.573.673.927	363.942.620	1.685.878.579	1.186.658.515	877.881.320	2.186.594.457	650.643.792	513.345.773	0	158.780.794	17.293.429.159
Ürün üze. net ver.	109.690.388	9.601.473	219.626.356	13.673.204	57.630.601	52.890.372	44.154.661	402.666.307	25.794.926	16.391.980		4.393.011	956.513.279
Top. kullanım (alıcı f.)	2.103.394.762	111.926.481	7.793.300.283	377.615.824	1.743.509.181	1.239.548.887	922.035.981	2.589.260.764	676.438.719	529.737.752	0	163.173.805	18.249.942.438
Üretim üze. net ver.	-15.953.541	1.422.559	-63.585.532	-8.919.863	13.255.234	-82.733.160	3.727.727	9.729.146	2.178.933	13.296.936	0	97.700.109	-29.881.451
Üretim üzerindeki ver.	46.941.021	1.981.293	112.632.144	4.795.618	13.256.325	22.568.067	3.727.727	28.086.747	2.803.589	13.585.927	0	97.700.109	348.078.567
Üretim üzerindeki süb.	62.894.563	558.734	176.217.676	13.715.482	1.091	105.301.227	0	18.357.600	624.656	288.991	0	0	377.960.018
Sabit sermaye tüketimi	100.294.130	59.115.953	523.233.399	56.302.920	24.406.586	133.403.870	20.208.717	198.412.956	258.351.636	181.169.455	114.678.049	74.520.721	1.744.098.393
Çalışanlara yap. öde.	468.820.025	132.408.941	1.443.411.418	130.869.302	835.254.074	564.443.749	155.337.412	625.093.372	423.400.683	170.899.912	2.465.231.748	9.631.656	7.424.802.294
Diğer faktör gelirleri	3.291.693.260	93.278.766	2.717.317.297	514.958.613	701.191.564	3.329.271.580	772.457.759	3.095.570.114	649.847.656	602.087.959	0	657.393.377	16.425.067.941
G. safi kat. değer (f.f.)	3.860.807.415	284.803.660	4.683.962.114	702.130.835	1.560.852.224	4.027.119.199	948.003.888	3.919.076.442	1.331.599.974	954.157.326	2.579.909.797	741.545.754	25.593.968.628
G. safi kat. değer (t. f.)	3.844.853.874	286.226.219	4.620.376.582	693.210.972	1.574.107.458	3.944.386.039	951.731.615	3.928.805.589	1.333.778.908	967.454.262	2.579.909.797	839.245.863	25.564.087.177
Toplam üretim (t. f.)	5.948.248.636	398.152.700	12.413.676.865	1.070.826.796	3.317.616.639	5.183.934.926	1.873.767.596	6.518.066.352	2.010.217.626	1.497.192.014	2.579.909.797	1.002.419.668	43.814.029.615
Mal ve hizmet ithalatı	330.093.542	662.829.561	6.504.213.655	14.425.678	25.207.197	4.490.122	151.700.423	597.352.043	168.146.413	248.473.929	54.724.433	1.165.973	8.762.822.968
Toplam arz (t. f.)	6.278.342.178	1.060.982.260	18.917.890.520	1.085.252.475	3.342.823.836	5.188.425.048	2.025.468.018	7.115.418.395	2.178.364.039	1.745.665.943	2.634.634.230	1.003.585.641	52.576.852.583
Haftalık çalışma süresi*	369.366.171	6.512.037	144.863.749	3.576.248	58.594.277	106.701.004	28.158.708	43.488.939	17.775.193	59.168.354	101.956.873		940.161.552
Çal. Yap. Öde. (izafi)	2.761.686.429	104.042.323	1.329.963.159	93.576.099	810.467.280	564.443.749	190.850.434	882.056.348	423.400.683	161.125.228	2.465.231.748	9.631.656	9.796.475.135
Diğer Fak. Gel. (izafi)	998.826.856	121.645.384	2.830.765.556	552.251.816	725.978.358	3.329.271.580	736.944.738	2.838.607.138	649.847.656	611.862.643	0	657.393.377	14.053.395.101

1998	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	Inş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	4.221.746.031	176.136.050	11.424.980.045	656.086.176	2.885.181.574	2.169.583.795	1.528.152.736	3.919.533.615	1.520.489.125	923.473.468	0	354.472.315	29.779.834.931
Ürün üze. net ver.	234.249.581	16.634.180	335.640.769	24.896.747	99.599.715	97.456.709	77.897.084	731.947.833	61.158.602	29.863.997		10.273.790	1.719.619.008
Top. kullanım (alıcı f.)	4.455.995.612	192.770.230	11.760.620.814	680.982.923	2.984.781.289	2.267.040.505	1.606.049.820	4.651.481.448	1.581.647.728	953.337.466		364.746.105	31.499.453.939
Üretim üze. net ver.	-46.754.464	3.316.482	-256.428.453	-26.135.741	24.042.049	-170.868.508	6.774.319	15.256.885	3.781.766	24.810.215		172.211.670	-249.993.778
Üretim üzerindeki ver.	79.977.711	3.316.482	206.326.190	8.772.540	24.044.927	40.411.339	6.774.319	49.552.494	5.429.527	25.572.535	0	172.211.670	622.389.734
Üretim üzerindeki süb.	126.732.175	0	462.754.643	34.908.280	2.878	211.279.847	0	34.295.609	1.647.761	762.320	0	0	872.383.512
Sabit sermaye tüketimi	209.400.249	115.479.857	1.000.883.581	95.670.491	43.194.813	174.263.052	33.279.413	346.325.322	537.826.200	361.829.568	227.368.728	117.618.546	3.263.139.820
Çalışanlara yap. öde.	724.837.203	206.320.705	2.611.585.770	266.045.120	1.368.232.046	993.119.014	273.310.053	891.794.101	886.364.609	342.058.011	4.688.367.356	16.893.266	13.268.927.266
Diğer faktör gelirleri	7.718.830.913	147.563.825	3.645.891.096	866.771.887	1.303.148.468	5.538.363.357	1.372.017.016	5.657.241.733	1.491.205.439	988.917.406	0	1.358.774.840	30.088.725.968
G. safi kat. değer (f.f.)	8.653.068.365	469.364.387	7.258.360.448	1.228.487.499	2.714.575.328	6.705.745.423	1.678.606.481	6.895.361.156	2.915.396.248	1.692.804.986	4.915.736.084	1.493.286.652	46.620.793.055
G. safi kat. değer (t. f.)	8.606.313.901	472.680.869	7.001.931.995	1.202.351.758	2.738.617.377	6.534.876.915	1.685.380.800	6.910.618.041	2.919.178.015	1.717.615.200	4.915.736.084	1.665.498.322	46.370.799.277
Toplam üretim (t. f.)	13.062.309.514	665.451.100	18.762.552.809	1.883.334.681	5.723.398.665	8.801.917.420	3.291.430.620	11.562.099.489	4.500.825.742	2.670.952.666	4.915.736.084	2.030.244.427	77.870.253.216
Mal ve hizmet ithalatı	548.689.137	922.738.517	10.819.822.986	27.009.110	47.910.214	8.534.178	251.532.479	1.068.858.588	319.433.355	452.467.233	104.012.330	2.216.113	14.573.224.241
Toplam arz (t. f.)	13.610.998.651	1.588.189.616	29.582.375.795	1.910.343.791	5.771.308.879	8.810.451.598	3.542.963.099	12.630.958.078	4.820.259.097	3.123.419.899	5.019.748.414	2.032.460.540	92.443.477.457
Haftalık çalışma süresi*	387.394.205	6.637.048	157.216.102	4.222.208	62.402.744	113.361.812	29.916.514	48.425.691	20.217.087	111.515.511	205.237.939		1.146.546.859
Çal. Yap. Öde. (izafi)	4.281.942.471	162.428.509	2.386.338.076	190.231.506	1.316.146.570	993.118.477	331.812.187	1.278.279.049	886.364.609	316.753.449	4.688.367.356	16.893.266	16.848.675.525
Diğer Fak. Gel. (izafi)	4.161.725.649	191.456.022	3.871.138.791	942.585.501	1.355.233.944	5.538.363.357	1.313.515.418	5.270.756.785	1.491.205.439	1.014.221.968	0	1.358.774.840	26.508.977.716

1999	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	5.636.047.342	333.119.919	18.901.537.893	1.760.692.425	4.184.875.323	3.976.455.679	2.160.521.658	6.363.680.181	1.913.169.674	1.352.432.187	0	726.774.933	47.309.307.213
Ürün üze. net ver.	411.969.576	31.507.560	497.834.745	53.889.889	155.395.798	166.928.155	101.269.321	1.066.794.737	76.500.904	39.554.969		22.188.623	2.623.834.277
Top. kullanım (alıcı f.)	6.048.016.918	364.627.480	19.399.372.638	1.814.582.315	4.340.271.121	4.143.383.834	2.261.790.978	7.430.474.918	1.989.670.578	1.391.987.156		748.963.556	49.933.141.490
Üretim üze. net ver.	-187.006.196	4.071.360	-432.055.296	-60.359.271	29.154.973	-405.093.268	8.440.967	-24.512.393	5.845.783	37.749.705		208.400.808	-815.362.827
Üretim üzerindeki ver.	103.089.658	4.071.374	249.497.020	10.910.782	29.290.993	54.913.266	8.440.967	62.328.485	9.964.241	39 942.049	0	208.400.808	780.849.643
Üretim üzerindeki süb.	290.095.853	15	681.552.316	71.270.053	136.019	460.006.534	0	86.840.878	4.118.458	2.192.344	0	0	1.596.212.470
Sabit sermaye tüketimi	366.501.165	160.317.284	1.611.346.205	186.495.283	83.362.299	338.423.110	73.388.891	716.193.649	695.252.328	510.140.850	392.816.277	183.613.012	5.317.850.354
Çalışanlara yap. öde.	1.276.707.525	307.669.558	4.564.168.883	540.238.673	1.923.540.389	2.171.436.981	597.589.045	1.657.054.945	1.531.080.007	680.749.180	8.375.306 240	30.083.641	23.655.625.081
Diğer faktör gelirleri	9.402.641.857	268.732.622	4.062.365.485	1.409.779.447	1.800.977.540	7.164.405.075	1.616.679.663	8.222.517.970	1.528.749.760	1.295.429.262	13.355.547	2.869.044.047	39.654.678.264
G. safi kat. değer (f.f.)	11.045.850.548	736.719.465	10.237.880.573	2.136.513.404	3.807.880.228	9.674.265.167	2.287.657.599	10.595.766.563	3.755.082.095	2.486.319.293	8.781.478.065	3.082.740.700	68.628.153.699
G. safi kat. değer (t. f.)	10.858.844.352	740.790824	9.805.825.277	2.076.154.132	3.837.035.201	9.269.171.898	2.296.098.566	10.571.254.171	3.760 927.879	2.524.068.998	8.781.478.065	3.291.141.508	67.812.790.872
Toplam üretim (t. f.)	16.906.861.270	1.105.418.304	29.205.197.915	3.890.736.447	8.177.306.322	13.412.555.732	4.557.889.544	18.001.729.089	5.750.598.456	3.916.056.154	8.781.478.065	4.040.105.064	117.745.932.362
Mal ve hizmet ithalatı	739.456.944	1.658.754.745	15.544.377.372	40.717.580	51.288.640	9.135.973	269.269.486	1.333.543.935	435.514.851	546.767.154	169.956.166	2.372.384	20.801.155.230
Toplam arz (t. f.)	17.646.318.214	2.764.173.049	44.749.575.287	3.931.454.027	8.228.594.962	13.421.691.705	4.827.159.030	19.335.273.024	6.186.113.308	4.462.823.307	8.951.434.231	4.042.477.449	138.547.087.592
Haftalık çalışma süresi*	354.076.606	5.769.464	155.474.103	3.619.681	63.781.615	125.356.013	33.081.819	46.465.945	19.895.406	199.047.082	446.348.959		1.452.916.690
Çal. Yap. Öde. (izafi)	6.769.554.243	242.699.128	4.345.610.285	386.289.425	1.912.439.975	2.171.436.981	711.348.848	2.055.361.545	1.531.080.007	645.396.041	8.375.306.240	30.083.641	29.176.606.360
Diğer Fak. Gel. (izafi)	3.909.795.139	333.703.052	4.280.924.082	1.563.728 695	1.812.077.954	7.164.405.075	1.502.919.860	7.824.211.370	1.528.749.760	1.330.782.401	13.355.547	2.869.044.047	34.133.696.984

2000	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes.hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	8.309.129.086	612.026.122	35.165.177.654	3.909.834.241	6.377.132.481	6.793.438.783	3.906.360.185	10.905.732.345	2.022.724.259	2.125.159.630	0	1.083.250.155	81.209.964.940
Ürün üze. net ver.	751.609.890	57.975.454	819.307.846	90.970.328	253.454.744	265.207.161	167.077.282	1.619.854.963	80.403.214	55.585.245		34.747.602	4.196.193.729
Top. kullanım (alıcı f.)	9.060.738.976	670.001.576	35.984.485.500	4.000.804.569	6.630.587.225	7.058.645.944	4.073.437.467	12.525.587.308	2.103.127.473	2.180.744.875		1.117.997.757	85.406.158.669
Üretim üze. net ver.	-219.991.885	5.258.806	-227.361.609	-67.944.331	37.020.372	-475.123.138	11.196.373	-32.120.470	15.167.847	68.583.891		262.099.403	-623.214.743
Üretim üzerindeki ver.	144.708.792	5.258.837	313.337.741	14.425.996	37.299.701	83.413.394	11.196.373	84.030.915	20.635.597	71.714.464	0	262.099.403	1.048.121.212
Üretim üzerindeki süb.	364.700.677	31	540.699.350	82.370.327	279.329	558.536.532	0	116.151.386	5.467.750	3.130.573	0	0	1.671.335.955
Sabit sermaye tüketimi	605.304.541	205.142.833	2.460.902.624	335.186.465	148.751.049	606.609.930	142.809.010	1.339.834.167	797.208.221	666.850.200	545.918.830	271.511.494	8.126.029.364
Çalışanlara yap. öde.	1.553.958.119	509.373.450	7.360.077.244	808.353.519	2.716.658.401	3.568.950.193	982.190.851	2.945.507.342	2.318.018.309	1.347.255.865	12.049.303.174	47.561.687	36.207.208.169
Diğer faktör gelirleri	14.405.848.820	457.929.839	7.055.801.497	2.369.861.174	2.835.692.280	12.219.032.971	2.895.895.381	12.834.409.862	1.059.779.893	1.856.965.046	38.428.455	4.984.918.369	63.014.563.574
G. safi kat. değer (f.f.)	16.565.111.480	1.172.446.122	16.876.781.365	3.513.401.158	5.701.101.730	16.394.593.094	4.020.895.242	17.119.751.372	4.175.006.424	3.871.071.110	12.633.650.459	5.303.991.550	107.347.801.107
G. safi kat. değer (t. f.)	16.345.119.595	1.177.704.927	16.649.419.756	3.445.456.827	5.738.122.102	15.919.469.956	4.032.091.615	17.087.630.902	4.190.174.271	3.939.655.001	12.633.650.459	5.566.090.952	106.724.586.365
Toplam üretim (t. f.)	25.405.858.571	1.847.706.503	52.633.905.256	7.446.261.396	12.368.709.327	22.978.115.900	8.105.529.082	29.613.218.210	6.293.301.744	6.120.399.876	12.633.650.459	6.684.088.709	192.130.745.034
Mal ve hizmet ithalatı	1.313.961.665	3.777.983.484	29.546.917.332	80.989.144	64.575.178	11.502.685	339.024.880	2.155.717.174	783.921.980	845.523.949	361.568.665	2.986.961	39.284.673.096
Toplam arz (t. f.)	26.719.820.236	5.625.689.987	82.180.822.588	7.527.250.540	12.433.284.505	22.989.618.585	8.444.553.967	31.768.935.384	7.077.223.724	6.965.923.825	12.995.219.124	6.687.075.670	231.415.418.130
Haftalık çalışma süresi*	285.782.433	3.560.520	169.029.682	3.887.778	66.044.273	151.216.145	39.906.384	54.758.948	29.380.860	395.402.265	816.184.253		2.015.153.540
Çal. Yap. Öde. (izafi)	9.400.410.802	402.750.106	6.884.931.295	579.667.659	2.765.848.951	3.568.950.193	1.122.366.182	3.582.593.004	2.318.018.309	1.211.586.518	12.049.303.174	47.561.687	43.933.987.880
Diğer Fak. Gel. (izafi)	6.559.396.137	564.553.183	7.530.947.446	2.598.547.034	2.786.501.730	12.219.032.971	2.755.720.050	12.197.324.201	1.059.779.893	1.992.634.393	38.428.455	4.984.918.369	55.287.783.862

2001	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	10.445.685.284	1.070.379.173	58.126.096.754	9.294.785.459	9.272.010.525	12.751.571.561	7.181.759.166	18.427.689.604	5.547.883.766	3.399.841.259	0	1.666.243.756	137.183.946.306
Ürün üze. net ver.	1.125.767.635	101.547.881	1.177.597.541	148.037.082	392.724.402	460.310.191	277.708.074	2.385.037.784	219.216.053	78.414.995		56.025.932	6.422.387.570
Top. kullanım (alıcı f.)	11.571.452.919	1.171.927.054	59.303.694.294	9.442.822.542	9.664.734.927	13.211.881.752	7.459.467.240	20.812.727.388	5.767.099.819	3.478.256.254		1.722.269.688	143.606.333.876
Üretim üze. net ver.	-444.373.537	4.600.360	-258.859.076	-112.690.639	30.927.415	-789.351.174	10.409.940	-116.784.787	25.071.457	99.380.654		214.432.160	-1.337.237.227
Üretim üzerindeki ver.	150.810.990	4.600.425	255.389.143	13.317.939	31.509.434	99.144.267	10.409.940	80.897.862	34.332.612	104.925.734	0	214.432.160	999.770.506
Üretim üzerindeki süb.	595.184.527	65	514.248.220	126.008.579	582.018	888.495.442	0	197.682.649	9.261.155	5.545.080	0	0	2.337.007.733
Sabit sermaye tüketimi	1.185.667.957	299.919.154	4.477.992.305	703.004.614	310.294.818	1.269.707.673	316.651.074	2.892.751.303	961.614.925	1.005.974.562	772.348.750	477.592.809	14.673.519.944
Çalışanlara yap. öde.	1.964.838.562	677.352.248	9.844.875.419	1.246.121.311	3.857.288.373	4.768.379.308	1.312.279.039	4.100.307.882	2.854.186.571	1.913.132.303	17.668.849.308	64.188.151	50.271.798.496
Diğer faktör gelirleri	16.497.057.052	713.260.739	9.858.832.525	4.550.158.758	3.477.334.278	16.209.783.149	5.378.260.866	19.957.325.192	7.718.629.160	2.387.650.421	84.526.039	7.085.817.358	93.918.635.518
G. safi kat. değer (f.f.)	19.647.563.571	1.690.532.141	24.181.700.249	6.499.284.683	7.644.917.469	22.247.870.130	7.007.190.980	26.950.384.377	11.534.430.656	5.306.757.287	18.525.724.097	7.627.598.319	158.863.953.957
G. safi kat. değer (t. f.)	19.203.190.034	1.695.132.500	23.922.841.172	6.386.594.044	7.675.844.884	21.458.518.956	7.017.600.920	26.833.599.590	11.559.502.113	5.406.137.941	18.525.724.097	7.842.030.479	157.526.716.730
Toplam üretim (t. f.)	30.774.642.953	2.867.059.554	83.226.535.467	15.829.416.586	17.340.579.811	34.670.400.708	14.477.068.160	47.646.326.978	17.326.601.932	8.884.394.195	18.525.724.097	9.564.300.167	301.133.050.606
Mal ve hizmet ithalatı	1.751.013.883	6.289.768.986	42.285.184.904	120.981.085	45.912.029	8.178.245	241.041.850	2.549.492.696	1.059.850.422	936.273.878	571.861.873	2.123.686	55.861.683.536
Toplam arz (t. f.)	32.525.656.835	9.156.828.540	125.511.720.371	15.950.397.670	17.386.491.840	34.678.578.952	14.718.110.010	50.195.819.674	18.386.452.354	9.820.668.073	19.097.585.970	9.566.423.854	356.994.734.142
Haftalık çalışma süresi*	339.813.517	4.454.907	164.318.692	4.045.468	52.503.914	146.178.012	38.576.806	52.234.930	29.552.510	556.069.268	1.159.514.719		2.547.262.742
Çal. Yap. Öde. (izafi)	14.362.248.408	532.041.409	9.063.048.590	892.864.940	4.045.159.447	4.766.602.349	1.557.950.667	5.004.213.326	2.853.122.945	1.715.583.987	17.668.849.308	64.164.231	62.525.849.606
Diğer Fak. Gel. (izafi)	4.098.915.000	858.319.159	10.636.990.615	4.902.950.756	3.288.025.767	16.209.783.149	5.132.100.211	19.051.891.749	7.718.629.160	2.584.485.800	84.526.039	7.085.817.358	81.652.434.764

2002	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	15.954.723.692	1.723.453.812	90.222.327.474	18.900.445.837	12.388.393.094	21.900.240.275	10.532.811.005	29.230.599.476	6.058.835.180	5.787.681.676	0	2.212.960.510	214.912.472.032
Ürün üze. net ver.	1.992.616.262	163.753.610	1.553.617.722	162.293.164	557.075.054	726.165.983	364.082.239	3.224.756.647	237.972.545	115.596.346		77.832.056	9.175.761.629
Top. kullanım (alıcı f.)	17.947.339.954	1.887.207.423	91.775.945.196	19.062.739.001	12.945.468.148	22.626.406.259	10.896.893.244	32.455.356.123	6.296.807.725	5.903.278.022		2.290.792.566	224.088.233.660
Üretim üze. net ver.	-224.534.880	2.188.689	-73.245.412	-64.428.053	11.579.783	-411.392.141	6.601.036	-65.373.150	54.170.272	159.367.481		62.237.048	-542.829.327
Üretim üzerindeki ver.	136.626.538	2.188.735	71.366.896	8.206.167	11.990.331	117.280.292	6.601.036	58.277.358	59.943.663	162.930.576	0	62.237.048	697.648.640
Üretim üzerindeki süb.	361.161.418	46	144.612.309	72.634.220	410.548	528.672.433	0	123.650.508	5.773.391	3.563.095	0	0	1.240.477.967
Sabit sermaye tüketimi	2.059.098.021	365.084.578	7.253.366.682	1.291.863.922	567.797.054	2.329.589.940	606.341.244	5.433.788.123	752.985.245	1.288.111.462	1.118.260.419	746.506.335	23.812.793.027
Çalışanlara yap. öde.	3.210.057.439	1.079.949.729	14.106.377.843	1.593.856.842	4.491.101.288	6.991.170.284	1.924.000.930	5.935.999.547	3.820.787.663	2.614.223.138	26.550.767.245	90.284.102	72.408.576.082
Diğer faktör gelirleri	25.341.201.462	922.323.239	11.715.917.698	8.044.186.645	4.365.563.180	29.848.751.006	7.294.398.920	28.706.039.356	7.317.380.630	4.231.378.881	169.355.016	9.787.118.048	137.743.614.048
G. safi kat. değer (f.f.)	30.610.356.923	2.367.357.546	33.075.662.223	10.929.907.408	9.424.461.522	39.169.511.230	9.824.741.094	40.075.827.026	11.891.153.538	8.133.713.482	27.838.382.680	10.623.908.485	233.964.983.158
G. safi kat. değer (t. f.)	30.385.822.043	2.369.546.235	33.002.416.811	10.865.479.356	9.436.041.305	38.758.119.089	9.831.342.130	40.010.453.876	11.945.323.810	8.293.080.963	27.838.382.680	10.686.145.534	233.422.153.831
Toplam üretim (t. f.)	48.333.161.997	4.256.753.658	124.778.362.007	29.928.218.357	22.381.509.453	61.384.525.348	20.728.235.374	72.465.809.998	18.242.131.535	14.196.358.985	27.838.382.680	12.976.938.100	457.510.387.491
Mal ve hizmet ithalatı.	2.492.524.687	10.996.802.398	64.930.130.384	193.465.146	0	0	0	3.102.842.971	1.533.383.175	1.022.630.884	960.602.905	0	85.232.382.549
Toplam arz (t. f.)	50.825.686.683	15.253.556.056	189.708.492.391	30.121.683.502	22.381.509.453	61.384.525.348	20.728.235.374	75.568.652.969	19.775.514.710	15.218.989.869	28.798.985.585	12.976.938.100	542.742.770.040
Haftalık çalışma süresi*	305.290.967	5.507.177	175.997.387	4.448.927	43.349.113	157.330.986	41.520.109	50.012.950	29.160.928	789.730.132	1.548.623.112		3.150.971.788
Çal. Yap. Öde. (izafi)	21.005.503.973	869.792.823	12.857.030.741	1.139.663.030	4.809.398.257	6.991.170.284	2.183.590.123	6.607.951.311	3.820.787.663	2.338.353.244	26.550.767.245	90.284.102	89.264.292.796
Diğer Fak. Gel. (izafi)	7.545.754.928	1.132.480.145	12.965.264.800	8.498.380.457	4.047.266.211	29.848.751.006	7.034.809.727	28.034.087.591	7.317.380.630	4.507.248.776	169.355.016	9.787.118.048	120.887.897.334

2003	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	20.946.269.822	2.350.118.244	110.983.672.514	21.269.850.210	13.901.586.134	27.449.736.318	12.706.450.910	37.577.329.330	8.198.904.441	7.319.927.617	0	2.893.664.189	265.597.509.729
Ürün üze. net ver.	2.615.410.942	223.296.003	1.911.125.609	182.638.617	625.119.561	910.175.620	439.217.327	4.145.578.425	322.027.931	146.199.624		101.773.091	11.622.562.749
Top. kullanım (alıcı f.)	23.561.680.764	2.573.414.247	112.894.798.123	21.452.488.827	14.526.705.695	28.359.911.938	13.145.668.237	41.722.907.755	8.520.932.371	7.466.127.240		2.995.437.280	277.220.072.478
Üretim üze. net ver.	-88.554.426	3.014.588	-12.511.047	-44.352.336	16.200.132	-243.553.733	9.091.841	-14.478.040	78.138.757	221.679.906		85.721.301	10.396.944
Üretim üzerindeki ver.	188.180.592	3.014.623	98.296.165	11.302.645	16.514.709	161.534.319	9.091.841	80.267.478	82.562.539	224.410.079	0	85.721.301	960.896.292
Üretim üzerindeki süb.	276.735.018	35	110.807.212	55.654.982	314.577	405.088.052	0	94.745.518	4.423.782	2.730.173	0	0	950.499.348
Sabit sermaye tüketimi	2.313.494.470	410.189.872	8.149.502.129	1.451.470.503	637.946.971	2.617.404.994	681.253.200	6.105.119.156	846.014.703	1.447.254.436	1.468.664.797	838.735.340	26.967.050.571
Çalışanlara yap. öde.	3.986.507.342	1.361.010.995	17.335.998.202	2.046.342.772	4.951.763.406	9.280.111.267	2.553.927.595	8.272.244.131	4.739.407.081	3.339.785.845	34.870.390.246	114.152.536	92.851.641.458
Diğer faktör gelirleri	34.007.014.900	1.377.808.492	14.555.189.329	8.925.287.137	4.751.652.504	38.527.412.549	8.558.181.802	37.498.540.964	11.308.427.815	5.822.743.694	222.422.028	12.248.670.626	177.803.351.800
G. safi kat. değer (f.f.)	40.307.016.712	3.149.009.358	40.040.689.661	12.423.100.412	10.341.362.881	50.424.928.811	11.793.362.597	51.875.904.251	16.893.849.599	10.609.783.975	36.561.477.071	13.201.558.502	297.622.043.829
G. safi kat. değer (t. f.)	40.218.462.286	3.152.023.946	40.028.178.614	12.378.748.076	10.357.563.014	50.181.375.078	11.802.454.438	51.861.426.212	16.971.988.356	10.831.463.881	36.561.477.071	13.287.279.803	297.632.440.774
Toplam üretim (t. f.)	63.780.143.049	5.725.438.194	152.922.976.737	33.831.236.903	24.884.268.708	78.541.287.016	24.948.122.675	93.584.333.966	25.492.920.728	18.297.591.122	36.561.477.071	16.282.717.083	574.852.513.252
Mal ve hizmet ithalatı	3.226.603.840	14.235.495.853	84.052.851.762	250.443.009	0	0	0	4.016.668.359	1.984.983.365	1.323.808.247	1.243.512.267	0	110.334.366.702
Toplam arz (t. f.)	67.006.746.889	19.960.934.046	236.975.828.500	34.081.679.911	24.884.268.708	78.541.287.016	24.948.122.675	97.601.002.326	27.477.904.093	19.621.399.369	37.804.989.338	16.282.717.083	685.186.879.954
Haftalık çalışma süresi*	284.923.114	3.836.736	175.227.534	4.198.745	44.758.864	162.374.818	42.851.191	51.325.908	31.014.420	1.002.833.150	2.003.819.026		3.807.163.505
Çal. Yap. Öde. (izafi)	25.813.504.252	1.077.725.236	15.855.506.455	1.463.206.194	5.312.259.362	9.280.111.267	2.884.052.090	9.227.691.135	4.739.407.081	3.006.652.176	34.870.390.246	114.152.536	113.644.658.030
Diğer Fak. Gel. (izafi)	12.180.017.990	1.661.094.251	16.035.681.076	9.508.423.715	4.391.156.548	38.527.412.549	8.228.057.307	36.543.093.960	11.308.427.815	6.155.877.364	222.422.028	12.248.670.626	157.010.335.229

2004	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	23.913.802.198	3.157.962.021	137.829.978.259	23.191.071.730	16.660.275.067	33.349.025.419	15.819.681.800	42.827.188.313	9.499.699.235	8.950.958.293	0	3.689.504.400	318.889.146.735
Ürün üze. net ver.	2.983.876.667	300.053.114	2.373.415.793	199.135.642	749.170.903	1.105.783.659	546.830.772	4.724.749.497	373.119.178	178.775.912		129.763.595	13.664.674.731
Top. kullanım (alıcı f.)	26.897.678.865	3.458.015.135	140.203.394.052	23.390.207.372	17.409.445.970	34.454.809.078	16.366.512.572	47.551.937.810	9.872.818.414	9.129.734.205		3.819.267.995	332.553.821.467
Üretim üze. net ver.	72.504.299	3.731.854	57.437.958	-18.276.542	20.261.566	-34.899.929	11.255.009	44.432.268	99.641.273	276.219.690		106.116.457	638.423.901
Üretim üzerindeki ver.	232.953.273	3.731.874	121.683.183	13.991.816	20.443.955	199.967.212	11.255.009	99.365.038	102.206.150	277.802.624	0	106.116.457	1.189.516.591
Üretim üzerindeki süb.	160.448.974	20	64.245.225	32.268.358	182.389	234.867.141	0	54.932.770	2.564.877	1.582.935	0	0	551.092.690
Sabit sermaye tüketimi	2.555.173.658	453.040.354	9.000.839.828	1.603.098.361	704.590.098	2.890.832.194	752.420.312	6.742.890.398	934.393.625	1.598.441.863	1.709.161.241	926.353.823	29.871.235.756
Çalışanlara yap. öde.	4.866.025.067	1.649.106.364	20.648.669.822	2.171.710.493	6.120.275.026	12.695.309.388	3.493.805.197	10.126.906.684	5.411.856.095	4.238.900.160	40.580.477.987	140.892.960	112.143.935.293
Diğer faktör gelirleri	38.710.939.443	2.232.050.099	19.964.133.870	9.793.021.922	5.816.876.331	46.271.848.603	10.409.947.708	42.280.386.154	14.089.066.704	6.634.077.459	258.844.026	15.423.148.786	212.137.605.402
G. safi kat. değer (f.f.)	46.132.138.169	4.334.196.817	49.613.643.520	13.567.830.776	12.641.741.454	61.857.990.185	14.656.173.216	59.150.183.237	20.435.316.424	12.471.419.482	42.548.483.255	16.490.395.569	354.152.776.451
G. safi kat değer (t. f.)	46.204.642.467	4.337.928.671	49.671.081.478	13.549.554.234	12.662.003.020	61.823.090.257	14.667.428.225	59.194.615.505	20.534.957.697	12.747.639.172	42.548.483.255	16.596.512.026	354.791.200.352
Toplam üretim (t. f.)	73.102.321.332	7.795.943.806	189.874.475.530	36.939.761.606	30.071.448.990	96.277.899.334	31.033.940.797	106.746.553.315	30.407.776.110	21.877.373.377	42.548.483.255	20.415.780.021	687.345.021.819
Mal ve hizmet ithalatı	4.366.083.697	19.262.781.999	113.736.239.090	338.887.323	0	0	0	5.435.160.655	2.685.983.139	1.791.313.063	1.682.660.439	0	149.299.109.405
Toplam arz (t. f.)	77.468.405.028	27.058.725.805	303.610.714.620	37.278.648.928	30.071.448.990	96.277.899.334	31.033.940.797	112.181.713.970	33.093.759.250	23.668.686.440	44.231.143.694	20.415.780.021	836.644.131.224
Haftalık çalışma süresi*	295.926.762	5.125.065	181.721.395	3.398.687	49.931.328	171.577.332	45.279.761	57.042.968	34.127.557	1.311.117.797	2.549.943.848		4.705.192.499
Çal. Yap. Öde. (izafi)	25.847.870.036	1.311.326.201	19.172.966.971	1.554.434.298	6.591.243.223	12.695.309.388	3.978.072.379	11.455.440.001	5.411.856.095	3.861.061.645	40.580.477.987	140.892.960	132.600.951.185
Diğer Fak. Gel. (izafi)	17.729.094.475	2.569.830.262	21.439.836.720	10.410.298.117	5.345.908.133	46.271.848.603	9.925.680.526	40.951.852.838	14.089.066.704	7.011.915.974	258.844.026	15.423.148.786	191.427.325.163

2005	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	24.711.448.997	4.267.014.959	155.149.640.124	25.274.394.734	23.347.006.752	37.070.053.797	17.330.389.772	49.412.363.020	9.776.020.739	9.950.637.382	0	4.337.280.822	360.626.253.097
Ürün üze. net ver.	3.082.965.540	405.429.551	2.671.658.305	217.024.589	1.049.856.503	1.229.165.147	599.050.634	5.451.234.507	383.972.243	198.742.326		152.546.546	15.441.645.893
Top. kullanım (alıcı f.)	27.794.414.537	4.672.444.511	157.821.298.429	25.491.419.323	24.396.863.255	38.299.218.944	17.929.440.406	54.863.599.527	10.159.992.982	10.149.379.708		4.489.827.369	376.067.898.990
Üretim üze. net ver.	-20.095.973	4.455.423	25.867.826	-43.270.628	24.068.912	-197.794.654	13.437.284	16.530.866	117.256.087	328.724.694		126.691.770	395.871.607
Üretim üzerindeki ver.	278.121.446	4.455.461	145.276.786	16.704.741	24.407.909	238.739.596	13.437.284	118.631.294	122.023.279	331.666.804	0	126.691.770	1.420.156.370
Üretim üzerindeki süb.	298.217.419	38	119.408.960	59.975.370	338.997	436.534.249	0	102.100.428	4.767.192	2.942.111	0	0	1.024.284.763
Sabit sermaye tüketimi	2.682.103.442	475.545.406	9.447.961.943	1.682.733.234	739.591.033	3.034.436.016	789.797.242	7.077.847.522	980.810.188	1.677.845.421	1.916.883.641	972.371.005	31.477.926.092
Çalışanlara yap. öde.	5.629.351.099	1.894.236.645	23.131.030.575	2.454.503.821	8.630.782.458	14.551.012.432	4.004.502.868	11.338.740.478	6.469.751.920	4.962.366.421	45.512.414.214	163.862.136	128.742.555.121
Diğer faktör gelirleri	39.138.201.466	3.615.560.104	23.501.769.058	10.622.013.650	8.654.091.655	51.000.852.228	11.287.065.666	49.854.546.982	12.573.617.843	7.565.045.485	290.302.557	18.996.215.238	237.099.281.876
G. safi kat. değer (f.f.)	47.449.656.006	5.985.342.154	56.080.761.576	14.759.250.705	18.024.465.146	68.586.300.677	16.081.365.776	68.271.134.981	20.024.179.951	14.205.257.327	47.719.600.412	20.132.448.378	397.319.763.089
G. safi kat. değer (t. f.)	47.429.560.033	5.989.797.578	56.106.629.402	14.715.980.077	18.048.534.058	68.388.506.023	16.094.803.060	68.287.665.847	20.141.436.038	14.533.982.020	47.719.600.412	20.259.140.148	397.715.634.696
Toplam üretim (t. f.)	75.223.974.571	10.662.242.088	213.927.927.831	40.207.399.400	42.445.397.313	106.687.724.967	34.024.243.466	123.151.265.374	30.301.429.020	24.683.361.728	47.719.600.412	24.748.967.516	773.783.533.686
Mal ve hizmet ithalatı	4.841.845.493	21.361.801.716	126.129.807.599	375.815.071	0	0	0	6.027.417.235	2.978.668.358	1.986.508.203	1.866.015.961	0	165.567.879.636
Toplam arz (t. f.)	80.065.820.064	32.024.043.804	340.057.735.430	40.583.214.471	42.445.397.313	106.687.724.967	34.024.243.466	129.178.682.609	33.280.097.378	26.669.869.932	49.585.616.373	24.748.967.516	939.351.413.322
Haftalık çalışma süresi*	268.580.953	5.983.438	201.194.857	3.532.683	57.963.279	191.611.009	50.566.707	59.518.626	39.942.864	1.560.291.594	3.016.464.784		5.455.652.794
Çal. Yap. Öde. (izafi)	27.089.339.281	1.498.402.621	21.451.257.436	1.755.055.528	9.805.833.979	14.551.012.432	4.448.273.721	12.562.145.748	6.469.751.920	4.576.756.378	45.512.414.214	163.862.136	149.884.105.393
Diğer Fak. Gel. (izafi)	17.678.213.284	4.011.394.128	25.181.542.197	11.321.461.943	7.479.040.134	51.000.852.228	10.843.294.813	48.631.141.711	12.573.617.843	7.950.655.528	290.302.557	18.996.215.238	215.957.731.604

2006	Tar. Orm. Bal.	Mad. ve taş.	İmalat	El. gaz, su	İnş.	Top.per.tic.	Otel lok.	Ulaş.ve hab.	Mali kur.	Ser.mes. hiz.	Dev.hiz	Konut sah.	Ara tük.top.
Top. kullanım (t. f.)	26.258.066.253	5.056.661.153	195.749.955.761	28.339.621.907	34.044.597.809	44.769.467.725	19.724.473.545	55.805.504.590	12.187.754.703	11.825.301.074	0	5.291.773.563	439.053.178.082
Ürün üze. net ver.	3.275.426.271	480.457.622	3.370.790.900	243.344.890	1.530.900.419	1.484.461.546	681.805.692	6.156.533.738	478.697.789	236.184.653		186.117.020	18.124.720.540
Top. kullanım (alıcı f.)	29.533.492.524	5.537.118.776	199.120.746.661	28.582.966.797	35.575.498.228	46.253.929.271	20.406.279.237	61.962.038.328	12.666.452.492	12.061.485.727		5.477.890.583	457.177.898.622
Üretim üze. net ver.	-45.436.996	5.162.958	21.106.792	-54.596.760	27.865.968	-261.628.203	15.571.176	11.572.655	135.522.722	380.708.903		146.810.904	382.660.119
Üretim üzerindeki ver.	322.288.188	5.163.005	168.347.292	19.357.518	28.283.978	276652.351	15.571.176	137.470.394	141.401.039	384.336.753	0	146.810.904	1.645.682.598
Üretim üzerindeki süb.	367.725.185	47	147.240.500	73.954.278	418.009	538.280.554	0	125.897.739	5.878.317	3.627.851	0	0	1.263.022.479
Sabit sermaye tüketimi	3.030.966.292	537.399.890	10.676.864.184	1.901.607.384	835.790.095	3.429.126.982	892.526.657	7.998.467.517	1.108.384.775	1.896.083.811	2.207.140.819	1.098.847.901	35.613.206.306
Çalışanlara yap. öde.	6.286.435.752	2.121.284.992	26.384.449.826	2.802.573.602	12.464.484.806	16.197.741.882	4.457.690.083	12.727.709.951	7.726.432.197	5.976.759.174	52.403.967.077	191.635.879	149.741.165.284
Diğer faktör gelirleri	40.713.365.675	4.482.549.705	33.989.680.715	11.827.273.702	13.444.631.546	63.223.620.011	12.914.277.914	56.199.807.550	16.175.709.611	8.971.421.739	334.260.573	23.397.809.530	285.674.408.208
G. safi kat. değer (f.f)	50.030.767.719	7.141.234.587	71.050.994.725	16.531.454.688	26.744.906.448	82.850.488.874	18.264.494.654	76.925.985.018	25.010.526.583	16.844.264.724	54.945.368.469	24.688.293.310	471.028.779.798
G. safi kat. değer (t. f.)	49.985.330.723	7.146.397.545	71.072.101.517	16.476.857.928	26.772.772.416	82.588.860.671	18.280.065.829	76.937.557.674	25.146.049.305	17.224.973.627	54.945.368.469	24.835.104.214	471.411.439.917
Toplam üretim (t. f.)	79.518.823.247	12.683.516.321	270.192.848.178	45.059.824.724	62.348.270.644	128.842.789.942	38.686.345.066	138.899.596.002	37.812.501.797	29.286.459.354	54.945.368.469	30.312.994.796	928.589.338.539
Mal ve hizmet ithalatı	6.046.110.767	26.674.915.494	157.500.851.463	469.287.909	0	0	0	7.526.558.271	3.719.523.652	2.480.593.124	2.330.132.015	0	206.747.972.696
Toplam arz (t. f.)	85.564.934.014	39.358.431.815	427.693.699.641	45.529.112.634	62.348.270.644	128.842.789.942	38.686.345.066	146.426.154.273	41.532.025.449	31.767.052.478	57.275.500.484	30.312.994.796	1.135.337.311.235
Haftalık çalışma süresi*	239.940.480	6.322.904	207.387.581	4.151.340	62.759.149	198.611.882	52.414.258	60.855.159	45.581.557	1.913.682.450	3.590.327.737		6.382.034.497
Çal. Yap. Öde. (izafi)	28.039.183.240	1.678.721.399	24.295.081.471	2.003.937.517	13.664.031.417	16.197.741.882	4.801.315.359	14.759.161.397	7.726.432.197	5.504.010.186	52.403.967.077	191.635.879	171.265.219.021
Diğer Fak. Gel. (izafi)	18.960.618.187	4.925.113.297	36.079.049.070	12.625.909.787	12.245.084.935	63.223.620.011	12.570.652.638	54.168.356.104	16.175.709.611	9.444.170.727	334.260.573	23.397.809.530	264.150.354.470

Ek 12: Yıllık Girdi-Çıktı Tablolarında Bazı Makro Kategoriler

TABLO E23: İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve Yapılmamış Yıllık Girdi-Çıktı Tablo Tahminlerinde Bazı Makro Kategoriler (Milyar TL)

	Ücret(W)	Kâr (P)	Düzenlenmiş Ücret (Wi)	Düzenlenmiş Kâr(Pi)	Net Ürün Vergileri	Net Üretim Vergileri	Sabit Sermaye Tüketimi	Ara girdi	Toplam Arz	(P/W)	(P/(X-P))	Pi/Wi	Pi/(X-Pi)
1988	27.685.474	81.286.920	38.725.956	70.246.438	4.111.968	103.597	9.573.533	97.563.096	220.117.395	2,94	0,59	1,81	0,47
1989	54.388.870	139.872.486	79.267.595	114.993.760	7.149.769	401.576	14.814.066	169.970.549	385.794.163	2,57	0,57	1,45	0,42
1990	106.482.821	228.222.900	148.150.158	186.555.563	11.906.666	479.361	22.922.522	275.232.175	644.287.724	2,14	0,55	1,26	0,41
1991	199.937.366	333.143.842	264.434.572	268.646.635	19.168.274	3.881.413	38.906.642	434924.152	1.022.198.864	1,67	0,48	1,02	0,36
1992	345.032.246	584.184.497	459.009.161	470.207.582	33.685.786	12.523.379	66.537.787	735.400.408	1.752.317.346	1,69	0,50	1,02	0,37
1993	609.856.053	1.069.291.265	832.331.914	846.815.404	61.669.901	15.236.509	112.351.168	1.318.269.052	3.156.200.930	1,75	0,51	1,02	0,37
1994	985.324.490	2.280.625.450	1.310.756.485	2.026.346.099	130.390.381	50.754.026	268.565.353	2.670.778.514	6.356.082.805	2,31	0,57	1,55	0,47
1995	1.718.394.914	4.773.435.290	2.251.092.739	4.240.737.463	253.457.427	10.712.905	500.406.009	5.086.430.326	12.321.411.059	2,78	0,63	1,88	0,52
1996	3.527.605.493	8.808.807.654	4.574.952.484	7.761.460.663	484.991.228	75.205.237	928.557.242	9.036.393.116	22,711.149.496	2,50	0,63	1,70	0,52
1997	7.424.802.294	16.425.067.941	9.796.475.135	14.053.395.101	956.513.279	29.881.451	1.744.098.393	17.293.429.159	43.814.029.615	2,21	0,60	1,43	0,47
1998	13.268.927.266	30.088.725.968	16.848.675.525	26.508.977.716	1.719.619.008	249.993.778	3.263.139.820	29.779.834.931	77.870.253.221	2,27	0,63	1,57	0,52
1999	23.655.625.081	39.654.678.264	29.176.606.360	34.133.696.984	2.623.834.277	815.362.827	5.317850.354	47.309.307.213	117.745.932.362	1,68	0,51	1,17	0,41
2000	36.207.208.169	63.014.563.574	43.933.987.880	55.287.783.862	4.196.193.729	623.214.743	8.126.029.364	81.209.964.940	192.130.745.032	1,74	0,49	1,26	0,40
2001	50.271.798.496	93.918.635.518	62.525.849.606	81.652.434.764	6.422.387.570	1.337.237.227	14.673.519.944	137.183.946.306	301.120.900.964	1,87	0,45	1,31	0,37
2002	72.408.576.082	137.743.614.048	89.264.292.796	120.887.897.334	9.175.761.629	542.829.327	23.812.793.027	214.912.472.032	457.510.387.491	1,90	0,43	1,35	0,36
2003	92.851.641.458	177.803.351.800	113.644.658.030	157.010.335.229	11.622.562.749	10.396.944	26.967.050.571	265.597.509.729	574.852.513.252	1,91	0,45	1,38	0,38
2004	112.143.935.293	212.137.605.402	132.600.951.185	191.427.325.163	13.664.674.731	638.423.901	29.871.235.756	318.889.146.735	687.091.757.472	1,89	0,45	1,44	0,39
2005	128.742.555.121	237.099.281.876	149.884.105.393	215.957.731.604	15.441.645.893	395.871.607	31.477.926.092	360.626.253.097	773.783.533.686	1,84	0,44	1,44	0,39
2006	149.741.165.284	285.674.408.208	171.265.219.021	264.150.354.470	18.124.720.540	382.660.119	35.613.206.306	439.053.178.082	928.589.338.539	1,91	0,44	1,54	0,40

Ek 13: Girdi-Çıktı Tablolarının Shaikh-Tonak Yöntemiyle Yeniden Düzenlenmesi

Yıllık Girdi-Çıktı tablolarına uygulanması gereken düzenlemeleri adım adım ele alalım:

i) Üretim ve Ticaret Sektörleri

"Tarım, ormancılık ve balıkçılık", "madencilik ve taş ocakçılığı", "imalat sanayi", "elektrik, gaz ve su", "inşaat", "otelcilik ve lokantacılık" "ulaşım ve haberleşme" ve "serbest meslek ve hizmetler" sektörleri, üretim faaliyetlerinin kapsamına girmektedir.

TÜİK'in sunumuna göre "oteller, yeme içme yerleri", ticaret sektörleri içinde yer almaktadır. Oysa bunlar üretim sektörleri olarak değerlendirilmelidir. Bu faaliyetlerin ticaret olarak değerlendirilmesi, bu dallarda faaliyet gösteren işletmelerin satın aldıkları malları herhangi bir işleme tabi tutmadan sattıkları, yani sadece ticaret yaptıkları gibi bir varsayımı benimsemek anlamına gelecektir. Bu tür bir yanlışa izin vermemek için bu faaliyet dalları üretim blokuna alınmıştır.

Kuramsal pozisyonumuz gereği, tüm kiralama faaliyetleri peyderpey ticaret olarak değerlendirilmelidir. Standart Girdi-Çıktı tablolarında kiralama faaliyetleri üretim olarak değerlendirilir. Oysa bunlar öz olarak ticaret faaliyetidir. Kiralama faaliyetinde daha önce üretilmiş ve katma değer olarak tabloya girmiş bir mal sadece el değiştirmektedir. Yani Girdi-Çıktı tabloları bu malın değerini zaten yakalamıştır. Kiralama faaliyetinde sadece aracılık faaliyetinin yarattığı katma değer (yani komisyon) ele alınıyorsa, bir çifte sayım oluşmaz. Böyle bir durumda yapılması gereken revizyon bu komisyonun "komisyoncu sektörlere" dâhil edilmesi olacaktır. Oysa konut kirasında Girdi-Çıktı tabloları yukarıdaki hataya düşmekte ve çifte sayıma neden olmaktadır. Kira faaliyetlerinin ticaret faaliyetlerine dönüştürülmesi ile yapılacak düzeltme ve inşaat faaliyetinde yapılması gereken diğer düzeltmeler aşağıda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

İki tür rant ayrımı yapılabilir. Kent rantı ve toprak rantı. Toprak rantı, mülkiyet ilişkisinden kaynaklanan ve kendisi emeğin ürünü olmamakla ve değer üretmemekle birlikte mülkiyet sahibinin kira sözleşmesi ile değer talebinde bulunduğu bir ikinci bölüşüm mekanizmasıdır. Bu nedenle üretken olmayan komisyoncu faaliyetlere dâhil edilmelidir. Kent rantı ise emeğin ürünü olan bina, konut gibi metaların mülkiyetinin kullanım hakkının devrinden başka bir şey değildir. Bu nedenle yukarıda da açıklandığı gibi ticarete dâhil edilmelidir.

TÜİK'in istatistiklerinde kent rantı iki rant büyüklüğünden oluşur: İzafi rant ve gerçek rant. İzafi rant, kendi mülklerini kullanan ve kira ödemeyen bireylere izafe edilen bir kira değeridir. Kendi evinde oturan ev sahibinin, evini kiraya vermiş olsaydı elde edeceği kira kadar bir faydayı kendi evinde oturmaktan dolayı elde ettiği ve bunun da bir çıktı olarak düşünülmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Böyle bir değerin tamamen kurgusal olduğunu, dayanağının fayda değer kuramı olduğunu daha önce ele almıştık.

ST'nin çalışmasında başvurulan kalem, ABD için üretilmiş Girdi-Çıktı tablolarındaki "gayrimenkul sektörü"dür ve bu sektör yukarıdaki üç rantı birlikte barındırır. TÜİK'in yayımladığı tablolarda ise "gayri menkul faaliyetleri" diye bir kalem olmakla birlikte konut sahipliği bundan ayrı olarak tanımlanmaktadır. Konut sahipliğinin içinde yine, izafi ve gerçek kira bir arada bulunur. Türkiye için hazırlanan Girdi-Çıktı tablolarında yer alan "gayrimenkul hizmetleri" büyük oranda sadece komisyonları içermektedir.

Ranta dair yapılması gereken revizyonlara, ST çalışmasındaki sıra takip edilerek, ilk önce konuttan izafi kira değeri düşülerek başlanacak, daha sonra kalan kent rantı, ticaret ve üretim sektörleri arasında dağıtılacaktır.

ii) İzafi Kira Tahmini ve İzafi Kiranın Tablodan Düşülmesi:

Gerçek ve izafi kira oranlarının tahmini için Hanehalkı Bütçe Anketleri mikro veri setlerine başvurulmaktadır. 3 farklı yıl için Hanehalkı Bütçe Anketleri'nden yapılan hesaplamalara göre hanelerin elde ettikleri toplam aylık kira gelirinin bileşimi aşağıdaki tabloda verildiği gibi elde edilmiştir. Bu dört anket setinden elde edilen izafi kira oranlarının aritmetik ortalaması %78,5'tir.

TABLO E24: Hanehalkı Bütçe Anketleri'nden Hareketle İzafi Kira Tahmini

	İzafi	Gerçek	Toplam	İzafi / Toplam (%)
1987*	307.437.273.000	82.288.269.000	389.725.542.000	78,89
1994**	12.403.275.801.028	3.349.136.814.072	15.752.412.615.099	78,74
2002**	1.166.615.966.888.320	312.898.069.763.419	1.479.514.036.651.730	78,85
2003**	1.569.924.302.621.350	454.308.062.169.916	2.024.232.364.791.270	77,56

* DİE, *GSMH, Kavram, Yöntem ve Kaynaklar*, 1994.
** HHBA'lerinden yapılan hesaplar

Tamamen fayda kuramsal bir mantıkla Girdi-Çıktı tablolarına dâhil edilmiş izafi kira büyüklüğünün tablodan temizlenmesi gerekmektedir. Bunun

için konut sahipliği satır ve sütunundan bu oran düşülmelidir. Girdi-Çıktı tablosunda yapılacak düzenleme aşağıdaki tablo üzerinde gösterilmiştir.

Konut sahipliği sütununda, üretim sektörlerinden yapılan ara tüketimin yukarıda gösterilen hesaplamaya göre %78,5'i kendi evlerinde oturan ev sahiplerinin kendi nihai kullanımları için yaptıkları tüketim olduğundan dolayı bunlar tüketim sütunu altına taşınmalıdır.

Üretim üzerinden alınan vergiler hücresi içinde kendi evinde oturan yani bir kiralama faaliyeti gerçekleştirmeyen ev sahiplerinin ödedikleri "emlak vergisi..." gibi vergiler de yer almaktadır. Bunlar da hesaptan düşülmektedir. Sonuçta, GÇ tablosunun simetrik yapısını bozmamaktadır.

TABLO E25: Kiranın Ticaret ve Komisyoncu Sektörler Arasında Bölüştürülmesi

	Üretim	Ticaret- Mali	Konut Sahipliği	Tüketim	Yatırım	İhracat
Üretim	xx	xx	xx-M_i	xx+M_i	xx	xx
Ticaret ve mali sektör	xx	xx	xx-M_i	xx+M_i		
Konut Sahipliği	xx	xx	xx-M_i	xx-VA_i-M_i-Mt_i	0	xx
Ürün üzerindeki vergiler eksi sübvansiyonlar	xx	xx	xx-Mt_i	xx+Mt_i	xx	xx
Üretim üzerindeki net vergiler	xx	xx	xx-T_i			
Sabit sermaye tüketimi	xx	xx	xx-D_i			
Çalışanlara yapılan ödemeler	xx	xx	xx-W_i			
Diğer net faktör gelirleri	xx	xx	xx-P_i			
Gayri safi katma değer (temel fiyatlarla)	xx	xx	xx-VA_i			
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	xx	xx	xx-VA_i-M_i-Mt_i			
Mal ve hizmet ithalatı, c.i.f	xx	xx	xx			
Toplam arz (temel fiyatlarla)	xx	xx	xx-VA_i-M_i-Mt_i			

Kullanılan tanımlar şu şekildedir:

xx: İlgili hücre değeri;

M: Ara-mal kullanımı;

Mt: Ara-mal üzerindeki net ürün vergisi;

T: Üretim üzerindeki net vergiler;

D: Yıpranma;

W: Ücret ödemeleri;

W: Ücret ödemeleri;

P: Kâr,

VA: Katma değer;

M_i =M. (1-0,7851);

Mt_i = Mt . (1-0,7851);

T_i = T. (1-0,7851);

D_i=D. (1-0,7851);

W_i=W.(1-07851);

P_i=P.(1-0,7851);

VA_i=T+D+W+P

Bu düzenlemelerle sanal olan katma değer GÇ tablosundan düşülmüş olduktan sonra sırada konut sahipliğinin ticarete dönüştürülmesi işlemi kalmaktadır. Bu işlem, aşağıdaki kutucukta ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Konut sahipliğinin yeni bir değer üretmediği; ev sahiplerinin aracılığı ile inşaat sektörünün kiracılara yaptığı peyderpey bir satış olduğu düşünülmektedir.

iii) Kiranın Ticarete Dönüştürülmesi: Amortismanların Düşülmesi Yöntemi

Konut kiralama faaliyetleri, tamamlanmış ve satılmış bir konutun –yani sermayenin kendini gerçekleştirmesinin ardından– kullanım hakkının bir süreliğine el değiştirmesinden başka bir şey değildir. Girdi-Çıktı tablolarında inşaat sektörünün ürünü, yani binalar, konutlar, gayri safi sabit sermaye oluşumu kalemi altında toplulaştırılır. Çünkü bunların tamamının izafi kira varsayımı dolayısıyla (yani malikin kendisine ya da başkasına kiraya verdiği varsayımı nedeniyle) yatırım malı olduğu düşünülmektedir. Gerçekte kiralanan kısmın yıpranma oranı, kiralama faaliyetinin katma değeri içinde amortisman olarak yer alır.

Yapılması gereken işlem basittir: Bireylerin evlerini kiraya verirken bir tüccar gibi konutun değerinin üzerine bir miktar kira marjı koydukları varsayımıyla bu kira marjını ticaret sektörüne, malın değerini de inşaat sektörüne taşımak gerekmektedir. Ev sahiplerinin, kiraya verdikleri konutlarının yıpranma değerini biliyorsak, bunu toplam kira gelirinden çıkardığımızda işte bu kira marjını buluruz. Bu noktada amortisman değerinin, yukarıda açıklandığı gibi inşaatın sabit sermaye oluşumundan düşülmesi gerekmektedir. Ancak bu değerin ne olduğunu bilebilmemiz için sektörlerin kendilerine ait ve kiraya verdikleri sermayeler için ayrı ayrı hazırlanmış yıpranma istatistikleri bulmak gerekmektedir. Bu değer, yukarıda belirtildiği gibi kiralama faaliyetinin katma değerinden ve üretim faaliyetinin de yatırım değerinden çıkarılacaktır. Bu değeri Shaikh ve Tonak (ST), "aktarılan maliyet" (pass through cost) olarak adlandırır. ST, kiralama faaliyetlerinin üretim değil de ticaret faaliyeti gibi değerlendirilebilmesi için yapılması gereken düzenlemeleri "gayri menkul sektöründe kiraya verilen konutların amortismanın düzenlenmesi" (ABR adjustment: amortization of buildings and equipment rented out by the real estate sector to others) şeklinde tanımlar (ST: 257).

Shaikh ve Tonak, kiralanan ekipman stokunun sabit olduğunu varsaymaktadırlar (ST: 256, dipnot 4). Böylece bina ve ekipman kirası sütunundaki yıpranma, bu sektörün üretken sektörden yaptığı satın almalara eşit olmuş olur. Kiralama yapan sektörün üretken sektörden satın aldığı miktara ulaşıldığında, amortisman değeri de bulunmuş olmaktadır.

Bu çalışmada amortisman değerine dair oransal varsayımlar yapılmaktadır. Bölüm içerisinde bu varsayımlar ele alınacaktır.

Bütün bunlara göre girdi değeri, inşaat sektöründen satın alınan miktar olmaktadır. Nihai satış kiracılara gerçekleştirilmiş olacağından, bunun üretim ve ticaret (kira marjı) şeklinde dağıtılması gerekmektedir. Kira marjı, konut sahipliği sektörünün "toplam üretimi"nden "sabit sermaye tüketiminin (yıpranma)" çıkarılmasıyla bulunur. Kira marjı değerinin yıpranma değerine oranına göre konut sahipliği satırı, üretim ile ticaret arasında dağıtılmaktadır.

Burada kullanacağımız formülleri şu şekilde açıklayabiliriz:

Reel olarak sabit olan x TL kadar bir konut büyüklüğünün kiraya çıktığını varsayalım. Problemimizi basitleştirmek adına enflasyonun da Π büyüklüğünde sabit olduğunu düşünelim. Kiralanan konutların amortismanına dair hesaplama şu şekildedir:

TABLO E26: Kiraya Verilen Konutun Yıpranma Miktarının Tahmini

	Yıl İçinde Kiraya Yeni Verilen Miktar	Yıllık Yıpranma	Kümülatif Yıpranma
T1	x	$x.\alpha$	$x.\alpha$
T2	$x.\Pi$	$x.\Pi.\alpha$	$x.\alpha + x.\Pi.\alpha$
T3	$x.\Pi^2$	$x.\Pi^2.\alpha$	$x.\alpha + x.\Pi.\alpha + x.\Pi^2.\alpha$
T4	$x.\Pi^3$	$x.\Pi^3.\alpha$	$x.\alpha + x.\Pi.\alpha + x.\Pi^2.\alpha + x.\Pi^3.\alpha$
Tn	$x.\Pi^{n-1}$	$x.\Pi^{n-1}.\alpha$	$x.\alpha*(1+\Pi+\Pi^2+....+\Pi^{n-1})$

α: yıpranma oranı;

p: enflasyon;

Π: 1 + p;

$1<\Pi$

T_n anında kiraların toplam amortisman maliyeti: $x.\alpha.(1-\Pi^n)/(1-\Pi)$ olarak hesaplanabilir. Yıl içinde yeni kiraya çıkan miktarın bu büyüklüğe oranı $\alpha.(1-\Pi^n)/(\Pi^{n-1}.(1-\Pi))$ şeklindedir. Gerekli sadeleştirmeler ile sonuç $\alpha.[(p/\Pi)-(1/p^{n-1}.\Pi)]$ şeklini alır. Burada ikinci terim n sonsuza giderken sıfıra yakınsayacaktır. Uzun vadede sonuç $\alpha.(p/\Pi)$ şeklinde yazılabilir. Bu çalışmada ortalama yıllık enflasyon oranı %10 (p=0,1 ve Π=1,1) amortisman oranı

α=0,02 (50 yıl)[97] olarak alınacaktır ve yukarıdaki hesaba göre yıl içerisinde kiraya verilen büyüklüğün %22,2'sinin konutun amortismanı olduğu görülecektir. 1998 yılı için inşaat faaliyetinin gayrı safi sabit sermaye oluşumu (özel) 3.290.881.670 milyon TL'dir. HHBA'lerinden yapılan hesaplara göre bunun (1-0,7851=0,2149) kadarı, yani 707.210.471 milyon TL kadarı kiraya verilmektedir. Yukarıda yaptığımız hesaplara konut sahipliği sektörünü ticaret olarak ele alabilmemiz için konut sahipliği sütununun kârından düşmemiz gereken amortisman katsayısı 0,222 ve amortisman miktarı ise 707.210.471*0,222= 157.157.882 milyon TL olacaktır. Kalan 280.713.224 milyon TL'lik net faktör geliri böylece ticaret marjı haline gelecektir. Tabloda yapılması gereken düzenlemeler henüz bitmemektedir. Konut sahipliği satırının üretim ve ticaret arasında dağıtılması gerekmektedir. Bunun için amortisman ile konut sahipliği değerleri arasındaki oran kullanılmalıdır. Bu prosedür tamamlandıktan sonra GÇ tablosunun simetrik yapısı bozulmamış olacaktır.

iv) Komisyoncu Sektörler ve Kamu Kesimi

"Mali kuruluşların faaliyetleri", hizmet sektörünün içinde yer alır. İzafi banka hizmetleri, yani bankaların net faiz gelirleri banka hizmetlerinin yarattığı bir artı-değer değil; ikincil bölüşümün bir unsurudur. Paranın mülkiyeti tıpkı toprağın mülkiyetinden gelen rant gibi emek tarafından üretilmiş bir değer değildir. Öz olarak kendisi bir değere sahip değilken bir fiyatının olması onun ikincil bölüşüm olarak değerlendirilmesini gerektirir. Faiz, rant gibi, bir başka yerde üretilmiş artı-değer üzerinde iddia edilen bir haktır ve mülkiyet ilişkisine dayanır. Bankacılık kesiminin, kasa kiralama, fatura toplama gibi hizmetler üzerinden bir artı-değer ürettiği söylenebilir. Ancak izafi banka hizmetleri, yani net faiz gelirleri, bu sektörün diğer sektörler üzerindeki komisyonudur ve üretken olmayan alana dâhildir.

Girdi-Çıktı tablolarında mali kuruluşlar sektörünün katma değeri gelir yöntemi kullanılarak hesaplanır. Faaliyete göre hesaplanan milli gelir serisinde mali kuruluşlardan ayrı olarak yayımlanan "izafi banka hizmetleri" kaleminde verilir. Bu kalem, net faiz gelirleri olarak tanımlanmış ve bunun "izafi bir üretim değeri olarak kabul edilmesi ve banka hizmetlerinden yararlanan faaliyet kollarına girdi izafe edilmesi gerektiği" belirtilmiştir. TÜİK

97 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi'nin açıklama kılavuzunda, konutun izafi kirası bulunamadığında, piyasa değerinin 1/20'sinin izafi kira için gösterge olarak alındığı not edilmektedir (TÜİK; HHBA-Hane Kılavuzu). Bu amortisman süresi iktisadi analiz için yaygın olarak kullanılan süredir. Bizim bu çalışmada ele aldığımız amortisman süresi ise binanın fiziki amortismanına dairdir ve bunun için genel olarak benimsenen süre ise 50 yıldır. Bir binanın bütün ömrü boyunca kiraya verildiği varsayımı nedeniyle bu oran tercih edilmiştir. İktisadi amortisman ise bir binanın/konutun bedelinin kaç yılda kendini çıkardığına dair incelemelerde kullanılabilir bir orandır.

bu seriyi iki farklı şekilde yayımlamaktadır. İzafi banka hizmetleri ya ayrı ayrı faaliyet kolları arasında dağıtılmakta veya toplam faaliyetlerden düşülmektedir. İki seri arasındaki fark hesaplanarak her bir faaliyetin bankacılık kesimine ödediği net faiz gideri elde edilebilmektedir.

Komisyoncu faaliyetler içine dâhil edilmesi gereken diğer bir büyüklük de bir kiralama faaliyeti olan "kendine ait veya kiralanmış gayrimenkul ile ilgili faaliyetler, bir ücret ya da sözleşme esasına dayanan gayrimenkul faaliyetleri" başlığı altında yer alan faaliyetlerdir (ISIC 7010-7020). TÜİK'in Girdi-Çıktı yapısında "konut sahipliği" bu kalemden ayrıştırılmaktadır. Geriye kalanlar içinde yer alan "kendine ait konut dışı gayri menkullerin" payı çok düşük olması nedeniyle bu kalemin esasında bir bütün olarak emlak komisyonculuğundan oluştuğu varsayılabilir.[98] Bu kalem, doğrudan doğruya komisyoncu sektörlere dâhil edilmelidir.

Girdi-Çıktı tablolarında devlet hizmetleri sadece çalışanlara yapılan ödemeler ve sabit sermaye tüketiminden oluşmaktadır.[99] Ücretsiz olarak sunulan kamu hizmetleri ve bürokrasi, piyasa dışı bir alandır ve üretken değildir. Bu harcamalar vergilerle finanse edildiği için, yani zaten üretim alanında sayıldığı için, ST'nin yaptığı gibi, devlet hizmetleri bir kukla satır ve sütuna dönüştürülmeli ve analizin dışında bırakılmalıdır.

Kamunun genellikle katkı payı ile sağladığı eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler, özel hizmetlerle birlikte ilgili üretim hücresinde yer almaktadır; buradaki kamu hizmetleri bunların sadece bürokratik olan kısımlarını içerir. Kamu hizmetlerinin metalaşan kısmı üretimin bir parçası olarak değerlendirilir.

98 Bu konuda TÜİK'in olumlu görüşü alınmıştır.

99 "Devlet Hizmetleri büyüklüğü olarak brüt maaş ve ücret ödemeleri ile ayni ve sosyal yardımlar ve devlete ait binaların amortisman değerlerinin toplamı alınmaktadır. Amortismanların hesaplanmasında ise; yıllık hesaplarımızda kullanılan devlet binaları değeri dönemlere ait 1987=100 bazlı tüketici fiyat indeksi ile genişletilmiştir. Bu değere o dönemde biten devlet binaları değeri ilave edilmekte elde edilen devlet binaları değerinden de %2 amortisman payı ayrılmaktadır." http://www.die.gov.tr/sozluk/milhest.htm

Ek 14: Shaikh-Tonak'ın Yöntemiyle Yeniden Düzenlenen Yıllık Girdi-Çıktı Tabloları

TABLO E27: Shaikh ve Tonak'ın Yöntemiyle Yeniden Düzenlenen Yıllık Girdi-Çıktı Tabloları

1988	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	80.843.978	3.357.378	752.203	-	63.707.850	30.755.837	902.295	1.309.723	177.205.228
Ticaret	8.289.039	418.208	23.507	-	12.865.713	1.938.442	344.984	2.485.609	25.675.534
Komisyoncu Sektörler	1.730.997	1.194.389	272.826	-	1.823.707	-	-	44.217	5.066.135
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	6.363.074	-	-	-	6.363.074
Ürün üzerindeki net vergiler	3.857.106	204.974	37.329	-	5.619.164	326.073	-	202.784	10.247.430
Üretim üzerindeki net vergiler	126.052	501.882	3.735	-	-	-	-	-	372.095
Sabit sermaye tüketimi	5.846.435	2.562.939	265.141	202.540	-	-	-	-	8.877.056
Çalışanlara yapılan ödemeler	28.938.416	2.042.510	1.554.842	6.160.534	-	-	-	-	38.696.301
Diğer faktör gelirleri	47.573.205	16.397.018	2.156.553	-	-	-	-	-	66.126.775
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	177.205.228	25.675.534	5.066.135	6.363.074	90.379.508	33.020.352	1.247.279	1.422.887	337.885.440
1989	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	141.397.225	5.731.137	1.169.635	-	120.728.644	47.437.532	1.101.058	7.764.122	309.801.108
Ticaret	14.458.099	715.244	36.553	-	21.630.745	2.751.576	420.979	3.797.745	43.810.941
Komisyoncu Sektörler	2.732.230	2.168.118	539.185	-	2.488.295	-	-	69.458	7.997.286
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	15.535.058	-	-	-	15.535.058
Ürün üzerindeki net vergiler	6.712.453	356.298	62.137	-	9.815.084	503.780	-	309.853	17.759.604
Üretim üzerindeki net vergiler	114.885	988.261	6.472	-	-	-	-	-	866.904
Sabit sermaye tüketimi	8.933.789	3.916.363	405.156	494.490	-	-	-	-	13.749.797
Çalışanlara yapılan ödemeler	58.006.513	3.395.852	2.770.454	15.040.568	-	-	-	-	79.213.386
Diğer faktör gelirleri	77.445.915	28.516.191	3.007.694	-	-	-	-	-	108.969.800
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	309.801.108	43.810.941	7.997.286	15.535.058	170.197.826	50.692.887	1.522.037	3.587.066	595.970.077

1990	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	227.831.814	9.847.470	2.165.635	-	205.676.224	81.415.814	4.189.668	- 22.777.313	508.349.312
Ticaret	23.280.639	1.230.699	67.679	-	37.986.380	5.887.350	1.601.880	5.380.356	75.434.984
Komisyoncu Sektörler	4.426.775	3.804.267	1.053.219	-	5.450.930	-	-	129.554	14.864.745
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	32.525.313	-	-	-	32.525.313
Ürün üzerindeki net vergiler	11.144.419	617.120	117.004	-	21.186.667	886.057	-	439.247	34.390.514
Üretim üzerindeki net vergiler	361.605	1.754.580	12.533	-	-	-	-	-	1.380.442
Sabit sermaye tüketimi	13.655.140	5.986.092	619.273	1.035.300	-	-	-	-	21.295.805
Çalışanlara yapılan ödemeler	103.482.558	7.246.284	5.827.987	31.490.013	-	-	-	-	148.046.841
Diğer faktör gelirleri	124.166.362	48.457.632	5.001.416	-	-	-	-	-	177.625.410
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	508.349.312	75.434.984	14.864.745	32.525.313	302.825.515	88.189.221	5.791.548	- 16.828.156	1.011.152.482
1991	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	356.980.414	14.536.382	4.976.143	-	314.077.391	136.821.847	5.044.452	- 27.396.091	794.951.635
Ticaret	36.554.606	1.805.542	190.337	-	58.035.977	8.914.866	1.928.698	8.851.293	112.423.923
Komisyoncu Sektörler	7.551.195	7.503.024	1.967.653	-	13.346.082	-	-	255.671	30.623.624
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	61.110.230	-	-	59.657	61.050.573
Ürün üzerindeki net vergiler	17.858.520	995.131	258.104	-	38.323.539	1.499.042	-	744.435	59.678.772
Üretim üzerindeki net vergiler	1.148.150	4.300.346	23.628	-	-	-	-	-	5.424.868
Sabit sermaye tüketimi	23.465.853	9.122.155	1.728.511	2.053.340	-	-	-	-	36.369.859
Çalışanlara yapılan ödemeler	182.380.925	12.851.591	10.007.692	58.997.233	-	-	-	-	264.237.441
Diğer faktör gelirleri	171.308.272	69.910.443	11.471.556	-	-	-	-	-	252.690.271
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	794.951.635	112.423.923	30.623.624	61.050.573	484.893.219	147.235.755	6.973.150	- 17.604.348	1.606.601.230
1992	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	598.293.353	24.762.572	9.229.652	-	534.176.327	234.789.376	1.774.906	- 49.544.101	1.353.482.085
Ticaret	60.938.468	3.059.960	404.013	-	96.224.834	16.150.950	678.619	15.742.791	193.199.635
Komisyoncu Sektörler	14.624.319	14.740.158	3.782.241	-	18.946.140	-	-	368.242	52.461.099
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	112.057.553	-	-	216.544	111.841.009
Ürün üzerindeki net vergiler	31.285.580	1.789.726	493.122	-	69.026.114	2.626.401	-	1.362.556	106.583.499
Üretim üzerindeki net vergiler	5.694.007	9.592.721	42.913	-	-	-	-	-	15.243.814

Sabit sermaye tüketimi	40.647.633	13.863.717	4.099.329	3.963.227	-	-	-	-	62.573.905
Çalışanlara yapılan ödemeler	312.682.282	19.757.727	18.354.684	107.877.782	-	-	-	-	458.672.476
Diğer faktör gelirleri	300.704.457	124.818.495	16.055.146	-	-	-	-	-	441.578.099
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	1.353.482.085	193.199.635	52.461.099	111.841.009	830.430.969	253.566.728	2.453.525	- 32.287.057	2.765.147.993
1993	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	1.067.353.736	40.824.328	19.598.130	-	971.151.210	475.892.029	15.639.735	-141.294.587	2.449.164.581
Ticaret	107.961.690	5.024.985	945.487	-	146.936.779	34.372.268	5.979.705	26.643.901	327.864.815
Komisyoncu Sektörler	27.242.095	29.379.733	8.710.191	-	38.458.217	-	-	620.153	104.410.388
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	204.634.468	-	-	712.891	203.921.577
Ürün üzerindeki net vergiler	57.141.938	3.184.245	1.092.169	-	130.211.481	5.580.350	-	2.379.918	199.590.101
Üretim üzerindeki net vergiler	7.498.691	12.854.533	89.990	-	-	-	-	-	20.263.234
Sabit sermaye tüketimi	69.395.183	20.488.875	8.812.160	7.593.853	-	-	-	-	106.290.071
Çalışanlara yapılan ödemeler	570.237.476	34.830.017	30.340.932	196.327.724	-	-	-	-	831.736.149
Diğer faktör gelirleri	557.331.155	206.987.165	34.821.330	-	-	-	-	-	799.139.649
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	2.449.164.581	327.864.815	104.410.388	203.921.577	1.491.392.156	515.844.647	21.619.440	-112.363.506	5.001.854.097
1994	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	2.140.682.264	81.345.068	46.624.914	-	1.982.765.010	858.989.282	- 87.833.766	- 50.549.078	4.972.023.695
Ticaret	215.896.793	10.135.596	2.463.704	-	332.552.193	65.204.206	- 33.582.410	80.497.923	673.168.005
Komisyoncu Sektörler	66.281.157	66.746.173	19.859.884	-	80.261.103	-	-	2.044.631	235.192.948
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	346.069.021	-	-	1.539.402	344.529.619
Ürün üzerindeki net vergiler	120.510.083	6.774.328	2.613.976	-	227.783.346	10.557.068	-	7.359.187	375.597.988
Üretim üzerindeki net vergiler	29.983.343	30.262.295	159.315	-	-	-	-	-	60.086.324
Sabit sermaye tüketimi	172.275.594	43.270.752	26.207.478	13.451.097	-	-	-	-	255.204.921
Çalışanlara yapılan ödemeler	873.801.718	55.917.537	49.002.404	331.078.522	-	-	-	-	1.309.800.181
Diğer faktör gelirleri	1.412.559.430	439.240.846	88.261.272	-	-	-	-	-	1.940.061.548
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	4.972.023.695	673.168.005	235.192.947	344.529.619	2.969.430.673	934.750.557	-121.416.176	37.813.261	10.045.492.582

1995	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	4.025.083.422	171.886.628	87.275.923	-	4.012.476.743	1.647.378.570	91.980.698	-500.684.555	9.535.397.428
Ticaret	400.140.424	21.350.795	4.880.285	-	719.900.475	151.921.749	35.167.950	148.082.665	1.481.444.343
Komisyoncu Sektörler	147.652.259	137.074.141	47.719.577	-	96.468.604	-	-	2.104.352	426.810.229
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	625.247.309	-	-	5.462.584	619.784.725
Ürün üzerindeki net vergiler	232.719.681	14.268.283	5.383.784	-	478.277.242	21.766.217	-	13.940.846	766.356.052
Üretim üzerindeki net vergiler	7.549.452	22.391.236	446.106	-	-	-	-	-	29.494.582
Sabit sermaye tüketimi	326.928.398	68.243.153	57.646.142	25.314.951	-	-	-	-	478.132.644
Çalışanlara yapılan ödemeler	1.452.964.805	104.527.971	97.463.758	594.469.774	-	-	-	-	2.249.426.308
Diğer faktör gelirleri	2.957.457.891	986.484.609	125.994.654	-	-	-	-	-	4.069.937.154
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	9.535.397.428	1.481.444.343	426.810.229	619.784.725	5.932.370.373	1.821.066.536	127.148.648	-346.227.980	19.597.794.302
1996	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	6.994.919.845	305.481.760	220.853.832	-	7.825.489.789	3.306.895.324	- 57.624.089	- 1.238.985.583	17.357.030.878
Ticaret	696.341.301	37.771.734	12.926.990	-	1.357.068.348	303.486.596	- 22.032.026	299.946.658	2.685.509.601
Komisyoncu Sektörler	347.538.448	285.518.662	68.094.909	-	275.052.107	-	-	3.809.525	972.394.601
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	1.253.222.085	-	-	- 14.694.774	1.238.527.311
Ürün üzerindeki net vergiler	443.955.446	27.478.173	11.793.528	-	999.482.766	43.588.809	-	29.123.958	1.555.422.680
Üretim üzerindeki net vergiler	58.196.823	55.498.888	897.414	-	-	-	-	-	112.798.297
Sabit sermaye tüketimi	613.881.863	103.049.110	122.555.617	52.820.192	-	-	-	-	892.306.781
Çalışanlara yapılan ödemeler	2.934.319.520	251.776.652	199.627.702	1.185.707.119	-	-	-	-	4.571.430.994
Diğer faktör gelirleri	5.384.271.278	1.729.932.398	335.644.609	-	-	-	-	-	7.449.848.285
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	17.357.030.878	2.685.509.601	972.394.601	1.238.527.311	11.710.315.095	3.653.970.730	- 79.656.115	-928.419.267	36.609.672.834
1997	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	13.199.409.305	591.265.175	480.692.787	-	14.576.430.231	6.811.257.635	-273.055.201	- 2.348.452.333	33.037.547.598
Ticaret	1.315.278.350	72.780.278	29.216.553	-	2.709.265.420	622.543.623	-104.400.075	659.115.480	5.303.799.630
Komisyoncu Sektörler	782.658.403	556.735.055	140.734.452	-	545.521.224	-	-	- 15.431.507	2.010.217.626
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	2.615.670.061	-	-	- 35.760.264	2.579.909.797
Ürün üzerindeki net vergiler	873.434.970	53.834.430	25.794.926	-	2.110.950.084	89.015.504	-	65.745.153	3.218.775.066
Üretim üzerindeki net vergiler	47.027.333	61.737.407	2.178.933	-	-	-	-	-	106.585.806

Sabit sermaye tüketimi	1.163.144.117	149.418.373	258.351.636	114.678.049	-	-	-	-	1.685.592.175
Çalışanlara yapılan ödemeler	6.333.767.300	566.513.592	423.400.683	2.465.231.748	-	-	-	-	9.788.913.322
Diğer faktör gelirleri	9.416.882.488	3.374.990.134	649.847.656	-	-	-	-	-	13.441.720.278
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	33.037.547.598	5.303.799.630	2.010.217.626	2.579.909.797	22.557.837.020	7.522.816.762	-377.455.276	- 1.674.783.471	70.959.889.686
1998	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	22.135.910.106	997.837.113	1.140.549.616	-	25.298.327.793	11.524.163.446	-153.101.867	- 3.322.156.664	57.621.529.544
Ticaret	2.170.889.470	119.686.344	70.642.547	-	4.630.556.726	1.011.166.503	- 58.537.051	1.138.042.126	9.082.446.666
Komisyoncu Sektörler	1.428.490.120	1.128.236.439	309.296.962	-	1.790.413.327	-	-	-155.611.105	4.500.825.742
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	4.981.874.609	-	-	- 66.138.525	4.915.736.084
Ürün üzerindeki net vergiler	1.550.729.906	99.664.547	61.158.602	-	3.776.254.228	148.112.175	-	119.483.946	5.755.403.405
Üretim üzerindeki net vergiler	- 255.118.707	- 133.860.220	3.781.766	-	-	-	-	-	385.197.160
Sabit sermaye tüketimi	2.206.063.294	199.539.278	537.826.200	227.368.728	-	-	-	-	3.170.797.500
Çalışanlara yapılan ödemeler	10.263.931.817	996.748.839	886.364.609	4.688.367.356	-	-	-	-	16.835.412.622
Diğer faktör gelirleri	18.120.634.079	5.674.593.789	1.491.205.439	-	-	-	-	-	25.286.433.308
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	57.621.530.085	9.082.446.129	4.500.825.742	4.915.736.084	40.477.426.683	12.683.442.125	-211.638.918	- 2.286.380.221	126.783.387.710
1999	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	34.933.753.153	2.082.364.003	1.395.993.736	-	36.118.365.406	15.229.444.558	830.861.402	- 4.829.587.214	85.761.195.044
Ticaret	3.786.259.503	327.709.584	108.212.351	-	6.519.747.620	1.268.806.844	317.672.003	1.735.287.165	14.063.695.070
Komisyoncu Sektörler	1.972.894.272	1.722.566.025	408.963.587	-	1.842.254.423	473.453	-	-196.553.303	5.750.598.456
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	8.895.279.505	-	-	-113.801.440	8.781.478.065
Ürün üzerindeki net vergiler	2.358.216.596	171.696.490	76.500.904	-	6.384.720.321	215.261.581	-	123.599.076	9.329.994.967
Üretim üzerindeki net vergiler	- 624.516.150	- 360.307.935	5.845.783	-	-	-	-	-	978.978.302
Sabit sermaye tüketimi	3.707.745.627	377.881.546	695.252.328	392.816.277	-	-	-	-	5.173.695.779
Çalışanlara yapılan ödemeler	17.068.699.491	2.177.901.956	1.531.080.007	8.375.306.240	-	-	-	-	29.152.987.694
Diğer faktör gelirleri	22.558.142.554	7.563.883.401	1.528.749.760	13.355.547	-	-	-	-	31.664.131.262
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	85.761.195.044	14.063.695.070	5.750.598.456	8.781.478.065	59.760.367.275	16.713.986.436	1.148.533.405	- 3.281.055.717	188.698.798.035

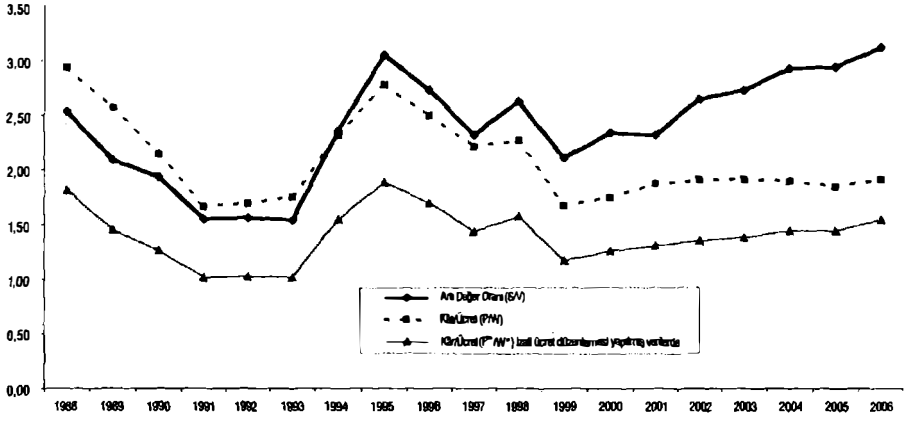
2000	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	62.175.681.406	4.562.638.898	1.470.881.345	-	60.696.277.471	25.025.600.627	1.942.518.824	-12.332.010.350	143.541.588.220
Ticaret	7.212.505.843	815.121.412	139.463.121	-	9.899.480.487	2.205.838.998	742.703.709	3.113.023.076	24.128.136.646
Komisyoncu Sektörler	1.922.364.494	1.648.468.932	412.379.793	-	2.786.212.913	1.557.496	-	-477.681.884	6.293.301.744
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	12.896.907.060	-	-	-263.256.601	12.633.650.459
Ürün üzerindeki net vergiler	3.815.835.752	272.674.420	80.403.214	-	12.752.245.457	330.063.518	-	130.508.928	17.381.731.290
Üretim üzerindeki net vergiler	- 425.358.854	- 418.797.976	15.167.847	-	-	-	-	-	828.988.984
Sabit sermaye tüketimi	5.904.780.889	664.957.750	797.208.221	545.918.830	-	-	-	-	7.912.865.690
Çalışanlara yapılan ödemeler	25.950.154.517	3.579.171.199	2.318.018.309	12.049.303.174	-	-	-	-	43.896.647.200
Diğer faktör gelirleri	36.985.624.174	13.003.902.010	1.059.779.893	38.428.455	-	-	-	-	51.087.734.533
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	143.541.588.220	24.128.136.646	6.293.301.744	12.633.650.459	99.031.123.389	27.563.060.638	2.685.222.533	- 9.829.416.831	306.046.666.798
2001	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	99.660.458.380	7.605.263.278	3.839.253.209	-	84.741.577.835	29.423.089.727	- 1.790.627.930	- 2.432.990.796	221.046.023.703
Ticaret	12.059.677.993	1.459.711.457	438.204.617	-	14.169.467.797	2.260.292.382	-684.629.662	6.653.653.196	36.356.377.780
Komisyoncu Sektörler	5.498.110.851	4.044.672.610	1.270.425.939	-	6.689.560.511	2.718.888	-	-178.886.867	17.326.601.931
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	18.892.268.565	-	-	-366.544.468	18.525.724.097
Ürün üzerindeki net vergiler	5.686.835.394	472.350.164	219.216.053	-	19.536.654.648	356.187.083	-	110.387.550	26.381.630.892
Üretim üzerindeki net vergiler	- 787.389.670	- 743.269.703	25.071.457	-	-	-	-	-	- 1.505.587.916
Sabit sermaye tüketimi	11.192.255.787	1.372.342.368	961.614.925	772.348.750	-	-	-	-	14.298.561.829
Çalışanlara yapılan ödemeler	37.173.110.773	4.780.391.242	2.853.122.945	17.668.849.308	-	-	-	-	62.475.474.268
Diğer faktör gelirleri	50.553.679.057	17.363.115.486	7.718.629.160	84.526.039	-	-	-	-	75.719.949.743
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	221.036.738.565	36.354.576.900	17.325.538.306	18.525.724.097	144.029.529.357	32.042.288.079	- 2.475.257.592	3.785.618.615	470.624.756.327
2002	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	155.092.767.798	15.758.302.293	3.726.648.852	-	123.694.893.462	41.735.354.977	9.501.103.774	-12.440.661.327	337.068.409.828
Ticaret	19.212.141.172	3.180.798.646	506.298.227	-	24.236.761.275	3.426.303.646	3.632.657.212	9.563.291.479	63.758.251.657
Komisyoncu Sektörler	10.435.527.096	3.436.704.551	1.825.888.101	-	3.032.917.901	5.150.251	-	-494.056.366	18.242.131.534
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	28.509.614.575	-	-	-671.231.895	27.838.382.680
Ürün üzerindeki net vergiler	8.133.791.045	742.892.092	237.972.545	-	32.962.554.581	466.341.921	-	- 55.648.010	42.487.904.173

Üretim üzerindeki net vergiler	- 247.844.506	- 398.017.399	54.170.272	-	-	-	-	-	591.691.634
Sabit sermaye tüketimi	18.865.451.087	2.490.014.152	752.985.245	1.118.260.419	-	-	-	-	23.226.710.903
Çalışanlara yapılan ödemeler	51.811.283.502	7.010.572.337	3.820.787.663	26.550.767.245	-	-	-	-	89.193.410.748
Diğer faktör gelirleri	73.765.292.635	31.536.984.986	7.317.380.630	169.355.016	-	-	-	-	112.789.013.266
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	337.068.409.828	63.758.251.657	18.242.131.535	27.838.382.680	212.436.741.794	45.633.150.795	13.133.760.987	- 4.098.306.119	714.012.523.157
2003	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	189.145.577.075	20.270.608.114	5.294.477.530	-	155.953.368.849	50.188.223.903	19.046.626.170	-21.924.770.286	417.974.111.354
Ticaret	23.642.817.090	4.093.180.340	719.301.628	-	29.848.038.283	4.419.879.274	7.282.297.464	11.588.021.914	81.593.535.993
Komisyoncu Sektörler	14.266.810.617	3.707.796.299	2.185.125.283	-	5.867.815.096	6.221.321	-	-540.847.887	25.492.920.728
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	37.454.352.988	-	-	-892.875.917	36.561.477.071
Ürün üzerindeki net vergiler	10.288.586.107	932.046.657	322.027.931	-	46.481.673.198	563.324.517	-	- 67.556.389	58.520.102.021
Üretim üzerindeki net vergiler	90.090.619	- 225.132.225	78.138.757	-	-	-	-	-	56.902.849
Sabit sermaye tüketimi	21.196.230.736	2.797.649.219	846.014.703	1.468.664.797	-	-	-	-	26.308.559.455
Çalışanlara yapılan ödemeler	64.640.596.900	9.304.642.647	4.739.407.081	34.870.390.246	-	-	-	-	113.555.036.874
Diğer faktör gelirleri	94.703.402.211	40.712.744.943	11.308.427.815	222.422.028	-	-	-	-	146.946.996.997
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	417.974.111.354	81.593.535.993	25.492.920.728	36.561.477.071	275.605.248.414	55.177.649.015	26.328.923.634	-11.838.028.565	906.895.837.644
2004	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	226.269.077.242	24.876.520.685	6.404.361.717	-	183.858.095.263	68.775.582.818	24.576.912.406	-37.318.731.380	497.441.818.752
Ticaret	28.501.011.652	5.022.256.018	870.089.217	-	35.065.912.076	6.579.287.229	9.396.750.128	14.639.481.358	100.074.787.678
Komisyoncu Sektörler	17.580.828.788	4.243.123.211	2.225.248.301	-	7.296.693.241	8.581.967	-	-946.699.398	30.407.776.110
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	43.788.174.709	-	-	- 1.239.691.454	42.548.483.255
Ürün üzerindeki net vergiler	12.056.008.299	1.133.669.856	373.119.178	-	58.188.854.669	777.074.927	-	- 85.287.578	72.443.439.351
Üretim üzerindeki net vergiler	467.566.100	12.095.502	99.641.273	-	-	-	-	-	555.111.871
Sabit sermaye tüketimi	23.410.494.873	3.089.905.631	934.393.625	1.709.161.241	-	-	-	-	29.143.955.370
Çalışanlara yapılan ödemeler	73.772.414.753	12.725.587.285	5.411.856.095	40.580.477.987	-	-	-	-	132.490.336.121
Diğer faktör gelirleri	115.384.417.045	48.995.820.494	14.089.066.704	258.844.026	-	-	-	-	178.728.148.269
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	497.441.818.752	100.074.787.678	30.407.776.110	42.548.483.255	328.197.729.959	76.140.526.942	33.973.662.533	-24.950.928.452	1.083.833.856.776

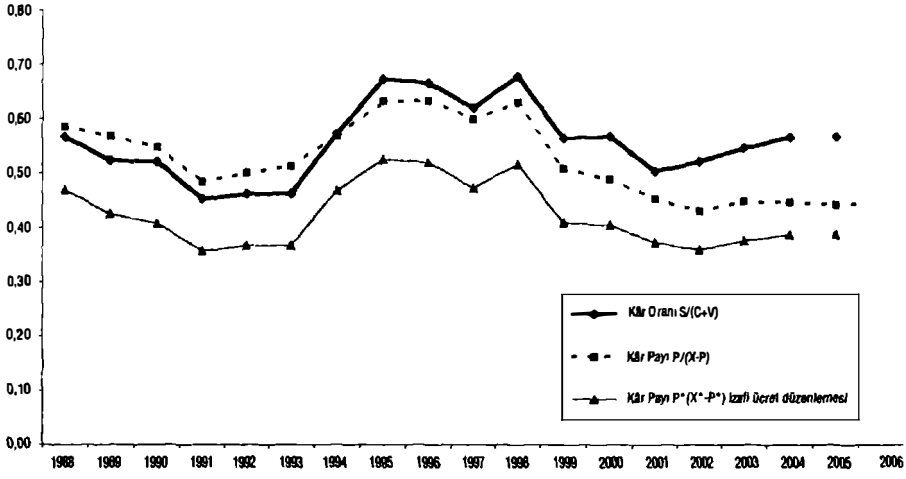
2005	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	257.734.187.068	27.644.067.290	6.275.512.883	-	213.368.784.285	85.954.328.998	18.370.639.122	-45.021.707.876	564.325.811.771
Ticaret	32.646.998.378	5.574.851.803	852.583.963	-	41.780.518.402	7.444.721.776	7.023.840.207	15.740.009.927	111.063.524.456
Komisyoncu Sektörler	19.061.712.293	4.783.216.352	2.647.923.893	-	5.027.507.063	10.660.804	-	- 1.229.591.385	30.301.429.020
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	49.109.347.026	-	-	- 1.389.746.614	47.719.600.412
Ürün üzerindeki net vergiler	13.675.961.957	1.261.947.400	383.972.243	-	70.294.192.613	965.308.176	-	- 91.616.198	86.489.766.191
Üretim üzerindeki net vergiler	349.718.404	- 170.568.592	117.256.087	-	-	-	-	-	296.405.898
Sabit sermaye tüketimi	24.573.425.242	3.243.398.545	980.810.188	1.916.883.641	-	-	-	-	30.714.517.616
Çalışanlara yapılan ödemeler	83.187.064.692	14.586.226.405	6.469.751.920	45.512.414.214	-	-	-	-	149.755.457.230
Diğer faktör gelirleri	133.096.743.737	54.140.385.252	12.573.617.843	290.302.557	-	-	-	-	200.101.049.390
Toplam üretim (temel fiyatlarla)	564.325.811.771	111.063.524.456	30.301.429.020	47.719.600.412	379.580.349.389	94.375.019.754	25.394.479.329	-31.992.652.146	1.220.767.561.984
2006	Üretim	Ticaret	Komisyoncu S.	Devlet hizmetleri	Tüketim	G.S.S.S.O.	Stok D.	X-m	Toplam Talep
Üretim	314.183.067.811	33.405.638.225	7.838.217.703	-	259.190.259.545	110.008.666.231	11.944.300.027	-59.894.466.006	676.675.683.534
Ticaret	39.949.194.508	6.735.539.498	1.064.891.243	-	54.027.846.842	8.343.811.782	4.566.790.203	19.154.931.038	133.843.005.114
Komisyoncu Sektörler	22.671.919.773	5.765.492.141	3.284.645.757	-	7.613.655.300	13.545.146	-	- 1.536.756.320	37.812.501.797
Devlet hizmetleri	-	-	-	-	56.695.900.691	-	-	- 1.750.532.222	54.945.368.469
Ürün üzerindeki net vergiler	15.975.444.185	1.524.458.094	478.697.789	-	81.131.122.001	1.226.477.888	-	-111.530.224	100.224.669.733
Üretim üzerindeki net vergiler	361.954.696	- 230.078.540	135.522.722	-	-	-	-	-	267.398.878
Sabit sermaye tüketimi	27.769.705.829	3.665.269.396	1.108.384.775	2.207.140.819	-	-	-	-	34.750.500.819
Çalışanlara yapılan ödemeler	94.745.441.988	16.238.924.432	7.726.432.197	52.403.967.077	-	-	-	-	171.114.765.693
Diğer faktör gelirleri	161.018.954.746	66.737.761.869	16.175.709.611	334.260.573	-	-	-	-	244.266.686.799
Toplam üretim (t. f.)	676.675.683.534	133.843.005.114	37.812.501.797	54.945.368.469	458.658.784.380	119.592.501.047	16.511.090.230	-44.138.353.735	1.453.900.580.836

Ek 14: İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış Veri Setinde, ST Yaklaşımıyla ve Keynesyen Kuramla Elde Edilen Bulgular

GRAFİK E2. ST Kuramına Göre Artı Değer Oranı ve Keynesyen Bölüşüm Oranı

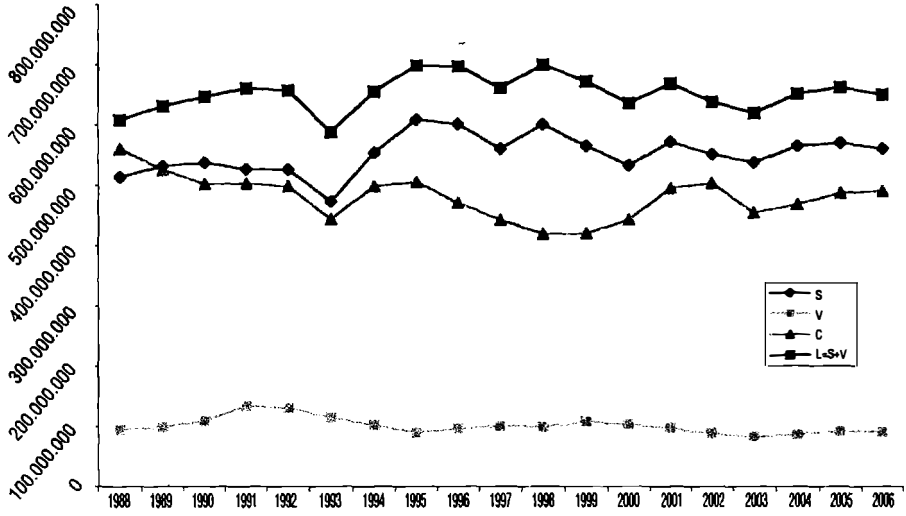
GRAFİK E3: ST Kuramına Göre Kâr Oranı ve Keynesyen Kâr Payı

Ek 15: ATS Kuramıyla Ulaşılan Diğer Ampirik Bulgular

Bu bölümde, ATS kuramıyla izafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setlerinden elde edilen sonuçlar ve ilgili bölümlerde sunulan tabloların çeşitli varyantları, referans mahiyetinde tekrar yorum yapılmaksızın sunulmaktadır.

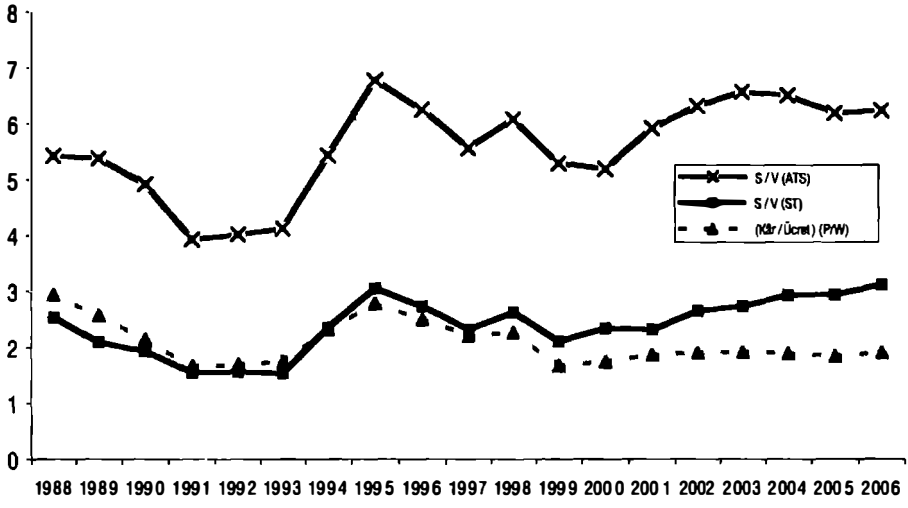
GRAFİK E4: ATS Kuramıyla Emek Saat Cinsinden Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Büyüklükleri (Milyon Saat) (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

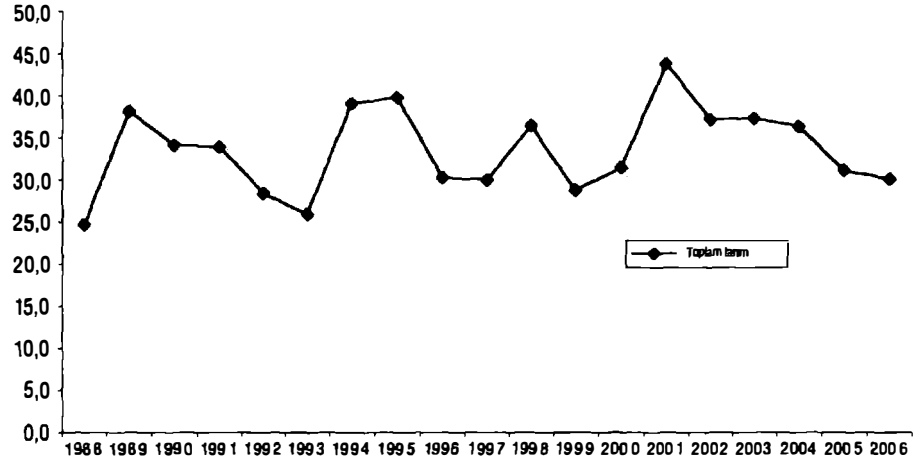
TABLO E28: İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmaksızın, Emek Saat Cinsinden Değişen, Değişmeyen Sermaye, Artı Değer ve Toplam Katma Değer Tahmini (Milyon Saat)

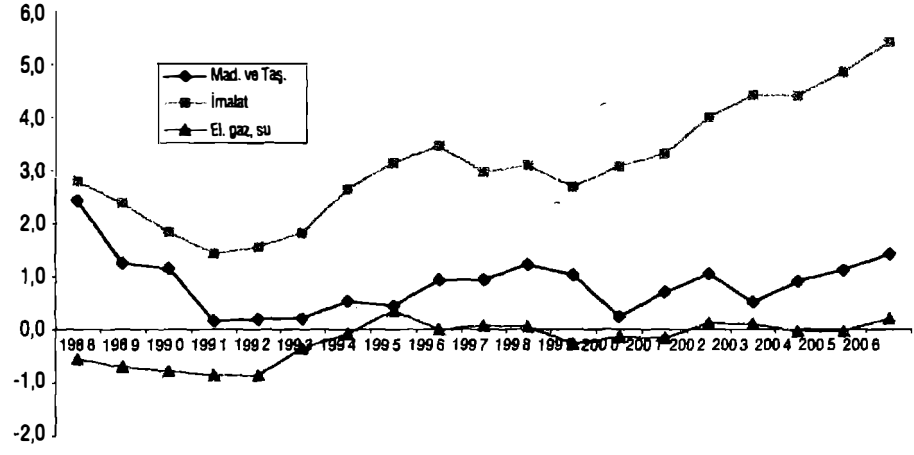
	S	V	C	L=S+V
1988	513.258.804	94.596.725	560.305.492	607.855.529
1989	532.112.842	99.032.662	525.437.605	631.145.504
1990	537.414.960	109.341.561	502.323.184	646.756.521
1991	526.491.070	133.977.931	502.993.017	660.469.000
1992	526.298.934	130.984.944	498.543.305	657.283.878
1993	473.203.141	114.684.428	443.285.323	587.887.569
1994	553.462.618	101.912.797	498.700.616	655.375.415
1995	608.985.320	89.874.679	505.635.526	698.859.999
1996	601.239.769	96.189.371	470.658.443	697.429.139
1997	560.118.401	100.791.066	441.951.184	660.909.468
1998	600.943.093	98.913.017	418.821.100	699.856.109
1999	565.039.337	106.880.844	419.387.534	671.920.182
2000	532.971.272	102.658.133	442.535.302	635.629.404
2001	571.669.600	96.640.293	495.162.237	668.309.894
2002	551.001.730	87.331.322	503.491.231	638.333.052
2003	537.483.569	81.851.836	453.931.320	619.335.405
2004	564.719.151	86.839.279	468.237.853	651.558.430
2005	570.062.905	92.192.517	487.482.908	662.255.422
2006	560.105.367	89.917.815	490.129.097	650.023.182

GRAFİK E5: ATS, ST ve Keynesen Artı-Değer Oranları

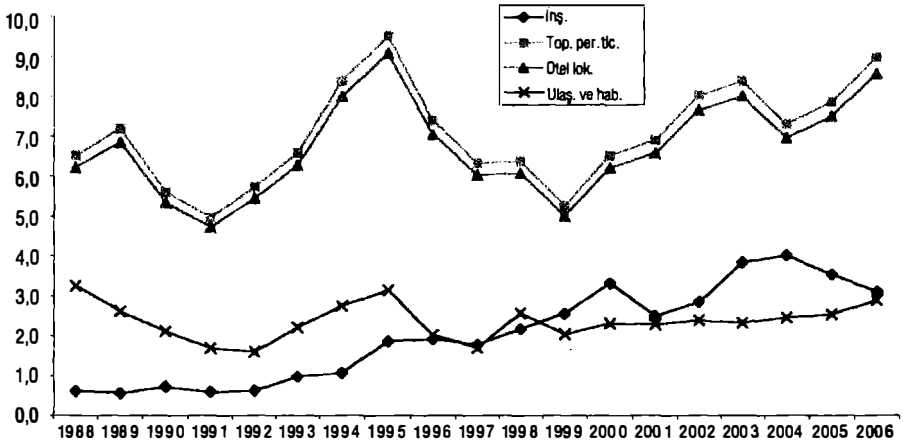

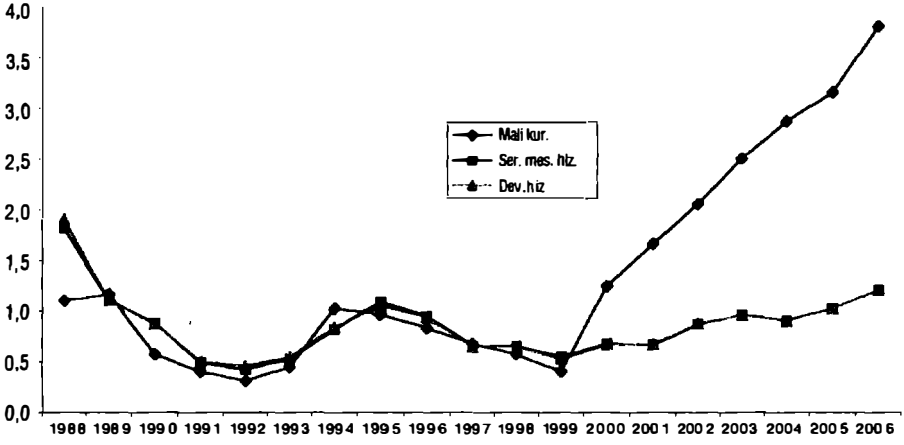
GRAFİK E6: ATS Kuramıyla Sektörel Sömürü Oranları[100] (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

100 Grafikte tarım sektörü için sömürü oranları aşırı yüksek çıkmaktadır. Çünkü, buradaki hesaplamalarda ücret ödemeleri sadece "maaş, ücret ve yevmiye" ödemelerini kapsamaktadır. Tarım kesiminde bu miktar yukarıdaki bölümlerde aktarıldığı üzere oldukça düşüktür ve dolayısıyla sömürü oranı %3500 gibi yüksek değerlerde seyretmektedir.

İnş.
Top. per. tic.
Otel lok.
Ulaş. ve hab.
10,0
9,0
8,0
7,0
6,0
5,0
4,0
3,0
2,0
1,0
0,0
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

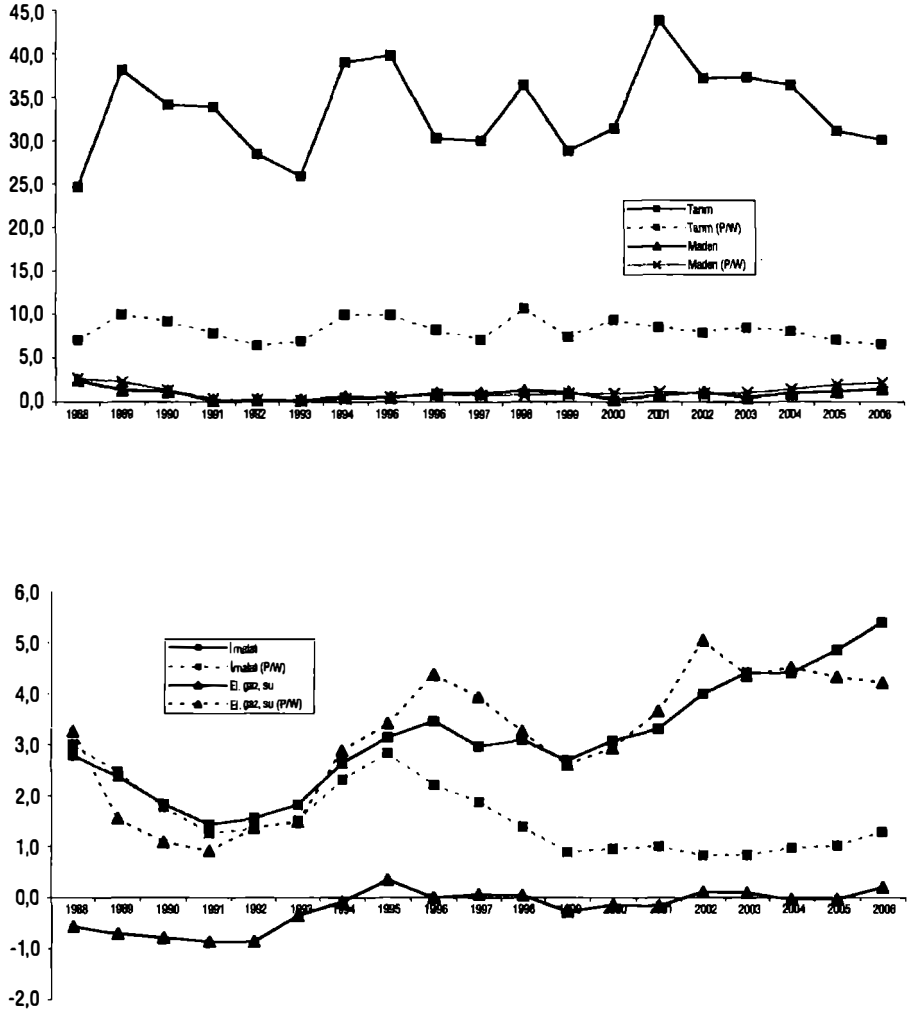

Mali kur.
Ser. mes. hiz.
Dev.hiz
4,0
3,5
3,0
2,5
2,0
1,5
1,0
0,5
0,0
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

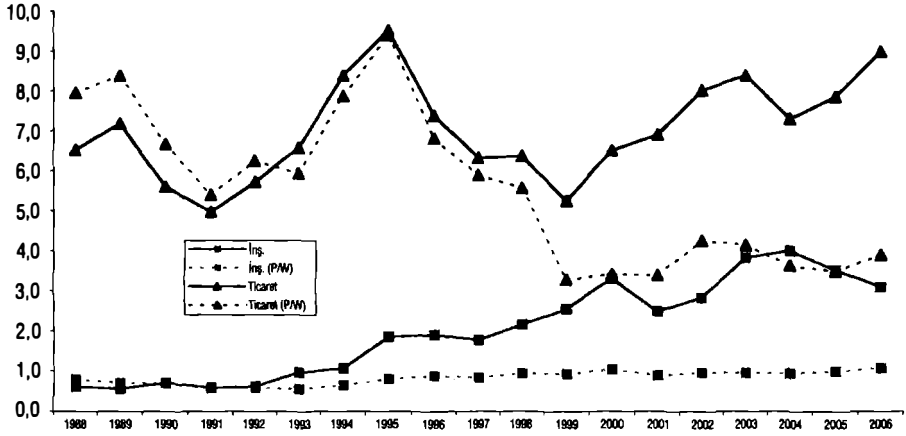
TABLO E29: ATS Yöntemiyle İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmış ve Yapılmamış Veri Setlerinde Tahmin Edilen Sömürü Oranlarının Karşılaştırılması

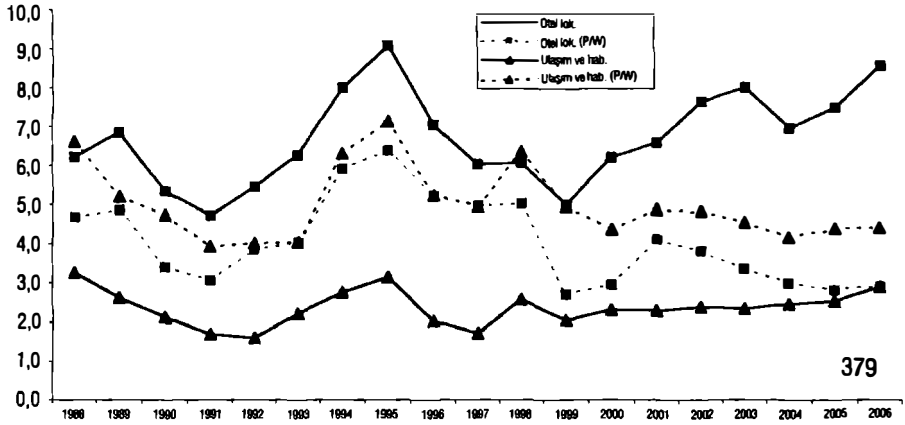
	Tarım*	*Tarım*	**Mad.***	*Mad.*	**İmalat***	*İmalat*	**El. gaz, su***	*El. gaz, su*	**İnş.***	*İnş.*	**Tic.***	*Tic.*	**Otel lok.***	*Otel lok.*	**Ulaş.ve hab.***	*Ulaş.ve hab.*	**Mali kur.***	*Mali kur.*	**Ser.mes. hiz.***	*Ser. mes. hiz.*	**Dev. hiz***	*Dev. hiz*
1988	**4,3**	*24,7*	**3,3**	*2,4*	**2,9**	*2,8*	**-0,4**	*-0,6*	**0,6**	*0,6*	**65,**	*6,5*	**4,7**	*6,2*	**2,2**	*3,3*	**1,1**	*1,1*	**1,8**	*1,8*	**1,9**	*1,9*
1989	**3,8**	*38,1*	**1,8**	*1,2*	**2,4**	*2,4*	**-0,6**	*-0,7*	**0,5**	*0,6*	**7,2**	*7,2*	**4,8**	*6,9*	**1,6**	*2,6*	**1,2**	*1,2*	**1,1**	*1,1*	**1,1**	*1,1*
1990	**3,8**	*34,1*	**1,7**	*1,2*	**2,0**	*1,8*	**-0,7**	*-0,8*	**0,7**	*0,7*	**5,6**	*5,6*	**3,8**	*5,3*	**1,3**	*2,1*	**0,6**	*0,6*	**0,9**	*0,9*	**0,9**	*0,9*
1991	**3,9**	*33,9*	**0,5**	*0,2*	**1,6**	*1,4*	**-0,8**	*-0,9*	**0,5**	*0,6*	**5,0**	*5,0*	**3,4**	*4,7*	**0,8**	*1,7*	**0,4**	*0,4*	**0,5**	*0,5*	**0,5**	*0,5*
1992	**3,7**	*28,4*	**0,5**	*0,2*	**1,7**	*1,6*	**-0,8**	*-0,9*	**0,6**	*0,6*	**5,7**	*5,7*	**4,1**	*5,5*	**0,9**	*1,6*	**0,3**	*0,3*	**0,4**	*0,4*	**0,5**	*0,5*
1993	**2,9**	*25,9*	**0,5**	*0,2*	**2,0**	*1,8*	**-0,1**	*-0,4*	**1,0**	*1,0*	**6,6**	*6,6*	**4,8**	*6,3*	**1,2**	*2,2*	**0,4**	*0,4*	**0,5**	*0,5*	**0,5**	*0,5*
1994	**4,5**	*39,0*	**1,0**	*0,5*	**2,9**	*2,6*	**0,3**	*-0,1*	**1,2**	*1,1*	**8,6**	*8,4*	**6,4**	*8,0*	**1,7**	*2,7*	**1,1**	*1,0*	**0,9**	*0,8*	**0,9**	*0,8*
1995	**5,6**	*39,7*	**0,8**	*0,4*	**3,4**	*3,1*	**0,9**	*0,3*	**1,9**	*1,9*	**9,5**	*9,5*	**7,1**	*9,1*	**2,0**	*3,1*	**1,0**	*1,0*	**1,1**	*1,1*	**1,1**	*1,1*
1996	**5,2**	*30,2*	**1,5**	*0,9*	**3,8**	*3,5*	**0,4**	*0,0*	**2,0**	*1,9*	**7,4**	*7,4*	**5,7**	*7,0*	**1,2**	*2,0*	**0,8**	*0,8*	**1,0**	*0,9*	**0,9**	*0,9*
1997	**4,3**	*30,0*	**1,5**	*0,9*	**3,3**	*3,0*	**0,5**	*0,1*	**1,9**	*1,8*	**6,3**	*6,3*	**4,7**	*6,0*	**0,9**	*1,7*	**0,7**	*0,7*	**0,7**	*0,7*	**0,7**	*0,6*
1998	**5,3**	*36,4*	**1,8**	*1,2*	**3,4**	*3,1*	**0,5**	*0,0*	**2,3**	*2,2*	**6,4**	*6,4*	**4,8**	*6,1*	**1,6**	*2,6*	**0,6**	*0,6*	**0,8**	*0,7*	**0,7**	*0,7*
1999	**4,6**	*28,8*	**1,6**	*1,0*	**2,9**	*2,7*	**0,0**	*-0,3*	**2,6**	*2,6*	**5,3**	*5,3*	**4,0**	*5,0*	**1,5**	*2,0*	**0,4**	*0,4*	**0,6**	*0,5*	**0,5**	*0,5*
2000	**4,4**	*31,4*	**0,6**	*0,2*	**3,4**	*3,1*	**0,2**	*-0,1*	**3,3**	*3,3*	**6,5**	*6,5*	**5,3**	*6,2*	**1,7**	*2,3*	**1,2**	*1,2*	**0,7**	*0,7*	**0,7**	*0,7*
2001	**5,1**	*43,8*	**1,2**	*0,7*	**3,7**	*3,3*	**0,2**	*-0,2*	**2,3**	*2,5*	**6,9**	*6,9*	**5,4**	*6,6*	**1,7**	*2,3*	**1,7**	*1,7*	**0,7**	*0,7*	**0,7**	*0,7*
2002	**4,8**	*37,1*	**1,5**	*1,0*	**4,5**	*4,0*	**0,6**	*0,1*	**2,6**	*2,8*	**8,0**	*8,0*	**6,6**	*7,6*	**2,0**	*2,4*	**2,1**	*2,1*	**0,9**	*0,9*	**0,9**	*0,9*
2003	**4,9**	*37,3*	**0,9**	*0,5*	**4,9**	*4,4*	**0,5**	*0,1*	**3,5**	*3,8*	**8,4**	*8,4*	**7,0**	*8,0*	**2,0**	*2,3*	**2,5**	*2,5*	**1,0**	*1,0*	**1,0**	*1,0*
2004	**6,0**	*36,3*	**1,4**	*0,9*	**4,8**	*4,4*	**0,3**	*0,0*	**3,7**	*4,0*	**7,3**	*7,3*	**6,0**	*7,0*	**2,1**	*2,5*	**2,9**	*2,9*	**0,9**	*0,9*	**0,9**	*0,9*
2005	**5,7**	*31,1*	**1,7**	*1,1*	**5,3**	*4,9*	**0,4**	*0,0*	**3,0**	*3,5*	**7,9**	*7,9*	**6,7**	*7,5*	**2,2**	*2,5*	**3,2**	*3,2*	**1,0**	*1,0*	**1,0**	*1,0*
2006	**6,0**	*30,1*	**2,1**	*1,4*	**6,0**	*5,4*	**0,7**	*0,2*	**2,8**	*3,1*	**9,0**	*9,0*	**7,9**	*8,6*	**2,4**	*2,9*	**3,8**	*3,8*	**1,2**	*1,2*	**1,2**	*1,2*

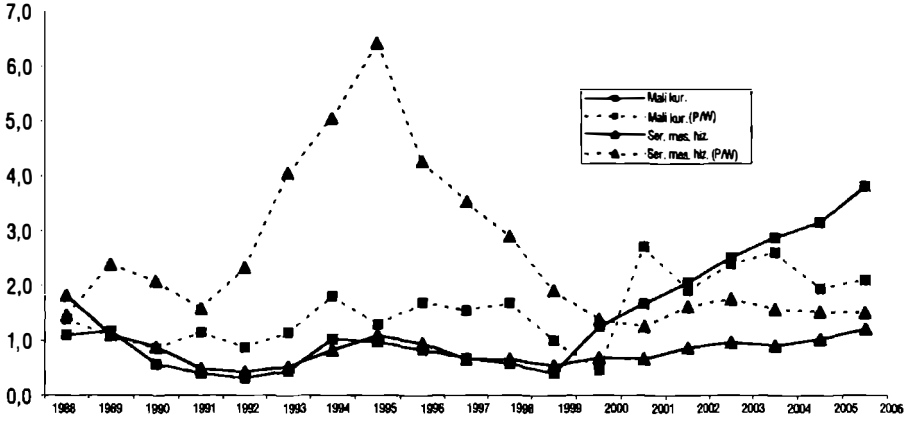
Koyu ve yıldızlı gösterilen hücreler izafi ücret düzenlemesi yapılmış veri setlerinden elde edilen tahminleri, italik ile gösterilen hücreler ise izafi ücret düzenlemesi yapılmamış veri setlerinden elde edilen tahminleri sunmaktadır.

GRAFİK E7: ATS Kuramıyla Sömürü Oranlarıyla Keynesyen Bölüşüm Oranlarının Karşılaştırılması (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

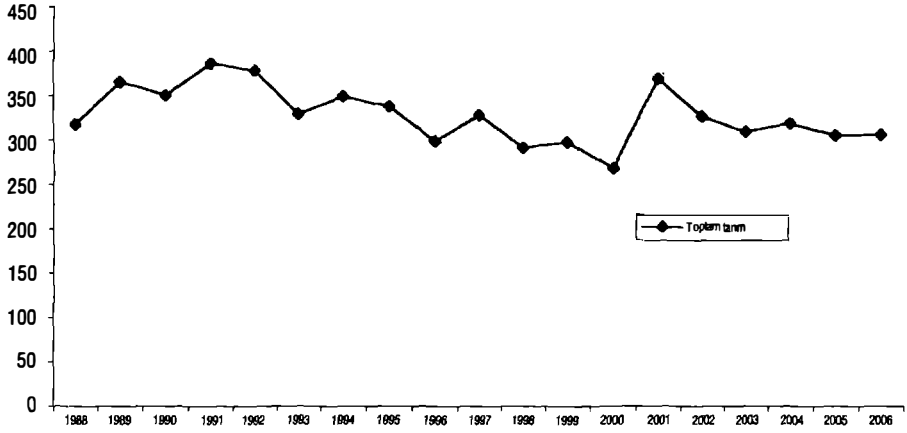

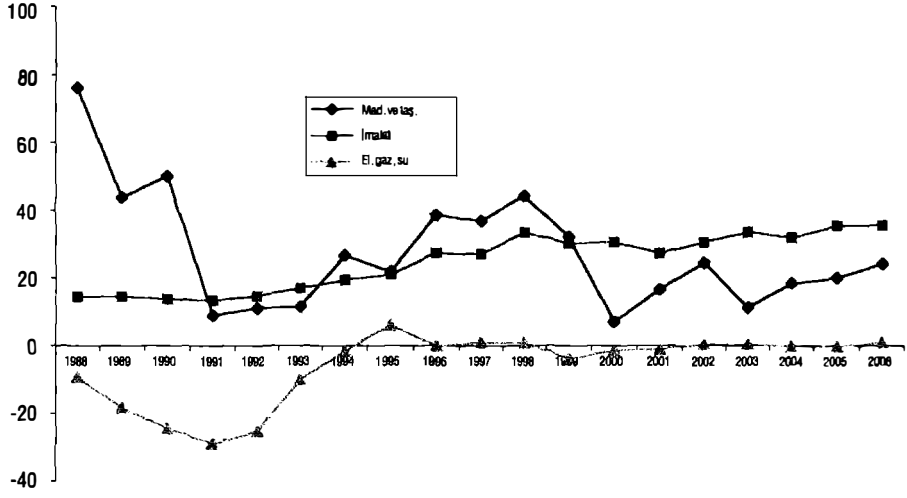

İnş.
İnş. (P/W)
Ticaret
Ticaret (P/W)

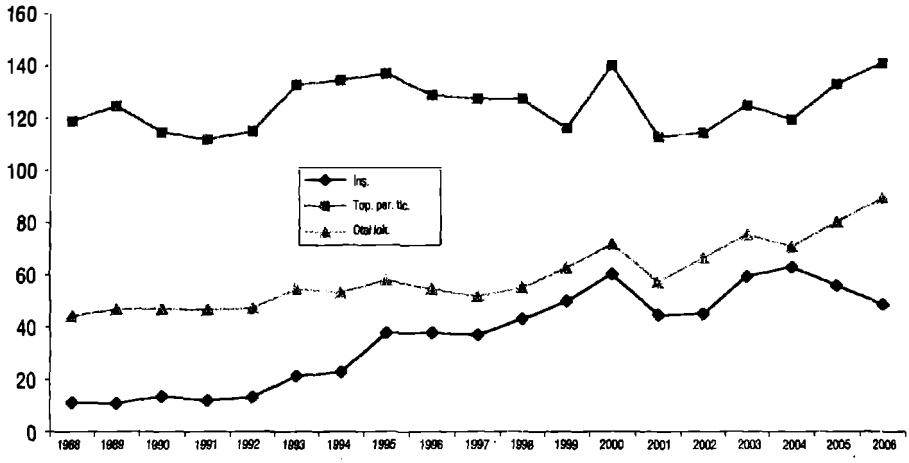

Otel lok.
Otel lok. (P/W)
Ulaşım ve hab.
Ulaşım ve hab. (P/W)
379

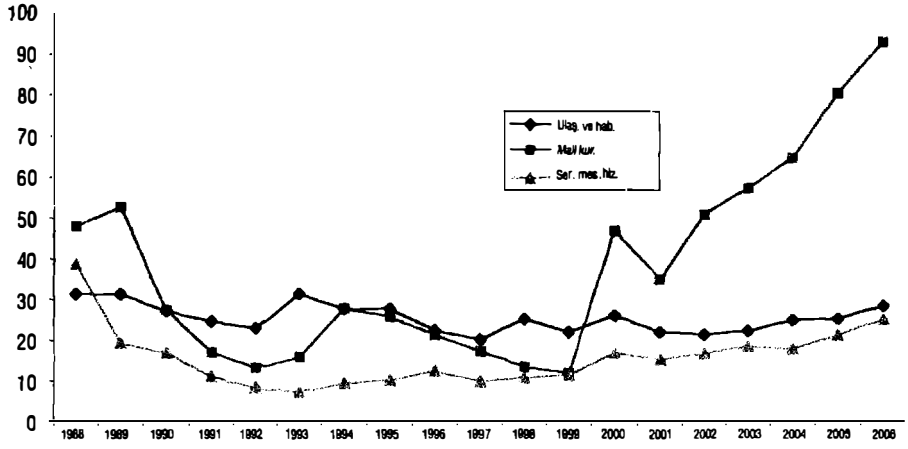

Mali kur.
Mali kur.(P/W)
Ser. mes. hiz.
Ser. mes. hiz. (P/W)

GRAFİK E8: ATS Kuramıyla Sektörel Marksist Kâr Oranları (İzafi Ücret Düzenlemesi Yapılmamış Verilerle)

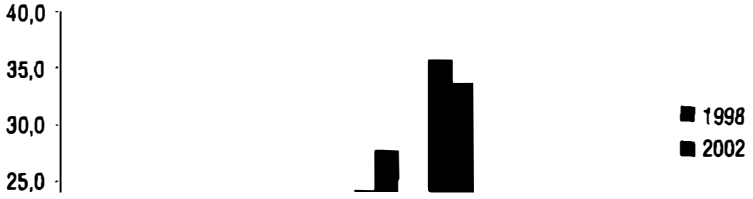

160
140
120
100
80
60
40
20
0
İns.
Top. per. tic.
Otal lok.
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
Ulaş. ve hab.
Mal kur.
Ser. mes. hiz.
1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006

Ek 17: 1998 ve 2002 Girdi-Çıktı Tablolarında Sektörel İthal Girdi Kullanımı

Sektörlerin ara girdi kullanımı içinde ithal girdinin yüzde oranını gösteren aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi, 1988 yılı ile 2002 yılı arasında ormancılık, balıkçılık, maden ve taş ocakcılığı, imalat, inşaat ve ticaret sektörlerinde artmıştır.

GRAFİK E9: 1998 ve 2002 G-Ç Tablolarına Göre Sektörlerde İthal Girdi Kullanımının Toplam Girdilere % Oranı

KAYNAKÇA

Akyüz, Yılmaz (1980), *Emek-Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 441.

Altıok, Metin (1998), "İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı 1963-1994", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 25(2).

Arthur, Christopher J. (2005), "Value and 'Money'", Moseley'in içinde.

Atılgan, Gökhan (2001), "Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Bir Eleştirisinin Olanağı", *Praksis* 4: 11-34.

Bağımsız Sosyal Bilimciler (2007), *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*, İstanbul: Yordam Kitap.

Baran, Paul (1974), [1957], *Büyümenin Ekonomi Politiği*, İstanbul: May Yayınları.

Bellofiore, Riccardo (2005), "A Ghost Turning into a Vampire: The Concept of Capital and Living Labour", Historical Materialism- Londra Konferansına sunulan tebliğ.

Blaugh, Mark (1997), *Economic Theory in Retrospect*, New York: Cambridge University Press.

Boratav, Korkut (1965), *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metot Meseleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 196-178.

Boratav, Korkut (1981), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Boratav, Korkut (1977), "Eski Değerler ve Eski Sömürü Oranı Üzerine", *Toplum ve Bilim*, Kış: 105-111.

Boratav, Korkut (2006), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, Ankara: İmge Yayınları.

Boratav, Korkut (2007), "Türkiye Ekonomisinin Durumu", ODTÜ Ekonomi Topluluğu Panelinde Tebliğ, http://www.yarinlar.org/?act=3&tid=76&tx=1&sayi=4

Boratav, Korkut (2007), "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/BoratavHaz07.pdf

Bortkiewicz, Ladislaus von (1975) [1905], "On The Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital" Sweezy'nin içinde.

Böhn-Bawerk, Eugen von (1975) [1896] "Karl Marx and the Close of his System" Sweezy içinde.

Böhn-Bawerk, Eugen von [1889], *The Positive Theory of Capital*, New York: G. E. Stechert.

Brody, A. (1970), *Proportions, Prices and Planning: A Mathematical Restatement of the Labour Theory of Value*, Amsterdam-Londra: North Holland Pub.Co..

Carchedi, Guglielmo (1984), "The Logic of Prices as Values", *Economy and Society*, 13(4): 431-455.

Cockshott, Paul, Cottrell Allin ve Michaelson Greg, (1995), "Testing Marx: Some New Results from UK Data", *Capital and Class* 55: 103-29.

Cockshott, Paul ve Zachariah D., (2004), *Hunting Productive Work*, http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/OPE/archive/0404/att-0028/01-unprod.pdf

Cronin, Bruce (2001), "Productive and Unproductive Capital: a Mapping of the New Zealand System of National Accounts to Classical Economic Categories, 1972-95", *Review of Political Economy*, 13 (3): 309-327.

Çubukçu, Aydın (1994), *Teoride ve Eylemde Diyalektik Materyalizm*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Dawson, Michael ve Foster, John Bellamy, (1994), "Is There an Allocation Problem? Accounting for Unproductive Labor", *Science and Society*; 58(3): 315-25.

Dimitriev, Viladimir Karpovich (1974), [1898], *Economic Essays on Value, Competition and Utility*, Cambridge.

Divitçioğlu, Sencer (1976), *Değer ve Bölüşüm*, İstanbul: İstanbul İktisat Fakültesi Yayını.

Dumenil, Gerard (1980), *De La Valeur aux Prix de Production. Une Reinterpretation de la Transformation*, Paris: Economica.

Dumenil, Gerard (1983), "Beyond the Trasnformation Riddle A Labor Theory of Value", *Science and Society*, 47(2): 427-450.

Dumenil, Gerard (1984), "The So-Called 'Trasnformation Problem' Revisited: Brief Comment", *Journal of Economic Theory*, 33(2): 489-503.

Dumenil, Gerard ve Levy, Dominique (1991), "Szumski's Validation of the Labour Theory of Value: a Comment", *Cambridge Journal of Economics*, 15: 359-364.

Duncan, Foley (1982), "The Value of Money, The Value of Labour Power and the Marxian Transformation Problem", *Review of Radical Political Economics*,14(2).

Duncan, Foley (1983), On Marx's Theory of Money, *Social Concept* (1).

Duncan, Foley (1986), *Understanding Capital: Marx's Economic Theory*, Cambridge Mass: Harvard University Press.

Eatwell, John (1980), "On The Theoretical Consistency of Theories of Surplus Value, A Comment on Savran", *Capital and Class* 10: 155-158.

Edgeworth, Francis Ysidro [1889], *Mathematical Theory of Political Economy: Review of Walras's Elements*,

Engels, Friedrich *(1992) [1885]*, "Kapital III'e Önsöz", Marx'ın içinde.

Eres, Benan (2006), *The Profit Rate in the Turkish Economy: 1968-2000*, Doktora Tezi, Department of Economics, The University of Utah.

Ernst, John R. (1982), "Simultaneous Valuation Extirpated: A Contribution to the Critique of Neo-Ricardian Concept of Value", *Review of Radical Political Economics*, 14(2): 85-94.

Eroğul, Cem (1990), *Devlet Nedir?*, Ankara: İmge Yayınları.

Fine, Ben; Lapavitsas, Costas ve Saad-Filho, Alfredo (2004) "Transforming the Transformation Problem: Why the 'New Interpretation' is a Wrong Turning", *Review of Radical Political Economics*, 36(1):3-19.

Foley, Duncan, (1982), The Value of Money, The Value of Labour Power and the Marxian Trasnformation Problem, *Review of Radical Political Economics*, 14(2).

Foley, Duncan (1983), "On Marx's Theory of Money", *Social Concept* 1(1).

Foley, Duncan (1986), *Understanding Capital: Marx's Economic Theory*, Cambridge Mass: Harvard University Press.

Foley, Duncan (1999), *Notes on The Theoretical Foundation of Political Economy*, http://cepa.newschool.edu/~foleyd/poleconprint.pdf

Foley, Duncan (2000), "Recent Developments in The Labor Theory of Value" *Review of Radical Political Economics*, 32(1): 1-39.

Freeman, Alan (1995), "Marx Without Equilibrium", MPRA Paper No:1207, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/1207/

Freeman, Alan ve Carchedi, Guglielmo (der.), (1996), *Marx and Non-Equilibrium Economics* (Brookfield, Vt.: Edvard Elgar).

Freeman, Alan (1998), "Time, The Value of money and The Quantification of Value", http://mpra.ub.uni-muenchen.de/2217/

Germer, Claus (2005), "The Commodity Nature of Value in Marx's Theory", Moseley'in içinde.

Gossen, Hermann Heinrich (1983) [1889], *The Laws of Human Relations and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, The MIT Press.

Gough, Ian (1972), "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour", *New Left Review* 76 (Kasım/Aralık): 47-72.

Gouverneur, Jacques (1990), Productive Labour, Price/Value Ratio and Rate of Surplus Value: Theoretical Viewpoints and empirical Evidence, *Cambridge Journal of Economics*, 14: 1-27.

Gürkan, Ceyhun (2007), "Kameralizm: Modern Yönetim ve Maliye Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 110.

Haass, Jens M. (1988), "The Time-Consuming Character of the Production Process and Aggregate Measures of Productivity", URPE basılmamış tebliğ.

Haass, Jens M. (1992), "Technical and Organizational Progress and the Turnover of Capital", *Review of Radical Political Economics*, 24(1): 114-135.

Hardt, Michael ve Negri Antonio (2001), *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı.

Harvie, David (2005) "All Labour Produces Value for Capital and We All Struggle Against Value", *The Commoner* 10, www.commoner.org.uk/10harvie.pdf

Hilferding, Rudolf (1975), "Böhm-Bawerk's Criticism of Marx" Sweezy'nin içinde.

Houston David (1997), "Productive-Unproductive Labor: Rest in Peace", *Review of Radical Political Economics*, 29 (1): 131-139.

http://cepa.newschool.edu/~foleyd/poleconprint.pdf

http://en.wikipedia.org

http://homepage.newschool.edu/het/

Hunt, Key E., (1979), 'The Categories of Productive and Unproductive Labour in Marxist Economic Theory', *Science and Society* 43 (3): 303- 325.

Hunt, Key E., (2005), *İktisadi Düşünce Tarihi*, (çev. Müfit Günay), Ankara: Dost Yayınları.

İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti (der.), 2001, *İktisat'ın Dama Taşları, Eğitim Serisi-1*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayını.

Jevons, W. Stanley (1931), [1871], *Theory of Political Economy*, Londra: Macmillan and Co.

Karahanoğulları, Yiğit (2006), "Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme", *Mülkiye*, XXX/250: 81-97.

Karahanoğulları, Yiğit (2008a), "İktisat Kuramında Üç Farklı Değer Soyutlaması: Yeni Bir İktisat Mümkün mü?", *İktisat Dergisi*, 494-495: 14-24.

Karahanoğulları, Yiğit (2008b), "İktisatsız Bir 'Değer Kuramı': Negri ve Hardt'ın Marksizme Katkıları", *Toplum ve Bilim*, sayı 112, sayfa 227-242.

Kazgan, Gülten (2000), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kliman, Andrew ve McGlone, Ted (1988), "The Transformation non-Problem and the Non-Transformation Problem", *Capital and Class*, 35: 56-83.

Kliman, Andrew (1988), "Profit Rates Under Continuous Technological Change", *Review of Radical Political Economics*, 20(2-3): 283-289.

Kliman, Andrew (1999), "Internal Inconsistence of the Physical Quantities Approach", *Political Economy*, 4: 57-76.

Kliman, Andrew (2001), "Simultaneous Valuaton vs. the Exploitation Theory of Profit", *Capital and Class*, 73:97-112.

Kliman, Andrew (2004), "Spurious Value-Price Correlations: Some Additional Evidence and Arguments", *Search in Political Economy*, 21: 223-38.

Kliman, Andrew (2006), "Screpanti vs. Marx on Exploitation", *Review of Political Economy*, 18(2): 265-69.

Kliman, Andrew (2007), *Reclaiming Marx's Capital: A Refutation Of The Myth Of Inconsistency*, (Rowman & Littlefield Pub Inc).

Kliman, Andrew ve McGlone, Ted (1999), "A Temporal Single-System Interpretation of Marx's Value Theory", *Review of Political Economy*, 11(1):33-59.

Köse, Ahmet Haşim; Şenses, Fikret ve Yeldan Erinç (der.) (2003), *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devlet Ve Sınıflar: Korkut Boratav'a Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuruç, Bilsay (1970), *Ricardo İktisadi'nın Bazı Metod Sorunları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 301, Ankara.

Laibman, David (1992), *Value, Technical Change and Crisis: Explorations in Marxist Economic Theory*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Laibman, David (1999), "Productive and Unproductive Labor: A Comment", *Review of Radical Political Economics*, 31(2): 61-73.

Lapavitsas, Costas (2000), "Money and the Analysis of Capitalism: A Significance of Commodity Money", *Review of Radical Political Economics*, 32(4): 631-656.

Lapavitsas, Costas (2002), "The Emergency of Money in Commodity Exchange or Money as a Monopolist of the Ability to Buy", *SOAS, Department of Economics Working Paper* :126.

Larrain, Jorge (1979), *The Concept of Ideology*, Hutchinson, UK.

Leadbeater, D., (1985), The Consistency of Marx's Categories of Productive Labor and Unproductive Labor, *History of Political Economy*, 17 (Kış): 591-619.

Lee, C-O., (1993), Marx's Labour Theory of Value Revisited, *Cambridge Journal of Economic* (17) 4: 463-78.

Lipietz, Alain (1982), "The So-Called 'Transformation Problem' Revisited", *Journal of Economic Theory 26(1): 59-88.*

Lipietz, Alain (1983), *Le Monde Enchante: De La Valeur a l'Envol Inflationiste*, Paris: La Decouverte/Maspero.

Lipietz, Alain (1984), "The So-Called 'Transformation Problem' Revisited: A Brief Reply to Brief Comments", *Journal of Economic Theory*, 33(2): 352-55.

Makdisi, S.; Casarino C. ve Karl R.E., (2005), *Marksizmin Ötesinde Marksizm*, Ankara: İmge.

Maraşlıoğlu, H. ve Bahçeci A. S., (1995), *1993 Input-Output Tablosu Ras Yöntemiyle Bir Tahmin*, DPT, Ankara.

Mandel, Ernest (1990), [1976], "Introduction", Marx (1990)'ın içinde.

Mandel, Ernest ve Freeman, Alan (1984), *Ricardo, Marx, Sraffa*, Londra: Verso.

Maniatis Thanasis, (2003), "The Net Social Wage in Greece 1958-95", *International Review of Applied Economics*, 17(4): 377-398.

Maniatis Thanasis (2005), "Marxian Macroeconomic Categories in the Greek Economy", *Review of Radical Political Economics*, 37 (4): 494-516.

Mardin, Şerif (2003), *İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Marx, Karl, 1993, [1867], *Kapital I*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl, 1999, [1857-8], *Grundrisse*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Engels Friedrich (1992), [1845-1846], *Alman İdeolojisi*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1993) [1859], *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1955) [1848], *The Communist Manifesto*, Appleton-Century-Crofts, Inc. New York.

Marx, Karl (1993) [1867], *Kapital I*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1993), [1857-8], *Grundrisse*, Penguin Books.

Marx, Karl (1997), [1885], *Kapital II*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1997), [1894], *Kapital III*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1998), [1862-3], *Artı-Değer Teorileri Birinci Kitap*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1999), [1857-8], *Grundrisse*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl, [1864], *The Process of Production of Capital, Draft Chapter 6 Of Capital Results of The Direct Production Process*, http://www.marksists.org/archive/marx/works/1864/economic

Marx, Karl (1993), [1867], *Kapital I*, Ankara: Sol Yayınları.

Makdisi S., Casarino C., Karl R.E., (2005), *Marksizmin Ötesinde Marksizm*, Ankara: İmge.

McLachlan, Hugh V., O'Donnell, A.T., Swales, J.K., (1980), "On The Logical Consistency of Sraffa's Economic Theory: A Comment on Savran and Steedman, *Capital and Class* 10: 159-165.

Mclachlan, Hugh V., O'donnell, A.T., Swales, J.K., 1980, "On The Logical Consistency Of Sraffa's Economic Theory: A Comment On Savran And Steedman, *Capital and Class*, 10: 159-165.

Mclellan, David (2005), *İdeoloji*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Meek, R.L., (1956), "Some Notes on the Transformation Problem", *Economic Journal*, LXVI: 261.

Memiş, Emel (2007), *Inter and Intra-Class Distribution of Income in Turkish Manufacturing 1970-2000*, Doktora Tezi, Department of Economics, The University of Utah.

Menger, Carl (1950) [1871], *Principles of Economics*, New York: Free Press.

Miliband, Ralph (1969), *The State in Capitalist Society*, Londra: Weidenfield and Nicolson.

Miliband, Ralph (1970), The Capitalist State: Reply to Poulantzas", *New Left Review*, 59: 53-60.

Miliband, Ralph (1973), "Poulantzas and the Capitalist State", *New Left Review*, 82: 83-92.

Miliband, Ralph (1989), *Kapitalist Devlet*, İstanbul: Belge Yayınları.

Mohun, Simon (1994), "A Re(in)statement of the Labour Theory of Value", *Cambridge Journal of Economics*, 18: 391-412.

Mohun, Simon (1996), Productive and Unproductive Labor in the Labor Theory of value, *Review of Radical Political Economics*, 28 (4): 30-54.

Mohun, Simon (1999), "Productive and Unproductive Labor in the US Economy: Does the Distinction Matter? A Reply to Houston and Laibman", http://www.gre.ac.uk/~fa03/iwgvt/files/00mohun.rtf

Mohun, Simon (2002), "Productive and Unproductive Labor: A Reply to Houston and Laibman", *Review of Radical Political Economics*, 34 (2): 203-220.

Morishima, Michio (1973), *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge University Press.

Morishima, M. ve Catephores, G. (1978), "The Transformation Problem : a Markov Process", Morishima ve Catephores'in içinde.

Morishima, M. ve Catephores, G. (1978), *Value Exploitation and Growth*, Londra: McGraw Hill.

Moseley, Fred (1991), *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*, MacMillan.

Moseley, Fred (1993) "Marx's Logical Method and the 'Transformation Problem'", Moseley'in içinde.

Moseley, Fred (1993), Marx's *Method in Capital: A Reexamination*, Atlantic Highlands, N.J.

Moseley, Fred (1994), "Unproductive Labor and the Rate of Profit: A Reply", *Science and Society*, 58(2): 84-92.

Moseley, Fred (2000), "The 'New Solution' To The Transformation Problem: A Symphatic Critique", *Review of Radical Political Economics*, 32 (2): 282-316.

Moseley, Fred (2004), "The 'Monetary Expression of Labor' in the Case of Non-Commodity Money", www.mtholyoke.edu/~fmoseley/Working Papers PDF/melt.pdf

Moseley, Fred (2005), "Money has no Price: Marx's Theory of Money and the Transformation Problem", Moseley'in içinde.

Moseley, Fred (2005), *Marx's Tehory of Money: Modern Appraisals*, Palgrave, Macmillan.

Murray, Patrick (2005), "Money as Displaced Social Form: Why Valuie cannot be Independent of Price", Moseley'in içinde.

Naples, Michele I. (1989), "A Radical Economic Revision of the Transformaiton Problem", *Review of Radical Political Economics*, 21(1-2): 137-158.

Naples, Michele I. (1996), "Time, money, Equilibrium: Methodology and the Labour Theory of the Profit Rate", Freeman ve Carchedi'nin içinde.

Negri, Antonio (2005), [1996], "Marks Üzerine Yirmi Tez: Bugünkü Sınıf Durumunun Yorumu", der. Makdisi S., Et al içinde.

Nelson, Anitra (2005), "Marx's Objections to Credit Theories of Money", Moseley'in içinde.

O'Connor, James (1975), "Productive and Unproductive Labor", *Politics and Society*, 5 (3): 297-336.

Ochoa, Eduardo M. (1984), *Labour Values and Prices of Production: an Interindustry Study of the US Economy, 1947-1972*, Doktora Tezi, New School for Social Research.

Ochoa, Eduardo M. (1989), "Values, Prices, and Wage-Profit Curves in the US Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 13(3): 413-429.

Okishio, Nobuo (1961), "Technical Change and The Rate of Profit", *Kobe University Economic Review* 7, 85-99.

Okishio, Nobuo (1972), "On Marx's Production Prices", *Keizaigaku Kenkyu*, 19.

Ollman, Bertell, (1993), *Dialectical Investigations*, Routledge New York, Londra.

Ollman, Bertell (2006), *Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar*, İstanbul: Yordam Kitap.

Öziş, Mustafa (2001), *Merkantilist İktisadi Düşüncenin Gelişimi: Onyedinci Yüzyıl İngiltere Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pareto, Vilfredo (1949) [1896-7], *Corso di Economia Politica, Torino*: Giulio Einaudi.

Petrovic, Pavle (1987), "The Deviation of Production Prices from Labour Values: Some Methodology and Empirical Evidence", *Cambridge Journal of Economics*, 11: 197-210.

Poulantzas, Nicos (1969), "The Problem of the Capitalist State", *New Left Review*, 58: 67-78.

Poulantzas, Nicos (1976). "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review* 95: 63-83.

Poulantzas, Nicos, (1976), [1974], *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra: NLB.

Ramos-Martinez, Alejandro ve Rodriguez-Herrera, Adolfo (1996), "The Transformation of Values into Prices of Production: A Different Reading of Marx's Text", Freeman ve Carchedi'nin içinde.

Reuten, Geert (2005), "Money as Constituent of Value", Moseley'in içinde.

Ricardo, David (1997), [1817], *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Belge Yayınları, (Çev. Tayfun Ertan).

Rubin, Isaach Illyich, (1975) [1928], *Essays on Marx's Theory of Value*, Montreal: Black Rose Books.

Rubin, Isaach Illyich, (1978), [1927], "Abstract Labour and Money in Marx's System", Capital&Class 5: 107-140.

Saad-Filho, Alfredo (2006), *Marx'ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm için Ekonomi Politik*, İstanbul: Yordam Kitap.

Satlıgan Nail, (2001a), "Marx Sonrası Marksist İktisat", İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti (der.) içinde.

Satlıgan Nail, (2001b), "Marksist İktisat", İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti (der.) içinde.

Savran, Sungur, (1979), "On The Theoretical Consistency of Sraffa's Economics", *Capital and Class*, 7: 131-140.

Savran Sungur, (1980), "Confusions Concerning Sraffa (and Marx): Reply to Critics, *Capital and Class*, 12:85-98.

Savran, Sungur (1997), "Ricardo'nun Dehası ve Körlüğü", Ricardo'nun içinde.

Savran, Sungur ve Tonak, Ahmet (1999), "Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification", *Capital and Class* 68: 113-152.

Savran, Sungur ve Tonak, Ahmet (2007), "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", *Praksis* 16, (Çev.: Özgür Narin); Çalışmanın Orijinali (1999).

Schwartz, Jesse (1977), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica: Goodyear Publishing.

Screpanti, Ernesto ve Zamagni, Stefano (1995), *An Outline of the History of Economic Thought*, Clarendon Press, Oxford.

Selik, Mehmet (1982), *Marksist Değer Teorisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 484.

Seton, Francis (1957), "The Transformation Problem", *Review of Economic Studies*, Cilt: XXIV: 65.

Sezgin, Ömür (1989), *Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm*, Ankara: Verso.

Shaikh, Anwar (1977), "Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'", Schwartz'ın içinde.

Shaikh, Anwar (1984), "The Transformation from Marx to Sraffa", Mandel ve Freeman'ın içinde.

Shaikh, Anwar ve Tonak, Ahmet (1994), *Measuring The Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts* (Cambridge: C.U.P.).

Shibata, K., (1933), "The Meaning of the Theory of Value in Theoretical Economics" *Kyoto University Economic Review*, 8(2): 49-68.

Smith Adam (1985) [1776], *Ulusların Zenginliği*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Smith, Adam (2006), [1776], *Milletlerin Zenginliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Smith, Murray E. G. (1993), "Productivity, Valorization and Crisis: Socially Necessary Unproductive Labor in Contemporary Capitalism", *Science and Society*, 57(3): 262-293.

Smith, Murray E. G. (1995), Unproductive Labor and Profit Rate Trends: A Rejoinder, *Science and Society*; 58(4): 489-93.

Sraffa, Pierro (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*, The Syndics of The Cambridge University Press.

Steedman, Ian (1978), *Marx After Sraffa*, Londra: NLB.

Steedman Ian, (1979), "On An Alleged Inconsistency in Sraffa's Economics", *Capital and Class*, 9: 71-74.

Sweezy Paul M. (1975), *Karl Marx and The Close of his Systeme-Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*, Clifton: Augustusm Kelley Publishers.

Sweezy Paul M. (2007) [1946], *Kapitalist Gelişme Teorisi*, İstanbul: Kalkedon.

Thornton, Mark (2007), "Was Richard Cantillon Mercantilist?", *Journal Of History Of Economic Thought*, 29 (4): 417- 435.

Tonak, Ahmet Ertuğrul (1980), "Artık Değer Oranının Ölçümü ABD ve Türkiye" *Toplum ve Bilim*, 11: 13-48.

Tonak, Ahmet Ertuğrul (2003), "İktisadi Büyüme, Ulusların Zenginliğinin Artması mı Demektir?", Köse, Ahmet H., (Et al) içinde.

Tsoulfidis Lefteris ve Maniatis Thanasis (2002), "Values, Prices of Production and Market Prices: Some More Evidence form the Greek Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 26: 359-369.

Tsoulfidis, Lefteris ve Rieu Dong-Min (2006), "Labor Values, Prices of Production and Wage-Profit Rate Frontiers of the Korean Economy", *Seoul Journal of Economics*.

Türk, Duygu ve Karahanoğulları Yiğit (2005), "Finance Capital and Its Hegemonic Attempts in post-1980 era in Turkey", (Duygu Türk ile ortak çalışma) Association for Heterodox Economics Konferansı, Londra City University'de sunulan tebliğ.

Üşür, Serpil Sancar (1997), *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, Ankara: İmge Yayınları.

Von Wieser Friedrich (2000) [1889], *Natural Value*, http://site.ebrary.com/lib/ankara-univ/Doc?id=5004321

Walras Leon, (1954) [1874], *Elements of Pure Economics or The Theory of Social Wealth*, Londra: George Allen and Unwin Ltd.

Wicksell J. Gustav Knut [1898], Interest and Prices,

Williams, Michael (2000), "Why Marx Neither Has Nor Needs A Commodity Theory of Money", *Review of Political Economy*, 12(4): 436-451.

Winternitz J., (1948), "Value and Prices: A Solution of the So-Calles Transformation Problem", *Economic Journal*, VIII: 230.

Wolff, Edward N. (1994), "Is a Discussion of Unproductive Labor Still Productive?", *Science and Society*, 58 (2): 204-10.

Wolff, Richard D., Callari, Antonio ve Roberts Bruce (1984) "A Marxian Alternative to the Traditional 'Transformation Problem'", *Review of Radical Political Economics*, 16(2-3): 115-35.

www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgvt

www.marksists.org/archive/rubin/abstract-labour.htm

www.tuik.gov.tr

Dizin

A

Analitik Marksizm 67

Artı değer 68, 78, 106, 109, 176, 186, 216

Artı değer 104, 176, 182

B

Bağımsız Sosyal Bilimciler 208, 305

Banka 230, 233, 234, 235, 241, 284, 285

Boratav, K. 17, 19, 77, 128, 153, 189, 208, 305, 308

D

Değer 20, 29, 30-32, 37-41, 53, 55, 57, 63, 64, 70, 76, 82, 84, 91, 94, 97- 99, 101, 105, 107, 108, 109, 120, 121, 140-147, 151, 152, 153, 154, 157- 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171-189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 207, 209, 211, 212, 213, 233, 234, 239, 259, 294, 295, 296, 305, 306, 308, 309, 312, 313

Değişim değeri 55, 57, 147, 148

Denge 38, 44, 45, 46, 59, 60, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 83-85, 88, 93, 167, 213, 214, 225, 231

Diyalektik 21, 24, 32, 54, 55, 56, 62, 82, 142, 212, 213

Döviz kuru 209

E

Eksik tüketim 60

Emek 41, 42, 55, 57, 78-80, 84, 87, 91, 93, 111, 127, 129, 131-135, 137, 139, 141-143, 145-149, 151, 153-155, 158, 161, 164, 167, 182, 184, 244, 252, 295, 296, 305, 308, 312

Emek gücü 79, 80

Enflasyon 283

Engels 55, 63, 64, 71, 110, 306, 309

ESPAK 15, 98-109, 120, 121, 154-156, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 228

F

Faiz 151, 152, 284

Feodalizm 40

Finans 36, 131, 156, 209, 210, 231

Fiyat 31, 40, 42, 43, 55, 64-66, 68-71, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 87, 88, 93, 97-100, 102, 106-109, 112, 130, 137, 139, 156, 158, 165, 166, 167, 170, 176, 177, 208, 210, 213, 216, 221, 228, 231, 242, 253-257, 285

Freeman, A. 71, 75, 76, 83, 84, 86, 97, 98, 99, 103, 307, 309, 311, 312, 313

G

Geçim araçları 39

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı 210

Gümrük Birliği 208

H

Hanehalkı 236

I

İdeoloji 53, 305, 309, 310

İmalat Sanayii 25, 119, 120, 126, 220, 221, 226, 227, 239

IMF 190, 208, 305

İşsizlik 131

İstihdam 59, 131, 133, 134, 137, 140, 143, 144, 147, 148, 149, 153, 158, 159, 161, 163, 190, 215, 244

İzafi banka hizmetleri 233, 234, 235, 241, 284, 285

K

Kapital 24, 54-61, 63-66, 68, 71, 74, 77, 79, 81-83, 93-95, 97, 98, 110, 112, 140, 144, 145, 147-152, 158, 165, 212, 306, 309, 310, 313

Kapitalizm 30, 48, 56, 60, 85, 134, 135, 166, 193

Kapitalizm 305, 312

Kâr oranı 61, 63, 65, 68, 73, 75, 79, 81, 82, 83, 88, 89, 106, 108, 109, 119, 121, 125, 126, 132, 158, 170, 176, 178, 186, 187, 188, 199, 202, 209, 215, 216, 219

Kâr oranının azalma 74

Keynes 33, 47, 59, 213

Keynesyenizm 59, 193

KİT 137, 230

Klasik ekonomi politik 36, 40, 53

Kliman, A. 48, 71, 74, 75, 78, 84, 88, 89, 100, 146, 308

Komünist Manifesto 24

Kredi 94, 95, 96, 210

Kriz 23, 47, 48, 49, 57, 60, 121, 122, 124, 125, 164, 177, 178, 185, 199, 202, 208, 209, 215, 216, 227

Kullanım değeri 39, 55, 57, 75, 130, 131, 132, 137, 143, 144, 145, 147, 154

M

Marjinalist devrim 43, 45

Marx, K. 21, 23-26, 37, 39, 40, 42, 47, 53-61, 63-79, 81-85, 87-89, 93-98, 108, 110, 112, 118, 127-130, 139, 140, 141, 142, 143-153, 158, 162, 165, 177, 212-215, 219, 305-314

Meta 15, 25, 30, 31, 44, 54, 57, 60, 67, 68, 69, 75, 77, 79, 80, 83, 86, 87, 92-98, 101, 141, 143-145, 148, 152, 153, 160, 162, 163, 165, 166, 168, 176, 213, 215, 225

Meta-para 25, 69, 77, 93, 94, 95, 96, 97, 213, 225

Mohun, Simon 79, 80, 131, 310

Moseley, F. 81, 82, 94, 96, 131, 305, 307, 311, 312

Mülkiyet 34, 41, 57, 61, 131, 153, 165, 167, 209, 279, 284

N

Neoklasik iktisat 36, 54, 58, 67, 212

Niyet Mektupları 210

O

Okishio, N. 63, 74, 75, 83, 88, 311

Ollman, B. 33, 311

P

Para 25, 35, 53, 57, 69, 77, 78, 82, 87, 92-98, 114, 141, 145, 147, 152, 153, 160, 165, 178, 209, 210, 213, 217, 225

Paranın değeri 15, 25, 79, 81, 89, 91, 93, 95, 98, 99, 108, 117, 120, 165, 177, 184, 213, 216

R

Ricardo, D. 41, 42, 55, 71, 87, 93, 308, 309, 312

S

Savran, S. 17, 45, 48, 77, 131, 133, 137, 140, 159, 160, 306, 310, 312

Sermaye 15, 23, 27-34, 35, 37, 40-42, 46, 47, 57, 60, 61, 64-68, 70, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 84-87, 91,93, 95, 96, 100-104,

106, 108, 109, 112, 114, 117-120, 123, 124, 128-131-133, 135-138, 140-145, 148, 149, 150-156, 158, 159, 165, 167, 170, 172, 173, 176, 178, 182, 184, 185, 199, 209, 210, 213-215, 219, 221, 223, 228, 229, 230, 231, 240, 241, 245, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262-277, 281-293

Sermaye çevrimleri 27, 61, 70, 114, 214

Shaikh, S. 20, 26, 83, 127, 131, 137, 140, 157, 158, 167, 169, 171-176, 214, 215, 229, 279, 282, 286, 313

SNA 231

Sömürü Oram 80, 106, 109, 121, 138, 156, 164, 177, 189, 193, 215, 216, 297

Somut 20, 23, 24, 32, 33, 36, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 64, 91, 92, 97, 100, 101, 109, 138, 143, 158, 176, 212

Sorunsal 24, 27, 37, 50, 52, 53, 54, 58, 62, 128, 133, 134, 135, 136, 139, 212, 214, 215

Sosyalist 80, 134, 135, 215

Soyutlama 30, 32, 38, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 68, 92, 110, 128, 132, 133, 139, 171, 176, 212, 213, 215, 219, 220

Sraffa, P. 33, 47, 63, 71, 76, 77, 132, 309, 310, 312, 313

T

Ticaret 33, 34, 35, 37, 44, 49, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 131, 135, 143, 148, 150, 156, 160, 163, 167, 168, 170, 171, 177, 189, 193, 199, 216, 230, 232, 233, 234, 237, 243, 244, 253, 279, 280, 282, 283, 284, 304

Tonak, A. 15, 17, 20, 26, 27, 127, 131, 133, 137, 140, 157, 158, 159, 160, 165, 167, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 214, 215, 229, 279, 282, 286, 312, 313

Tüccar 33, 34, 35, 148, 149, 150, 282

TÜİK 119, 160, 161, 171, 228, 229, 231, 232, 235, 246, 253, 254, 255, 279, 280, 284, 285

U

Üretken emek 127, 128, 129, 130, 135, 141, 142, 152, 159, 177, 215

Y

Yeniden üretim 25, 45, 66, 68, 70, 75, 76, 79, 88, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 128, 130, 137, 138, 139, 140, 146, 215

Evet, Marx'ın değeri ölçülebilir. Kitap, bu yanıtı kuramsal olarak temellendirmekte ve değer kategorilerini ampirik olarak Türkiye ekonomisi için ölçmektedir. Kitabın nihai hedefi, bu ölçümleri okuyucuyla paylaşmak ve bu ölçümlerden hareketle Türkiye'nin yakın dönem geçmişinde kriz dinamiklerine ilişkin yorumlar üretmektir. Ne var ki, bu amacı gerçekleştirebilmek için Marksist iktisat kuramına dair pek çok konuda netlik kazanılması gerektiğinden, kitap boyunca adım adım bu kuramsal yapı da çözümlenmeye çalışılmaktadır. Böylece Marksist iktisadın 20. yüzyıldaki evrimine ilişkin bir değerlendirme de ortaya konulmaktadır.

"... Marksizm diğer düşünce akımlarına göre önemli bir üstünlük içermektedir; zira, maddeci tarih anlayışı ve diyalektik, toplumsal gerçekliğin farklı alanlarına bütünleştirici bir perspektif getirir. Bu sav, Marksist sosyal bilimcilerin, bütünleştirici perspektifi daima algılamak koşuluyla, toplumsal gerçekliğin farklı alanlarını incelemede uzmanlaşmalarının, bu türden bir işbölümünün önemini vurgulamaktadır. Yiğit Karahanoğulları, kitabıyla, bu işbölümünün politik iktisat alanında Türkiye'deki Marksist meşaleyi 21. yüzyılda taşıyacak bir bilim insanı olarak temayüz etmiştir.

Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi? *kitabı, bence, Marksist iktisadı öğrenmek, geliştirmek isteyen herkes için; tüm akımlardan iktisatçılar için büyük önem taşıyan bir yapıttır."* **Korkut Boratav**

SKB 04610J0 VTA

19 TL KDV DAHİL

461567

Yordam Kitap